

Забіліли сніги

Микола Сиротюк

Книга перша
СЕРЦЕ КЛИКАЛО

Батько мій був паламарем у слободі,
занедужав на сухоти і помер у молодому
віці, лишивши п'ятеро дітей; то жили вбого,
а то стало ще гірше. Мені було всього
вісім літ, і я ходив до школи; вчив
дякон і вчив погано. По десятому році
мати віддала мене до Охтирської бурси,
де я перебував п'ять літ і спочатку
не мав великого нахилу до науки,
бо .вчитель-піп відбивав усяку охоту
вчитись...1879 р. перейшов до Харківської
семінарії... Крім мертвої науки
бурса нічого мені не дала... В семінарії
я пробув 4 роки, не раз хотів кидати,
але не мав на се "повних літ",
і перед різдвом 1882 р. був арештований
з забороненими книжками та деякими
іншими речами; мені було тоді всього
18 літ... 83 і 84-й роки я прожив на селі
під поліційним доглядом,
дуже бідував і не мав роботи.
П. Грабовський

1

Вечір. За вікнами сердитий вітер ганяє каламутну снігову віхолу, стукотить у замуровані морозом шибки, вовком гуде-виє в коминку; скаржно скрипить голоребре віття вишень та черешень, тривожно шарудить кукурудзиння, яким обкладено хату.

Надворі холодно й лячно. "Як-то татусь добиратиметься з церкви додому, як подолає високі замети? — стискається серце в Павла. — Та ще й нездоровий, цілі два тижні хорував..."

Хлопчик відходить од вікна, лізе на піч. Там тепло, особливо коли зариешся в сухе просо.

Сестричка Олеся і бабуса давно сидять на печі.

— Бабусю, розкажіть про жар-птицю, — благає Олеся.

— Ліпше про Бову-королевича або Котигорошка, — просить Павло.

— Ні, про жар-птицю... — копилить губи дівчинка. — Вона мені снилась уночі — така гарна-гарна, червона, аж горить...

Баба Марта ніби й не чує онуків, її голова схилена, очі заплющені, висхлі пальці поволеньки перегортають гаряче просо. Мовить напівпошепки:

— Хотіла, діточки, розказати вам про Кощея Безсмертного.

— Кажіть!

— Кажіть!

— Передумала. Пізно вже. Там багато вбивають, зарубують людей. Супроти ночі про такі страхи господні розказувати не годиться, не заснете, а найпаче ти, Павлуню. О тім розповім завтра вдень, а зараз — іншу казочку.

Жила собі в одному селі, що належало Потоцькому, вдовиця, бідна-пребідна та ще й недужа. Звали її по-вуличному Зозулею. Якось пішла в ліс по опеньки. Тільки почала збирати, коли гульк — їде Потоцький. Рушниця через плече, поряд — гончі хорти біжать. Як стояла над пеньком, так і отерпла — не ворухнеться.

Під'їхав до неї магнат.

"Що ти тут робиш?"

"Опеньки збираю, паночку, — насилу вимовила. — Для діток..."

"Як прозиваєшся?" — перебив.

"Зозулею, паночку".

"Зозуля?!"

"Зозуля, паночку".

Скривились панові губи в єхидній посмішці.

"Коли зозуля, то лізь на дерево та й кукай по-зозулячому".

"Слаба я, ласкавий паночку, немічна, не вилізу", — крізь сльози мовить жінка.

"Лізь, підсаджу..."

Стала нещасна дряпатись на дуба, а він — нагаєм її, нагаєм по плечах, по ногах: підсаджує, недолюдок.

Ледве вибралась на першу гілляку, вся труситься, мов у лихоманці.

"Починай кувати!"

"Ку-ку! Ку-ку!.." — закувала.

А він, гаспид, підвів рушницю — бабах-ах! — і молодиця впала на землю. Йому весело:

"Славна зозулька, — регоче. — Докувалася, маєш... Ха-ха-ха..."

Онук захлипав.

— Чого ти, Павлуню? — стривожилась бабуся.

— Поганий пан...

--- Поганий, онучку, поганий. Усі вони такі.

— А я його уб'ю.

— Не вб'єш, Павлуню, ще маленький.

— Виросту, стану великий і тоді...

— Виростеш, онучку, виростеш, але вбивати людей не можна. В писанії святому сказано: не украдь, не убий. За те бозя карає.

— А бозя покарав Потоцького?

— Над магнатами, діточки, і сам господь не владен.

Клямкнули хатні двері, і на піч потягнуло холодом. Бабуся змовкла, пригорнула онуків до себе.

— Добрий вечір, — чути батьків голос.

— Добрий вечір. Вечір добрий, — відповіли різноголосо діти, дружина і теща.

— Чого так затримався? — питає Ксеня, пораючись біля столу.

— Отож послабував, утвар у храмі позапорошувалась, паперть на сажень задуло снігом, а свят-вечір не за горами, потрібно ж дати лад усьому. І з півчою трохи поморочився.

— Ой Арсене, Арсене, — зітхає Ксеня. — Не шануєшся ти, зовсім не шануєшся. Міг би ще якийсь день-два полежати дома, добре знаєш свою недугу...

— Знаю, жіночко мила моя, знаю, та нема коли одлежувати боки. От і нині приходила Оксана Петрівна.

— У півчу?

— Ні. Загадувала нашим дівчатам та парубкам приходити вечорами до школи, хоче навчати їх грамоти.

— А ти до чого там?

— Мене просила, щоб я учив школярів співати хором.

— Церковних пісень?

— І церковних, і простих, народних.

— Зможеш?

— Спробую, не святі ж горшки ліплять. Візьмуся після різдвяних вакацій. Ех, якби ж то дав бог здоров'я. Сподіваюся, скоро полегшає, а весною...

2

Не полегшало взимку, не полегшало й весною. П'янким медоцвітом повнилися пушкарнянські садки, наливалися силою й красою, мрійно виглядаючи раннє літо. Днями лагідне сонце гладило зелені ниви, заливало сліпучим золотом подвір'я, вікна, а вечірню сільську тишу колисали й шматували перші солов'ї.

Тільки Арсен усього того вже не бачив і не чув. Учора, якраз через місяць після смерті тещі, перед світанком згорнув на грудях працьовиті руки, густо пересотані темними жилами, і назавжди стулив зволожені вії. Мабуть, хотів сказати щось доконче потрібне й важливе, та не встиг — на ясному чолі ще довго мріла думка, немовби просилася, щоб її розгадали, зрозуміли.

Помер чоловік, наче на рівній дорозі обломився. Останні дні тяжко мучився. Не спав, не їв, не говорив, навіть не стогнав, мовчки тамуючи свої шалені болі. Часто самими очима води просив — супроти нестерпної жару. Дихав важко, хапливо, захлинався.

І сорока років не протягнув, завчасу осиротивши малих дітей, покинувши молоду

жону. Сухоти загризли. Ніщо не допомогло — ні припарки, які щодня робила Ксеня, ні примовки глухої Одарки-шептухи, ні мікстура, привезена лікарем з міста, ні маслосвяття .

Цілу добу лежав покійний у церкві під засвіченим панікадилом, весь обкладений торішнім зіллям, калиною, сьогорічними фіалками, конваліями. Безперервно над ним читали псалтир, геть уночі.

Випровадити свого паламаря в останню путь зібралася майже вся слобода. Попереду процесії йшли корогвоносці, піп, дяк, півча. Віко й домовину несли на руках. За домовиною ступали засмучені діти й дружина небіжчика, а позад них ворушилась довжелезна строката линва — діди, баби, молодиці, чоловіки, підлітки...

На цвинтарі линва поволі згорнулась, щільно оточивши щойно викопану яму. Старенький піп, поволі розмахуючи кадилом, проказав похоронну молитву:

— Упокой, господи, душу усопшого раба твого Арсенія, прости всі согрішення його, вольная і невольная, даруй йому царство небесне. Со святыми упокой, Христе, душу раба твого, ідеже несть болізнъ, ні печаль, ні воздыханіє, а жизнь безконечная...

Потім півча виконала заповіт Арсена — свого давнього вчителя-регента. Над цвинтарним черешником та вишняком, закосиченим білим цвітом, сумовито покотилося:

Ой доля людська — доля єсть сліпая!

Часто служить злим, негідним і їм помагає.

Добрі терплять нужду, по миру товчуться,

І все не в лад їм приходить, за що не візьмуться.

До кого ж ласкава ся доля лукава,

Такий живе, як сир в маслі, спустивши рукава.

Над ямою стоять, спершись на лопати, Кузьма Одновухий та Іван Огнивенко, що готували своєму товаришеві довічну оселю. Між ними лежить молоденький дубчак, якого посадять в Арсеновім узголів'ї. Тяжка скорбота хитається в їхніх очах, а вони стиха підтягують півчій:

Без розуму люди живуть в світі гарно,

А з розумом, та в неволі, вік проходить марно.

Ой доле людська, чом ти не правдива,

Що до інших дуже гречна, а до нас спесива.

Слобожани, витираючи сльози, прощаються. Ідуть, ідуть, цілують складені на грудях руки покійного, хрестяться, зітхають...

Підступила до труни Олеся, схилилась, поцілувала батькове воскове чоло і стала обіч. Так само зробили Павло й Михайлик. Малу Марійку піднесла Дарина Огнивенчиха. Але дівчинка не цілувала, вона торкнула чорні вуса й попросила:

— Вставайте, татуню, до церкви підемо.

Ксеня не могла ні плакати, ні прощатися. Стояла, наче замовлена, навіть з сухими очима. Тільки як пролунала "Вічная пам'ять" і віко грюкнуло — впала на труну, обхопила її руками і заридала:

— Арсене, Арсеночку! На кого ти покинув нас?! Обізвися, скажи хоч словечко, дай порадоньку! Чому мовчиш? Чого так рано йдеш від нас? Відкрий очі, поглянь, скільки зібралось до тебе...

Не витримав старенький батюшка — теж заплакав.

— Куди збираєшся, куди виряджаєшся? — не втихала Ксеня. — Нащо темної хати забажав? Туди ж вітер не віє. Туди сонце не гріє. Туди й дзвони не дзвонять, туди й люди не ходять. Та як же я до тебе ходитиму, та як з тобою говоритиму? Ой устань, порадь, моя дружинонько, як нам у світі жити?

Жінка Кузьми обняла подругу за плечі.

— Не ридайте, Ксеню. То все від бога. Він, милосердний, дав, він і забрав...

Приголомшена лихом вдова не чула поради:

— Коли ж мені, моя дружинонько, тебе дождати? Коли столи застеляти? Чи на різдво, чи на Великдень, чи на святу неділеньку? Звідки виглядати — чи з гори, чи з долини, чи з високої могили, чи з глибокого яру, чи з далекого краю? Будуть, моя дружинонько, сади розцвітати, будуть зозуленьки кувати, соловейки щебетати, будуть мені, нещасниці, жалю завдавати. А я вийду за ворітечка та й буду питати: ви, зозуленьки сизесенькі, соловейки малесенькі, ви високо літаєте та далеко буваєте, то скажіте-повідайте, чи не чули, чи не бачили моєї дружини вірненької? Як бачили, похваліться, як побачите, поклоніться...

Її насилу одірвали. Розпушена земля сійнулася з багатьох рук на домовину, спущену в яму. Навпереміш з землею падали срібняки, мідяки, кетяги калини...

По часі над свіжим горбком забілів високий дубовий хрест, облямований віночком з живих квітів, а за сажень від нього звівся дубчак, сумно схиливши своє тоненьке віття.

Жива линва знову розкрутилась і поповзла в село. Люди ступали мовчки, несучи в очах і грудях важку скорботу.

Ксеня поверталася з цвинтаря уже присмерком, її вели під руки Огнивенко й Одновухий. Лише зрідка перемовлялись скупими словами.

В хаті на них чекали сусіди та найближчі родичі, а на столі — поминальна вечеря, улаштована коштом церкви. По кутках господи підсліпувато блимали лійові свічки, під божницею — лампадка.

Панотець кволим охрестям поблагословив трапезу. Трошки одпив з чарки, понюхав окраєць пахучого хліба.

— Хай царствує та нас виглядає. Всі будемо на тому світі, усі станемо на правий суд Всевишнього. Вітер хусточкою старечі очі.

— Довго та ревно тужитиме наш храм за своїм дбайливим паламарем. Не скоро придбає такого Пушкарне, завжди згадуватиме його добрим словом. Чесний, справедливий і душевний був Арсен. Багато і мені допомагав. Не знаю, чи й зможу служити без нього. Завжди першим одчиняв церкву, а покидав останнім.

— Останнім, — залилася слізьми господиня. — Додому, бувало, не докликешся, не дозовешся. Все там, там, усе поміж людьми, без обіду, без крихти в роті. Не раз казала йому...

— Не вбивайтеся, Ксеню, — заспокоює Кузьма Одновухий. — І себе не марнуйте, у вас же діти малі, треба їх якось до пуття доводити. Між своїми не пропадете. Ми з Іваном викосимо жито вам, і дров на зиму привеземо, і хату новими сніпками перешиємо.

— Авжеж, авжеж, — докидає Огнивенко. — Не дамо загинути. Та й громада ж...

Батюшка покликав старших дітей.

— Слухайте матір, підсобляйте їй, ростіть такими ж чесними й розумними, людяними й роботящими, яким був ваш батько. Найбільше надій покладаю на тебе, Павле. Вчися, може, згодом посядеш татове або й моє місце.

Хлопчик журно хитнув головою, але не проронив жодного слова. В його блакитних оченятах мерехтіли якісь задалені вогники.

Розійшлися поминальники опівночі. Не випроваджала їх Ксеня, не засувала сінешні двері, не гасила свічок. Лише покропила пороги й комин свяченою йорданською водою, розсунула фіранки на вікнах, впала перед іконами на коліна, одвісила три доземних поклони, перехрестилася і прошептала молитву.

Діти спали рядочком поперек широкого ліжка, де ще позавчора конав Арсен.

Діти.

Діточки.

Дитиняточка.

Худі, марні, як мерці, боляче й страшно дивитися. Лежать, мов ляльки, виліплені з глини.

Присіла, схилилась над ними, склепила обважнілі повіки. І зависла на крилах тяжких дум.

Ніч пливе, хата гойдається, тиха місячна повінь жевріє на шибках. Чи бачить це вона, чи сниться все те їй — не розбере.

Що далі робити? Дві пари чобіт на всю сім'ю, та й ті подерті. Стріха над причілком хати прогнила, рвучкі березневі вітри розсмикали її, аж світиться голе лаття. У хліві, коморі — порожньо. Борошно ледве закриває денце каді, а молоти нема що. Нива не виорана. Засіяти нічим. Злидні їдуть, злиднями поганяють...

Батюшка обіцяв — церква помагатиме. При ньому, можливо, дечим і допоможе, бо ж таки душевний пастир, але він уже на ладан дише. А сяде інший на парафію — і живи, як знаєш, бідна родино колишнього паламаря...

Четверо дітей. Кожного доглянь, зодягни, озуй, нагодуй, виведи в люди. Де набрати для того сили й снаги?

А ще ж і п'яте дає знати про себе під серцем, скоро попроситься на світ божий. Олесі, найстаршій, лише на чотирнадцятий рік перехоплюється. Марійці, поки що найменшенькій, і трьох не виповнилось, а тому, що має бути...

Ой, не обійдеш своїми двома руками. Доведеться брати Олесю зі школи, заробітку дівчині шукати.

І Павла забрала б, але на яку роботу пошлеш такого малого й немічного? Та й забирати шкода, дуже вже до книжки рветься. І тямущий — всього одну зиму походив у

школу, а читає й пише краще, ніж Олеся. Весь у батька — такий допитливий, беручий, задумливий, вразливий до неправди. Хай вчиться. Може, справді, як пророчив батюшка, колись займе парафію. З його головою можна й благочинного доскочити, а то й архієрея...

Материні роздуми перервав стук у двері. Розплющила очі і здивувалась — на долівці вже грався сонячний зайчик. Прикрила дітей кожухом, хукнула на свічки й вийшла в сіни.

За порогом стояла сусідка, тримаючи під фартухом горнятко, повне молока.

— Дайте дітям, хай закропляться.

— А ваші ж?

— Мої сьогодні обійдуться, щодня, слава богу, п'ють.

— Спасибі.

— На здоров'я. Згодом кислячку свіженького принесу. Тримайтеся, Ксеню, не піддавайтесь розпуці.

На подвір'я, зайшов Іван Огнивенко. Повітав сусідку, яка вже перелазила через тин, запалив цигарку.

— Знаєте, Ксеню, що я надумав?

— Скажіть.

— Оце ж нині буде сходка, громада найматиме мене до череди.

— Ну?

— Чи не став би ваш Павло підпаском?

— Малий зовсім.

— Усі ми були малими. А робота легка — бігатиме при мені.

— Багато клопоту завдасть вам...

— Тим не журіться. Заробить на чоботята до школи, на свитку. То віддасте?

— Беріть...

З

На толоці пастухам трохи легше: хоч вона більше схожа на гарман, ніж на пасовисько, бо трава на ній вискубана й витоптана дотла, але там є де розійтися, ба й погедзитись скотині. І тому менше мороки з нею — підпасич може присісти, лягти горілиць, вдивляться у марево, що сунеться над видноколом, помріяти, злетіти думками у високость далеку, забути, що хочеться їсти.

Гнати ж череду на водопій — тяжка мука. Худоби чимало, понад півсотні, прогін довгий і вузький, як суголовок, обабіч стиснутий ланами панської кукурудзи та гречки. Ні Огнивенко та його три підпасичі, ні пси, які безугавно гасають, ошкірюючи зуби, не годні змусити скотину йти спокійно. Корови буцаються, підштрикують одна одну рогами, забігають у пашню, роблять потрави.

Над прогоном безперервно лунає:

— Лиса-а! Куди тебе несе?

— Гей, Ряба!

— Бодай ти йому здохла!

- Трястя на тебе нема!
- Хоч би сибірку на вас хто наслав!
- Балая! Щоб тобі!..

Крик ушухає лише тоді, коли худоба заходить у річку, а потім, напившись досхочу, облягається на березі і ліниво ремигає.

Чередники, всівшись кружком під старезною вербою, обідають.

— Бог на поміч, хлопці! — гукає Кузьма Одновухий, наливаючи воду в животате барило.

— Казали боги, щоб і ви допомогли, — відповідає Огнивенко узвичаєним серед слобожан жартом. — Кому везеш воду?

— До школи. Оксана Петрівна зібрала жінок, тинькують, білять класи, чоловіки лагодять парти. Но-о, гнідий!

Барило, похитуючись на труській дорозі, ховається між крайніми хатами.

— Дядьку Йване, а наш сторож так і вродився з надірваним вухом? — цікавиться підпасич Антін.

— Ні, — відповідає Огнивенко, облизуючи ложку. — Жеребець одкусив.

— Який?

— Панський. Лютий був, мов гадина. Економ звелів мені й Кузьмі об'їздити того огира. Три дні ми муцувалися з ним. Здавалось, уже вкоськали його, ручним став. Якось підійшли до нього, гладимо шию, живіт, тихенько накладаючи сідло. А він як з'юритується, як стане дибки, як хвицне мене по нозі, як стрибне на Кузьму, як клацне зубами — і половини вуха ніби й не було. Мати моя рідна! Обірвав повіддя — і хода. До вечора гасав полями, селом, лякаючи людей. Ледве громадою вловили харцизяку. Тоді перепало обом нам, мені й Кузьмі, на стайні по півсотні батогів.

— Скалічили та ще й батогами?..

— То ж було до волі, пан що хотів, те й робив, ніхто не міг і слова насупроти сказати.

— От ви, дядьку, кажете — воля, — подав голос Павло. — І піп у церкві говорив — воля, воля... А що воно таке?

— Хто його відає? — знизав плечима Огнивенко, підтягуючи свою криву ногу. — Так після манівеста називають.

— Чого, чого?

— Такої, значить, бомаги про волю. Було те, хлопці, в акурат десять років тому. Перед тим прийшла чутка — цар готує кріпакам волю. Пан більше не битиме людей і не продаватиме. Не матиме права гонити на панщину, панська земля перейде до мужиків. Свобода, брат. Кріпаки раділи, а пан ходив хмара хмарою. Скоро по зелених святах покликали нас до церкви — манівеста читати. Зійшлися всі — від великого до малого, в святешній одежі. Читав батюшка, довго читав і розтлумачував, що воно таке й до чого, а в людей радість поволі оберталася на чорний смуток.

— Чому?

— Виходило зовсім не те, чого сподівалися. Частину тієї землі, яку доти користали

кріпаки, пан одрізав собі, а за решту, що лишалася в селян, і за садибу треба було сплатити викуп втридорога. Так тоді, Павле, твій тато й сказав — голодна воля, обдерта. Правду сказав. Подивіться самі, що пан зробив: одбатував собі найродючіші ґрунти, вигони, ліс, оташувався над річкою. Тепер, щоб напувати череду, громада мусить орендувати в нього і прогін, і берег.

— Треба було не погоджуватися, домагатись свого.

— Легко балакати, — гірко посміхнувся Огнивенко. — Домагатися... В одному селі домагались, а пан покликав військо, і солдатики списали ті домагання на мужицьких спинах. До того ж, у нашій громаді бракувало злагоди. Бідні тягнули в один бік, а багатші — Пушкар, Колупай — у другий.

— За пана?

— Може, й не за пана, але й не за нашого брата, їм що — очі завидючі, руки загребуші, гаманці повні.

— Як же вони понабивали ті гаманці?

— Денис Іванович був у пана лановим, Каленик — токовим. Скопичили грошики, а коли вийшла воля, одмежувались від громади та й почали скупляти наші злиденні наділи. Твій, Антоне, дядько Тимоха, який доти орудував у панських гамазях, змикитив собі шинок, навіть рідної сестри одцурався, недолюдок... Тоді багато наших зовсім розорилося. Я і Кузьма, позбувшись земельки, стали наймитами, інші подалися в Охтирку, Суми, Харків, поприліплювались на хвабриках, заводах, чавунці.

— Отака воля, — зітхнув Павло.

— Отака, хлопці. Люди й досі не вірять, що то був справдішній маніхвест, гомонять — пани підробили. Все чекають, сподіваються слушного часу. Пушкарі, колупаї, щербакі жирують, а мужики... Казав же колись Христос — любіть один одного, як я вас люблю, здобуйте собі хліб насущний у поті чола свого. Та що з того: ми ковтаємо піт, а багаті — хліб. Нема правди на світі і не буде. Пішла вона, сердешна, лугами-берегами, а кривда...

Огнивенко підвівся.

— Зганяйте, хлопці, худобу, он сонечко уже на після-обід звернуло. Та й хмарки збираються, дощик може сипнути.

Підпасичі розбрелись по березі, виляскуючи довгими гарапниками, сплетеними з матіркового клоччя.

4

Рання осінь падала на землю багряним листом, мережилась змарнілим огудинням, глухо гупала горіхами, грушами, яблуками, котилась рябими череватими гарбузами, кавунами, пахла чорнобривцями, рутою, м'ятою. Діти, що влітку підсобляли батькам на полі, городі, пасли корови, вівці, свині, гуси, тепер збирали свої торбинки і залюбки бігли до школи.

Іван Огнивенко позбувся своїх підпасичів: вони також школярі...

— Павле-е! Агов!

Мовчання.

Крик розбудив тільки пса, що спав перед порогом старої хатини, підпертої на причілку двома товстими слупами. Кудлань підняв голову, лупнув зеленкуватими очима на гурт хлопчаків за ворітьми і ліниво махнув хвостом.

— Павле, ти що — досі спиш?

— Я тут! — пролунало у відповідь.

З-за рогу хати з'явився Павло. Худий, нестрижений, старенькі штанці тримаються на одній шлейці. На широкому відкритому обличчі лагідно світяться блідо-блакитні очі, накриті двома тонкими смужками чорних брів.

— Ідіть сюди, щось покажу, — покликав.

Хлоп'ята, розмахуючи школярськими торбинками, подалися на поклик.

— Гляньте, — показав на рясний кущ, що виділявся посеред невеликого квітника. — Вночі третя розцвіла.

На кущі, на тендітних ніжках стояли дві пишні квітки. Обіч них звисали розбухлі, як маківки, бутони. Косе осіннє проміння, пробиваючись між рідючим пожовклим листям вишні, торкалося краплин роси на квітках і переливалося в них ніжною веселкою.

— Я таких ніколи не бачив, — сказав здивований Антін. — Як називаються?

— Жоржини, — повідомив Павло.

— Жор-ржини?!

— Так. Ніхто їх, Антоне, ще не бачив у Пушкарному, бо тут вони не водяться.

— А де ж ти дістав?

— У дядька Кузьми. Олеся посадила, а всеньке літо поливав я.

— Вирви нам одну. Покажемо в школі, — попрохали хлоп'ята.

— Не можна. Мама дуже люблять їх. Хай ростуть та цвітуть.

— А насіння даси нам?

— Дам. Весною коло школи посадимо і перед вікном Оксани Петрівни.

— Хлопці! — спохопився Антін. — Ми запізнюємось.

Павло метнувся до хати, взяв торбинку з книжками, і хлопчаки висипали на вулицю.

Ось і школа. Вона в старій хаті, яка нижніми лутками двох віконць майже торкається землі, але дбайливо побілена і причепурена, хоча з-поміж давно прогнилих сніпків, що прикривають крокви, замість димаря стирчать у небо чотири задимлені дрючки і ніби засмучують її.

Праворуч од школи виблискує банями церква, а ліворуч розкинулось господарство Каленика Ткаченка, по-вуличному Колупая.

Між церквою та високим, вкритим черепицею будинком слобідського дуки школа виглядає, мов старець серед хазяїв, її убогість ще виразніше відтіняє нова велика корчма Тимохи Щербака, що стоїть напроти школи і день та ніч, в неділю та в будень захлинається п'яними піснями.

Єдине, що вабило око біля убогої школи, — три стрункі тополі. Учні любили їх, часто змагалися, хто перекине грудкою.

Коли Павло та його товариші прибігли, на маленькому шкільному подвір'ї комашнею кишіли діти.

— Годі бавитись! — ліниво помахуючи дзвоником, гукає Кузьма Одновухий. — Гайда в клас. Он учителька йдуть.

Діти кинулись за торбинками, що валялися попід плотом, і за хвилику стовпились перед вузькими дверима.

— Не тисніться! — гукає сторож. — Встигнете з козами на торг. А ти куди несеш отой цурпалок? Кинь зараз же!..

До класу зайшла вчителька. Молода, зарум'янена усмішкою. А в карих очах — за давненький смуток.

— Доброго ранку, діти! — спинилась коло столу.

— Доброго ранку, Оксано Петрівно! — відповів різноголосий дитячий хор.

— Сідайте.

Русяві коси Оксани Петрівни викладені короною. На вчительці чорна сукня, перехоплена широким паском з блискучою пряжкою.

Вона проходить між партами, зазирає в учнівські зошити. Ось наблизилась до Павла, переглянула його "чистописання" і задоволено кивнула головою.

— Де твій зошит? — питає Павлового сусіда Антона.

Той підводиться і винувато схиляє голову. Мовить:

— Я не зробив...

На обличчя вчительки ніби налетіла хмаринка. Принишкли й школярі. Тільки Ткаченко засяяв радістю.

— Чому не зробив? — тихо питає вчителька.

— Мама слабі. Учора до вечора з сестрою вибирав картоплю на городі, а лампи нема... Вночі мамі ще гірше стало. Ми зовсім не спали...

Антін не стримався і заплакав.

— Він бреше! У нього мати не хвора. Вони не хочуть працювати, а потім просять позички. І рідний дядько вже не підсобляє їм. Ледацюги, волоцюги, — ліниво встаючи з-за парти, говорить Матвій Ткаченко.

У класі прокотився глухий, як далека лісова луна, гомін.

— Ти сам брешеш! — обурено вигукнув хтось. — Його мама при смерті. А дядько Тимоха, він... Вчителька метнула гнівний погляд на Ткаченка.

— Хіба можна товаришів прискаржувати?

— Він мені не товариш!

— Знаю. Сядь.

Матвій знітився, втягнув руду голову межі плечі і незграбно сів на лаву.

Вчителька зітхнула і, трохи помовчавши, звернулась до Антона:

— Треба було мені вчора сказати, що мати хвора. Сьогодні надвечір прийду до вас.

Читання домашнього завдання проходило жваво. Згодом черга дійшла до Ткаченка, який сидів на передостанній парті.

— Продовжуй, — сказала Оксана Петрівна.

Матвій сердито глянув на неї.

— Не хочу читати. Хай вони читають, — тицьнув пальцем на Павла й Антона.

І тут закалатав дзвоник.

Діти сипнули з класу. Зібравшись у кілька гуртків, обговорювали поведінку Матвія, а він стояв обік зі своїми друзками — дітьми багатих слобожан.

— Роздобрів, мов чиряк на м'якому, — обурювався низенький білоголовий хлопчик.
— Треба втерти йому носа. Щоб знав, як не слухати вчительки...

Ткаченко, почувши останні слова, підійшов до гурту, — зневажливо глянув на білоголового.

— Що ти мелеш? Утерти... Побачимо, хто кому втре!

Ідучи до класу, школярі бачили — з кімнати вчительки вийшов староста, ховаючи за пазуху аркуш паперу.

Новий урок був млявий. Діти сиділи збентежені й неуважні, перешіптувалися, крадькома стежили за вчителькою.

Оксана Петрівна машинально ходила по класу і, здавалось, не слухала учнівських відповідей. Павло помітив: смуток у її очах погустішав.

Після уроку вчителька зупинилась коло столу. Дивлячись кудись крізь маленьке віконце, сумно сказала:

— От і все, діти. Попрощаємось. Може, й назавжди.

Школярі не зрозуміли.

— Як це?

— Покидаю Пушкарне, — мовила Оксана Петрівна глухим, ніби чужим голосом. Нараз висмикнула з-за манжета рукава хусточку і притулила до очей.

Клас сидів приголомшений. Лише Ткаченко вовтузився, щось шукаючи в своїй сумці.

— Оксано Петрівно, — підвелася дівчинка з тоненькими кісочками, дочка Івана Огнивенка. — Чого ви не хочете нас учити? Ми будемо старатися. Це тільки Матвій такий. Ви на нього не дивіться. Він поганий, як і його тато...

— Сідай, Галю, — тихо сказала вчителька. — Я хочу вас учити, але... — затнулась і якось непевно додала: — Мене переводять до іншої школи...

Павло й Антін вийшли з школи останніми. Сумно їм було на душі.

Коли проходили повз корчму, Антін штовхнув Павла ліктем:

— Диви!

Біля корчми стояв гурт синків багатіїв.

— Тепер буде знати, як з харпаками водити кумпанію, — долинув голос Ткаченка.
— Її не переводять, а витурюють од нас... Урядник татові давно обіцяв це зробити...

— Чуєш? — кивнув Щербак. — Про Оксану Петрівну отак...

— Чую, — глухо мовив Павло.

5

Павло зайшов у хату, коли сонце вже хилилось до обрію. Мати, худа й смутна, сиділа на долівці біля вікна, сплітала у вінок цибулю, ногою погойдуючи колиску з

маленьким Тишком.

— Чого так забарився? — спитала, не одриваючись від роботи. — Може, уроків не знав — лишили післяобід?

— Та знав, — мляво відповів, вішаючи торбину на цвях під образом Миколи-чудотворця.

— А чого ж запізнився, ще й прийшов надутий, мов кулик на вітер?

— Еге, у нас таке робиться...

Павло розповідав невеселі шкільні новини, а мати слухала, перепитувала, часто зітхала.

— Оксана Петрівна була така сумна та невесела, наче хвора. Прощаючись з нами, плакала.

— Хіба ж не заплачеш? Кривавими заригаєш. Якось розповідала старій Пилиписі. З бідних вона, змалечку сирота. Самотужки вибилася в люди. Великий жбан лиха випила. Чи ж не бачив, як горнулась до бідноти? Тому й казяться дуки, бодай зовсім показалися. А вчора, кажуть, новий піп дуже гримав у церкві на неї. Казав, ніби вона безбожниця, антихристка і тягне руку за сицілістів.

— Соціалістів, мамо.

— Може, й так, за тих, значить, які хочуть забрати в багатих землю і дати бідним. Намовляв не пускати Оксану Петрівну в хату і лякав — усі, хто ослуhaються, попадуть на тому світі гієні в зуби.

— Хай би в ті зуби попав Колупай з своїм Матвієм!

— По-нашому не буде, сину... Шкода її, бідної, але чим можемо зарадити? Бери на припічку борщ та поїж, а мені дай штани — підлатаю, бо он коліно світиться.

— Знову пісняк, — скривився Павло.

Мати взяла синові штани, і серце її защеміло. Інший би під пса такі не підстелив, а її дитина мусить вбиратися в них. Латка на латці.

Скрушно похитала головою, обмацала хату клопітким поглядом — чим залатаєш? Встала, знайшла під лавою сакви, витягла з них клопоть чорного оксамиту і взялася за роботу.

— На, одягай, — подала перегодя штани. — Та дивися мені, бережи одежину.

— Де ви таку гарну латку взяли?

— Знайшла в Рясному, йдучи з ярмарку.

— Мамо, а коли купите мені шапку?

— Купимо, як Кунделя облупимо. Ходила оце до Колупая, думалось заробленим трохи прикрити наші злидні. А він, ірод, сказав, що мій заробіток передав у казну — на подать. Просила, плакала, проклинала, та допомгло, як мертвому кадило. Походиш, синку, в татовій. Вона якраз на тебе, та й майже ціла...

Знала, говорить неправду. Та шапка, в якій покійний чоловік ходив років десять, геть порвалася, і крізь її денце стирчала цупка хлопчикова чуприна. Так сказала, аби не мовчати.

— У татовій, — похнюпився Павло. — Позавчора Матвій не давав проходу: шапка-

бирка, зверху дірка, вітром підбита...

Більше нічого не сказав матері. Чоботи й свитку на зиму він має — купили за зароблене при череді, а штани й шапка... Так сподівався на нові, так чекав того дня, коли нарешті побачить їх на собі та пройдеться перед Матвієм. Хай знає дука!..

Глянув на матір. Вона сиділа, як камінна. В очах — ущерть скорботи. Щось давке підкотилося до Павлового горла. Наче підштовхнутий, кинувся до матері і впав головою на її худі коліна. Вона мовчки поцілувала його чорну чуприну і легенько погладила. Хата стояла німа, наче вслухалася в приглушене дитяче хлипання.

— Годі, Павлусю! — шептала мати сухими губами.

Рипнули двері, й на порозі стала Оришка — наймичка Колупайв.

— Здорові будьте.

— Хай і тобі дасть бог здоров'я, — відповіла Ксеня.

Зразу подумала: Колупай надіслав, одумався. Хоче, бусурман, сплатити за роботу.

Оришка чомусь м'ялася.

— Далебі, не знаєте, чого прийшла до вас, — нарешті мовила.

— Скажеш...

— Господиня погнала. Катни, каже, до паламарихи, купи квіток. Вибери найкращі.

Мати аж потемніла на обличчі. Еге, віддасть Колупай зароблене...

— Для чого їм квіти?

— Має припертися якийсь там, дай боже пам'ять, ага, письменоводитель.

— Звідки така птиця?

— Ніби з Сум чи й самого Харкова. То відпускаєте, чи що, бо ніколи стояни вистоявати.

Ксеня глянула на сина, в очах якого бурхав гнів, на жоржини за вікном:

— Дала, кажеш, гроші?

— Авжеж, — розтулила Оришка кулак з мідяками. — Вибери, каже, щоб свіжі...

— Вибери, щоб свіжі... — повторила тим же тоном Ксеня. — Піди, Орису, віддай ті гроші своїй господині і скажи, хай подавиться ними, як давиться моєю кривавицею. Нема в мене для них квітів і ніколи не буде, навіть на труну.

— Чимось допекли уже й вам?

— Бодай їх лиха година пекла. Робили день при дні разом з Олесею цілісіньке літо боже, а він і на долоню не плюнув. Хай їм така легка смерть, як нам оті зарібки. А вона ще по квітки шле...

— Шкуродери, — зітхнула Оришка. — Вся слобода так говорить про них. А їм це, як отой вітер у коминку...

Мати провела Оришку за поріг. А як повернулась, довго сиділа з сином мовчки. Прихід Оришки, розмова з нею тяжким каменем лягли на душі обом.

По часі Павло взяв свою школярську торбинку і вийшов з хати. Примостившись під грушею, витягнув стару потріпану книжку і почав гортати. Натрапив на заголовок — "Кармалюк". Чи не той це, про якого співають?

Хапливо пробігав очима сторінку за сторінкою і все глибше поринав у звабне

марево казки. У зворушеній уяві живим постав Іван Кармель — гарний, сильний і невловимий. На хлопчика хвилями наринають гіркі жалі старенької Іванової неньки, Марусі, а в серці закипає гнів і лють до недобрих людей, багатіїв.

Скінчив читати, коли вже сідали сутінки. Ступив до хати блідий-блідий, ніби недужий. Олеся, Михайло, Марійка вечеряли, а він не захотів. Приніс оберемок соломи, розгорнув коло столу і, пристеливши рядниною, ліг.

Тільки заплющив очі — виринав ніби з пільми Іван Кармель. От якби на землі більше було Кармелів! Тоді б не передавав старий Колупай зароблених мамою й Олесею грошей у казну, не глузував би мизатий Матвій з нього...

У голові роїться питання: а хто такі оті соціалісти, що проти царя, ті, про яких говорив піп у церкві? Ще торік Павло чув це слово від лікаря з Рясного, що приїздив до хворого батька. А що воно значить? Мати каже — хочуть одібрати землю в багатіїв і оддати бідним. І Кармель цього хоче. Виходить, вони заодно...

Павло бачить, як з густої пільми підпливає до кремезного Івана Кармеля струнка й тендітна Оксана Петрівна. Павло стрепенувся. Махає їм руками, кричить і мчить назустріч.

6

Біля школи Павло побачив Антона. Хлоп'ята привітались.

— Була у вас Оксана Петрівна?

— Аякже. Принесла ліків, мамка випили — і трохи полегшало. Ще й Оленці дала свої черевики. Такі гарні!

На шкільне подвір'я заявився з своєю компанією Ткаченко. Всі набундючені, чисті тобі індики.

— О, гляньте, гляньте! — гукнув Матвій, показуючи на Павлові штани. — Грабовський обновився: на старі дірки причепив нову латку. Та ще й яку. Може, за квітки купив, га? Хоч ти квіток не продаєш. Украв десь. Єй-бо, украв!

Його товариші зареготали. На регіт підбігло кілька дітей з інших кінців подвір'я. Скоро виріс цілий гурт.

— Ну, кажи ж, украв? — допинав Ткаченко, копилячи губи. — Кажи...

Павло відчув, як йому в обличчя ударила гаряча кров. Весь затремтів.

— Хто украв? Я? Я? — кричав задихаючись. — Ви самі... ти і твій тато — людей обкрадаєте... злодії, душогуби!

Матвій остовпів, очманіло блимав очима. Не чекав такої сміливої відповіді на свої глузи.

А Павло напосідав:

— Ти чув про соціалістів? Чув про Кармеля? Не чув! Ех ти, мазниця дурна! Ще почувеш, прийде на вас чорний день! Прийде!.. — плюнув і пішов.

Та скоро Колупаєві товариші отямилися.

— Чого плюєш?

— Дай йому, Матвійку!

Ткаченко, підбадьорений тими вигуками, оглянувся довкола, кинув свою сумку і

стрибнув на супротивника. Павло одскочив, розмахнувся, і його рука з дзвінким виляском упала на Матвієву щоку.

— Ай-яй! Ай-я-ай! — заверещав Матвій.

Одбігши на кілька кроків, він схопив камінь і жбурнув у Павла. Камінь, профурчавши над Павловою головою, гримнувся об раму шкільного вікна. З сухим дзенькотом посипалося скло.

Нагнувся за другим каменем. І тут хтозна-де взявся Кузьма, поитьма схопив його за руку.

— Ах ти, ледащо! Я тобі дам каміння! Думаєш, як багацький син, то все тобі можна? Хто тепер склितиме, га?

Ткаченко крутнувся в'юном і випорснув із сторожових рук.

Кузьма не доганяв бешкетника.

Пробираючись до класу, Антін голосно співав:

Ой дурний Колупай!

Ти людей не обкрадай!

Бо здеремо з тебе шкірку,

Одвезем шевцям в Охтирку!

— Де такої навчився? — підскочив до нього один з Матвієвих приятелів.

— Де? — засміявся Антін. — Павло склав.

— Павло?..

— Він. Ого! Ми ще й не такі складемо, побачите.

Клас гув, як вулик. Сутичка між Ткаченком і Грабовським схвилювала всіх. Бідняцькі діти засуджували дукового сина і співчували Павлові. Колупаєві друзі припишкли. Сам він теж сидів мовчки, тривожно поглядаючи на вибиту шибку.

У сінях сердито бубонів Кузьма, його бас часто переривав якийсь інший, неприємний голос.

Відчинились двері. У клас спершу просунулася сучкувата палиця, за нею — тельбухатий живіт, а потім кошлата, схожа на лев'ячу, голова.

То був новий учитель. Перевалюючись з боку на бік, відсапуючись, як ковальський міх, він важко опустився на стілець.

— Га? — втупився каламутними очима у школярів. — Хто розбив вікно?

Клас мовчав.

— Признайся сам, бо буде гірше!

— Я не хотів, — промимрив Матвій.

— Сюди! — гримнув учитель.

У його очах блиснули хижі вогники, а вузлувата рука стиснула палицю.

Ткаченко боязко наблизився до столу. Вчитель зміряв його важким поглядом.

— Чого витріщив баньки?

Кована палиця ковзнула по долівці.

— Хто ти?

— Ткаченко-о.

Вчитель заблимав очима, засовався на стільці, наче йому припікало.

— Як ти сказав?

— Ткаченко...

— Ткаченко?.. А ким тобі доводиться Каленик Акакійович?

— Тато...

Вчитель мало не підстрибнув.

— Чого ж досі мовчав? Ай-яй-яй. — Його очі спробували всміхнутись. — Негарно так жартувати.

— Я не жартую...

— Можна й пожартувати. А вікно — дурниця, вставимо. Твій батько... Сідай на місце.

Матвій, ще не збагнувши дивної поведінки вчителя, стояв ні в сих ні в тих.

— Сідай, сідай, — уже зовсім медовим голосом повторив животань. — А ви чого пороззявляли пащеки! — визвірився на клас.

Матвій, нарешті зрозумівши, що його несподівано помилувано, рушив на своє місце.

Вчитель важко підвівся, крекчучи підійшов до передньої парти.

— Встати! — ткнув палицею на бідно зодягненого хлопчика. — Збери свої лахи і йди на задню парту. Тут сидітиме Ткаченко. Швидше! А ви, — показав на сусідів школяра, який звільнив місце, — розсуньтеся подалі.

Матвій взяв сумку і поліз за передню парту.

Вчитель повернувся до столу, сів, відсапнув.

— Вашу вчительку зі школи вигнали, вона соціалістка, негідниця. Тепер учитиму я. Звати мене отець Зосим Обухівський. Хто, боронь боже, порушуватиме порядок, пропускатиме церкву, засічу.

Розгорнувши журнал, почав начитувати:

— Антонов!

— Тутки.

— Боярко!

— Слабий.

— Грабовський!

— Є, — підвівсь Павло.

Не встиг він сісти, як заскиглив Матвій.

— Що з тобою, Ткаченко? — стривожився вчитель.

— Він мене би-ив...

— Хто?

— Грабовський. Називав мене й мого тата злодіями...

Обухівський побагрянів. На його товстій шиї тріпнулися жили. В маленьких колючих очах блимнули зелені вогники.

— Вийти! — вказав палицею на Павла.

Той виліз з-за парти.

— Сюди! — глухо стукнула палиця.

Павло ступив ще два кроки.

— Що ж ти, гайдамако, робиш, га?

І, не чекаючи відповіді, вгородив пальці у вихрясту чуприну.

7

Кузьма й Антін ледве живого привели Павла додому. Цілий тиждень лежав він хворий. Удень коло нього сиділи Олеся або Михайло, а ночами — мати. Натруджена, стомлена денною роботою, так і спала над сином. Перші дві ночі в нього тримався такий жар, що треба було раз у раз міняти на чолі мокрий рушник.

Уві сні Павло часто марив, кликав до себе Кармеля, Оксану Петрівну, проклинав Обухівського, махав руками, поривався бігти. Ксеня Григорівна притримувала худе тільце, хрестилася і беззвучно схлипувала, а коли син приходив до пам'яті, розказувала йому казки або співала пісень. Співала, втираючи гіркі сльози:

Ой вийду я на могилу,

Могила висока,

Подивлюся на долину,

Долина глибока.

А по тій долиноньці

Буйний вітер віє...

Ой, здається, не журюся,

Само серце мліє...

Приходила до хворого стара Одарка. Качала крашанку на голові, давала зілля-відвороту, тихо шамотіла:

Біг пес через овес — заросився,

Вибіг на дорогу — обтрусився.

Не було шкоди вівсові,

Не було лиха й псові...

Хай не буде слабості Павлові...

У середу трохи полегшало. Почав їсти хлопець і спокійніше спати. Лежав худий, марний, в очах — сум. Тільки іноді колисав Тишка:

Ой ходить сон коло вікон,

А дрімота коло плота.

Питається сон дрімоти:

Де будемо ночувати,

Кого будем сповивати?..

Якось надвечір, коли Павло крізь шибку милувався жоржинами, забіг Антін.

— А знаєш, — розповідав товариш, — Обухівський уже живе в Колупаїв. Прогнав Кузьму зі школи. Зараз у нас топить груби і замітає церковний сторож. А Матвій зовсім задер носа. Похваляється всім, що то його тато разом з попом вигнали Оксану Петрівну. Оксані Петрівні ніби вже не дадуть школи, бо вона проти царя. Чув я, Обухівський попував у Краснопіллі. Кажуть, бив людей прямо в церкві. П'яний навіть

божу службу правив...

Павло слухав мовчки, не зводячи очей з квітів, позолочених сонячним промінням. Коли Антін вибалакався, запитав:

— Оксану Петрівну бачив?

— Авжеж. Сьогодні ходила до Кузьми у Старосілля. Просила допомогти їй добратися в Охтирку, — зітхнув Антін. — Ми всі дома плакали...

— Коли їде?

— Завтра раненько. Дорога далека, поки дойдуть...

— Поїхати можна.

— А як поїхати, коли піп усім звелів у церкві не приймати Оксану Петрівну навіть у хату. Матвій нахвалявся: хто повезе її до міста, тому тато покаже, де раки зимують.

— І його слухають?

— Спробуй не послухати. Є такі, що повезли б, та не мають чим. Але нічого. Треба дибати лише до Рясного, а там можна знайти підводу. Ти підеш з нами?

Павло глянув на кущик жоржини — і радісний вогник блимнув у його очах.

— Звичайно. Гукніть мене.

Прокинувся рано-раненько. Марійка ще спала, Михайло бавив Тишка.

— А де мати й Олеся?

— Пішли в Старосілля панську картоплю копати, — відповів брат.

Павло підійшов до столу, дістав з-за образу Миколи-чудотворця згорнутий у дудочку аркуш червоного паперу. Взяв ножа і вийшов з хати. Надворі було свіжо і тихо-тихо. Край неба зашарівся.

Підступив до жоржин. Вмиті росю, квіти були напрочуд гарні. Йому навіть здалось, що вони привітно кивнули своїми голівками.

— Пробачте, це ж для вчительки, — тихо мовив.

Зрізав квіти, склав у букет і обгорнув його папером.

З вулиці долинуло:

— Па-а-вле!

— Іду-у-у!

— Жоржини? — здивувалися хлопці.

— Для Оксани Петрівни.

— Зрізав?

— Не всі. На насіння залишив.

Хлоп'ята взяли підтюпцем. Коли прибігли до хати, де після звільнення жила Оксана Петрівна, біля воріт уже стояв Кузьма Однорухий зі скринькою на плечах. Скоро з хати вийшла вчителька. Павло, ступивши назустріч їй, тремтячою рукою простягнув букет.

— Оксано Петрівно! Візьміть, — поглянув на товаришів, що півколом оточили його. — Ми так вас... — і затнувся, згубивши потрібні слова.

Учителька взяла квіти, обняла Павла.

— Спасибі вам, мої дорогі. — На її очах виступили сльози. — Це найдорожчий дарунок. Жоржини — мої улюблені квіти...

Рушили гурточком. Як проходили повз церкву, Павло побачив над брамою дві голови — нового попа та старого Колупая, але нічого не сказав і ближче підійшов до вчительки.

Ось і крайні хати слободи. Зупинились.

— Вам пора вертатися. О, я й забула, — брови Оксани Петрівни трохи нахмурились.
— А чому ви не в школі сьогодні? Матимете від учителя.

— Не матимемо, — за всіх сказав Павло. — Ми його не боїмося. Я вже не піду до школи. Так і мама сказали. Оксано Петрівно, дозвольте нам пройти ще трохи, хоча б отуди, — показав на два дуби ген-ген при дорозі.

— Тільки не далі, добре?

Знову рушили. По хвилі вчителька запитала Павла:

— Чому не підеш у школу?

— Щоб знову побив? Я ненавиджу того патлатого, хай він провалиться!

— Павлику, Павлику, — журно похитала головою вчителька. — Хіба ж до школи ходять задля вчителя?

— Оксано Петрівно! — перебив Павло. — Скажіть, хто такі соціалісти? Ви бачили їх?

Учителька від подиву аж зупинилась. Глянула на Павла, на хлопчиків.

— Чому ти про це питаєш?

— Ну скажіть, бачили?

Вчителька довго мовчала. І сказала нарешті:

— Соціалісти — це ті люди, які хочуть, щоб народ краще жив. Аби ви не ходили босі й голодні...

— А де вони є? Багато їх?

— Вони є всюди, скрізь, — відповіла. — Їх, може, поки що й не дуже багато, але згодом...

Ось і два дуби. Хлопчики захвилювалися.

— Оксано Петрівно, — прохопився Антін. — А ви де вчителюватимете? Скажіть, ми влітку прийдемо до вас.

Учителька журно всміхнулась.

— Ні, любі мої, до мене не прийдете, бо їду я далеко звідси. Мене зовсім звільнили і не дають більше школи... Але це не біда, робота десь знайдеться... Ну, дорогі мої, гайда додому. Пообіцяйте мені добре вчитися. Обіцяєте?

— Обіцяємо!

8

Така довга й далека мандрівка випала Павлові вперше. Раніш ходив тільки в Старосілля. Там усе просто. Минеш сусідський город, скотишся похилим пагорбом у долину, переплинеш річку — і перед тобою зав'юниться кривульчаста стежка аж до хати дядька Кузьми. Нею, тією стежкою, можна йти геть напмацки, вдень і вночі. Не раз, повертаючись додому, навмисно зажмурювався або насував шапку на очі — і не збивався, навіть на крутих поворотах.

Тут же легко збитися, заблукати: кілька сіл уже поминули, а перехресних та навскісних доріг — і не злічити. Поля, дороги, села, люди — все нове, невідоме. І цікаве. За півдня стільки світу побачив, а ще ж попереду скільки!

Матвій торік хвалився — їздив у Рясне. Разом з батьком і Тимохою Щербаком ходив по ярмарку, по крамницях. Обідав у трактирі, їв молочну кашу з білої миски блискучою ложкою, яка дуже пече в губи. Пив солодкий лимонад, купив свистуна, схожого на півника з полив'яним хвостом. Дурна мазниця. Ярмарок, крамниці, блискуча ложка, лимонад...

Подумаєш — Рясне! Побудь ти в Охтирці, отоді й похвалишся. А Павло сьогодні таки буде в ній. І не лише сьогодні. Бо стане бурсаком. Бурсак! Не якийсь там пушкарнянський школяр, попихач Обухівського...

— От уже, слава богу, й місто, — показала мати рукою, коли вибралися на горбовину.

Павлові очі нараз спалахнули й розбіглися по видноколу, намагаючись охопити все зразу — і вогнесяйні бані церкви, і вихрясті садки, і темні покрівлі будинків.

Та скоро вони, очі, згасли, а лице спохмурніло. На тобі — місто. Чувши про нього, мріяв побачити якусь дивовидь. А перед тобою — звичайнісіньке село. Як і Пушкарне, як і Старосілля, як і ті, що проходили, хіба, може, більше...

Проти крайнього подвір'я спинились — біля криниці з високим журавлем та новою баддею. Перепочили, напилися холодної води і пішли далі.

Павло таки не знаходив дивовиді. Тут майже все таке саме, як і в рідній слободі. Білі хати під житяними або очеретяними стріхами, на стінах півники понамальовані, вікна обведені синькою. Хворостяні тини, дощаті ворота. В подвір'ях — вишні, черешні, яблуні, груші, квітники.

Нема нічого незвичайного. Невже й не буде? Що ж розкажеш Михайликові та Марійці? А вони ж спитають. Може спитати й Тишко. Йому півтора року, і вже гарно балакає. А хіба Антін не клянчитиме розповісти?

Згодом вибрались на широку вулицю, і перед хлопчиною почало з'являтися те, чого досі не бачив, — великі дерев'яні та кам'яні будинки з високими й широкими вікнами. Вони не побілені, не обгороджені, якісь насуплені, похмурі, наче сердиті на людей, що проходять байдуже повз них. Далі потяглися лавки, магазини, трактири, заїзди, перукарні. Полуднішало.

Місто.

Довго розшукувати бурсу не довелось. Вона розташована обіч церкви. Вся обгороджена парканом. Міцна брама замкнена. Біля хвіртки стояв добре вгодований хлопець, у якого вже сіялись вуса. Видно, вартував.

— Чого треба? — непривітно перегордив дорогу.

— В школу ось привела, — показала Ксеня Григорівна на сина.

— Звідки?

— З Пушкарного, коли чув.

— Земляки, виходить, — пом'якшав хлопець.

— А ти ж з якого села?

— Недалеко від вашого, з Полівки.

— Чий?

— Дяка Любинського.

— Знаю. Славний чоловік. Як звешся?

— Грицько.

— Тут учишся?

— П'ятий рік, — відповів, загопиливши губу.

— Скінчив уже?

— Ні. У підготовчому класі сидів два роки, два в першому, а тепер починаю другий.

— Чого ж так поволеньки?

— Та... Не дають ходу, — скривився Любинський, але враз повеселів. — Нема куди квапитись. Тут...

— Кому можна віддати заяву?

— Ідіть до смотрителя.

— Де його знайти?

— У флігелі.

Смотритель сидів за столом, на якому лежали срібний хрест, кадильниця та купка воскових свічок. Був такий опасистий, що чорний підрясник на ньому, здавалось, от-от трісне. Очі — булькаті, на потилиці теліпається миршава кіска. Павло мало не розсміявся.

— Що скажете? — поспитав.

— Хочу сина віддати до вас, праведний отче.

Смотритель вибрався з-за столу, пройшовся з кутка в куток, озирнув торбу за плечима прохачки, босі ноги жінки та хлопчини і знову грузько всівся.

— Не прийму, — проказав, як одтяв.

— Чому?

— Пізно.

— Заняття ж починаються через тиждень.

— І вільних місць нема.

— Як же це?

— Усі заповнені. Через рік приводьте. Гадаєте, все так легко й дарма робиться?

— Дарма? Ми до духовного стану належимо, почесні громадяни. Ледве тримаю на світі п'ятеро дітей.

— Де чоловік?

--- Помер.

— Ким був?

— Паламарем.

— Паламарем! Ха-ха-ха, — розреготався. — Оце так почесний громадянин, хай бог простить. Годі балабонити. Ідіть.

Грабовська сперлась на ріжок столу, аби не впасти.

— Де ж правда на світі, — почала було, перевівши дух, але смотритель не захотів слухати.

— Геть! — розлютився нарешті. — Усім треба жити, кожен хоче щось мати...

Насилу вийшли на подвір'я. Тут Ксеня Григорівна не стримала сліз.

— Чого плачете, тітко? — спитав Грицько.

— Не приймає.

— Не позолотили йому руку?

— Він же не циганка-ворожка.

— А хабарі любить, з мертвого ладен злупити.

— Місць ніби нема.

— Так він каже всім, хто приходить з порожніми руками. Бреше. От же перед обідом приїздив з вашого села Ткаченко, і для його сина місце знайшлося.

— Колупай? — поглянув Павло на матір.

— Так, так, — потвердив Любинський, — вулично його Колупаєм дражнять. Два мішки чогось привіз, такі важенні, ми вчотирьох ледве заперли до смотрителя.

— Де ж візьму такі мішки! — зітхнула мати.

— Поскаржіться владиці.

— Думаєш, допоможе?

— Декому помагає.

— Також за хабар?

— Не знаю. Його наш смотритель слухає. Спробуйте.

— Як до нього потрапити?

— П'ята хата від церкви.

У передпокої охтирського преосвященства побачили знайомого — попа Гервасія, родом із Старосілля. І в пам'яті Ксені Григорівни промайнуло, наче вві сні, її коротке дівування.

За нею тоді впадали два парубки — пушкарнянський наймит Арсен та старосільський попович Гервасько, вихованець Харківської духовної семінарії. Залицялися, навперейми брали до танцю, стрибали через вогнище в ніч на Івана Купайла, пригощали смаженим насінням, а іноді й цукерками та солодкими медяниками, просили на вінчальний рушник. Вона подала руку наймитові, бо мав гарні брови, був душевний і розумний, а до того ж найкраще на всю слободу співав.

Зазнавши невдачі, Гервасько спершу сердився, навіть погрожував помститись Грабовському. Але згодом одружився з осиротілою попівною на Курщині, посів парафію її покійного батька, став панотцем Гервасієм, нажив родину, і давня сердечна рана зарубцювалася.

Потім не раз стрічалися колишні суперники, однак ніколи не згадували дражливого минулого, навіть заприятелювали. Дізнавшись торік про передчасну смерть пушкарнянського паламаря, Гервасій болісно переживав і сумував. А цієї весни, гостювавши в рідному селі, приходив у слободу, одслужив молебень за чесну душу раба божого Арсенія, навідав і покропив свяченою водою убогу хату багатодітної

паламарихи-вдовиці. Тоді ж казав — охтирський владика запрошує його до себе на службу...

Несподівана поява Грабовських зворушила Гervasія — його щоки зашарілися. Якусь мить приборкував своє зниковіння.

— У вас щось трапилося? — запитав.

Ксеня Григорівна розповіла.

— Почекайте тут, — сказав Гervasій і зник за високими дверима.

Повернувшись через кілька хвилин, дав заліплений конверт.

— Тут повеління владики. Ідіть в училище.

Смотрителя чекали довгенько. Прийшов він аж надвечір і напідпитку. Весело розірвав конверта, але, прочитавши єпископське послання, враз спохмурнів.

— Ходили скаржитись? — скинув на обох гнівні очі.

— Не скаржитись, а просити, — відказала Ксеня Григорівна.

— З такими дурницями до самого?..

— У нас іншого виходу не було. Простіть, ваше превелебіє.

— Добре, — полагіднішав смотритель, підкуплений "превелебієм". — Сяде в підготовчий клас.

— У підготовчий? — здивувалася мати. — Два роки ходив до нашої слобідської школи, найкраще вчився, уміє писати, лічбу знає, псалтир читав над покійниками. Ткаченків не втне ні бе ні ме ні кукуріку — і зразу в перший, а мій, значить, у підготовчий...

— Не кваптеся. Деякі в тому підготовчому сидять по два або й більше років. Училище — то вам не парафіяльна школа, а тим паче не земська. У вашому селі яка?

— Земська.

— От-от. Словом, почнемо з підготовчого.

9

Перші дні життя Павла в Охтирці мчали шпарко й зарвійно, неначе баскі Колупаєві жеребці, запряжені в ресористу бричку. Аж голова йшла обертом. Не встигав ні лічити, ні закарбовувати тих днів у пам'яті. Та й як полічиш, закарбуєш, коли вони немовби змагаються між собою наперегонки, прямо налітають один на другого, наступають на п'яти, а деякі в тому безладному й шаленому змаганні зовсім зникають, не полишаючи жодного сліду. Лише вчора чи позавчора був понеділок, а завтра, дивися, — субота.

Усе вражало й дивувало. Почалося з назви. Ще дома чув — Охтирська бурса, бурсаки. Так і в містечку називали. А тут почув — повітове духовне училище. Є якась різниця? Що то означає — бурса?

Запитав Грицька Любинського, а той непорозуміло низав плечима.

— Дідько його знає. Колись усі називали бурсою, а потім, здається, позаторік, почали — училище. Нащо воно тобі?

— Цікаво.

— Запитай спектора.

— Хто це?

— Отой рудий та кривоногий, що вчора приходив у корпус і лаяв нас за бруд.

— А що таке — корпус?

— Наше житло так іменується.

— А спектор про бурсу й училище знає?

— Мабуть, але не дуже допитуйся, бо може з'їздити в мармизу.

— Б'є?

— У нього служба така. Щось не вподобається — і бац, бац. Щоб, значить, не був таким умним і не випинався наперед. Ти, брат, не знаєш наших порядків. Тут допитливих не люблять. Не хочеш щодня їсти лупанці — будь тихіш води і нижче трави. Інакше не вилазитимеш з карцера.

— Карцера?

— Така кутузка.

— Кутузка?

— По-нашому ніби маленька буцегарня чи холодна. Там, окрім шматка хліба на день, нічого не дають. Хай тебе бог боронить попасти туди.

— А ти бував там?

— Двічі.

— За що?

— Не ходив у клас і не мав прилежанія. Але тепер я не такий капловухий, аби попадатися. Ось уже другий тиждень не відвідую класу, нічого не роблю, а не в кутузці.

— Чому не відвідуєш?

— А на якого біса воно мені? Сушити голову всілякими науками? Паламарем колись і так стану, а про більше хай інші клопочуться.

— А як доскочиш паламарства, не ходивши в клас?

— Доскочу. Весною мене таки переведуть у третій клас.

— Навіть якщо не буватимеш на уроках?

— Еге ж.

— А вчитель наставить тобі одиниць.

— Хай ставить навіть нулі, а в третьому класі буду.

— Хто ж переведе?

— Смотритель.

— Проти волі вчителя?

— Ох і клякса-вакса ти, нічого не торопаєш. Учитель для смотрителя — однак що церковний сторож для попа.

— А за що ж смотритель переведе?

Любинський розреготався.

— За що, за що... За барана.

— Якого?

— Рогатого, з перебитою задньою ногою. Ти справді якийсь недоколиханий. Слухай же. Позавчора мій тато привіз смотрителеві живого барана, дві гуски і п'ятиокову сулію вишнівки. Ніби гостинець на свят-вечір. Це тобі маєш — раз. А на вербну неділю,

казав, притарабанить ще поросся, цілий козуб крашанок, мішок вальцового борошна, слоїк меду.

— І смотритель бере?

— Хапає, аж облизується, як голодний пес. Тут здавна така заведенція: не підмастиш, кажуть, — не поїдеш. А ти збираєшся сам перелазити з класу в клас?

— Спробую.

— Очкура добре зав'яжи — штани згубиш.

— У нас нема гостинців.

— Доведеться років десь отак три-чотири сидіти в підготовчому...

— А ти скільки сидів?

— Казав же — два. І на третій залишали, але влітку батенько нарешті взявся за розум, трохи підмастив.

Дзвоник перебив розмову. Уже йдучи до класу, Грицько спитав:

— Після уроків підеш зі мною?

— Куди?

— На ярмарок.

— Чого?

— Може, потягнемо якусь гич.

— Що-о?

— Там такі білі буханці, ковбаси, горіхи...

— Не маю жодної копійки.

— Я також не маю. І не треба. Поцупимо.

— Красти?

— Усі крадуть. Інакше з голоду ноги протягнеш Бабера сидить, роззявила хавку, слухає, як жебрак лазаря співає, а ти — хап медяник... Ми торік весною і свою комору обшаломонили. Ото сміху було! Нажерлися по саму зав'язку, бігунка декого напала. Спектор довго розшукував злодіїв, догори ногами перевернув увесь наш корпус, смотритель викликав городского, але всі вони схопили шилом патоки... Підеш?

— Ні, — відповів Павло.

— Ну й здихай, коли такий пришелепуватий.

Як і щодня, перший урок почався молитвою. Стуливши долоні перед собою, учні навстоячки тягнули за вчителем:

— Царю небесний, утішителю, душе істини, іже всюди сий і вся ісполняй, сокровище благих і житні подателю. Прийди і вселися в ни, і очисти ни од всякія скверни, і спаси, боже, душі наші.

Данило Петрович звелів учням сісти, підійшов до столу і схилився над розгорнутим класним журналом.

— Хто відсутній?

— Проценко та Бодяк, — відповів староста, якого по старій бурсацькій звичці називали цензором.

— Чому?

— У Проценка живіт болить, а Бодяк роздягнений.

— Бодяк своєкоштный?

— Ні, казеннокоштный.

— Інспекторові говорили?

— Говорили. В училищній коморі нема жодної свитки.

— А старі бурки?

— І бурок нема, позавчора ще була одна, та віддали Грицькові Любинському з другого класу.

Данило Петрович заклопотано почухав сиву скроню.

— На сьогодні ви мали вивчити третій стовпчик таблиці множення. Першим проказує Килавчук.

Почав Гаврик жваво і впевнено:

— Штирижди один — штири, штирижди два...

— Не штирижди, а чотирижди, — підправив учитель.

— Не штирижди, а чотирижди, — повторив Килавчук і продовжив: — Штирижди три — дванадцять, штирижди штири...

І запнувся.

— Допоможи, Грабовський.

— Шістнадцять.

— Вірно. Продовжуй, Грабовський.

— Чотирижди п'ять — двадцять, чотирижди шість — двадцять чотири, чотирижди сім...

— Досить. Сідай. Чому ж Килавчук нетвердо засвоїв?

За Гаврика відповів цензор:

— Увечері в корпусі не було світла.

— Але ж Грабовський вивчив.

— Грабовський знає всю таблицю і навіть чотири дії.

— Справді?

Павло підвівся.

— Знаю.

— Проказуй останній стовпчик...

— Дев'ять на один — дев'ять, дев'ять на два — вісімнадцять.

— Знизу догори.

— Дев'ять на десять — дев'яносто, дев'ять на дев'ять — вісімдесят один.

— Шостий рядок.

— Шостий? — перепитав Павло і мить подумав. — Знизу чи згори?

— Згори.

— Дев'ять на шість — п'ятдесят чотири.

Данило Петрович задоволене усміхнувся, а клас, що напружено стежив за Павловими відповідями, полегшено зітхнув.

— З якої школи до нас прийшов?

- Пушкарнянської.
- Хто там учителює?
- Вчителювала Оксана Петрівна, а тепер дяк Обухівський.
- Чому не в першому класі?
- Мати просили в перший, а смотритель...

Обличчя вчителя спохмурніло.

10

Після великодніх вакацій небо, осяяне лагідним весняним сонцем, поголубіло, садки зазеленіли. І духовне училище почало прокидатися після напівголодної і марудної зимової сплячки.

Згодом надтріснутий дзвоник оповістив кінець останнього уроку і настання тривожної пори перехідних та випускних іспитів. Спорожніли класи, зацімівали коридори.

Помітно змінилося також бурсацьке товариство — стало рухливішим, моторнішим, клопіткішим. Скинуло з себе ватні пальта, бурки, свитки, кошушки, куцини, роззулося, заметляло довгими чубами. На своєкоштовниках ряхтять легенькі штани й сорочки всіляких барв, а на казеннокоштовних — з світло-сірої парусини.

Корпус цілими днями порожній-порожнісінький, через навстіж розчинені вікна видихає настояний за зиму сморід. Тепер там нема навіть найзапекліших ледацюг та картярів, котрі давно втратили надію перейти в наступний клас і не дуже сушать собі тим голову — з ранку до вечора блукають у містечку, тиняються на ярмарковому вигоні попід лавками, ятками, біля корчми. А ті, які ще мають таку надію, розлізлися, мов блощиці, по просторому подвір'ї, поскулювалися, гортають підручники, хрестоматії, лексикони. І бубонять, бубонять, бубонять:

— Аз, буки, веді... зело, люди, мисліте, рци...

Над головами Бодяка та Грабовського шелестить молодим листям липа, а вони вивіряють один одного перед завтрашнім іспитом. Зараз у ролі прискіпливого екзаменатора Степан. Він розгорнув тоненьку книжечку, суворо насупив брови.

— Які знаєш, братець, заповіді?

— Я знаю, — відповідає Павло голосно і бойовито, як належить бурсакові, — заповіді закону божія та заповіді блаженства.

— Вірно. Молодець, — хвалить екзаменатор, і його брови розгладжуються. — Скільки заповідей закону божія?

— Десять.

— А блаженства?

— Дев'ять.

— Превелебно. Давай першу заповідь закону божія.

— Аз єсьм господь бог твій: да не будуть тобі бозі інії, разве мене.

— Тепер пояснюй. Аз?

— Я.

— Єсьм?

--- Є.

— Разве мене?

— Окрім мене.

— Розчудесно. Друга заповідь?

— Не сотвори собі кумира і всякого подоби́я, елика на небесі горі, і елика на землі низу, і елика в водах під землею: да не поклони́ши́ їм, не послужи́ши їм.

— Кумир?

— Кумир, або ідол, — зроблена з металу, каменю чи дерева подoba якого́сь вигаданого божества.

— Стань! — вигукнув сердито екзаменатор, і його брови знову наїжачились. — Не так.

— Чому?

— Не подoba, а ізо́браженіє.

— Це ж не вірно.

— Хай буде й не вірно, але в книжці написано — ізо́браженіє, а краще, братець, ніж у книжці, не скажеш.

— А-а-а, — засміявся Павло. — Ти справді точно копіюєш нашого спектора.

— Інакше не можна. Не я ж екзаменуватиму тебе, а комісія, а в комісії буде також спектор і отой грек.

— Отець Агафон?

— Так. А він, кажуть, жили витягує з бурсаків. Отже — тільки по книжці і слово в слово, буква в букву. Третя заповідь?

— Не приє́мли іме́ні господа бога твого́ всує...

— Восьма?

— Не кради.

— Ясно, хоч усі крадуть.

— Цього в книжці не сказано.

— Треба б сказати, бо кожен силкується обікрасти свого ближнього. Наш смотритель, гомонять, нові сорочки й штани, призначені для учнів, пустив набік, а нас одягнув у торішні, старі й полатані. І не боїться кари божої. Ну, пішли далі. Заповідь дев'ята?

Але дев'яту заповідь Павло не встиг проказати, бо підійшли Любинський і Ткаченко. Обидва веселі, без книжок, зошитів, з вербовими прутиками в руках. Мугикають, передражнюючи малюків:

Аз, буки, хліба в руки.

Та на піч, та в куток.

Дайте хліба ще шматок,

Щоб нажертись до розпуки.

— Риєте город науки? — питає Грицько.

— Потроху.

— Рийте, дурні, рийте, скорше рила позатуплюються. Хочете стати розумнішими за

всіх? А дзуськи. Один спробував. Був такий Сазон Куць. Завжди йшов першим. Четвертий клас кінчав. Уже наставився поцупити зразу все — і атестат, і похвальний лист, і промоцію.

— Промоцію?

— Така бомага. Ще важливіша, ніж похвальний лист. Ніби рекомендація в семінарію. Щоб, значить, приймали безпремінно, не дуже допитуючись — з нього, мовляв, вийде колись не лише ритор чи філософ, а й богослов.

— Це хто?

— Дідько їх знає. Кажуть, є такі в семінарії. От, значить, і Сазон силкувався доскочити їх. Не вийшло. На випускних іспитах зарізали.

— Зарізали?

— Не насправді, а запитаннями. Він ніби не мав наравственої зрелості.

— Як це?

— Значить, не наравився їм, то й забили його всілякими питаннями і залишили на повторний. Не витримав того Куць та й врізав дуба від розриву серця зразу ж по екзамені з богословія. Отож дивіться, хлопці. І пам'ятайте: блажен тільки той, кого обрящет бдяща. Не напинайтесь, єпископами все їдно не станете. Що зубрите?

— Зараз переходимо до заповідей блаженства, — відповів Бодяк. — Слухай, Грицю, ти вже давно в училищі. Поясни нам дев'яту заповідь блаженства.

— Яку?

— Оцю: блаженні єсте, єгда поносят вам, і іжденут, і рекут всяк зол глагол на ви, лжуще мене раді: радуєтесь і веселітесь, яко мзда ваша многа на небесах .

Любинський глянув на безхмарне небо і розсміявся.

— Чого ж тут не розуміти? Все ясно. Радуєтесь, веселіться.

— А єсте?

— Ну, їсте.

— А єгда?

— Їда.

— А поносят?

— Приносять.

— А іжденут?

— Така страва. Панська.

— А рекут?

— Річка.

— А зол?

— Ох і пущьверінки ж ви! Золійник, золільник, золійник, або просто — жлукто для зоління полотна.

— А глагол?

— Ім'я святого.

— А лжуще?

— Так називається горілка, ніби наш первак.

— А мене раді?

— Ну, раді, радісні, щасливі.

— А яко мзда?

— Кухарка.

— А як звести всі ці слова до купи, щоб зрозуміти?

— Вони й так при купі, і розуміти дуже просто: сидить собі святий Глагол на березі річки, Якомзда приносить йому багато лжуці та іжденуту, а він хилить чарку за чаркою, закушує і блаженствує, наче на небесах.

— Хіба ж святі п'ють горілку?

— Ого, ще й як! Усі пиячать — і боги, і попи, і дяки, і наші вчителі. Навіть у церкві дають ложечкою вино.

— То ж кров Христова.

— Христова. Я не раз куштував ту кров, коли мій тато готував причастя.

— Щось тут ніби не те, — вагається Бодяк. — Для чого Глаголові жлукто?

— Не Глаголові, а Якомзді. Вона не тільки куховарить, а й пере шмаття святим. Бідна жінка. Сам Глагол дудлить первачок, а вона, сердешна...

— От ти казав: сидить на березі... Хіба на небі є річки?

— Не знаю, — чесно зізнається Любинський. — Нащо воно тобі, все оте? Одтарабань заповідь по книжці та й амінь.

— А як спектор запитає? А отець Агафон?

— Мели що-небудь, тільки голосно, без запинки, зводь очі д'гори і хрестися.

— Вони ж знають.

— За те їм великі гроші дають. Не такий я йолоп, аби задарма... Добре тому Глаголові, розсівся, цмулить, обжирається, а в мене кишки дрібушечку витанцьовують, їсти хочу, аж у голові макітриться.

Ткаченко бере приятеля за руку.

— Ходімо в місто. Я маю рубель, щось перехавкнемо.

— Ні, Матюшо, давай трохи поспимо або перекинемось у святці, потім пообідаємо, а надвечір заглянемо до трактиру.

— Хай буде по-твоєму.

Вони обнялися й поплентали в інший бік подвір'я, а Грабовський та Бодяк знову взялися до діла. Тепер роль екзаменатора виконував уже Павло.

— Перша заповідь блаженства?

— Блаженні нищії духом, яко тих єсть царствіє небесне.

...Черговий по кухні гукнув на обід. Скоро подвір'я спорожніло — все училище зібралося в їдальні. Інспектор проказував молитву, а учні хором повторювали:

— Отче наш, іже єси на небесах, да святиться ім'я твоє; да прийде царство твоє; да буде воля твоя, яко на небесі і на землі: хліб наш насущний даждь нам днесь...

Першим привітав його на рідному подвір'ї Кундель радісним скавчанням. Підвівся, крутнув зареп'яшеним хвостом і пішов назустріч.

— Ну, старенький, як поживаєш?

Пес став передніми лапами йому на груди.

— Скучив?

З садка вибігли Михайло й Марійка, за ними дрібуляв Тишко.

— Павло! Павло! — гукали навперебій. — Приїхав!

Захопив їх разом в обійми, поцілував у голівки, потім узяв Тишка на руки і поніс до хати.

У хаті ніякої обнови не побачив. Усе було, як і раніш, — образи, стіл, лава, ліжка, відро з водою, накрите дерев'яним кружечком, горщик на припічку.

Глянув на полицю під стелею й зітхнув — там жодної хлібини.

— Їсти хочете? — запитав.

— Ми їли вишні, — похвалився Михайлик. — Зараз тобі теж принесу. — І вихопився з хати.

Марійка і Тишко не зводили очей з старшого брата — чекали гостинців. Дав їм по грудочці цукру, який приберіг, не пивши чаю цілий тиждень.

— А це Михайликові, — витягнув з торбинки чорну дощечку.

— Нащо вона Михайликові? — спитала Марійка.

— На ній пишуть.

— Чим?

— Оцією штукаю, — вийняв темно-сіру паличку. — Називається грифелем.

— А мені можна написати?

— Спробуй.

У хату забіг Михайло, несучи повний підситок м'ясистих вишень.

Павло їв ягоди і згадував охтирські садки, що завжди вабили очі. Деякі бурсаки шастали по тих садках, не раз кликали з собою Павла, але він не ходив і стримував Степана Бодяка.

— Де мама, Олеся?

— На роботі в старосільського пана, картоплю підгортають.

Прийшли додому Ксеня Григорівна разом з дочкою по заході сонця.

Мати глянула на Павла і журно похитала головою.

— Ох і вимучили ж тебе, синку!

Павло тільки знизав зніяковіло плечима.

— Може, хворів?

— Ні. Іспити готував.

У хату ступив Кузьма Одновухий.

— А то вже так, — ствердив. — Кажуть: без муки нема науки... Перейшов з класу в клас?

— Перейшов.

— Колупаїв теж?

— Залишився на повторний.

— Чому?

— Не хотів учити. На першому ж іспиті заробив нуль, а потім й інші пішли шкереберть.

— Лихий не вхопить його, — кинула Олеся, що поралася біля печі. — Бачила його вчора — така мордяка, хоч цуценят бий. Йому потрібне те вчення, як свині музики.

— А Любинський перейшов у третій клас? — питає Ксеня Григорівна.

— Ні.

— Він же нахвалявся тобі, що смотритель усе зробить.

— Може б, і зробив, та смотрителя перед іспитами забрали з училища...

— А як наш Бодяк? — цікавиться Кузьма долею свого односельчанина.

— Теж перейшов по першому розряду.

— Що то значить?

— З найвищими оцінками.

— А ти ж з якими?

— Ми обидва. Разом учили, разом...

— Молодці. Заганяйте дуків на слизьке, може, й нам прийде полегкість від вас, молодих. А що думаєш робити на вакаціях?

— Не знаю. В дядька Івана є всі підпасичі?

— Є. Ті, які ще весною найнялися. Може, підеш до мене погоничем на оранку?

Втрутилася Ксеня Григорівна:

— Хай трохи спочине, сил набереться.

— Думалось...

— Добре, — каже Павло. — Піду. Завтра ж.

— Тобою ж, синку, вітер колише.

— На полі поправлюся.

— Такий, як батько, впертий...

Толока в старосільського пана велика: ширина її гін на двоє, а в довжину й кінця не видно — аж ген-ген побігла через видолинок, де пасеться череда. Кажуть, десяти за тридцять сягає. Для шести плугів, що зараз ведуть борозни, діла тут вистачить десь на півмісяця.

— Що ж, дядьку, робитимемо, коли виоремо цю толоку? — клопочеться Павло, підганяючи волів, які ліниво поскрипують ярмами.

Кузьма збив істиком жмут бур'яну з чересла, уперся в чепіги, переорюючи огріх, залишений переднім плугатарем, виплюнув недокурочок.

— Не журись, козаче. Були б руки, мука для них знайдеться. Невдовзі почнемо жнива, потім підійдуть буряки, кукурудза... Про Оксану Петрівну нічого не чув?

— Нічого.

— А я трохи чував.

— Що?

— Вчителювала вона ніби на Чернігівщині, доки не втрапила на її слід наша охтирська управа. А втрапивши, написала чернігівській управі, змерзила дівчину, то й звідти випровадили, сердешну. А наш бугай спився.

— Хто?

— Обухівський, учитель. Перевів, п'янюга, школу на пси: з причілка обвалилася, вікна потрошені, парти розламані. Ніхто паливо не завозив, отож після водохрещі всі школярі переслабували. Нема пуття і, видать, не буде.

Кузьма зітхнув, змовк.

Павло глянув на смужку свіжої ріллі, яка під гарячим сонцем поволі вже губила свій масний полиск, обертаючись з чорної на сіру. Там тирлувалася сила-силенна гайвороння. Вони перестрибували зі скиби на скибу, хазяйновито оглядаючи кожную грудку, довгою вервечкою тяглися понад борозною.

Потім перевів погляд на Кузьму. Його великі руки, пересотані товстими жилами, лежали на вигнутих дерев'яних чепігах, наче приковані, а схилене костисте тіло під косим промінням надвечірнього сонця скидалося на гору. Міцний дядько Кузьма, міцний, як дуб. Колись, кажуть, ніхто з старосільських парубків не міг подужати його. Та й тепер сам перекидає хуру гною, а плуг одною рукою викидає на воза.

— Агов! — гукає передній плугатар, що вже вийшов на суголовок. — Кінчаймо. Субота ж, скоро до церкви покличуть.

— І то правда, — відгукується інший. — Усього не переробиш.

— Та й пан більше не заплатить, хоч ти тут і до самої півночі сліпай.

На старосільській царині, що бралася ріденькими сутінками, орачі побачили гурт людей і спинились. Посеред гурту сліпий кобзар торкав пальцями струни бандури, тихо співав надтріснутим голосом, а йому підтягував хлопчик-поводар.

Ой летіла качечка, в очереті впала,

А в місяці у лютому панщина пропала.

Пішла вона, повіялась темними лугами,

А за нею вражі пани біжать з ланцюгами.

До гурту під'їхав на баскому коні лановий. Перехнябився в сідлі і приклав вижолоблену долоню до вуха. На нього ніхто не звертав уваги — слухали.

Пішла собі, повіялась, аж луги тряслися,

А за нею дармоїди: "Матінко, вернися!"

— Не вернуса, не вернуса, — та відповідає,

— Мордували ви кріпаків...

— Досить! — одірвав лановий руку від вуха і висмикнув з халяви нагая. — Зараз же забирайся звідсіля, старцюго! Верзе, паливода, всіляке...

Він люто приострожив коня, і той звівся передніми копитами прямо над людськими головами. Але ніхто не рушив з місця. Кузьма метнувся до коня, схопив за вуздечку і поставив його на всі чотири.

— Чого треба? — гнівно запитав напасника. — Завітав божий чоловік... Таких сам господь велить не чіпати, а ви... Ми ж не в загоні.

— Не в загоні... — схопився лановий за слово. — А воли стоять посеред дороги. Чому не загнали у двір?

— Нічого з ними не станеться. Заженемо. Їдьте собі з богом та миром. Агей там,

хлопці!

Орачі пішли до волів. Кузьма покликав Павла.

— Що, дядьку?

— Веди діда та поводиря до мене, а я оджену волів.

Повернувся Одновухий додому, коли вся його родина та гості сиділи за столом. На столі — нехитра вечеря: молоді огірочки, цибуля, часник, товчена картопля і вареники з вишнями. Після убогих бурсацьких харчів усе те здавалося Павлові неймовірною розкішшю.

— От ви, чоловіче добрий, співали про лиху панщину, — сказав по вечері господар кобзареві. — То правда. Однак нам, заробітчанами, і тепер нелегко.

— Знаю, — кивнув пелехатою головою кобзар. — Ми і про те співаємо, але сьогодні не встигли. А ке лиш мою годувальницю, — махнув рукою поводитареві.

Узяв бандуру, помацав кілочки, підладив струни, приструнки і почав:

Он зацвіла калинонька нижче перелазу,

Було добре наймитові в хазяїна зразу.

Один тиждень було добре, на другий вже гірше,

А на третій — пішов наймит у поле не ївши.

"Іди, іди, робітничку, не скаржся нікому,

Як не нажнеш дві копиці, не приходить додому".

Кузьма, занутивши пальці в кучму, смокче цигарку, а його дружина присипляє дитину і різком хустки витирає очі. Ледве стримують сльози також Павло і Степан Бодяк, який теж прибився послухати сліпого співака.

Прийшов наймит додомоньку, та не встиг і сісти,

Багачева жінка гуде: "Дай-но волам їсти.

Іди, іди, волоцюго, не заходь до хати,

Бери зброю та сокиру, їдь дрова рубати!"

12

Повернулись бурсаки з храмового свята веселі, безжурні, але таки добре притомлені. Згадували смачне пригощання між гробками церковного подвір'я, хвалили щедрих тіток, які так вдатно злагодили празникову трапезу, і задоволено погладжували животи, набубнявілі, мов барильця з водою.

Найщасливішим був, мабуть, Грицько Любинський. Не пішов навіть на поклик Ткаченка. Ліниво плентаючи обважнілими ногами, спинився біля Бодякового ліжка, обвів напівсонними очима подушку і схилив чубату голову.

— Вибачай, Матвійку, — відказав другові. — Треба полежати, щоб сало зав'язалось довкола пупа. Оце так уконтектувався, дай бог здоров'я гарним молодицям. Люблю такі свята, хлопці, дуже люблю, спасибі тому, хто повигадував їх. Ех, трохи очкур не трісне. От якби храм бував щодня або хоча б двічі на тиждень. Житуха, брат! У клас не гонять, не мучать лексиконами. Помолився чи ні, а воло напакував. Га?

Ніхто не відгукнувся — усі теж спочивали, де котрий втрапив. Скоро й позасинали, забувши про підготовку до завтрашніх уроків. Лише один Михайло Приходько, який

завжди останнім лягав спати і першим пробуджувався, зразу сів за книжки.

— Бог на поміч, зубрило, — побажав йому напівсонним голосом Любинський і блаженно розкинув руки.

Михайло далекі не почув такого зичення, заклопотаний довгими та незрозумілими молитвами й капосними вокабулами.

Грабовський та Бодяк прийшли зі свята перед заходом сонця. Побачивши на своєму ліжку непрошеного пожитця, Степан обурився.

— Ану вставай, — смикнув Любинського за штанину. — Чого вклався?

Повернувшись на бік, Грицько промурмотів щось невиразне і згорнувся бубликом.

— Вставай, кажу тобі. Одягнений, ратиці брудні...

Корпус почав прокидатися. Продер очі нарешті й Любинський.

— Чого валуєш?

— Хто тобі дозволив? — наступав Бодяк.

Він знову схопив за штанину, але Грицько сердито фацукнув ногою.

— Не балабонь.

— Я балабоню?!

Заносилось на сварку. Ледацюга Любинський мав усіх молодших за ніщо і міг надавати буханців.

— Котись під три чорти, свинота куцорила, — осердився він. — Доскочиш четвертого класу, тоді й питатимеш, а поки що, пацючку...

Подав голос Ткаченко:

— Плюнь, Грицю, на ту вошиву постіль та йди сюди.

Не стерпів образи Бодяк.

— А ти, мазнице, заткай плювачку!

Ткаченко підхопився з свого ліжка.

— Alea jacta est! — гукнув Кифір Проценко. — Юлій Цезар вирушив на Рубікон. Почалося.

Однак нічого не почалось: Матвій, не зробивши й п'яти кроків, круто повернув назад.

— Іди, іди, дурню, — кинув йому навздогін Бодяк. — Цезар... Сидітиме в першому класі до страшного суду. Довбня. Куваadlo. Ну, вставай, Грицьку! Пора на вечерю збиратись.

Любинський голосно розреготався.

— Ха-ха-ха! Ох ти ж, сучий сину, ой хитрун. Умієш підкупити. Значить, на гречаний кулешик. Черевко таки вже стухло... От дивись, як воно виходить. Спектор і вчителі кажуть, нібито в мене куряча голова, а я одним махом хавкнув.

— Що?

— Твого вірша про наше харчування. Коли гарне — само собою запам'ятовується, не треба й мізки сушити. Славний вірш і правдивий:

В понеділок дають юшки,

Три дні зряду все — галушки,

Потім два дні все — лапшу,

А в неділю — кулешу.

У Бодяка враз пересівся гнів.

— І другого знаю, — вів далі Грицько. — Оцей-о, за якого на тебе сердиться Михайло:

Тільки зірка стала мріти,

Бурсак почав бубоніти,

Бо боявся довго спати,

Щоб снідання не взівати.

— Добру маєш кебету, — похвалив Бодяк.

— Так і я важу, а спектор, а вчителі... Тим йолопам оббрехати чоловіка — як дурному з гори збігти.

— Не вір їм.

Любинський зовсім розохотився.

— Розкажи ще щось, може, й те затямлю.

— А кулешик?

— Його не прогавлю. Розкажи!..

Втрутився Грабовський.

— Прочитай, Степане, отого найновішого.

— Хіба ж то твір? — розвів руками Бодяк. — Ні те ні се. Позавчора бачив, як на вулиці городові катували одного чоловіка. Обдертий, висохлий, мов кукурудзиння. Щось потягнув з бакалії...

— Читай, — перебив Гаврик.

Бодяк неохоче розгорнув зошит:

Тут його образ схопили,

На долівку повалили,

Один сів йому на спину,

Бив безбожно, як скотину;

Той — у пузо кулаками;

Кров'ю з рота цебеніло;

Лице пупом посиніло...

Степан замовк, дивлячись на хлопців, що сходилися з усіх кінців гуртожитку, а по хвилі додав:

— Ще не закінчив, потім допишу.

— Нічого собі чудасія, — клацнув язиком Любинський, підводячись з ліжка. — Нічого, але...

— Бракує кумедії? — примружився Кифір. — Бідолаху лушпарять, а тобі... — І вже до Бодяка: — А що далі було з тим злидарем?

— Говорили сьогодні на храмі — помер уночі.

— Так йому й треба, хай не краде чужого, — буркнув Матвій. — А за такі віршики... Ходімо, Грицю, вечеряти.

Михайло Приходько одірвався від книжки, мстиво глянув на Степана і почав шпарко щось записувати.

Різдво, що поволі наближалось, залихоманило духовним училищем, перекинуло шкереберть ще з осені встановлений розклад навчальної роботи. В усіх класах і наставники й вихованці на якийсь час забули про арифметику, географію, словесність, всілякі історії, навіть священну, слов'янську, латинську, грецьку мови. Замість цих наук надолужували уставом, євангелієм, співом.

Богослужіння в церкві припинялося тільки на ніч, і від надсадного горлання, свічкового та ладанового чаду повертались бурсаки до свого житла геть знесиленими й напівочманілими.

Та й в корпусі не вщухав безладний галас. Хлопці теж готувалися гарно зустріти свят-вечір, а надто ті, котрі не їхали на короткотривалі зимові вакації додому. Тепер за столом уже й картярі не змагаються, бо нема вільного місця. Там збивають дерев'яні зірки, обліплюючи їх барвистим папером, обвішуючи яскравими стрічками, вистругують держак, ладнають ліхтарі з свічками.

Бурсаки згуртувались в кілька ватаг, розподілили між собою містечкові вулиці та кутки, куди підуть колядувати, а згодом і посівати та щедрувати. Кожна ватага має свого старшого, що зветься благочинним і носить зірку, заспівувача і, звісно, двох скарбників-міхонош.

При розподілі ролей Любинський із шкури пнувся, щоб стати благочинним, аби потім паювати зароблене, але на його не вийшло — обрано було Бодяка. Правда, Грицька те не образило й не розгнівило — він охоче згодився на роль міхоноші, знаючи, що, мавши торбу за плечима, зможе вволю поласувати ще на коляді, постарається приховати і якусь копійчину...

— Глянь, Степане, — хвалиться благочинному, показуючи величезний валовий мішок. — Я вже готовий і зараз рушати... А Михайло все куздряється. Зубряка нещасний!

Згорнувши молитовника, над яким горбів увесь вечір, Приходько ліниво підвівся.

— Не пхай рила в чуже корито, — буркнув. — Я завтра з свого рядна пошию цілий лантух...

— То ший зараз.

— А вкриюся чим?

Бодяк клопочеться іншим: примайстровує до високої баранячої шапки Килавчука, одягненого в кожух навиворіт, круті роги й довгі вуха.

— Оце коза, мосьпане, — милується. — Такої ні в кого не буде.

Заклопотаний і Грабовський: до свят-вечора залишилось чотири дні, а колядки на хоровий спів не розучено. Те ж на його голові лежить.

— Що колядуватимемо? — питає хлопців, які зібралися навколо нього. — Хто що радить?

— Я, — зголосився Приходько. — Скористаймось тими колядками, які позавчора учили в класі.

— А я проти, — вихопився Килавчук. — Треба знайти такі, щоб були зрозумілими, не старослов'янщиною, а нашою мовою. Хоч би й оцю:

Нова радість стала, яка не бувала,
Над вертепом зізла ясна увесь світ осіяла.

Там, де бог родився, з діви воплотився,
Там чоловік преубогий пеленами оповився.

Кифір невдоволено насупив брови:

— Можна, — заговорив. — Але... З діви воплотився... Дурити людей... А може б, ту, котру в нашому селі полюбляють?

— Пам'ятаєш?

--- Авжеж, не один раз колядував:

Добрий вечір тобі, пане господарю!
Ой радуйся, земле, син божий народився.

Застеляйте столи та все килимами
Та кладіть калачі з ярої пшениці.

— Ця краща, — міркує Любинський. — Про калачі... І до хазяїна ясний заклик — розсупонь калиту, частуй чарчиною. Берім її та й нічого більше мізкувати.

Килавчук крутить носом.

— Заклик... У моїй про хазяїв теж є, та ще й так, що гріх не почастувати:

Ой царю наш, царю, небесний володарю,
Даруй літа щасливії цього дому господарю.

Даруй господарю, його господині
Довгі літа й щасливі усій його родині.

— Справедливо, — згоджується Любинський. — За цю таки гріх не почастувати. А якщо котрийсь нічого не виноситиме, то я тому ще й такої вріжу:

Ой я тобі, дядьку, заколядую,
Дай мені пиріг.

Як не даси пирога,
Візьму вола за рога

Та й поведу на муріг,
Волом буду робити,

А в ріг буду трубити...

— Так, — підсумовує Павло, якому належить вирішувати справу остаточно. — Гаврикова й Кифорова кращі. На обох і спинимось. Ану, Михайле, починай на голос. Усі слухайте і запам'ятовуйте слова.

13

Весна цього року добре припізнилася. Правда, сніги станули ще в кінці березня, проте квітень був лінивим і неповоротким: сонце блукало десь у густому захмар'ї, небо вдень і вночі сіялося то холодною мжичкою, то зливалось пронизливими дощами, а над розгужлою землею часто завихрювалися рвучкі, мов ошалілі, вітровії. Хлібороби порались у клунях, коморах, іноді перевисали бородами через ворота, ковзали очима

по калюжах на вулиці, сумно зітхали і думали про поле, яке давно чекає.

У тій невеселій ратайській думі-роздумі канули дні, минали пісні тижні. І, може, тому вербна неділя, про котру, здавалось, й забули, настала якось зовсім несподівано, наче вигулькнула з-за прадавньої козацької могили, що самотньо мріє серед мовчазних степів. Та ще й днина видалась на диво гарною, щедро позолоченою ясним промінням. Попід вуличними окопами, огорнутими легеньким маревом земних випарів, скоро вичахають стежини, а ними квапляться до церкви люди з тонким верболоззям у руках.

Церковне подвір'я в'юниться учнями духовного училища і гімназії, між якими зрідка шмигає також охтирське парубоцтво, оперезане строкатими поясами домашнього та фабричного виробу. Всюди лунає:

— Не я б'ю!

— Лоза б'є!

— За тиждень великдень!

Три гімназисти-підлітки обступили Любинського.

— Галушник нечестивий! — кричать, розмахуючи гінким пруттям. — Чого по голові цвіжиш? Цієї неділі Ісус Христос в'їхав у Єрусалим, а ти...

— Агу гетьте, ракові шийки! — кидається на гімназистів Грицько. — Я дам вам галушника, дам...

Але гімназисти не відступалися. На підмогу їм біжать інші "ракові шийки", і за хвилину чубата Грицькова голова зникає в їхньому галасливому натовпі.

— Хлопці-і! — волає Любинський.

Веселе грище враз припиняється, і строката юрба бурсаків оточує гімназистський натовп. Спалахує чергова бійка між училищем та гімназією. До таких бійок охтирчани давно звикли, то й не дивуються, тільки дивляться на них, мов на розвагу.

Грабовського не займають ні гра, ні сутичка, після якої ворогуючі табори розійдуться в пошматованій одежі, з розквашеними носами. Павлові зараз не до того. Його мордує, здається, непоправне горе — розлука з найближчим другом.

Нема більше Бодяка в училищі. Нема і в Охтирці. Учора випровадив приятеля додому. Ішли удвох, розмовляли, висловлювали всілякі здогадки, а спинитися на чомусь певному не змогли. Хто вчинив так підступно й підло? Матвій Ткаченко? Михайло Приходько? Котрий з них? А чи обидва разом, бо завжди хижились на Степана і в пересварках підтримували один одного. Можливо, таки обидва разом. Угадати важко. Зроблено спритно.

Позаминулої суботи, прийшовши по уроках у корпус, Степан одімкнув свою скриньку і ахнув:

— Нема!

— Чого? — стривожився Павло.

— Зошита з віршами...

— А де він був?

— Та тут же, а може...

Не знайшли зошита також під подушкою, куди Бодяк часто ховав книжки. Всю

неділю друзі тинялись, мов неприкаяні. А в понеділок з третього уроку Степана покликано в училищну канцелярію, а там на столі, за яким сиділи смотритель та інспектор, хлопець пізнав свою пропашу.

— Твоя писанина, шмаркачу? — grimнув смотритель.

— Моя, — відповів Бодяк.

— Хто навчив тебе глумитись над нашими порядками, вчителями, поліцією, скиглити по якомусь волоцюзі, покараному за кражу?

— Ніхто мене не вчив. Я сам собі. І не глузую, а пишу правду.

— Сам? Правду? А звідкіля тобі відомо те, що ось тут написано про того злодюгу? О-о:

На другий день, як кінчався,

Попу тільки й признався,

Чого марно умирає,

Бабу й діток покидає...

— Так люди говорили на храмовому святі.

— Говорили! — люто перекривив смотритель і звелів інспекторові: — Зараз же замкніть баламута в карцер.

По обіді інспектор та субінспектор перерили весь корпус. Поперетрушували учнівські ліжка, скриньки, торбинки, кишені, але нічого, крім записів пісень, ножикив, гудзиків, крем'яхів, тютюну й сірників, не знайшли. Наполохані хлопці до пізньої ночі не могли заспокоїтись, обмірковуючи на всі лади несподівану пригоду. Німували тільки Проценко і Ткаченко: перший, немов дятел, дзьобав носом грецьку хрестоматію, а другий сопів над листом додому.

У п'ятницю Бодяка випустили з карцера. Тицьнувши йому в руку "вовчий білет", смотритель кинув:

— Щоб віднині твого духу не було в училищі й корпусі.

— Віддайте зошит.

— Іди!

Переночував Степан у церковного сторожа, а вранці пішов. Прощаючись з Павлом, попросив:

— Дізнайся, якщо зможеш, хто викрав зошита і передав смотрителеві.

Дізнайся. А як це зробити? Перелякані поголовним обшуком, бурсаки стали настороженими й обережними. Тепер рідко збираються гуртами, а якщо іноді й здучковуються, то не розв'язують язиків, боячись, що серед них є вивідач-донощик.

— Чолом, хлопче, — почув Грабовський і озирнувся.

Перед ним стояв Іван Огнивенко.

— Добридень, дядьку. А ви чого в Охтирці?

— Привіз Тимоху Степановича.

— За чимось для лавки та шинку?

— Ага. Накупляє оселедців, горілки, перцю, шафрану. А я до тебе заскочив. Мама просила передати, аби ти прийшов на весілля.

— Яке?

— Олеся подала рушники Григорію Овчаренку.

— Кравцеві?

— Еге ж, а свайба почнеться на третій день паски.

14

Гарно просохла, але ще не затвердла дорога грається під ногами. Над полями бринить і ласкавиться проти благодатного сонця молода зеленина, а в канаві брунькують свербивус та глід, ось-ось бризнуть дрібненьким листом і пахучим квітом.

Легко йти. Бурка на правому плечі, чоботи й шапка — в руках. Воля! Ніхто тебе не понукає, не заганяє до класу а чи в смердючий корпус, не збиткується над тобою. Кругом таке роздолля, така краса — на пісню тягне. І думки вруняться — вільні, сміливі, як ота сонячна блакить, що миготіє-переливається над полями.

Дома застав передсвятковий шарварок. Михайло підмітає подвір'я, Огнивенкова Дарина добілює причільну стіну, Олеся знадвору мие шибки, а Марійка й Тишко ганяють туго вкачаного вовняного м'яча.

У хаті порядкують мати й дружина Кузьми. Тут аж дух забиває. На столі та на лаві купчаться високі паски, білі калачі, дві миски спеченого сиру, в'язочка ковбас, крашанки.

— Звідки це? — здивувався Павло.

Мати щасливо усміхнулась.

— Зятьок наш постарався. Хіба б ми могли стільки всього?.. Нічого, каже, потім разом з Олесею наляжемо на руки, заробимо, якимось розплатимось, а таки вчистимо весілля на славу, щоб дукачам у носі закрутило... Ноги набив?

— Анітрохи. Зараз допомагатиму Михайлові.

— Не треба, синку, він і сам упорається. Для тебе є інша робота. Наїжся та й махнеш до дядька Кузьми.

— Чого?

— Принесеш казан, бо нема в чому м'ясо смажити.

— Якщо нікого з наших не застанеш дома, — вставляє Кузьмиха, — візьми ключ під камінцем біля порога, відсунь двері і знайдеш баняк на припічку або в печі.

Не сів Павло їсти. Одбатував хліба, ковбаси і вихопився з хати. Не йшов — біг. Перш за все він зайде до Степана Бодяка й повідає йому новину. Таку новину...

От уже й Старосілля. Поминувши кілька хат, звернув у бічну вуличку. Степана застав коло воріт.

Обнялися навхрест і тричі поцілувались.

— Як поживаєш? — питає Павло.

Чекав гнітючої відповіді. Але Степан не скаржився. Був бадьорий, навіть веселий.

— Живу середина на половину. Не гірше, ніж бурсаки. Майже всі свої вірші, що залишились у глядача, пригадав і поновив. Ще не голодую, а після паски йду погоничем на сівбу до нашого пана. Новин нема?

— Є.

- Кажи.
- Проведи мене до Однوخого, дорогою розповім.
- Ходімо.

Павло неквапливо розгортав новину.

Минулого вівторка Проценко попросив Колупая позичити карбованця. Той, звісно, не позичив. Кифір розсердився та й шепнув на вухо Гаврикові: через два дні по пропажі Степанового зошита його, Кифора, викликав смотритель, розпитував про корпус, бурсаків. І дорікав: "Ти, мовляв, непоганий учень, казеннокоштник, але за іншими, на жаль, не стежиш. Чуєш різні богопротивні балачки і не доносиш ні мені, ні інспекторові. Погано. Роби так, як зробив Ткаченко: почув мерзенні Бодякові вірші, сам роздобув їх і приніс начальству, хлопець чесно служить богіві, царю й..."

— Значить, Матвій викрав? — перебив Степан.

— Він, Кифір сказав Гаврикові під великим секретом, Гаврик — мені. А в середу секрет зовсім розсекретився: на заутрені смотритель з амвона нещадно лаяв усіх нас, а Колупая вихваляв, обіцяв винагородити на паску крашанками...

— Юда проклятий, — насупився Бодяк. — Тридцять срібняків заробив.

— І ненависть бурсацького товариства, — додав Грабовський. — До вечора ходив гусаком — герой, прославився! Зате ж після вечері ми влаштували йому темну.

— Одлупцювали?

— Усе життя згадуватиме. Три останні дні не відвідував ні класу, ні церкви. Боїться і живе в субінспектора, чекаючи, доки приїде батько.

— А смотритель не знає, хто бив?

— Мабуть, не знає. Та й нелегко дізнатися: ми молотили Навуходносора посеред подвір'я, а вечір був, хоч в око стрель.

15

У четвертому класі Грабовський наздогнав Любинського, якого не випустили з училища, залишивши ще на один рік. Але Грицько, давно звикши просиджувати в кожному класі по два роки, не сумував і не обурювався, наче так воно й мало бути.

— Ого-о! — тільки вигукнув. — Значить, разом?

— Виходить, — посміхнувся Павло.

— А ти таки бестія, братику.

— Чому?

— Самотужки перелазиш... Збираєшся замагати мене й тут?

— А ти не піддавайся.

— Еге, не піддавайся. Легко балабонити рябої кобили сон. Матвія он смотритель, можна сказати, за вуха перетягнув до третього класу.

— Перетягнув?

— Сам Матвій мені хвалився. Заробив Бодяковими віршами, ну й тато підмастив... А де мені взяти таких віршів, чим задобрити начальство?

— Шукай, може, знайдеш, — примружився Павло.

— Знайдеш сокирку під лавкою, вони ж на вулиці не валяються, треба лізти в

скриньку... Якби ж отой старий йолоп...

— Який?

— Батько, бодай йому колька під ребра.

— Такого зичити батькам не можна.

— Заслужив, то хай має. Напоумляв дурня ще весною: зробіть, як зробив Колупай, — одвезіть смотрителеві та спекторові гостинця, не будьте скупердяєм. А він: "Годі, возив уже на вітер. Не ледарюй, учись, як людські діти". Чуєш — на вітер, людські діти... Тепер я йому, гадові, навчуся, знатиме, чому ківш витрішків. А ще й варнякає: "Кінчай бурсу, при вступі до семінарії підмашу..." Бачиш, ще й семінарії йому багнеться... Сам трьом куркам ліку не зведе, а мене... Справедливо рають мати: "Доки, безбожнику окаянный, мордуватимеш сина єдиного? Глянь, іроде, он вуса вже висіялися в нього. Знайди якусь осиротілу попівну, та й по всьому. Знає псалтир та часослов — доволі..."

— А батько що на те?

— Лається ще гірше, ніж наш спектор. Обох нас лякає віжками, дрюком. Кажу ж — дурень як єсть. Та я вчиню по-своєму.

— Збираєшся одружуватись?

— А чому б і ні? Остобісіли мені оті юшки та кулеші. Раз народився — раз і помирати. Хоч наймся досхочу. А ти таки важиш на семінарію, еге?

— Діло покаже...

Три з половиною місяці Любинський сидів разом з Грабовським, а нині шепнув йому на вухо;

— Подамся, братику, на Савур-могилу. Страх як набридло стовбичити перед очима вчителів і слухати їхні доганливі проповіді. Там, на Савурці, можна спочити, задрімати, у святці перекинутись. Бувай здоровий.

Зібрав свої книжки та й поплентав до задньої парти, яку хлопці жартома називали Савур-могилою.

— З новосіллям, чревоугоднику преподобний! — повітав його Кифір.

— Не гавкай, іди під три —чорти, — буркнув Грицько. — Зараз прийде Козак і покаже тобі...

Нового уроку хлопці справді чекали з настоорогою і тривогою. Побоювались, чи не почне Козак помщатися за покійного отця Агафона, званого учнями ще Самти. Правда, в училищі говорили, що ці два вчителі грецької мови завше сперечалися між собою, але ж обидва вони одружені з рідними сестрами, до того ж над труною Агафона Козак виголосив розчулену промову, а смотритель ремствував на нестерпну поведінку четвертого класу...

Отця Агафона, який до минулого четверга навчав четвертокласників грецької мови, хлопці не любили, бо добре знали його жорстоку та мстиву натуру. Він ніколи нікому не усміхнувся, а якщо іноді й робив це, то його усмішка скидалась на кислий ошкір. Вимагав усе, що говорив на уроках, навіть до найнікчемніших дрібниць, знати напам'ять, повторювати слово в слово, у міфи й легенди вірив, як у справжню релігію, а

на бали дуже скупився. Догодити йому не міг навіть затятий зубрило Михайло Приходько.

Останній урок Агафона четвертокласникам не забудеться повік.

Ще й не всівшись на стілець, Самти кинув:

— Любинський!

Грицько лінкувато підвівся.

— Чийого собаку знаєш?

— Найкраще знаю нашого домашнього Кудланя. Ну ще...

— Сам ти Кудлань. Як звали собаку Одисея?

Грицько м'яв шаньки.

— Бровко, — тихенько пожартував хтось.

— Бровко, — повторив голосніше Любинський.

— Сам ти Бровко! — озлився Агафон. — Сідай. Нуль з двома мінусами. А після уроків стоятимеш на колінах, тримаючи над головою в руках двадцятифунтовий камінь. Обіду сьогодні позбавляєшся. Килавчук! Як звати Одисеєвого собаку?

— Аргус.

— Вірно. Куди він подівся?

— Здох.

— Сам ти здох.

Гаврик знизав плечима, обвів здивованим поглядом клас і помітив ствердний кивок Грабовського.

— Таки здох, саме тоді, коли Одисей після довгих блукань нарешті повертається...

Агафон посинів.

— Брешеш, скотино! Нуль з трьома мінусами. Без обіду й вечері залишаєшся. Приходько! Як я вчив говорити про смерть Аргуса?

Михайло шпарко підхопився, наче йому припекло, мученицьки звів очі д'горі, хапливо осінив хрестом груди і врочисто промовив:

— Про смерть Аргуса ви, преподобний отче, вчили говорити так: вірний собака богорівного Одисея Аргус знизойшов у царство мрачного Аїда.

— Вірно. А кому той богопротивний Аїд доводився кривим братом?

— Богопротивний Аїд кривим братом доводився Зевсу-громовержцю.

— А ще яких одноутробних братів Зевса знаєш?

— А ще одноутробних братів Зевса-громовержця знаю... — повторив Михайло і затнувся

— Ну, ну?

— Ну, ну... А ще одноутробних братів Зевса знаю — богів Гермеса, Гефеста, того, що покрав корів Аполлонових... А ще... — і знову затнувся.

— Персея, Агамемнона, Артемиду, Геракла, — підказав Грабовський.

— О-о, — підхопив Михайло. — Згадав. Значить, Персея, Агам... Гам... Артем... Герас... Гер...

— Балда! — рубнув Агафон. — Ізиді з очей! Два з п'ятьма мінусами. Проценко!

— Я! — гримнув партою Кифір.

— Хто такий Крон?

— Живоріз, вампір безсердечний, людод. П'ятеро власних дітей злопав. Такого б на шибеницю варто, тхора смердючого.

— Сам ти вампір! Що верзеш, христопродавцю?

— Людод, хіба неправда? Але тут щось кінці з кінцями не сходяться. В одному місці сказано, ніби Крон зжер свого сина Посейдона, а далі мовиться, що Посейдон — бог моря. І дідько не розбере.

— Сам ти дідько! — схопився вчитель за груди, потім замахав безладно руками, упав зі стільця і віддав богу душу.

— Кінець, — підвів підсумок Любинський. — Знизойшов у мрачне царство богопротивного Аїда, навіть не гавкнувши. Оце тобі за Кудляня, сучий сину. Не витерпів такого, як і він, кровожерного Крона. Хай іде, а ми з тобою, Гаврюшо, сьогодні таки пообідаємо.

У п'ятницю Самти поховали, а в суботу інспектор сповістив: замість злісно убієнного раба божого Агафонія грецьку мову в четвертому класі вестиме отець Мирослав, званий серед бурсаків Козаком,

16

Отець Мирослав справді скидався на слобожанського козака-поселенця: чорні кучері підстригав "кружком", ходив у кунтуші, високій баранячій шапці, хромових, до блиску начищених чоботях, шароварах навипуск, а по святкових днях на його могутніх грудях яріла різнобарв'ям широка маніжка з голубими кутасиками. Походжав завжди неквапно, статечно і полюбляв розгладжувати пишні вуса, ніби видобував з них усмішку, що так пасувала до його вродливого лиця.

Служив Козак у гімназії, а в духовному училищі вів грецьку мову тільки в двох класах. Бурсаки поважали його. Це було відомо всім, і, може, тому на нього косо поглядав отець Агафон, чекаючи, коли той позбудеться тих двох класів... Але що Козак робитиме з четвертим класом? Як-не-як, а покійний Самти — родич йому...

Двері тихо відхилилися, і поріг переступила знайома постать. Хлопці, наче по команді, стали прямцем, а цензор гаркнув на все горло передурочну молитву:

— Преблагий господи, ниспошли нам благодать!..

Усміхнені Козакові очі пробігли по скам'янілих бурсацьких обличчях.

— Сідайте, — кивнув він головою. — А ви чого аж на Савур-могилу забралися? — спитав Любинського. — Ось же вільні місця. Ідіть ближче, не одривайтеся від товаришів. У гурті й пісна каша смачна, а одному і серед ковбас невесело.

Почекав, доки Грицько пересів до Грабовського.

— Отак. Далебі, знаєте, чого я прийшов до вас?

— Спектор казав, — відповів за всіх цензор. — Грецьку ніби...

— Так, вивчатимемо грецьку мову. Що ви робили на попередньому уроці?

Попередній урок хлопцям не хотілося згадувати... От і маєш, бабцю, Юр'їв день. Бач, як підходить... Усі мовчали.

Козак загадково усміхнувся.

— Не пам'ятаєте? Виходить, як у тій побрехеньці — не знав, не знав та й ледве забув.

Відчувши жартівливий настрій учителя, бурсаки полегшено зітхнули.

— Богів штурмували, — промимрив Гаврик.

— Голосніше, — заохотив Козак. — Якщо й гукнете, то Олімп від того не розвалиться.

— І героїв, — докинув Кифір.

— І героїв?! — радісно підхопив Козак. — Штурмувати героїв — то гарна справа, а богів, тим паче грецьких...

Класом гайнув стриманий пересміх. Підвелася Приходькова рука.

— Прошу.

Михайло, як і завжди, розмашисте перехрестив груди.

— А то ж нащо? — здивувався Козак.

— Про святих інакше не можна...

Козак розгладив вуса, примружився.

— Не робіть цього ніколи. Ми не в церкві за молитвою, а вивчаємо древньогрецькі міфи та легенди, а в них багато казкового, поетичних вигадок, часами й небилиць.

— Отець Агафон... — хотів виправдатися Приходько, але нараз згадав, що зробив страшну помилку, і занімів.

А Любинський не стримався:

— Той юродивий навіть перед Одиссеєвим псом бив поклони і нас мордував на уроках, хай йому... Козак на мить спохмурнів.

— Усопших не подобає поминати докірливим словом. *De mortuis aut bene aut nihil*, мовить латинська мудрість. Усі колись помremo, може, й помилок немало наробимо в житті... *Erare humanum est*, говорили давні італійці. Однак раджу вам — викиньте з голови всілякі забобони. Давно сказано: *Credo guia absurdum*, тобто вірую тому, що нісенітниця. Не ростіть бездумними й полохливими ідолопоклонниками. Таких, на жаль, не бракує, а світлих, допитливих голів малувато, і в цьому наша біда... Грецькі боги... Пригадайте: один — п'яниця, другий — злодіяка непоправний, третій — гвалтівник проклятий, четвертий — людоджер, п'ятий — лицемір-дурисвіт...

— Наприклад, Сізіф, — вставив Килавчук і осікся.

— Так, так, — охоче згодився Козак. — І Зевс не кращий.

— А Гефест нічого, добрий коваль, — розохотився і Проценко.

— Цей таки нічого, — кивнув головою отець Мирослав. — Що ж до героїв, хлопці, то їх потрібно шанувати, брати з них добрий приклад, але знову ж таки, не з міфічних, а справжніх, відомих історії.

— Ілля Муромець?

— Він — також поетична вигадка, легенда, створена нашими далекими пращурами. Згадаймо краще славних запорожців — Дмитра Байду, Івана Підкову, Северина Наливайка, Тараса Трясила, Максима Кривоноса або ж пізніших звияжців — Гонту,

Залізняка. От кому мусимо вклонятися, у кого навчатись мужності й любові до рідної землі.

— А чого ж про них у книжках нічого не написано? — запитав Грабовський.

— У тих, які ви вивчаєте, на жаль, не написано, але ж не тільки світа, що у вікні... Є книжки і про наших вікопомних героїв!

— Де їх можна дістати? — цікавиться Килавчук.

— У книжкових лавках, бібліотеках.

— І на ярмарку, — додає Грабовський.

— На ярмарку?! — не йме хтось віри.

— Авжеж. Я сам позавчора купив.

Павло витягнув з-під парти товсту книжку і підняв над головою:

— Називається "Айвенго". Дуже цікаво читати, але наших героїв у ній нема.

Любинський скривився:

— Краще виторгував би щось для черева, а він, дурень, — книжки...

Отець Мирослав розгладив вуса:

— Роман Вальтера Скотта прекрасний, хоч там і йдеться не про Україну. А в повісті нашого земляка Миколи Гоголя "Тарас Бульба" написано про запорозьке козацтво. Потрібно, хлопці, якомога більше читати. От закінчите училище, попадете в семінарії, у великі міста, в бібліотеки...

— Коли то ще буде... — журиться Проценко.

— На святого Миколи або й ніколи, — позіхає Любинський.

— Розкажіть про наших героїв, — просить Грабовський.

— Гаразд, — згоджується вчитель. — Розкажу. Слухайте. Взяти б, скажімо, Северина Наливайка...

17

Харків — не Охтирка, де навіть на головній вулиці влітку рицькаються свині, пасуться корови; де всі мешканці, стрічаючись, статечно вітаються між собою і знають один про одного все до найменших подробиць; де вокзал схожий на курник, а восени та весною навколо така грязюка, що ні проїхати ні пройти.

Харків — велике місто, з славетним університетом, молодим, але вже популярним оперним театром, з понад стотисячним населенням, столиця широкополого генерал-губернаторства, влада якого сягає не тільки на Харківщину, але й на Сумщину, Полтавщину, Чернігівщину, Курщину, Воронежчину, Орловщину.

Вулиці в ньому довгі, широкі, місцями, особливо в центрі, забруковані, будинки масивні. Магазинів, лавок, шинків, ресторацій, багатих салонів, заїздів — не злічити. А ще — фабрики, різні майстерні, великий завод сільськогосподарського машинобудування, що належить Гельферіх-Саде, залізнична станція, з якої рейки біжать у різних напрямках — до Києва, Одеси, Севастополя, Ростова, Курська...

Склавши вступні іспити в духовну семінарію, Грабовський того ж дня двічі обійшов головну вулицю, надивився на розкішні вітрини, побував на обох берегах Лопані, Уди, забрів на Москалівку.

Наступного дня схопився з ліжка раненько і зразу подався на Холодну гору, про яку чував раніш. Тут найбільше вразив його похмурий будинок арештантських рот, у якому, говорили, кілька років тому відбував покуту один охтирський чиновник за невдалу спробу вбити слідчого.

Був також у Лозовенці, бачив ветеринарний інститут, випадково познайомився з студентом того інституту Олексою Макаревським.

Уже під вечір оглядав знаменитий Покровський собор та дзвіницю Успенського собору, споруджену на честь перемоги над Наполеоном...

До кінця першого навчального року в семінарії місто відкрило перед Павлом свою історію, своє тогочасне обличчя. Дізнався, що воно засноване Харитоном-Харком та іншими козаками-переселенцями з Правобережжя ще за гетьманування Богдана Хмельницького і служило фортецею для захисту Слобідської України від грабіжницьких наскоків кримських та ногайських татар.

У Харкові, цьому економічному, політичному і культурному центрі Слобожанщини, в різні роки жили, працювали, вчилися або ж були композитор Артем Ведель, артисти Карпо Соленик, Михайло Щепкін, письменники Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемовський, Амвросій Метлинський, Михайло Петренко.

Сам недавно бачив похорон вченого-славіста Ізмаїла Срезневського.

У місті майже два десятиліття діє жіноча недільна школа, заснована Христиною Алчевською, а в ній неофіційно вивчають українську літературу та народні пісні.

Вивчив Павло також історію своєї семінарії. Виявилось, її генеалогічне коріння сягає до знаменитого Харківського колегіуму, заснованого понад півтора століття тому за зразком Києво-Могилянської колегії, хоч вона нічого не успадкувала від свого прабатька. Таки так — не успадкувала. Адже колегіум протягом майже століття служив основним вогнищем освіти всієї Слобожанщини. Там здобували знання представники всіх суспільних станів, вивчалися не тільки граматика, піїтика, риторика, філософія та богословство, але й французька, німецька мови, математика, інженерна справа, геодезія. А семінарія обернулася на навчальний заклад для самого духовництва — готує попів для сільських парафій.

Там, у колегіумі, викладав якийсь час поет, філософ і просвітитель Григорій Сковорода, а тут, он уже скільки років, орудує протоієрей Різногірський, невіглас з унтерофіцерськими нахилами, що суворо заборонив семінаристам навіть між собою розмовляти рідною мовою, люто переслідує за читання українських книжок, співання пісень...

Правда, домогтися того йому, протоієреєві-держиморді, нелегко, бо семінарія все-таки не бурса. Семінарист має більше волі й незалежності, ніж бурсак, над ним менше понуки й кари. Його не ставлять у класі на коліна з каменюкою над головою, не залишають без обіду, йому можна жити на приватній квартирі, ходити в бібліотеки, на публічні розваги, займатися репетиторством. Та й вихованці семінарії порівняно з бурсаками набагато поважніші, самостійніші і свідоміші: на уроках, окрім Вельзевулових, не грають у карти, не сплять.

Однак у семінарії не легше, ба навіть важче, ніж у бурсі. Важче і учням і вчителям, які часто іменуються тут професорами. Бурсак, а надто в молодших класах, — дитина, що живе виключно інтересами живота і виконує уроки лише з примусу, під канчуком, а семінарист — юнак, котрому іноді перевалює далеко за двадцять. Він думає не тільки про майбутню парафію, але й про політику, може потрапити в якийсь протиурядовий гурток чи й організацію, жбурнути бомбу в губернатора, поліцмейстера, начальника жандармського управління, читати заборонені книжки, писати й розповсюджувати прокламації, відозви, йти на демонстрації... Тому за ним слідкують удень і вночі, в класі й на квартирі, лякають не стільки карою божою, анафемою, скільки виключенням із "вовчим білетом", в'язницею, арештантськими ротами, сибірською каторгою.

Звісно, не всі семінаристи такі, як Любинський, котрого, як і в бурсі, ніщо, крім харчування та лінивої дрімоти, не хвилює. Його найсвятіша мрія далі паламарства не годна й не силкується сягнути.

Приходько із шкури пнеться, аби після закінчення курсу вхопити найприбутковішу парафію. Ночей недосипає, гнеться над підручниками, вислужується перед начальством, професорами, фіскалями.

Передову молодь семінарії представляють такі, як Петро Цимбалюк — юнак непокірний, буйний, кипучий. Подібні до нього тримають семінарію немовби на вулкані, не дають спокою правлінню, ректору, інспекторові, субінспекторові, котрого тут іменують коротко й просто — Субчик.

Цимбалюк перший з-поміж старшокласників заговорив з Грабовським, сколихнув, розбудив Павлову душу після п'ятилітнього бурсацького нидіння. Під час перерви Петро запитав:

- Книжки любиш?
- Люблю.
- Багато читав?
- Підручники, хрестоматії, лексикони, житія святих.
- І все? А Бокля?
- Якого Бокля?
- А Спінозу?
- Кого?
- І Дарвіна не читав?
- Ні.
- А Герцена?
- Теж.
- А Чернишевського, Бакуніна, Лаврова, Плеханова?
- Хто вони такі?
- Еге, ти, братику, бачу, зовсім темний. Жаль мені тебе...

Дзвоник перервав розмову. Наступного уроку Павло не слухав. Від сорому палахкотіли вуха, а в голові плуталися названі чубатим другокласником прізвища.

Після уроків сам підійшов до Цимбалюка.

- Слухай, у тебе є книжки?
- Які?
- Та того ж, Бокля... і другого...
- Спінози?
- Еге. І інших.
- Хочеш почитати?
- Хочу.
- Приходь до мене в неділю.

Павло став ходити у той корпус, де жили старшокласники. Там, у Цимбалюка, не тільки діставав книжки, але й познайомився з студентом університету Михайлом Рклицьким.

Так почалось читання... А потім... Перечитавши деякі писання Баруха Спінози, відчув, як його віра нараз похитнулася а чи навіть розкололася навпіл. О, Петро... А ще пекучі думки про зневаженого хлібороба, міського трударя...

Народ — от за кого можна і треба піти на найтяжчі тортури, зректися всього, навіть самого себе.

18

Перегортав сторінку за сторінкою, хапав очима рядок за рядком, і серце мліло від щастя. В думках уже лаяв себе за те, що неохоче брав цей грубезний зошит з потертою палітуркою. Не сподівався чогось путящого. Думав — звичайнісінький альбом чи рукописний пісенник сільської панночки-мрійниці; таких немало перечитав ще в бурсі, а потім у семінарії.

А тут — творчість, виважена роками праці. Історичні бувальщини, поеми, байки, ліричні вірші. Таки справжня лірика, яка може скласти честь й відомому співцеві. Отже:

Лети, моя думо, в вечірню годину
Далеко, далеко звідсіль...
Лети, моя думо, у тую хатину,
Де слухає казку топіль.
Жила в тій хатині дівчина кохана,
Коли ще живе — поклонись,
Скажи їй ти слово, болюче, мов рана,
Що я вже не той, що колись
Що гасне мій погляд, і тихне мій голос,
А зморшки покрили чоло...
Поволі, поволі сивіє мій волос,
А терня у серціросло.

Та й хіба тільки це? Всюди, в переважній більшості писань, проблискує міцний і самобутній талант. Мова — щиро народна, вірш — плавний, гнучкий, як добра лоза, образи — яскраві, добірні, звороти — короткі й виразні, думки — вагомі, почуття — багаті й правдиві.

Роздуми Грабовського перервав Цимбалюк, який досі, готуючись до завтрашніх уроків, за сусідньою партою мовчки штурмував "Патристику".

— Вигоріли б ви, словоблуда, без вогню, — жбурнув книжку на підлогу.

— Кого так немилосердно шпетити? — запитав Павло, не одриваючись від читання.

— Та отих же святих отців, дурисвітів проклятих. Вони повигадували всілякі абракадабри, а семінарист мусить мізки свої викручувати.

— Хочеш бути попом, викручуй...

— Не дуже й хочу, то все батечко та матінка наполягають. Мене до хімії тягне, динаміту б наробив, бомбу Кибальчича вдосконалив... Правду кажучи, мене тільки казка про страшний суд займає. Думаю собі: як-то воно насправді буде?

— Доживеш — побачиш.

— Кортить перевірити, брешуть а чи правду кажуть оці святі словоблуди. Ти тільки послухай. Він підняв книжку, розгорнув.

— От. "Вопрос: Како стати человеком на воскресение и которая детища умроша, детски ли им возстати? Ответ:

Все изменимся, и на воскресение стати всем человеком тридцати лет, в един возраст, и во единой одежде оденуты". Второпав?

— Виходить, і Вельзевул, і Різногірський, і я, і ти, і ті, які ще не зачаті, словом, усі станемо на отой страшний суд тридцятилітніми, навіть у строях однаковісіньких, мов солдати.

— От йолопи. А ще — Василь Великий, Григорій Богослов, Іван Златоуст...

— На те й Златоуст: як ступне, то й брехне.

— Попалися б вони мені, христопродавці косаті... Ну, є там щось путнє? — показав на зошит.

— Ото!

— Невже?

— Де розкопав це багатство?

— Дома. У батька тихенько підхопив.

— Він же, здається, попує?

— То такий піп, з якого вийшов би добрий козак або гайдамака. Ніяк не може нагріти місця. Візьме парафію, ще й не звикне до неї, а вже, дивись, розлається з місцевим начальством і мандрує далі. Так ми побували і на Львівщині, і на Одещині, і на Херсонщині, а позаторік притирлюжились на Харківщину. Як цигани, не маємо ні кола, ні двора. Ото вже мати набралася лиха з ним. А я таки люблю старого. Бо чесний, справедливий, нікого ніколи не скривдить і не підставить шию в ярмо. Не можу простити йому лише літературної сверблячки.

— Чому?

— Вона забирає в нього всі сили, час, отрує життя, а по суті нічого не дає, особливо ж українське віршування. Пам'ятаю, колись він писав статті, фольклорні розвідки, друкувався в московських газетах та журналах, За них його іноді й хвалили, а потім занехаяв усе те і взявся виключно за українську поезію.

— Твій батько, Петре, має оригінальний і розмаїтий літературний талант.

— Признаюсь, мені також подобаються деякі його твори, а люди легко запам'ятовують їх. Ти прочитав вірш "Лети, моя думо"?

--- Уже.

— А оцей?

Цимбалюк перегорнув кілька сторінок.

Чого сумувати, голубко моя,

І долю свою проклинати?

Он глянь, подивися, надворі весна,

І пташечки будуть співати.

З-під снігу прогляне барвінок хрещатий,

Бузок у саду розцвіте.

І з теплого краю соловей співучий

Нових нам пісень принесе.

І все оживе, і ти знов заспіваєш,

Голубко, в зеленім саду,

І серце твоє знов життя зажадає,

До тебе в садок я прийду.

— Гарно!

— І цей, і "Лети, моя думо" уже пішли між люди, стали піснями.

— А хто музику написав?

— Ніхто. Сам батенько підібрав на бандурі. У нього дебелий голос, часами й півчу забиває.

— От бачиш — поет, співак, композитор, а ти ремствуєш.

— Я не ремствую, але...

— Він, очевидно, без поезії та пісні жити не зможе.

— Авжеж. Однак усе написане ним по шухлядах валяється, а при переїздах нерідко й губиться. Якби ж було де опублікувати...

— Надрукувати... — зітхає Грабовський. — Це, Петре, велика трагедія української літератури, всього духовного буття народу нашого. Знаєш царські циркуляри, на які посилається ректор, забороняючи нам читати і розмовляти рідною мовою?

— Знаю, хай їх грім поб'є, і ті циркуляри, і ректора, і самого царя. Через оті циркуляри-кайдани українська культура не живе, а поневіряється, не дихає, а сопе, як з кляпом у роті. І силу-силенну чудових талантів змарновано. Про Порфира Кореницького чував?

— Хто такий?

— Колишній вихованець нашої семінарії.

— Ну?

— Недавно замерз уночі посеред вулиці п'яний. Був дияконом при холодногірській церкві. Про нього мені позавчора розповів священник Мартинович, який колись разом з ним учився. Каже, Порфир був обдарованим поетом. Ще в семінарії написав поему, де

нешадно висміяв ченців Курязького монастиря. Потім — поему "Вечорниці". За них і був виключений з семінарії. У тому прислужився наш Вельзевул.

— Правда?

— Казав Мартинович. Тоді Аристарх Никодимович ще не викладав латинь, а секретарював у ректора, сватаючись до його дочки. Обидві поеми ходили в рукописах, і семінарське начальство не знало автора. А Вельзевул, вивідавши, сказав ректорові.

— От негідник!

— Зате ж і Кореницький помстився своїм ворогам.

— Як?

— Виходячи з семінарії, він на дверях квартири, в якій разом мешкали сивий ректор, його повісплений секретар та хлопчеченя-келійник, крейдою написав:

Отут цілісінька сім'я —

Сірко, рябко та цуценя.

— Дотепно! — зареготав Цимбалюк. — Значить, за латиністом здавна фіскальство водиться. Колись служив тестеві, а тепер зятеві. Нелегка служба, але прибуткова та ще й...

Білі двері одчинилися, і показалася прилизана голова Субчика.

— Чому не йдете на вечірню відправу? Запрошення чекаєте?

— Зараз, зараз, — встав Грабовський, ховаючи зошит.

По дорозі до церкви Цимбалюк скаржився:

— Далі не можу жити в корпусі. Кругом підслухують, шпигують, нема де книжок тримати. Завтра переходжу на приватну квартиру.

— Хіба можна?

— Треба взяти дозвіл у ректора або інспектора.

— А дадуть?

— Мусять, бо корпус малий. Навіть більшу половину грошей за квартиру для казеннокоштных платить семінарія.

— А де ж решту взяти?

— То вже справа кожного окремо. Хлопці заробляють.

— Як?

— Беруть переписувати різні папери, наприклад, ролі для артистів. Дехто займається репетиторством. Я теж маю двох учнів.

— І я б хотів на приватну, але...

— Іди, десь підроблятимеш. Ти любиш писати, а тут є газети, можна й до них звернутись.

— Спробую.

19

Коли семінаристи вийшли з останнього уроку, падав перший сніг. Білий, пухнастий, він легкою ковдрою поволі встеляв тротуари, панелі, дахи будинків, і місто молодшало, бадьорішало.

Широке семінарське подвір'я виповнилося веселим галасом. Хлопці ліпили сніжки і

з реготом кидали один на одного. Скоро годі було розібрати, що робилося. Всі нападали, не оборонявся ніхто, і в центрі подвір'я іскристий сніг геть перемісився десятками завзятих ніг, обернувшись на розмішану сіру масу.

— *Bellum omnium contra omnes!* — лунало над подвір'ям.

Поле бою з кожною хвилиною ширшало, сягаючи до самого муру. Тепер, здавалось, ніяка сила не спинить розпаленого юнацтва.

Захоплена грищем, молодь не помітила, як на ганку навчального приміщення виросла суха й трохи згорблена людина.

Вона стояла, склавши на грудях руки, і уважно стежила за бійкою-грою.

— Панове! Панове! — бігав поміж семінаристами розліvreєний швейцар. — Що ви робите? Панове! На нього ніхто не зважав. Усі ніби ошаліли.

— Ре-екто-оррр! — нараз шугнуло подвір'ям.

Гра, що досягла найбільшого розпалу, швидко вщухла. Лише в найдальшому закутку ще змагалися Павло Грабовський та Петро Цимбалюк.

— І Всевишнього не боїтесь? І совісті не маєте? — гримав з ганку ректор, протоієрей Різногірський. — Безбожники! Антихристи! Каторжники! Хто дозволив богохульськими криками оскверняти святий дім? Особливо стараються Цимбалюк та Грабовський. Давненько помічаю за ними недобре. Завтра... — він не закінчив фрази і зник за дверима.

Швейцар, що також уже вибрався на ганок, мовчки розводив руками. Мовляв: казав же я вам, а ви, господа, не хотіли послухати...

Семінаристи почали швиденько одягатися.

— Приходьте, хлопці, завтра без сніданку, — зареготав Любинський. — Частуватимуть березовою кашею з дубовим салом. А вам, Петре й Павле, подвійна порція.

— Не лякай ляканих! — кинув Цимбалюк. — Я не дамся. Годі! Поїхали.

За семінарською брамою хлопці розходилися хто куди.

— Павле! Зажди хвилинку! — гукнув Цимбалюк. — Злякався протоієрея?

— Чого б то? — знизав плечима Грабовський. — Бачили вже таких і не осліпли.

— Вірно. Нам з ним не вікувати і дітей не хрестити... Діло є до тебе.

Петро оглянувся. Близько нікого не було.

— Значить, збираємось о дев'ятій?

— Звичайно, — тихо відповів Павло.

— Гаразд. До нас на збори хочуть прийти дівчата. Дозволиш?

Чорні брови Грабовського зішлися на перенісці.

— Хто вони?

— Улановську знаєш, а ще просяться курсистки з жіночого пансіону та учениці з акушерської школи. Славні, надійні дівчата. Люблять літературу. Одна знає напам'ять усього Шевченка. О, якби ти тільки почув, як вона декламує...

— Хай приходять. Тільки декламаторів нам не дуже бракує, досить і Рклицького. Нам треба таких, щоб жили нашою справою. Людей, які шукають просто веселої

компанії і розваг, нема чого збирати.

— Вони, здається, не такі...

— І ще одне. Не треба заходити цілими роями, а по одному, аби не привертати уваги жандармського ока. Бо вже й так моя хазяйка косо поглядає. А потім, сам знаєш. Субчик може і на приватну квартиру заскочити.

— Маєш рацію.

Попрошавшись з товаришем, Грабовський рушив вулицею. І не помітив, як опинився на Москалівці. Подобалася йому ця околиця Харкова, бо чимось нагадувала і тиху Охтирку, і рідне Пушкарне. Тут не було, як у центрі, великих будинків, розкішних вітрин магазинів, шумних ресторацій, фаєтонів, запряжених баскими кіньми, вишукано одягнених людей, що знічев'я бродили вулицями. Тут жила переважно бідніша частина населення: робітники, ремісники, дрібні чиновники, перекупки, в хатах яких квартирували бездомні гувернантки й студенти.

У садах, що оточували низенькі будиночки Москалівни, вечорами буяли пісні. В такі хвилини Грабовський залишав на столі розгорнуту книжку, виходив з хати і слухав. Це були найщасливіші, найдорожчі для нього хвилини. Людські голоси, безпосередні, щирі, будили в його душі стільки почуттів і думок, що, повернувшись до кімнати, уже не був здатен до праці, а потім довго не міг заснути. Перевертався з боку на бік, вдивлявся в темноту ночі, і все, про що чув недавно в пісні, пропливало перед ним.

Кричав прокляття ворогам підчеплений ребром на гаку безстрашний лицар Байда. В корчмі провчав козак Нетяга дуків-срібляників. Густою безлюдною тайгою, стежками диких звірів пробирався бродяга. Чи не Кармалюк то?

За Сибіром сонце сходить.

Хлопці, не зівайте...

Поминувши роговий будинок широкої вулиці, Павло порівнявся з базаром. Тут завжди, від раннього ранку до пізнього вечора, не вщухали людський крик, іржання коней, безладний передзвін ремісничих молотків, глухий гуркіт биндюжних коліс.

Зупинився, щоб послухати оте розмаїття звуків.

— Геть з дороги! — нараз почув позад себе розлютований окрик і тонкий висвист батога.

Хутко оглянувся. Пара баских коней у золоченій зброї мчала за собою розцяцьковані сани-козирки. На передньому сидінні сидів погонич, на задньому — двоє дітей-паненят. Люди тікали з дороги, тулились до тинів.

Коли коні сховалися за рогом, Павло побачив юнака, який, спершись на шевську будку, витирав з лица кров. Його враз обступила юрба. Одні подавали допомогу, другі співчували, треті погрожували в той бік, де зникли сани.

— Ой-ой-ой, так і пересік батогом лице, — бідкалась якась молодиця. — Мабуть, осліпне, неборак.

— У поліцію його, негідника! — гув чийсь обурений бас.

— Еге, в поліцію! Що йому поліція? — махнув рукою чоловік у засмальцьованій фуфайці. — Це ж кучер банкіра. Під дудку його хазяїна вибиває гоцака ціла згряя

фабрикантів, а поліція танцює, як у решеті, і на дірки не попадає.

Чоловік витягнув загаслий недокурок з-межи жовтих вусів, сердито кинув на брук.

Два юнаки, взявши під руки потерпілого, повели до найближчої хати. А люди не розходились, продовжували розмову.

Павло пробравсь усередину натовпу.

— І бога на них, бусурманів, нема, — зітхала жінка з дійницею.

— Не бога, а шибениць потрібно, — запаливши нову цигарку, сказав чоловік у засмальцьованій фуфайці. — —Пани, фабриканти, поліція — одної сучки цуценята, одному богові моляться. Треба усім голови скручувати. Так, як недавно зробили в Основі.

— Що?

— Коли?

— Один лихвар там за позичку забрав підряд чотири садиби, а людей пустив на світ білий. Порозвалював глиняні хатки, повирубував садки і втнув собі там такий будинок, як палац. Почав орудувати всією вулицею — життя від нього людям не було, навіть єдину криницю, з якої брала воду вся вулиця, відгородив собі. Просили, благали — що об стіну горохом. А позавчора знайшли його в тій криниці догориніг.

— А в нас на тому тижні щось пана, прости господи, вбило і маєтки спалило.

— Що там ваш пан? У Полтаві чи Адесі, кажуть, губернатора ухнули. Так би побільше.

— Чшшш... тихіше!.. — зашепотіла сполохано жінка з дійницею.

— Чого тихіше? Ми уже й так тихі, наче ягнята, — не вгамовувався чоловік у фуфайці. — Ми тихо, а їм це на руку. Стук, стук, стук по одному, по два — отак треба.

— Легко сказати — стук, стук... — гірко посміхнувся чоловік у ковальському фартусі. — Їх когось одного стукнуть, а вони потім як бацнуть — цілі волості летять. Хіба ж не знаєте, скільки торік лише за одного, — промовець наголосив останнє слово, — зазнали шибениці, сиру землю їдять та в тюрмах гниють або дзвонять кайданами по Сибіру.

— За кого ж це?

— За царя Олександра.

— А-а...

— Треба якось інакше робити, — озираючи людей, вів далі чоловік у фартусі. — Але як саме, тут якраз ковінька...

— Мовчіть, іде... — почувся тривожний голос.

Вулицею похитувалась добре примітна постать городского. Натовп почав рідіти і скоро розтанув зовсім.

20

Грабовський незчувсь, як zostався один серед вулиці. Поглянув кругом, поправив книжки, що розсунулись під рукою, звернув на ринок і побрів поміж перекупками.

Ярмарок був у повному розпалі. Лементував, наказував, вимагав, лаявся, благав.

— Ряки, рряки! Варені, в'ялені ряки! — перегортала старенька бабуса свій товар у

кошику.

— Нагодись, прихились, в кого гроші завелись. На копійку ціла в'язка! — махав снопилом хрону чоловік на милиці.

— Останні гнилиці, беріть, молодичі!

Пиймо, куме, пиймо тут,

Бо на небі не дадуть... —

виводили два чоловіки у високих баранячих шапках.

— Пампушки, пампушки!

— Вареники з капустою! Вареники-мученики, в окропі кипіли, велику муку терпіли...

Кожен крик продавців підсилював Павлів апетит. Їсти хотів, аж шкура боліла. Уже й не пригадує, коли їв гарячу страву...

В пам'яті крутяться й підстрибують слова:

В славнім місті Петербурзі

Недалеко від Неви

Із болота виглядає

Хата бідної вдови.

Стара хата зо вдовою

Разом вік свій віджила,

Почорніла, похилилась

І в болото увійшла.

Увійшла по самі вікна...

В ганку сходи до сіней;

В сінях набік похилились

Двоє скривлених дверей...

Так писав Степан Руданський про своє життя-буття під час навчання у медичній академії в Петербурзі. А Павлові здається: у вірші йдеться не про петербурзького студента, а про нього, вихованця третього класу духовної семінарії, що живе на Москалівці у ветхій хатинці Килини Рибальчук, яку люди по покійному чоловікові називають Архипихою. Нема тільки Неви та східців перед сіньми, а все останнє...

І направо — старій бабі

Смерть підписує патент,

А наліво — без копійки

Б'ється з нуждою студент.

Зима люта. Вітер свище,

Сніг по вікнах брязкотить,

Мороз душу обіймає,

Мороз тіло каменить.

А у хаті на постелі

У сурдуті і плащу

Сидить студент медицини

Другий місяць без борщу.

Іде Павло, розколисує скорботні слова студента-поета, котрий так рано пішов з життя, а в голові ділить отих п'ять карбованців, які збереглися ще від літніх вакаційних заробітків, на двадцять вісім днів, що залишились до кінця місяця, коли отримає гроші за репетиторство.

Три карбованці на харчування треба, карбованець на книжки, сімдесят копійок за квартиру, тридцять на зошити, чорнило, олівці. От і всі гроші. Не можна з'їсти навіть десятка раків. Хай іншим разом, коли розбагатіє...

— Юшка з грибами! Юшка з грибами! Гаряча та смачна! Сім копійок миска! Підходьте! — вигукує рум'янощока молодиця, помішуючи черпаком у казані.

Навколо неї стоять з мисками чоловіки, жінки, діти, ласуючи пахучу страву.

Павло витягнув десять копійок, призначених на нинішній день, і став у чергу. Довго чекати не довелося.

Не встиг з'їсти й трьох ложок, як почув поруч себе голос:

— Дайте, що ласка ваша...

Підвів голову. Перед ним, простягнувши ліву руку, стояла жінка. На правій тримала дитинку, загорнуту в ганчір'я. Обдерта, худа, вона скидалась на бабусю. Тільки глибокі вишневі очі свідчили, що їй було недалеко за двадцять років.

Павло поклав ложку, припав до жінки очима і так стояв мов скам'янілий. Вона також мовчала. Лише в тривожних очах жевріло благання.

Тонкий дитячий плач, що вирвався з ганчір'я, наче розбудив Павла. Поки жінка давала дитині груди, він простягнув їй миску з юшкою, обернувся і пішов. Та за кілька кроків спинився, витяг з кишені три копійки, повернувся, подав нещасній, а сам, немовби забачений на злочині, побіг з базару...

Комірчина баби Архипихи стріла його тяжким духом цвілини. По кутках стояли понурі тіні. Мешкання зовсім маленьке. Під стіною — дощатий тапчан, застелений смугастим рядном, під другою — ослінчик. Коло вікна — столик. На стіні перед столиком висить автопортрет Шевченка молодих років. Поряд з ним — поличка з книжками.

Роздягнувшись, засвітив лампу. Витяг з-під тапчана скриньку, взяв книжку в бурій обкладинці і сів за столик. Уже третій вечір проводить над цією книжкою. Читав не кваплячись, обдумуючи життя героїв, і вони все більш полонили його душу. Віра Павлівна, Лопухов, Рахметов, Кирсанов — дивні і милі люди, а Микола Чернишевський, що показав їх, кажуть, поневіряється десь на засланні...

21

Сьогодні після уроків другий, третій і четвертий класи залишено розучувати нові духовні канти. Семінаристи зібралися до залу, де звичайно відбувались такі заходи, довго чекали, вже смеркати почало, а кантор не приходив. Дехто взявся готувати домашні завдання на завтра, інші тинялися з кутка в куток. Михайло Приходько бубонів тихенько тропарі, а Любинський, схиливши голову на стіл, куняв.

— Ой, люлі, Грицю, люлі, а в журналі одні нулі, — проказав йому над вухом

Цимбалюк.

— Не заважай, Петре, — ліниво буркнув Любинський. — Хай будуть і одиниці, й нулі, мені однаково, скоро попрошусь у парафію.

Хтось знічев'я затягнув;

Отроцы семинаристии,

Посреди кабака стоящие пояху:

Подавай, наливай,

А ми книги продадим,

Тебе деньги отдадим.

Любинський прочулався, звівсь на ноги:

— Давайте, отроки, ми теж скинемось. Вип'ємо на останні...

— Складчина! Складчина!

Цимбалюк наставив шапку, і в неї побрязкотіли мідяки.

— Хто збігає до Мордка?

— Я! — зголосивсь Любинський.

— Візьми чогось загризти, склянку позич.

Не минуло й чверті години, як на столі вже стояли сулія і дві кварта, а Грицько ділив між хлопцями шматки хліба та зубці часнику. Він же підняв першу кварту.

— За канти!

— І за кантора!

— За сорок святих...

— Хай царствує Бахус...

Пили й закушували, погасивши свічки, при місячному світлі, що плинуло крізь вікна.

— У кого є тютюн?

— На.

В аудиторії заблимали світлячки цигарок.

— Павле, ану рубони "Семінаріаду", — просить Цимбалюк.

— Я ж уже розказував.

— Не всі чули.

— Розкажи! Давай.

Грабовський уважує:

Любимцы... Аполлона

Сидят безопасно in сауропа ,

Едят селедки, meum пьют

И Вакху дифирамб поют:

"О. как силен ты, добрый Вакх!

Мы tuum regnum чтим в мозгах;

Dum caput nostrum посещаешь,

Оттуда сугас выгоняешь.

Блаженство в наши льешь сердца

И dignus domini отця.

Мы любим Феба, любим муз:

Они с богами нас равняют,

Они путь к счастью прокладывают,

Они дают нам лучший вкус;

Sed amnes haec плоды ученья

Coniunctae sunt всегда с томленьем...

Давно б на небе юный цвет увял,

Когда б ты нас не подкреплял!

— Де ти викопав отаке диво? — підступаються хлопці.

— В "Очерках бурси" Помяловського.

— Диктуй, я перепису. Хочу зараз же вивчити.

— Замість тропарів?

— Це теж божественне!..

— Ха-ха-ха!..

— Давайте пісню!

— Нашої, української, щоб і весела і смутна була заразом.

— Починай, Петре.

— Не можу.

— Чому?

— Голос розсохся.

— Ану, Грицьку, розмочи клятого гласа.

Любинський наливає у квартиру. Цимбалюк пригублює і затягує:

Козака несуть і коня ведуть,

Кінь головоньку клонить.

Хлопці дружно підхоплюють. Хоч і захмелілі трохи, однак співають натхненно, врочисто — так, як підказує сама жалібна подія. Тяжка розлука зворушує до болю, до душевного крику.

А за ним, за ним його дівчина

Білі рученьки ломить.

Цимбалюк на мить замовк, наче проковтнув пекучу сльозу, і його тенор надривно заривав:

Ой, ломи, ломи білі рученьки

До єдиного пальця!

А не знайдеш ти, та дівчинонько...

Нараз жмут світла розпанахав сутінки залу. Семінаристи ураз замовкли, глянули на двері і пізнали там Субчика з ліхтарем над головою. Любинський непомітно викинув порожню сулію та кварти за вікно.

Постоявши, Субчик переступив поріг і почав принохуватися.

— Чому накурено? — спитав.

Усі мовчали.

— Черговий!

— Я, отче.

— Хто накурив?

— Ніхто, здається, — непевно відповів черговий, але тут же додав: — А-а, недавно сюди заходив економ з люлькою в зубах.

— Чую запах сивухи, — не вгамовувався Субчик.--- Ану дихни.

Черговий хукнув.

— Часник? — закрутив носом. — Фе-е.

— Ковбасу їв...

— Що тут робите?..

— Загадано канти розучувати, ждемо, а кантора...

— Чому горланите малоросійські пісні?

Знову мовчанка.

— Хто почав?

— Я, — озвався Цимбалюк. — Навіть наші пісні нам не можна...

— Ректор називає їх хохлацькими і не любить.

— Його ніхто не примушує співати.

— Завтра підете до нього і скажете це йому.

— І скажу.

— А зараз розходьтесь, учителя не буде.

22

Сходка розпочалася спокійно: хто сидів на тапчані, хто на ослоні. А коли розгорілась дискусія, все перемішалось: зривалися, бігали по комірчині, розмахуючи руками, вигукували свої аргументи, наводили цитати...

Сергій Балабуха, який орудував нині сходкою, силкувався вгамувати запальних юнаків.

— Прошу уваги! Так не можна працювати. Чого горлаєш, Петре? Ти двічі вже виступав. Дай іншим. О, Рклицький хоче.

— Дозволь мені сказати! — махнув книжкою Цимбалюк. — Бо забуду.

Всі засміялись.

— Вірно, — озвався Макаревський. — Дозволь йому, Сергію. Забуде чоловік, а ми так і розійдемося, не відаючи його думок...

— Досить! Не дозволяй! Знову годину цитуватиме, — обурювався Брайловський. — Коли такий забудько, хай зав'яже вузлик.

— Годі! — стукнув Балабуха по столі. — Зав'яжи собі, Соломоне, рота і мовчи. Кажі, Петре, що ти хотів?

Цимбалюк став посеред комірчини.

— Ще і ще раз наполягаю на тому, що в нас не може бути й мови про дві лінії, дві тактики. Потрібна одна тактика. Повторюю — одна.

— Конкретної дії, револьвера. Чули уже, — вкинув Енгель.

— Так, револьвера! — спалахнув Петро. — Адже ясно: ходіння в народ — то химера

людей, котрі бояться рішучої акції. Правда, серед прибічників народницької агітації є непогані люди, — косонув оком на Грабовського, — але їх мало і з кожним днем стає все менше. Агітація себе не виправдала. Вона, крім жертв, крім втрати буйних голів, нічого не принесла. Про що свідчать масові арешти, які прокотилися років п'ять-шість тому по країні, про що свідчать процеси 50-ти і 193-х? Про те, що тактика Бакуніна, якою тут дехто захоплюється, є шкідливою. Вона, може, годиться для теоретичних трактатів, але не для живого діла. Я не теоретик...

— Правильно, хоч і силкуєшся видавати себе ним!

Цимбалюк почервонів, але вів далі, наче не почув шпильки:

— Бакунін та його прибічники — для нас не законодавці. Ці пани позасідали далеко за границями в редакційних кабінетах і напинають теоретичні вітрила, не знаючи того моря, на яке хочуть пускати свої бригантини, не відають, як живе, думає, чого хоче наш мужик. А цей мужик є не тільки бідною і безправною, але й затурканою, часами консервативною масою. Вона, та маса, не розуміє, не слухає революціонерів.

— Ти ще довго? — підвівся Балабуха. — Повторюєшся.

— Кінчаю. Я думаю, ми у своїй роботі повинні орієнтуватися не на мужика, бо не в мужикові закладено його майбутнє. Ні, не в ньому, — промовець зробив рвучкий, жест. — Доля мужика, його земля і воля перебувають у руках таких безстрашних, як Засулич, Кравчинський, Халтурін, Желябов, Кибальчич. Це справжні герої, звияжці, котрі готові йти на смерть за велику справу, їх тактика, тактика револьвера, бомби повинна стати нашою. Хто боїться смерті, хай не базікає про народ, хай не заводить нас в оману своїми теревенями. Ми повинні стати людьми конкретних і негайних акцій.

Промовець крутнув головою, нервово прогромадив чуб п'ятірнею і опустився на ослін.

Усі мовчки переглядались. Чути було, як за вікном лютував вітер.

— То, мабуть, Цимбалюкова промова підняла таку завірюху, — порушила тишу Улановська. — Слухайте, Петре, як усе тремтить перед вами, — помахала пальцем. — Жаль, що зима, а то така промова, проше панство, могла б викликати грім і блискавку...

— Ще буде грім, буде, почекайте, панно Евеліно. Самі побачите, — гостро запевнив Цимбалюк.

— Досить вам, — розсердився Балабуха. — Ти хотів, Павле?

— Я теж вірю, що загримить, — підходячи до столика, спокійно мовив Грабовський.

Постояв мовчки, немов дослухався до вітру за стінами, склав на купку залишені Цимбалюком книжки, прикрутив лампу.

— Так, вірю: бути бурі, грізнішій, ніж оця, — показав на вікно. — Вона наростає, закипає. В цьому можуть сумніватися хіба тільки сліпі й глухі. Але, здається мені, Петре, викличуть оцю бурю не гучні промови і не тактика, як ти говорив, револьвера, бомби.

Грабовський потер лоба, підшукуючи потрібні слова.

— Ти сказав — процеси 50-ти і 193-х показали всю нікчемність роботи серед

народу. Але хіба названі тобою герої-терористи, а вони, безумовно, хоробрі й безстрашні, більше принесли користі народові, ніж агітатори, оті люди, котрі часто кидали міста і йшли в село, до селянина-трударя? Признаюсь, я з кожним днем усе більше переконуюся, що твої герої бомби й револьвера приносять шкоду. Так, так, шкоду, — наголосив.

— Е-е, — вихопився гнівний голос Рклицького. — Це вже занадто, а цо занадто... Евеліно, як мовлять поляки?

— То не здорово, — допомогла Улановська.

— Дякую. От-от, не здорово.

— Ні, не занадто, Михайле, — наполягав Грабовський. — Що дали народові замаху Степана Кравчинського чи Віри Засулич? Від них стало менше на одного-двох жандармських чиновників. Але не треба забувати народну мудрість: одна сорока з тину — десять на тин. Таких сорок ніколи не бракувало і не бракуватиме. Ну, хай це дрібні душогуби, їх смерть не могла докорінно змінити долю працюючих. Але що дало народові убивство царя торік? Теж нічого. А головне — сам народ на терористичну діяльність дивиться, як на екзотику, і нічого доброго не чекає від неї.

— Селяни поки що темні, не усвідомлюють глибокого сенсу такої боротьби, — кинув Брайловський. — Я гадаю, Цимбалюк говорить загально вірно — потрібно боротися за долю народу, але без самого народу, в усякому разі хоча б на даному етапі. Ти розумієш це, Павле?

— Розумію, Соломоне, — відповів Грабовський. — Однак погодитися не можу. Якщо народ не розуміє своєї сили й своїх завдань, треба навчати його. І піднімати на боротьбу. Наш лозунг мусить бути: для народу і разом з народом! З трудовим народом.

— Запишіть хто-небудь його слова! — надсадно вигукнув Петро. — Еврика! Запишіть, надрукуйте золотими літерами і зробіть примітку: "З уст відомого чорнопередільця Павла Грабовського".

Він схопився, обвів розпаленими очима комірчину, намагаючись побачити, чи влучний його дотеп. Але не сміявся ніхто. Були строгі, стримані. Кожен, мабуть, міркував над словами Грабовського. Павло теж стояв замислений.

Очі Цимбалюка шукали підтримки. Переконавшись, що дотеп його не справив бажаного враження, Петро знову став у позу офіційного опонента. Підніс уже руку, наче закликав до уваги, хоча в комірчині панувала тиша, роззявив рота, аби продовжити свою думку, як пролунав чистий дівочий голос:

— Ти дарма, Петре, закипаєш, як тульський самовар. І тобі, і всім нам корисніше було б не заперечувати, а вдуматися в те, що сказав Грабовський.

Павло повернув голову в той бік, звідки почувся голос підтримки. В затемненому кутку стояла Ксана — польова русалка, як хлопці називали її за білі, наче пачіски льону, довгі коси, переплетені рожевою стрічкою, та густо-сині очі. Вродливе лице дівчини палало, а тендітні руки м'яли хусточку.

— Я не думала виступати, — тихо говорила вона, — але зараз хочу сказати.

— Давай, Ксано, давай! — підбадьорили хлопці.

— Мій брат працює в друкарні мінської народницької організації. У ці вакації він розповідав мені, як до них приїздив Плеханов.

— Ну, почалися спогади, — махнув рукою Цимбалюк.

— Та замовкни ж. Дай докінчити, — обірвав його Балабуха. — Будь хоч з дівчиною шляхетним.

— Ні, це не спогади, — продовжувала Ксана. — В бесідах з членами мінської організації Георгій Валентинович сказав, що значна кількість революційних діячів Петербурга й Москви засуджує тактику індивідуального терору народовольців. Ті діячі стоять на позиції необхідності посилення виховної роботи серед народу, трудящих міста і села, задля прямої підготовки їх до революції. Саме до цих людей, мабуть, треба прислухатися й нам. Особисто я підтримую Грабовського.

— І я, — озвалась Евеліна Улановська.

Ксана сіла. В кімнаті знову запанувала тиша. Виступ дівчини справив враження на присутніх, особливо на Петра й Павла.

Раніш сходки у Грабовського відвідували тільки хлопці, а два місяці тому Цимбалюк привів трьох дівчат. На попередніх вечорах вони лише слухали суперечки між хлопцями, головним чином між Цимбалюком і Грабовським — найактивнішими оборонцями двох протилежних тактичних ліній, — але самі не виступали, були наче в запасі.

На цей запас розраховував, перш за все на Ксану, Цимбалюк, жартома називаючи її своєю найсвятішою мрією. І раптом отакий виступ. Петро був ошелешений.

— Бам, бам, бам, бам, — глухо долинуло з-за вікна.

— Чуєте? Це сторож коло корчми, — підвелася учениця фельдшерської школи Ліда Лойко. — Чотири години!..

— Не вірте сторожам, — сказав Олекса Макаревський. — Очевидно, дав чоловік здачі.

— Здачі?

— Еге ж У нашому селі сторожив панську комору старий Овсій Перепічка. Однієї ночі він гамсельнув по рейці чотирнадцять разів підряд. Здивований економ уранці запитав:

— Чого це ви, діду, о дванадцятій годині бамкнули аж чотирнадцять разів?

— Помилку виправив, — відповів Перепічка.

— Яку?

— Спершу я вдарив тринадцять разів. На один, значить, перехавкнув. Щоб не спантеличити сонних людей, одбив той осоружний тринадцятий раз назад, здачі ніби дав. Даруйте, панунцю, за помилку.

Комірчина бризнула веселим сміхом.

— Отак, мабуть, вийшло і в цього сторожа.

— Можливо, — згоджується Балабуха. — Але час таки пізній. Пора кінчать. Отже, і сьогодні, як показали дебати, ми не досягли згоди. Читайте літературу та гостріть язика. Особливо ти, Михайле. Наступного вечора виступаєш першим, а за те, що не дав

тобі слова, вибачай. Петро ж міг забути, а ти, думаємо, не забудеш.

— Ні, ні, не забуду, — засміявся Рклицький. — Я тобі все нагадаю!..

Молодь почала збиратися.

До Грабовського підійшла Ксана.

— Я бачу, в тебе ціла бібліотека, — показала на книжки, що стояли стосиками на столі, на підвіконні. — Дай що-небудь почитати. Тільки гарне.

— Гарне... — Павло примружився. — Ага, є! Хочеш "Что делать"? Це справді гарне. За цей роман цар загнав Чернишевського туди, де й Макар телят не пас.

— Давай! — зраділа Ксана. — Знаю про цю книжку. Шукаю її вже давно...

Провівши товаришів за ворота, Павло повернувся до комірчини і закрокував з кутка в куток, пригадуючи нинішню дискусію, Ксанині очі... На душі було бентежно і радісно...

23

Урок латинської мови, як завжди, проходив гамірно й весело. Одні хлопці сиділи, інші стояли, кілька тинялись по просторій аудиторії, наче на вулиці. Два давно не стрижені патлані азартно грали в орла та решку. А Вельзевул горбився над кафедрою, майже впершись позолоченими окулярами в розгорнуті сторінки класного журналу.

Вельзевулом називали в семінарії Аристарха Никодимовича. Старий мов світ, побитий віспою, розхристаний і напівсонний, цей хирлявий дідок, що на уроки часто приходив підвипивши, давним-давно забув не тільки твори, але й імена славетних римських мудреців, письменників та трибунів, і посаду вчителя латині продовжував обіймати лише завдяки тому, що доводився тестем ректорові. Його уроки, сумбурні й галасливі, ніякої користі слухачам не давали, зате нікого не стомлювали.

Вчителі зневажливо ставилися до Вельзевула, вважаючи його правою рукою, очима й вухами Різногірського. І боялися, як лихої напасті. В учительській він завжди, мовчки переглядаючи стару газету, пильно прислухався до розмов колег. Остерігаючись чергового доносу протоієреєві, вони німували, наче на церковній відправі, або ж непомітно виторочувалися в коридор.

Вихованці семінарії добре відали настроїв вчителів і, користуючись тим, що латиніст не знав жодного з них в обличчя, підлаштовували йому всілякі каверзи.

Переступивши поріг класу, Вельзевул вилізав на кафедру, розгортав журнал, називав довільно вихоплене зі списку прізвище і пересував свій підсліпуватий погляд з журналу на хрестоматію, щоб стежити за текстом.

Підводився найчастіше не викликаний, а той, кому хотілось. І читав з наперед заготованої шпаргалки або й просто з книжки. Виходило гарно й чітко — без найменшої похибочки. Вельзевул, не відаючи учнівських хитрощів, був задоволений. І в журналі третього класу красувались самі п'ятірки.

Так тривало до кінця жовтня, поки Приходько не доніс Різногірському про витівки своїх однокласників. Відтоді латиніст став уважнішим і навмисно недооцінював відповідей.

Це розсердило хлопців, і вони поклали помститися донощикові, а разом і

латиністові. Завдати тієї помсти зголосився Грабовський — найпідготовленіший у третьому класі учень. Нагода не забарилась.

Якось Приходько запізнився на заняття, а Вельзевул, мов на лихо, викликав його відповідати. Назвавшись Приходьком, Павло навмисно збивався, плутав, переказував п'яте через десяте промови Ціцерона та Нерона, а на докір учителя закінчив словами Пушкіна:

Латынь из моды вышла ныне:
Так, если правду вам сказать,
Он знал довольно по-латыне,
Чтоб эпиграфы разбирать,
Потолковать об Ювенале.
В конце письма поставит vale ,
Да помнил, хоть не без греха,
Из Энеиды два стиха.

Цього вірша Вельзевул сприйняв за нешанобливий натяк на його неуцтво в латинській мові, за особисту образу. І зозла вглив Приходькові таку велику й жирну одиницю-тичку, яка легко розпізнавалась на відстані двох-трьох сажнів.

Наступного дня, після Приходькового слізного оскарження, протоієрей покликав до себе латиніста і мав з ним довгу розмову. Про що балакали зять і тесть, ніхто не відав, але повернувся Вельзевул у клас червоніший від вареного рака. Одиниця-тичка зникла з журналу, залишивши по собі велику дірку та недобру славу.

Минув тиждень, другий, і Приходькові пощастило виявити винуватця одиниці. Одразу ж про нього дізналась уся семінарія. Більшість учнів та вчителів хвалила Грабовського, декотрі засуджували його вчинок. А самому Павлові довелося вислухати брутальну нотацію ректора. Різногірський, не скуплячись на дошкульні слова, звинувачував третьокласника в найстрашніших гріхах і погрожував вигнати з семінарії.

Відтоді Вельзевул осатаніло заповзявся на Грабовського: викликав на кожному уроці й мучив по п'ятнадцять-двадцять хвилин підряд, вимагаючи розповідати поетичні тексти, які вивчали не тільки в третьому, але й другому та першому класах. Не рятувала Павла навіть прекрасна пам'ять. Він знав усе, що загадував помстливий вчитель, а проти його прізвища в журналі з кожним днем довшала ряба вервечка трійок та двійок.

Нинішній урок нічим не відрізнявся від попередніх.

Вельзевул виліз на кафедру.

— Готуйсь, Павле, до тортур! — вигукнув Петро Цимбалюк, який знічев'я замість свого, четвертого, класу прийшов на заняття у третій. — Тримайся, друже, починається.

Вельзевул охоче підхопив:

- Скажіть, Грабовський, яке завдання було додому.
- Знати напам'ять уривок з "Енеїди".
- Знаєте?

— Знаю.

— Розповідайте.

Переступивши з ноги на ногу, Павло посміхнувся і почав:

Енеус ностер магнус панус

І славний троянорум князь,

Шмагляв по морю, як циганус,

Ад те, о Рекс! прислав нунк нас.

Рогамус доміне Латине,

Нехай наш капут не загине,

Пермітте жить в землі своїй,

Хоть за пекунії, хоть гратіс,

Ми дякувати будем сатіс

Бенефіценції твоєї.

Вельзевул весь позеленів і прошипів:

— Цить! Замовкни!

Але весь клас його пропитий голос притлумив:

— Продовжуй, Павле!

І підохочений Грабовський повів далі:

О Рекс! Будь нашим Меценатом,

І ласкам туам покажи,

Енеусу зробися братом,

О оптіме! не одкажи,

Енеус принцепс єсть моторний,

Формозус, гарний і проворний,

Побачиш сам інноміне!

Вели акціпере подарки

З ласкавим видом і без сварки,

Що прислані через мене.

— Що ти плетеш, каторжнику таврований? — заволав Вельзевул.

— Я нічого не плету, — відказав спокійно Грабовський. — Читаю Вергілієву "Енеїду", яку перелицював українською мовою Іван Петрович Котляревський.

Сиві полукіпки Вельзевулових брів грізно злилися на перенісці, а ліве око прищулилось, наче не могло розпізнати зухвалого учня.

— Який Котляревський? Не той єретик, що безсоромно зганьбив увесь Олімп та самого Зевса?

— Той, що написав славнозвісну "Наталку Полтавку", а в ній вивів на кін гарних людей і нікчемних людців.

— Чудова п'єса, — потвердив Цимбалюк. — Я бачив виставу в самій Полтаві. Скільки на сцені суму і сміху, скільки народної мудрості й дотепності, скільки прегарних пісень!

І перейшов на спів:

— Ой, не хочу хатки, ані сіножатки, ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка. Ой, ти...

— Ой, ти старий дідуган, — підтягли йому ті двоє, що вже закінчили змагатися в орла й решку, — ізогнувся, як дуга, а я, молоденька, гуляти...

Вельзевул зірвався з кафедри.

— Замовкніть!!

Спів припинився. Латиніст стояв, недоумкувате лупаючи очима. Видно, гамував у собі дикий шал. По довгій хвилі кинув Грабовському:

— Біжи зараз до ректора і скажи: я вигнав тебе з класу за богохульство.

— Яке богохульство?

— Там дізнаєшся. Іди.

— Не забудь поклонятися від мене протоієреєві, — докинув Цимбалюк.

Не кваплячись Павло забрав свої книжки та зошити і рушив. Уже знадвору почув у третьому класі хорівий спів:

Всякий, хто вище, той нижчого гне.

Дужий безсило душить і жме,

Бідний багатого певний слуга.

Корчиться, гнеться пред ним, як дуга.

Обминувши невеличкий флігель, де містились ректорат і канцелярія семінарії, подався в учнівську лікарню — почував тупий біль у голові. Перед дверима, оглянувшись, побачив, як Вельзевул мчав, мов спущений з ланцюга пес, від навчального корпусу до флігеля. Мабуть, хлопці таки доконали його — побіг скаржитися зятеві.

Чекаючи виклику фельдшера, Павло схилювався на підвіконня і почав записувати на папір послання політичних засланих з Сибіру, котре учора тричі підряд прочитав у Рклицького і запам'ятав. Та й як не запам'ятати: в ньому йшлося про ті жахні розправи, яких зазнали в'язні нижньокарської тюрми по втечі їх восьми знедолених товаришів уночі під перше травня цього, 1882, року. Зараз поновлював те страшне послання в пам'яті і шпарко викладав на папір, аби увечері передати Евеліні Улановській та Ліді Лойко для поширення серед міської молоді.

За писанням не помітив, як у лікарню зайшли Різногірський і економ семінарії Ільїн.

— Що ви тут малюєте, Грабовський? — підступився ректор.

— Нічого, — здригнувся Павло. — Фельдшер зайнятий, а я тим часом пишу листа додому, — і засунув аркуш у кишеню.

— Чому ж сховали? Покажіть.

— Приватного листа можуть читати лише автор та адресат.

— Обшукати, — звелів протоієрей Ільїну.

Вивернувши всі кишені семінариста і переривши книжки, економ, крім недописаного послання, знайшов ще гектографовану брошуру "Інтелігенція і народна маса", кілька лотерейних білетів та перші сторінки повісті, недавно розпочатої Павлом.

— Де взяли все це? — запитав ректор, показавши на послання і брошуру.

— Нащо вам? — відповів Павло запитанням.

— Треба.

— Не скажу.

— Присяга, яку приймали учні, зобов'язує нічого не приховувати.

— Я приймав її підневільне і не збираюся виконувати.

— Та-ак? — захлинувся Різногірський. І — до економа: — Папери заберіть, а до мене попросіть пристава шостої ділянки.

24

Прокинувся Грабовський, коли за вікном клубочилась передранкова мла. Зіскочивши з тапчана, відчув холодну вологу, що заповнювала комірчину. Засвітив лампу, знайшов чоботи і став узуватися. Лівий швидко наліз на ногу. А з правим довелося поморочитись — відпоротий задник згортався в дудочку.

Отаке лихо майже кожного ранку. Заходив до шевця, а той взяв чобіт до рук, повертів і, не дивлячись на Павла, байдуже кинув:

— Два карбованці. Інакше й балачка марна.

— Два карбованці? За задники?

— За задники, за задники, — передражнив швець. — Аби тільки задники! А передники у них, пане добродзею. які! Не бачиш, пороззявляли пащі.

Ну, сьогодні останній раз взуває оці горе-чоботи. Вчора отримав гроші в редакції газети "Южный край" за кореспонденцію і після уроків купить щось на ноги...

У комірчину тихо зайшла господиня. З-під картатої хустки вибилися посивілі пасма кіс. Вона, спершись на лопату, якою відкидала сніг, мовчки дивилась на квартиранта.

— Гій на тебе, — по-своєму привіталась. — А я подумала, ти тут з кимось чубишся. "Чоботи, чоботи із бичка..." — закінчила словами пісні.

— Доброго ранку, бабусю, — розігнувся Павло, тяжко відсапууючись. — О, нарешті взув як треба.

— Як треба, — скрушно похитала головою Архипиха. — Глянь, он пальці виставилися. І коли ти вже купиш якісь шкраби?

— Сьогодні, мабуть, куплю.

Павло підійшов до старенької, ніжно взяв її за худі плечі.

— Слава богу, що купиш. Тільки дивись, аби тебе оті диштифранти не обманули.

— Які?

— Та лавушники ж, не дай їм, господи, щастя. Може, й мені піти з тобою.

— Не треба, якось сам...

Павло почав умиватися.

Стара подивилася на столик, де лежали книжки, на пристелений тапчан.

— Знову не лягав спати, сидів? Ой леле! Що ти собі думаєш? Хіба ж так можна? Подивися в люстерко. На тобі, не при хаті згадуючи, ніби чорти всеньку божу ніч воду та дрова до пекла возили.

— Я, бабусю, спав. За ніч аж три сни бачив, розкажу якось.

— Він спав, людоньки добрі, — вдарила Архипиха в поли. — А то ж від чого такі запалені очі? Чи, бува, не від довгого сну? Вже кілька разів хотіла зайти, коли збираються твої товариші, і сказати їм, як ти мордуєш себе. Все не наважувалась. Але наважусь-таки. А не допоможе, піду до самого вашого начальника і все розповім. Хай щось робить з тобою, бо отак зачахнеш тут, а я матиму клопіт на голову.

— Спасибі, дорога бабусю, за турботи. — Павло підійшов до старої і гаряче поцілував пооране зморшками чоло. — Але ніхто ще від книжок не помер і не збирається помирати, а я і поготів.

— Іди геть, — з робленою суворістю говорила Архипиха, лагідно відштовхуючи хлопця. — Ніхто не вмер. Багато знаєш. Пам'ятаю, було мені тоді, може, з дев'ятнадцять. Жив у нашої сусіди, сліпої Варварки, отакий прудиус, як ти...

І стара пустилася в спогади, орудуючи віником у запліснявілому кутку комірчини.

Павло похапцем збирав потрібні книжки, не дуже прислухаючись до оповідання старої про те, як колись від сухот помер студент. Кожна ранкова зустріч квартиранта з хазяйкою закінчувалась, як правило, цим оповіданням. Павло знав його уже чи не краще за саму Архипиху.

Архипиха, видно, не претендувала на те, щоб її обов'язково слухали, бо не сердилась, коли Павло зникав за дверима, не дочекавшись кінця оповіді. Але цього разу, коли Павло вже наставився йти, ступила до порога й загородила двері.

— Стій, — підняла вгору віник. — Не квапся, як до утрєні. Маю щось сказати.

— Та я знаю, бабусю, — засміявся Павло. — Знаю, як поховали того студента в одному латаному сурдуті, а рідні жили десь далеко — в Астрахані чи Архангельську — і не змогли приїхати на похорон. Так же?

— Так, так. Знає, наче був тамки. Ти йому про кури, а він тобі про гиндики. Сядь-но! — владно наказала.

Павло присів на тапчані.

— Забула-м тобі сказати. Помічаю — щось часто коло наших воріт крутиться отой фурдияка.

— Який?

— Таж поліцай. А вчора, коли ти пішов у школу, він никав-никав по вулиці, а тоді приперся в хату. Я так і обімліла. Морда, як отой гавдун; — показала на величезний баняк, що стояв у кутку коло відра. — Отож, думаю собі, розперло тебе, небоже. А він обтрусив сніг з чобіт, підкрутив вуса та й питає: "У тебе, бабо, квартирант єсть?" Єсть, кажу, слава богу. "А як його хвамілія? Де він у тебе спить?" А сам по хаті очиськами: луп-луп — шукає чогось. Ну я й назвала. Розпитував, хто до тебе ходить, чим тут займаєтесь, чи молишся богу. Я й казала, що знала, а він записував. І чого він на нашу голову? Ти не знаєш? Кажи, Павлусю, мені все, як рідній неньці.

— Нічого страшного нема, — підбадьорливо мовив, а у самого лице спохмурніло. — Так, мабуть, поцікавився.

— Еге, кажи-говори. Так не буває. Знаю цих гицлів. Так він не ходитиме назирці. Недавно на Холодній горі такий самий прийшов до хати разів зо три, а потім забрали

чоловіка — письменником ніби був, та й навіки дітей осиротили. А ти — так... Дивися! — погрозила пальцем. — Припини ту компанію.

— Добре, добре. — І Павло рушив до дверей.

Але не встиг і взятися за клямку, як двері самі відчинилися. Перед ним стояли пристав шостої дільниці та щойно змальований Архипихою пикатий поліцай.

— Вибачаюсь, що без запросин. Ми до вас, паничу, — пристав з іронією підкреслив останнє слово, дивлячись на вишкірені чоботи хлопця. — Зачекайте хвилиночку.

Поліцай виструнчився коло дверей, наче проковтнув жердину.

— Ви Павло Грабовський?

— Так.

— А як звати вашого родителя?

— Арсен. Для чого вам?

— Прошу не перебивати.

— Я спішу в семінарію, запізнююсь.

Пристав криво посміхнувся.

— Можете не квапитися туди. Значить, Арсен. А коли і в якій парафії побачили божий світ?

— Родився 1864 року в слободі Пушкарне, Охтирського повіту.

— Значить, маєте вже вісімнадцять. Прекрасно. А зараз обриваєтесь у духовній семінарії.

Павло ствердно кивнув головою.

— Думаєте бути слугою божим? А що зволите читати, чим інтересуєтесь?

Пристав потягнувся до книжок на столі. Павло аж затремтів і ступив до столу.

— Хто вам дозволив до моїх книжок лізти? Я тут господар, запитайте мене, що потрібно.

І прикрив книжки руками.

Архипиха, прихилившись до стіни, злякано поглядала то на Павла, то на неспроханих гостей.

Пика поліцай позеленіла, він кинувсь уперед, і велика п'ятірня схопила Грабовського за комір.

— Ви заарештовані, — процідив пристав.

Павло вирвався, мовчки одійшов до вікна. Поруч нього наче завмер поліцай.

Пристав довго перебирав книжки, зошити, прицмокував язиком і записував. Перекинув догори ногами все, що було в комірчині.

— Дайте мені, хазяйко, мішка, тільки доброго, — звернувся до Архипихи.

— Мішка та ще й доброго? — стара наче прокинулась. — Нема ніякого, хоч хату запалить.

Пристав запитливо поглянув на поліцай. Той глипнув по комірчині, цибнув до тапчана, стягнув смугасте рядно і, розстеливши на долівці, почав складати книжки. Потім зібрав чотири кінці рядна, зв'язав вузла.

— Тепер беріть, паничу, сію премудрість на плечі та й підемо, — хихикнув пристав.

— Куди?

— Побачите.

Шоста поліційна дільниця була близько, на сусідній вулиці. Скоро стежка, що крутилась між сніговими заметами, привела їх до оббитих цератою високих дверей з написом "Помічник". Пристав постукав у двері, і всі троє зайшли.

У кабінеті за великим столом сидів маленький рудий з безбарвними очима чоловічок, на його плечах — майорські погони. Перед ним, з протилежного боку столу, наче ненароком зачепившись за край стільця, стирчала, мов помело, суха постать Різногірського.

— Маю честь доповісти, ваша... — рапортував пристав.

— Прошу акта, — сухо звелів майор.

Він довго читав поданий аркуш паперу, супився, підсмикував рідкими бровами, час від часу уголос називаючи прізвища Плеханова, Добролюбова, Рилєєва, Драгоманова, Петєфі, Чернишевського, Кюхельбекера, Шевченка, Герцена, від чого ректор аж підскакував, машинально хрестячи кістлявою рукою цапину борідку.

— Ну от, — майор встав з крісла, смачно потягнувся. — Бачите, преподобний отче, що діється у вашій семінарії, якою священною наукою захоплюються ваші вихованці?

— Е-е-е, — одірвався від стільця Різногірський. — Не всі, не всі, смію запевнити, пане Сазонов. Грабовський — це виняток. Сам за ним давно стежу. І не тільки я. За моїм велінням стежили також декотрі семінаристи. Можете покликати їх до себе, тоді й пересвідчитесь.

— Кого можна викликати?

— Хоч би учня того ж класу Михайла Приходька. Хлопець старанний, працьовитий, до того ж хазяйський син... Ще раз кажу: Грабовський — прикрий виняток, він...

— Не зовсім знаєте свою семінарію, отче, — перебив майор. — Я хотів би, щоб це був виняток, однак... Ну, про те потім...

— Маю зробити вам конфіденціальну заяву, — знову вихопився протоієрей, — прошу записати до протоколу. Грабовський в семінарії поводився непристойно, підбиваючи семінаристів на богохульські грища, завдавав багато прикрощів професорам, під всілякими приводами відмовлявся вивчати богословіє, ходити до церкви. Прилюдно заявив, що не співчуває властям, не вважає себе зобов'язаним перед присягою престолові. Ми його уже відчислили з семінарії.

— Добре, — кивнув Сазонов. — Поки що все. Одведіть арештованого, — наказав поліцаєві.

25

Спливав уже другий тиждень відтоді, як з глухим стогоном відчинилися ковані двері і Грабовський переступив поріг тюрми. Досі про в'язниці лише чув та бачив їх зовні, а тепер побачив і всередині. Скоро познайомився з мешканцями камери. Двоє селян у коротеньких свитках і зашкарублених постелах чекали суду за покражу дров у панському лісі.

Чоловіка в сірій солдатській шапці щодня викликали на допит за образу

фабричного майстра і виступи проти штрафів.

В'язні сиділи або лежали на підлозі, підклавши під голови торбинки, раз у раз крутили цигарки і чадили так, що під низькою стелею зависала густа димова хмара. Днями в камері не припинялися скарги на нужденне життя та злидні, а ночами — глухе хропіння й кашель.

Перші дні Павло не міг звикнути до тюремного життя. Особливо мордували довгі грудневі ночі. Звечора лежав горілиць, вдивляючись у стелю, а коли відчував, що цемент холодить спину, сідав і під завивання вітру перебирав у пам'яті семінарію, рідну слободу, товаришів, друзів. Тільки як через густо заграбовану дірку, що служила за вікно, пробивалися вісники світанку, безсило падав і засинав...

Уже тричі викликав його Сазонов. Усе допевнявся, з ким приятелював арештант, де бував, про що балакав вечорами на сходках у комірчині Архипихи. З тих запитань Павло догадувався — помічників начальника губернського жандармського управління дещо відомо. Але твердо стояв на своєму: ні до кого він не ходив і до нього ніхто, ні з ким особливо не дружив, хоч і не ворогував.

— Ректор семінарії запевняє, ніби ви брали участь у таємних зборищах, навіть самі влаштовували їх.

— Той може запевняти, що на гострячку голки вміщається сто чортів. Хай доведе.

— Доводити треба не йому, а вам.

— Мене не спіймано на тих зборищах.

— Чиє оце творіння? — показав майор нотатки "Інтелігенція і народна маса".

— Не знаю.

— Як воно потрапило до вас?

— Дав один юнак.

— А <Лист з Сибіру"?

— Також.

— Але ж "Лист" писаний вашою рукою.

— Скопійований, оригінал я повернув.

— Кому?

— Власникові.

— Як його прізвище?

— Він не називав.

— Коли і де стрічалися з ним?

— Днів не пам'ятаю, а місце — на вулиці, в театрі.

— Звідкіля взяли лотерейні білети?

— Той самий юнак дав.

— Для чого?

— Продати. Виручені гроші мали піти на допомогу народникам.

--- Уявляєте, хто такі ті народники?

— Трохи.

— Кажіть.

— То люди, що хочуть народові щастя.

— Вони об'єднані в якусь партію? Та партія таємна чи явна? Якими засобами збирається вона досягнути щастя?

— Того не відаю.

— Скільки продали білетів?

— Жодного.

— Правда?

— Правда.

— Чому ж не продали?

— Не встиг.

— Комуś пропонували?

— Ні.

— А Приходько посвідчив, що пропонували йому.

— Неправда. Я одержав їх за годину до ректорського обшуку, а Приходько того дня зовсім не був на заняттях. Наклеп. Вислужується перед Різногірським, того вуходоносора добре знає вся семінарія.

— А що таке "Гниле коріння"?

— Початок моєї повісті.

— Про що?

— Про таких, як Різногірський, його тесть Вельзевул та Приходько.

...Згодом Павло почав обвикатися, надто коли в камеру прийшов новий арештант. То був молодий ветеринар Карпо Заворотний. Запальний, нестримний у своєму буйному гніві до царського трону, цим він нагадував Цимбалюка, але, на відміну від вогнистого Петра, був дуже знервований, вразливий і ніби надламаний. Часто закашлювався, болісно зводив догори великі, повні сліз очі і по тому довго мовчав, погладжуючи п'ятірнею груди. Спав зовсім мало — остерігався лягати на холодний цемент.

Уже кілька ночей провів Павло з новим знайомим. У довгі години тюремного безсоння вони спізналися і навіть заприятелювали, тримаючись дещо осторонь від інших пожильців камери, людей значно старших. Та й ті, селяни та робітник, поводитися з двома молодиками стримано і насторожено: слухали їхні розмови і пошепки між собою називали ученими-тілігентами, які зазіхають на самого царя-батюшку...

Виявилось, Карпо родом з Курщини, позаминулого року покинув Харківський ветеринарний інститут, не скінчивши третього курсу. Служив у Грайвороні, але не поривав зв'язків з підпільним народницьким гуртком своєї альма матер: листувався з студентами, іноді навідувався до них, брав заборонені книжки, бував на сходках...

— А ти Макаревського не знав? — спитав Павло.

— Олексу?

— Так.

— Знаю. Гарний хлопець, весною приїздив у Грайворон, звів мене з Михайлом Даньком.

— Хто це?

— Грайворонський знайомий Макаревського, початкуючий літератор, вогонь, а не юнак. Тоді я пристав до Данькової таємної групи. Тричі ми збиралися, читали, сперечалися, а четвертого разу нас накрила жандармерія...

— Данька також заарештовано?

— Авжеж. Півроку ми разом сиділи у грайворонській тюрмі. Потім його випустили під гласний нагляд поліції, а мене погнали сюди. Видно, напали на мої стосунки з харківськими народниками. Та хай, не боюсь я їх. Сухоти — от що мучить... Ну, годі балакати, бо вже на день благословиться. Лягаймо.

Приліг і Грабовський, однак заснути не міг. Обдумував розповідь Карпа та слухав, як поволі прокидалася тюрма. Через заградовану дірку долинали сумне бомкання міді — десь дзвонили по чийсь душі. У коридорі гупали чоботи, гриміли важкі засуви дверей, лунала лайка тюремної обслуги. Звідкись чувся людський стогін.

Обернувшись, почав розбирати написи на стіні, їх було багато — вся стіна змальована.

От хтось розмашисте вивів: "На 10 — у Сибір. За одного пана. Я згоден порішити ще десять, хай би дали кругло — 100". А поряд зовсім свіжий напис, зроблений кволою, хисткою рукою: "Мені 73 роки. Отримав 15. Боюсь, не встигну відслужити богу і царю. 17.XI. 82".

— П'ятнадцять... — прошептав Павло. — Скільки ж це стане йому, коли відбуде строк? Вісімдесят вісім... А чи ж відбуде?..

Майже біля самої долівки ціла картина: віко домовини, на ній хрест і череп, а в чорній рамці дрібними-дрібнесенькими літерами: "Мене випускають — виправдали. Та що з того? Поламали ребра, відбили всю утробу. Куди зараз годжусь? Харкаю кров'ю. О кати, кати! Як вас земля носить на своїх грудях?!"

Задзвонили ключі. Глухо грюкнули й відчинилися двері камери.

— Грабовський!

— Я, — підхопився Павло.

На порозі стояв коридорний.

— З усіма бебехами висотуйся. Розіспавсь...

— На допит?

— Збирайся, бо я зараз...

Клацання засува та лайка тюремника розбудили всіх в'язнів. Вони ліниво вставали, позіхали, протирали очі.

Павло потис слабку руку Карпа Заворотного.

— На все добре.

— Того й тобі зичу. Куди?

— Не знаю. Скажуть.

— Якщо буватимеш у Грайвороні — познайомся з Даньком.

— Добре.

Попрощався з іншими арештантами і вийшов у довгий, напівтемний коридор. Уже

за брамою черговий тюрми, подаючи папірця городовому, наказував:

— Одвези в Охтирку і здай справнику Арцибашеву. Там усе прописано, — показав на папірець. — Розписку принеси. Поїзд відходить через дві години. Та дивись, Волошин, не лови гав. — І зник за брамою.

Волошин покрутив папірець і, склавши вчетверо, сунув за пазуху. Затягнув тісніше пасок на животі, поправив шаблю, яка весь час норонила попасти йому між ноги, висмикав бурульки з вусів:

— Слухай мою команду! Склади руки назад!

Павло виконав повеління.

— А повернути на квартиру, забрати свої речі можна? — спитав. — Та й у крамницю б зайти — чоботи треба купити.

Городовий суворо звів волохаті брови:

— Не можна. І не розбалакуй. На станцію кроком руш! Ать, тва, а-ать...

Минувши тюремну садибу, звернули на бокову вулицю. Інколи стрічались жінки з кошиками і табунці школярів. З одного двору виказалася бабуса. Спершись на костур, довго придивлялась до городового й Павла, що наближався, а коли порівнялися з нею, сплеснула руками:

— А це ж куди ти його, лукавцю, провадиш? У такий скипень добрий хазяїн собаку не вижене надвір... Глянь же, вороже, він синій, мов пупець, зовсім знемігся. А чоботи, чоботи! Усі пальці зверху...

— Геть з дороги! — рубонув Волошин повітря сердитою рукою. — Хіба не бачиш, що я царську службу сповняю? — І покосився на шаблю, що бейкалась об поли кожуха. — Мороз невеликий — дійде.

— Дійде! Бодай з тебе дух вийшов, антихристе, — стукала баба костуром об сніг. — Заведи хоч до хати, щоб обігрівся хлопчина.

— Кажу тобі, бабо, не мішай сповняти царську службу, — огризнувся Волошин.

— Сповняй, хай тебе лиха година сповнить, — плюнула стара.

Після зустрічі з бабою Павло ще виразніше відчув, що в таких чоботях до поїзда, може, якось і дійде, а далі... Але просити городового було безнадійною справою. Щоб провчити впертого служака, наддав кроку. Не минуло й чверті години, як Волошин заволав далеко позаду:

— Чого наглишся? Встигнемо.

— Не можу! Замерзаю!

— Почекай-но. Мо', справді зайдемо в якусь хату, погрієшся.

Павло зупинився.

— Для чого ви оте нещастя начепили? — показав на шаблю. — Вона ж тільки заважає йти. Покиньте в когось, а будете правитися назад, то й заберете. Ви й без неї грізний.

До городового, видно, не дійшов жарт хлопця. Він лише кашлянув, наче сам себе підбадьорив:

— Ну, ну! Царська служба без оружжа?

Відшукав за спиною руків'я шаблі.

— Втечі не замишляй. Я й не таких водив...

Павло сповільнив крок.

— Аго-о-ов! Почека-айте-е! — почув і оглянувся.

За ними бігла жінка, махаючи хусткою. Стали. Волошин грузько сів на високий сніговий намет.

— Передихнімо, — відсапнув.

Жінка, побачивши, що її чекають, збавила кроку. Коли вона підійшла близько, Павло пізнав Ксану й кинувся назустріч.

— Ти куди? — смикнувся Волошин, хапаючись за шаблю. І — покотився в замет.

— Чого ж тікаєте? Біжу, кричу, махаю, а ви... — щебетала дівчина.

— Не чули, — тиснучи її руки, виправдувався Павло. — Я й сподіватися не міг. Хотів забігти до Архипихи, та от не пустив пан служба, — показав на городового, який виборсувався з снігу.

— Ми прийшли з Архипихою до тюрми, та вас уже не застали. Там сказали — недавно вийшли. Ну, й почали доганяти. Однак ви пішли такими крученими дорогами, що ми вже й загубили надію втрапити за вами, допомогла якась бабуса з костуром. Коли вона сказала, що ви недавно пройшли, Архипиха забрала від мене клунок і звеліла мчати навздогін.

Глянула на Павлові ноги і зойкнула:

— Ой-ой-о-ой! Ти ж зовсім босий. І оце так думав добратися?

— Та отак же, — зніяковів Павло і додав жартома: — Служба казав — доберусь.

— Казав, а ти й повірив. Ну, нічого, Архипиха несе чоботи, взуєшся.

Ксана показала рукавичкою туди, де маячила темна постать.

— Які чоботи? — не зрозумів Грабовський.

— А ти й не знаєш? У той самий день, як тебе заарештували, — розповідала тихо, поглядаючи на городового, який уже став на ноги, — ми зібралися в тебе. Архипиха розповіла, що ти не встиг купити чобіт. Другого дня я з Евеліною та Лідою зібрали серед молоді гроші й купили чоботи. Доручили Цимбалюку, аби передав. Але в наступні дні арештовано ще кілька семінаристів, у тому числі й Петра. Так передача зірвалась.

— Кого забрали?

— Точно не знаю. Здається, крім Цимбалюка, схопили Балабуху, Енгеля. В нашому пансіоні піднялась страшна завірюха, однак поки нікого не чіпають. Так само в училищі Ліди.

— Що з арештованими? Де вони?

— Там, де й ти був. А що буде з ними, невідомо. І про тебе нічого не можна було дізнатися. Тільки вчора перед вечором одна моя подруга, батько якої писарює в тюрмі, сказала, що тебе сьогодні мають везти у твоє село під нагляд поліції — ніби в заслання. Архипиха сходила на квартиру Цимбалюка, забрала чоботи, та оце ми й пішли до тюрми.

Новини, принесені Ксаною, гостро вразили Павла. Він слухав і проймався жалем до заарештованих товаришів, а водночас і гордістю за них. Добрі, щирі, палкі серця! Петро Цимбалюк, Сергій Балабуха, Сашко Енгель... А Ксана...

Павло глянув на дівчину з такою любов'ю і вдячністю, що вона опустила очі.

— Еге-е, — долинув голос Архипихи. — А ти, парубче, думав отак тишком-нишком і чкурнути від баби? Не завернув навіть попрощатися. Он який світ настав! Нема почоту старикам. І де ота власть, чому не дивиться за вами? — приповідала.

— У-гу, гм... — замурмотів Волошин, почувши про власть.

— Та бачу, бачу, — кинула Архипиха зневажливо. — Теж мені власть, звиняйте, як за гріш гудзик. Чому ж це, Павлусю, не заглянув до мене?

— Хотів, та не дозволила власть.

Городовий знову мукнув щось нерозбірливе і взявся за шаблю.

— Отой-о?

Поки Архипиха сповідала Волошина, Ксана розв'язала мішок, витягла нові юхтові чоботи, шапку-вушанку та невеличкий пакуночок. Городовий, одгризаючись від прискіпливої баби, підійшов ближче.

Павло почав перевзуватися.

— У тебе ж онучі мокрі, — забідкалась Архипиха. — А ми й не подумали. Що ж його робити?

Зняла з себе фартух, розірвала навпіл і подала Павлові. Він узувся, натягнув на голову шапку. Стара подала пакуночок.

— Це від нас з Ксаною, з'їси дорогою.

— Дякую, не треба.

— Бери, дорога не близька, розпотрошимо, — втрутився городовий.

— Ну от і компанія є, — засміялась дівчина.

— Ще б пак. На таку кумпанію не тяжко, — вставила Архипиха. — Отам у місті її, як собак, тиняється, тієї кумпанії.

— Ну, бабо, годі тобі тринди-ринди, — Волошин став у сувору позу. — Час рушати, бо ондечки завірюха зривається.

— Іди з богом, — поцілувала Архипиха Павла в голову. — Кланяйся матері і не забувай про нас. Будеш у місті — заходь. Хай щастить тобі, синку.

Павло поцілував стару, пообіцяв навідуватися і, одійшовши трохи вбік, покликав Ксану. Та, червоніючи, пішла до нього.

— Спасибі тобі. Велике спасибі за все.

Трохи помовчав, дивлячись дівчині в очі, і спитав:

— Будеш відповідати?

— А ти напишеш?

— Обов'язково.

— Відповідатиму.

— Опиши про товаришів, про суд, про все, — тиснувши маленьку теплу руку, майже шепотів.

— Добре, — відповіла і також потисла його руку.

Рушили. Павло час від часу зупинявся, здіймав шапку, махав Архиписі та Ксані. Вони стояли коло снігової кучугури і відповідали йому, аж доки не затуманила їх віхола.

Незважаючи на метелицю, що раптом зірвалась і закрутила, мов навісна, Павлові йшлося легко. Весело поскрипували чоботи, а серце палало.

— Хлопче-е-е! — почув голос Волошина. Оглянувся. Позаду борсалась у снігу "власть", тримаючи на плечі, наче сапу, шаблю.

— Чи не зайти нам до когось та пересидіти оцю лиху годину? Диви, як мете, ні світа божого, ні сліду не видно. Я дороги не намацаю, хай її...

— Не намацаєте? — засміявся Павло. — Не бійтесь. Пошукаємо. Зараз усі шукають. А віхола...

Юнак змахнув рукою лапаті сніжинки, що сідали на скроні та вії, й рушив уперед, прорізаючи густу заметіль.

26

Паровоз стомлено зітхнув і спинився біля маленької станції.

З дверей вагонів майже ніхто не виходив. Завалений снігом перон та вокзал теж були порожні й сумно німували.

— Так можна побачитись з братом? — звернувся Грабовський до городского.

— Яким братом? — сонно буркнув Волошин.

— Тихоном. Я вам розповідав про нього в поїзді, коли разом снідали. Мій наймолодший брат.

— З отим шмаркатим бурсаком?

— Еге ж, бурсаком.

— Котрий цього року вперше потрапив з слободи в Охтирку і нудьгує за домом?

— Той самий.

— Що має, значить, гарний голос?

— Він.

— І добре вчиться?

— Та він же ж, він. Можна?

Волошин відповів не зразу. Обвів поглядом станційний зал, збиваючи з чобіт сніг, поправив на боці шаблю.

— Не можна, — здобувся нарешті на слово.

— Чому? Ївши пироги баби Архипихи, обіцяли, а тепер...

— Не відпихаюсь — їв. Смачні пироги. З сиром, з яблуками, гарно випечені. Якраз такі полюблюю здавна. І обіцяв. А зараз каюсь. Не можна.

— Отак даєте слово і потім ламаєте його?

— Отак. Та й чого в'язнеш до мене. їв, бо їсти хотів, а ті пироги задурно випали тобі. Я й сам міг забрати їх у тієї пашекуватої баби.

— Забрати?

— Як реквізицію, значить. Щоб не молола всілякі погані слова про власть. Так

можна й про царя... А пообіцяти, затям собі, можна все. Наш начальник ще з літа обіцяє втришья вигнати околодочного Плигунова за хабарі, пиятику, дурисвітство та всілякі найпаскудніші лихоїмства і поставити на його місце мене, за справну службу, значить, а той, Плигунов ніби, продовжує собі своє й вухом не веде. Ну, я також з дурного розуму бевкнув казна-що, а ти — обіцяли, ламаєте слово...

— Нам по дорозі. Всього на п'ять-десять хвилин спинимось напроти бурси.

— Замовч! — осердився Волошин. — Обіцянка — цяцянка, а дурному радість. Брат — не вовк, до лісу не втече. Зараз передам тебе справникові, а далі, що хочеш те и роби, хоч давай драла...

— Хто тут тепер справникує?

— Арцибашев. Славний, кажуть, чоловік, до людей поштивий, квартальним зуби вибиває рідко, жінок любить, чарки не цурається. Попросиш гарненько — то й дозволить. І гріх не дозволити — брат є братом, побачити треба.

— Треба, але ви...

— Мовчи, доки я терплю. Шануй свої боки. Не люблю зайвих слів. Підвищити хочуть, намість Плигунова, недарма. Гайда. Ать, тва, ать...

Дорогою городовий заговорив уже спокійніше.

— А випадє тобі якась нагла рахуба, вдавайся лише до самого справника або ж, у гіршому разі, до його помічника Матушинського. Хай бог боронить тебе попасти в лабети приставу другого стану.

— Як його прізвище?

— Не знаю, але гомонять, що пристав другого стану — скажений собака як єсть. Нікому спуску не дає, особливо тим, котрі стоять супроти царя та багатих. Ну, ти, кажись, хлопець не з тих, смирний, а все ж не попадайся приставові, коли хочеш...

В управі не застали ні Арцибашева, ні Матушинського.

З'ясувалось: першого покликано в Харків до губернатора та поліцмейстера, а другий подався на волості. І коли повернуться, ніхто не відає.

— От і маємо лихо, — заговорив Волошин, чухаючи потилицю. — Вскочили, можна сказати, в багно, прости господи. Тепер хоч круть, хоч верть, а таки мусимо кланятися тому осоружному приставу другого стану.

З-за дверей, у котрі обережно постукали, долинув якийсь дивний звук, схожий на рохкання.

— Свят, свят, — захрестився городовий. — Одверни і пронеси, боже, іже еси на небесі...

Переступивши високий поріг, Павло аж похитнувся з подиву: за столом сидів, аристократично відкинувшись на спинку плетеного крісла, Матвій Ткаченко. Те ж, віддавна пам'ятне, буцмате й безброве лице, густо всіяне темно-сірим ластовинням, ті ж крижини завидющих очиць, той бурульчатий, подібний до примороженої картоплини ніс, округлі та вузькі, як у жінок, плечі. Тільки руда чуприна, густо змащена чимсь лискучим, їжачиться на всі боки ще прудкіше, ніж раніш, та дорідне під-горля валуниться не двома, а трьома товстими складками.

Уздівши свого давнього ворога, Матвій також здивувався — його повіки задріботили.

— Чого тобі? Знову?..

Замість Павла відповів Волошин.

— Це я привіз його. Рештант. Приймаєте?

— Давай документи.

Доки Волошин видобував з-за пазухи супровідну, Грабовський знічев'я озирає кабінет станового пристава. Ну й кабінет — анітрохи не кращий, ніж корчма. Підлога заболочена, запльована, засмічена соняшниковим лушпинням, недокурками та клаптями паперу. Стіни бурі й обчухрані, наче в хліві, а на них, мовби на посміх, — розкішні портрети царя Олександра, знищеного торік народовольцями, та російських полководців Румянцева, Суворова, Кутузова; їхні очі ледве-ледве сутеняться з-під товстого шару пилюги.

Фіранки на замерзлих вікнах схожі на сіре канцур'я, густо запаскуджене мушвою.

Міцний дубовий стіл, за яким сидить пристав, прикривають шматки старих газет.

Посередині того перістого шмаття синіє надчереплена чорнильниця, а довкола неї мішма валяються ручка, олівець, недогризок сухаря, зламаний ключ та крихтний уламок дзеркала.

Переглянувши папери, Ткаченко задоволено посміхнувся, мовчки скомпонував розписку і відпустив городского.

— Нарешті ми здибались, — заговорив, коли за городовим причинилися скрипучі двері. — Здибались саме там, де, раніш чи пізніш, а мали стрітись. Так, так, — голосно клацнув язиком, — мали. Виходить, таки доскакався разом зі своїм Кармелем, з Гонтою та Залізняком. Ото побачила б нас тепер Оксана Петрівна — сміху було б... Зараз ти, бурлако, ось тут у мене.

І показав кулак, зарослий довгою рудою щетиною.

— Невже? — примружився Павло. — Отам?

— Отут.

— А не брешеш? Ти ж правду говорив лише тоді, коли помилявся. Пригадуєш свій наклеп на Бодяка в бурсі?

— Сам пригадуй, якщо тобі цікаво. А ти віднині в моїх руках. Бо вся Ряснянська волость під моєю опікою. Самоволі не потерплю. Всілякі отам пасквільні віршики про Пушкарів, урядника та інші власті...

— Про Каленика Ткаченка, — додав Павло.

— Ну, й про мого батька, звісно... Дізнаюсь, почую — амба тобі.

Грабовський посміхнувся:

— А знаєш, Матвію, таки страшно, навіть дуже страшно, коли подумаю.

— Чого? — не второпав Ткаченко.

— Того, що ти зовсім не змінився.

— Як-то?

— Залишився такою ж дурною мазницею якою був і в слободі, і в бурсі. Хоча б на

гріш порозумнішав...

Ткаченкові кулаки метнулись над головою, але він стримав їх. Випив склянку води, сів за стіл і повів далі діловим тоном.

— Вирок знаєш?

— Сказали в Харкові.

— Зараз замкну тебе в нашу буцегарню, чекатимеш, доки повернеться справник, а тоді підеш додому. Та дивися мені...

— Не лякай.

Колупай підвівся.

— Пішли, а хто з нас розумніший, ще... На ганку їх перестріла Ксеня Григорівна і кинулась Павлові на груди.

— Синку, синочку, кровинко моя, — ридала, обіймаючи і цілуючи.

— Не треба, мамо, заспокойтесь. Як сюди потрапили?

— Пройшла селом чутка, — почала розповідати, схлипуючи, — що ти в тюрмі. Я порішила їхати в Харків. А оце на станції почула, ніби тебе привезли сюди і до справника повели, то й прибігла. Ой, за що ж це вони, іроди? Чим завинив ти, мій лебедику? Схуд, змарнів.

— Потім усе розкажу. Через день-два прийду додому.

— А тепер же куди провадить тебе цей бусурман? — показала на Ткаченка.

Образливі слова озлили того.

— Ану, одступися од державного злочинця! — затупав ногами. — Одступись, кажу тобі, бо зараз і ти разом з ним сядеш у холодну! Це вам не Пушкарне, де можна пащекувати, що заманеться. Геть!

— Ідіть, мамо, додому, — благальне мовив Павло, ледве стримуючи біль і обурення. — Не зв'язуйтеся з дурнем.

— Іду, синку, йду. По часі тобі Тишко обід принесе. Та не затримуйся, приходь скоріш.

— Заскучилась, — злостиво хихикає Матвій. — Прийде вночі городами, щоб ніхто не бачив такого гарного і вченого. Довчився...

— Не регочи, мазнице, — зміряв його гнівним поглядом Павло. — То тобі та твоєму батькові треба ходити вночі і городами, а мені не соромно показуватися людям на очі і вдень, я нікого не обікрав, не скривдив.

— Супроти царя виступав.

— Іди під три чорти зі своїм царем.

— А-а, й тут бунтуєш! Ну, почекай, знатимеш, усе це я запишу і доповім, кому належить...

Нарешті розтали за хвилястими пагорбами не тільки чубки охтирських дерев, але й золочені бані церков. Навкруг, куди не глянеш, мовчки яриться сліпучо-білими переблисками далина. Вітер, завжди такий охочий гульвісити на засніжених полях, знімати сиву веремію, лунко висвистувати, тепер навіть не шеберхне. Тому сухі бур'яни

на межах і безлисті кущі глоду та свербивуса над канавою стоять ані ворухнуться, немовби намальовані.

На душі стає врочисто й святково.

Лише глибокі виямки після кінських копит та сліди саней посеред шляху нагадують про життя, повертають тебе із світу казки, такої химерної і знадливої, у світ буденний, світ ненастанних клопотів і тривоги. Хтось кудись поїхав. Когось вигнала з теплої хати якась доконча потреба...

Нараз шарпнулось глодове галуззя, і шлях широким вимахом перестрибнув заєць, беручись на видолінки та жалібно повискуючи. Павло спинився, підняв голову і побачив орла, який, балансуючи широкими крильми, плив навздогін зайцеві.

— Акиш, акиш! — загукав, хапаючи сніг і кидаючи в напасника.

Але все те не спантеличило грізного степового хижака. Не плутали його також часті й круті повороти втікача — відстань між ними швидко меншала. Ще вимах, другий, — і заячі вуха зникли у видолінку, а орел, раптом зібравши крила, кинувся вниз

Грабовський ще постояв трохи, чекаючи появи зайця й орла по той бік видолінки, але вони так і не з'явилися. Видно, загинув косоокий, і орел смакує свіжину.

Збуджені щойно баченням, Павлові думки вихрились. Одному — сльози і смерть, а другому — радість та ситий бенкет. І так усюди на землі. Правду кажуть люди — багатому доля запродала від краю до краю, а бідному, нужденному — те, де заховать. У Пушкаря — понад сто десятин, у Ткаченка — коло півсотні, а Іванові Огнивенку нема де й петрушку посіяти. Тому Іван ніколи не вилізає з позичок і завжди відробляє їх дукачам. Бо інакше помруть з голоду і він, і жінка, і діти. Отак у кожному селі.

Та й у місті не краще: у того — банк, фабрика, лавка, а в іншого — самі мозолясті руки. Різногірський так само клює й роздирає безборонного семінариста, як орел зайця. Бодяк і Ткаченко разом училися в бурсі. Степан набагато випереджав Матвія в засвоєнні шкільної мудрості, але тепер годі й порівнювати їхнє становище: перший — пристав, а другий — всього-на-всього сторож при поліцейській дільниці та тюрмі, попихач нікчемний, над яким з насолодою збиткується його колишній однокашник. А все зробили Ткаченкові статки, котрі, гомонять люди, цілою річкою потекли в Харків.

Павлові думки знову біжать до охтирської тюрми, в якій просидів майже три доби. Не дочекався він Арцибашева. До того ж мусив голодувати, бо Матвій не тільки не надсилав в'язничних харчів, але й проганяв Тихона, який приносив передачу. І поскаржитись не мав кому на самоуправство пристава. Не мав і через кого, — Степана Бодяка Матвій послав з якимсь пакетом у Суми.

Лише сьогодні появився на службі Матушинський і зразу покликав до себе нового арештанта. Правда, мова його була якоюсь дивною і загадковою. Справників помічник розпитував, чи судили семінариста, який оголошено вирок, доки триватиме заслання. Слухав відповіді, перевіряв їх достеменність, заглядаючи в папери, привезені городовим, і невдоволено сунув брови. Так тривало досить довго. Зрештою махнув рукою:

— Іди додому, живи в матері, а коли викличемо — негайно приходь. Щось тут...

Чого він супився? Невже є якась плутанина в харківських матеріалах? А може, Колупай додав щось своє, хоч би про непошану до царя... Той здатен на все.

За роздумами Грабовський незчувся, як його наздогнала підвода.

На залубних санях, напакованих сіном і пристелених вовняною пілкою, сидів Кузьма Одновухий.

— Здоровий був, козаче, — натягнув він віжки, стримуючи жеребців. — Сідай.

— Спасибі. А ви ж оце звідки?

— З Охтирки.

— Чого їздили?

— За дурною головою.

— Хто послав?

— Пушкар, Денис Іванович. Одвези, каже, цидулку кумові та роздивися на ярмарку, почім продається різне збіжжя. Бачить, сучий син, що вже до різдва хилиться, мужик міцніше затягує очкура, витрушує спорожнілі мішечки, а ціни набухають, як гарна розчина. Після водохреща почне позичати людям на одробіток дерті...

— У Пушкаря наймитуєте?

— Наймитую. І, видать, до самого скону наймитуватиму, якщо не провалиться земля або не настане страшний суд. Геть онукам, далебі, успадкую те наймитування, бо, віриш, якби зовсім не їв та голий ходив, то й п'яти років не вистачить, щоб чистим вибратися з боргів, якими він мене обснував. Он що діється на світі божому — серед білого дня розпинають чоловіка і кричати не дають. Ну, та, може, колись і на їхній голові окошиться...

— Можливо, — докинув Грабовський, уможовчуючись на сани.

— А я ото, чуєш, віддав тому кумові цидулу, про людське око майнув ярмарком і поїхав до фурдиги, знаючи від матері, що там сидиш. І що б ти думав — той гицель обдував.

— Який?

— Колупайченко. Та ще й нагримав на мене, боюся, Пушкареві перекаже.

— Що перекаже?

— Ну, спинивсь я, значить, напроти тюрми, дав коням їсти, ходжу поміж людьми, роздивляюся. Коли бачу — йде Матвій. Я — до нього. Питаю, де ти і чи можна тебе забрати додому. А він як визвіриться на мене, не доведи господь. "Це, — гукає, — худобою Дениса Івановича возити того, хто супроти царя?! Для нього сани так гарно вимостив? Ще музики взяв би з собою. Геть звідсіля! А той царевбивця тут і згниє".

— Так і сказав — царевбивця?

— Так, аж досі страшно. То я й поїхав, а він, виходить, обдував. Думає, як набреше, то воно по його й буде. Їсти хочеш?

— Трохи, — відповів Павло, хоч відчував, що в животі уже кишки злипаються.

Кузьма витягнув з торбинки вівсяний корж, розламав на дві рівні половини і одну подав Грабовському.

— За сало вибачай, ще нагулюється на Пушкаревій кучі.

— Спасибі. Хай нагулюється, і без нього смачно.

— Еге, смачно, — зітхнув Кузьма. — Бодай їм, багатіям, такий вік, як цей хліб.

На тому й замовкли, гризучи замерзлий корж. Так проїхали зо двоє гін. Першим обізвався Кузьма.

— То ти, Павле, таки справді проти царя, чи, мо', й це брехав Колупайченко?

— Цього не брехав. Ви також проти.

— Я-а?

— Ви.

— Бог з тобою.

— І ви, і Іван Огнивенко, і Петро Плохута, і моя мати, і Микола Савченко з Полівки, і ваш старосіль-ський Бодяк, син якого, вигнаний з третього класу Охтирського училища, поневіряється при охтирській тюрмі, і...

— Почекай, не сип усе в один міх. А чим же цар завинив перед нами, хоч би переді мною та Огнивенком?

— Тим, що ви літо й зиму робите на багатіїв, не доїдаєте, не досипаєте, грішним тілом світите, а він, цар, підтримує їх. Тому й вони — Денис Пушкар, Каленик Ткаченко, Тимоха Щербак — горою стоять за нього.

— Хіба ж Пушкареві й Ткаченкові дав землю цар? Пам'ятаю, ще коли я парубкував, у Дениса Івановича було сімдесят десятин, а тепер, кажуть, уже всі сто. Побільшав лан і в Колупая. При земщині нажерлися дуки, аж розпирає їх, і зараз поїдом їдять мужика. Але цар, Павле, тут не винуватий, і ти дарма ремствуєш на нього.

— Не винуватий? — перепитав Грабовський. — Ой, дядьку, дядьку! Таж сам він найбільший пан на всю Росію, у нього ґрунтів, маєтків і не злічити. Він робить своїх найближчих блюдолизів князями, графами, роздаровує їм цілі волості, повіти.

— А чого ж наш піп на казанні говорив, що для царя, як і для самого бога, всі люди на землі мов рідні діти, він однаково про всіх думає і дбає?

— Хто зараз попує в Пушкарному?

— Обухівський, який раніш учителював. Пам'ятаєш?

— Пригадую...

— Тепер на вашій парафії сидить, а в нашій старосільській школі веде закон божий. Тієї неділі на казанні говорив, що цар-батюшка...

— Той з перепоею може ще й не таке втяти.

— Свята правда, у його голові часто Данилко наскакує на Гаврилка... Але прошу тебе, Павле, не кажи нікому, що я та Іван Огнивенко проти царя. Бо, знаєш, дійде чутка до урядника, станового, справника... Один обчествений староста у вас гарний...

— Хто старостує?

— Ти його, видай, не знаєш, недавно прибився в Пушкарне — приймак Санді Бояркової. Семеном звати, а вулично величають Язикатим. Гарний чоловік — усім друзяка, завсігди веселий, за словом у пазуху не лізе, а вже як приліпить кому ймення — повік не одірветься. Сміх і сльози були, коли настановляли його.

— Чому?

— Дуки хотіли зробити старостою Колупая, а громада — Семена. Зчинилася страшна веремія. За північ воловодилися, і, дякувати богові, перетягнула громада. А вже як розходилася сходка, Семен і загнув колінце: "От, каже, розумні люди, розколупали Колупая, досі був Колупай, а вийшов розколупай". Каленик мало не луснув од великої обиди. А потім, чуєш, таки доскочив свого, одплатив Семенові.

— Як?

— А отак. На вербну неділю приїхав у Пушкарне становий пристав, Калеників ніби Матвій. Ну, після відправи кількоро чоловіків зібралися біля Щербакової монопольки. Серед них, звісно, — і Семен. Зайшли в шинок, перешили по чарці та й давай співати. І про козака-нетягу, і про голоту, що зібралася до корчми гулять, і про того, який на заводі мідні трубочки виливає. А тут нечиста принесла Матвія. При шаблі, ліворверті, руки фертом. І почав розпикати людей. Мерзив, пінився, лякав арештом. А Семен став йому за плечима і ну гишаки справляти. То так, то сьак перекривить станового, аж доки не здогадався Колупай. Два тижні одтрубив староста в ряснянській холодній... А про царя, Павле, забудь, він далеко від нас, і ми не маємо до нього ніякого діла.

Кузьма замовк, смикаючи віжки. Знову заговорив лише тоді, коли, перемахнувши балку, виїхали на пагорб і вдалині показалася пушкарнянська церква.

— Гарний божий храм маєте, Павле, але занедбаний зараз. Нема ні дяка, ні паламаря. Що хоче, те й робить Обухівський — сам собі і жнець, і швець, і на дуду грець. З благочинним, кажуть, запанібрата, то, крім Пушкаря та Колупая, нікого й слухати не хоче.

— І зараз пиячить?

— Ще більше, ніж колись. Одне посміховисько, а не пастир. На покрову так нализався в Старосілля, що поночі не зміг потрапити додому та й заночував серед поля, поклавши голову на псалтир і часослов. Люди вранці розбудили. Казали, земля під ним була мокра, як під породіллем...

28

Давно відлинули в минувшину величальні різдвяні хорали на честь вершителів "судеб небесних"; одшуміла щедрівка — земна, весела, дотепна. Зарвійно прогуло на grindжолятах розхристане водохреще; лунко відгорлали весіллями зимові м'ясниці.

І весь хрещений світ обліг зимовий піст — тихий, без скороминки в роті, з каяттям та ревною і благальною молитвою на устах. Тривалий, сумний, він нелегкий для всіх, а надто для молоді, завжди охочої до вечорниць, пісень та ігрищ.

Цьогорічний піст не пошкодував снігу: старанно повстеляв землю. Стріхи, скирти, стіжки пообгортав білісінькими простирадлами; на дерева, коминки, стовпці понадягав пишні єпископські шапки. Ця суцільна білина викликає враження тяжкої, гнітючої одноманітності, нагання холодний смуток і журбу.

Сьогодні Павло обійшов майже всю слободу і ніби вперше побачив, яке його рідне село велике і бідне. Вулички криві, хати нужденні, коло них рідко трапляються тини, ворота, а ще рідше — клуні та хліви. Раніш, коли бував на літніх вакаціях, ця страшна

злиденність менше впадала в очі. Може, влітку її приховують буйні бур'яни та листаті дерева, може, просто не придивлявся і не замислювався над тим усім.

Сумно надворі. Сумно і в хатах. Уже в кількох з них побував — роздивився. Тіснота, задуха, кашель, нежить. Черствий хліб, пісний борщ, картопля, каша, квашені огірки, капуста — ото і всі харчі. Про книжки, окрім шкільних підручників, які також водяться лише де-не-де, про журнали, газети — люди й не чували.

Найбільше бідність вразила в Івана Огнивенка. Діти голі-голісінькі, на всю родину одні чоботи, свита і сачок, хліба на столі — ні крихти.

...Невесело також дома. Хата напівпорожня. Та й та поки що не зовсім своя, за неї ще не один рік треба виплачувати. Бо батьківська згоріла восени. І хоч від пожежі минуло коло півроку, а мати, писавши листа в Харків і йому, і Михайлові, і Марії, навіть не згадала про те найстрашніше селянське лихо — не хотіла тривожити і печалити дітей.

Мати. Таких, далебі, небагато на світі. Матір божа? Ні, то — міф, легенда. Ніюбея? Ні — більше. Страдниця? Ні — більше. Шевченкова Сова? Некрасовська Орина — матір солдатська? Ні. Інша. Нема слова, щоб точно назвати. Вона — Грабовська, Ксеня Григорівна, яку слобожани шанобливо називають паламарихою. Так, так — шанобливо і за чоловіка Арсена, котрий багато років був паламарем, тримав церкву, мов божу світлицю, і за те, що до нинішнього різдва пекла смачну проскурку (коли до Пушкарного прийшла звістка про Павлів арешт, Обухівський готувати проскурку доручив іншій жінці).

Мати. Дивиться Павло на неї — а його серце повниться і пекучим болем, і великою гордістю, їй тільки-тільки перейшло за сорок, а вона вже давненько доглядає онуків. Спрацьована, згорьована, коси сиві, щоки запалі, в глибоких орбітах замість очей — самі задавлені смутки та жалі.

Мудрі кажуть: життя прожити — не хоровод веснянок проспівати, не вечір з милим під вербою простояти — колючу ниву треба перейти ногами босими. І вона перейшла ту страдницьку ниву. Їй ледве чи довелось справляти хороводи, слухати шепіт верб та милуватися зорями й місяцем. Шістнадцяткою стала на шлюбний рушник, через рік подарувала чоловікові свою первісточку — Олесю, а потім — ще чотирьох; останній, Тишко, народився через місяць після батькової смерті.

Тоді їй не було ще й тридцяти повних. А на руках — п'ятеро дітей... І вона не тільки вберегла їх від голодної смерті, але й подбала про майбутнє кожного: Олександрю видала за порядного чоловіка і гарного кравця Григорія Овчаренка, його, Павла, після бурси віддала в семінарію, Михайла — в земську фельдшерську школу, Марію — за ученицю до кравчині, Тихона — в Охтирське духовне училище. Таке навіть не кожному чоловікові під силу...

Те, що трапилося з Павлом у Харкові, спершу приголомшило Ксеню Григорівну, новим тягарем лягло на її душу й плечі: вона помітно згорбатіла, синці попід очима поширшали, а зморшки на чолі погустішали. Стала якоюсь ніби сновидою. Особливо коли залишалася з сином наодинці. Снується по хаті: переставить відро з водою,

поправить подушку на постелі, загляне в піч... І так без кінця, аж доки хтось сторонній не зайде до хати.

А одного разу заговорила, не заговорила — заквилила:

— Ой горе, синочку, горе, горенько невсипуще наше та біда. І звідкіля воно впало на нас, на твою голівоньку? Хто наслав його і за що? Чи бачить бог?.. Думала — скінчиш науку, візьмеш парафію, разом поставимо на ноги Михайлика, Тишка, Марійку, дамо їм шматок хліба в руки... Заможемо злидні наші, підсобимо також Григорієві розплатитися за хату, а вийшло... Не сердься, не гнівись на мене. Хіба б хотіла таке говорити? Перед людьми... перед собою... перед батьковою пам'яттю...

І — більше ні слова про несподіване лихо, ні скарги на нещасну долю, ні докору, ні одчаю та розпуки. Вдень не тиняється по хаті, не переставляє речі з місця на місце десятки разів — допомагає Григорієві та Олександрі в шитві.

А довгими зимовими вечорами — вони собі удвох (за стіною в сусідній кімнаті деркоче швейна машина, скрегочуть ножиці, глухо гупає праска): син за столом — читає, пише, а мати, примостившись біля груби, смикає кужіль — таку ж, як і вона, сиву її давню розрадницю, її подругу й муку.

Павло час від часу перекидає погляд з паперів на неї.

Ой горе тій чайці, чаєцці-небозі,

Що вивела чаєняток при битій дорозі.

Ой ішли чумаки, весело співали,

І чаєчку зігнали, чаєнят забрали.

Ні, то не мати співає — виплакала свій колись гарний голос. То він чує її улюблену пісню в усьому: у воркотінні веретена, в шарудінні скоцюрблених пальців під прядивом, у тихому, мов далеке жебоніння, зітханні; бачить у розміреному похитуванні голови, в сльозах, що котяться по безкровних щоках і падають на коліна.

А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється,

К сирій землі припадає, чумаків благає:

"Ой ви, чумаченьки, ви ще молоденькі!

Верніть моїх чаєняток, вони ще маленькі!"

І долинає здалеку, наче з туманних чумацьких шляхів, на яких ліниво ступають воли круторогі, скриплять ярма, похитуються мажі з високими халабудами:

"Ой чаєчко наша, неправдонька ваша.

Поварили чаєняток — добра була каша!"

Так не співає ніхто — ні кохана дівчина, ні друг-товариш, ні кобзарі, ні солов'ї. Так уміє співати тільки кривна ненька. Так слухати можуть лише рідні діти.

"Бодай ви, чумаки, щастя не діждали,

Що ви моїх дрібних діток із гнізда забрали!

Бодай же ви, чумаки, на Дін не сходили,

Що ви моїх дрібних діток в каші поварили!"

Мамо!

Матусю!

Нене!

Ненечко!

Знаю, бачу — важко вам, тяжко. Все, що мали ви, віддали дітям, усе до краплиночки, до крихітоньки. Нами та для нас жили. І сподівались, і чекали, виглядали, як сонця-світу, ліпшої будучини. Насамперед від мене, від моєї науки. Та не дочекались. Ударив лютий мороз — і ваші рожеві квіти-сподіванки схилили голівоньки, наче марево, розтанули ваші світлі надії-видіння. На серце ліг камінь, якого ніхто і ніщо не зможе зрушити.

Матусю!

Даруйте мені за цей великий і нестерпний біль, так несподівано завданий вам. Простіть своєму бездольному синові. І зрозумійте — інакше повестися не міг. Такий уже вдався, іншим бути не зможу. Не раз же самі говорили сусідам — пішов у батька весь: Арсенова чесність, вразливість, звага, химери... Так воно, мабуть, і є — все від тата. А разом з тим — і від вас. Хіба ж не бачу, як вам дошкуляє неправда, несправедливість?

Раніш, коли я жив отут разом з вами, не знав, що діялось поза слободою, — був байдужий до всього, окрім наших власних злиднів, бабусиних казок, ваших милих пісень та книжок про життя святих великомучеників. А потім, як вибрався в Охтирку, Харків, як потерся між людьми, надивився, наслухався, начитався... Море кривди розлито на світі. Більшість людей без насущного шматка. Старі, малі, каліки. Ціла армія таких, як ви, вдів, таких, як ми, напівсиріт та круглих сиріт. Безправ'я. Безхліб'я, кров, сльози... Голова обертом іде, в очах темніє...

Ще в бурсі моя віра в спасителя-одинака розвіялась; тепер переді мною постав великий загаль, робочий народ, щодень кривджений і гнаний. І я віддамся йому, тільки йому єдиному. Це — невідхильна потреба серця, котру не може затамувати ніщо. Краще смерть, найпекельніші муки, ніж неволя, ніж стояти на колінах, дивитися на кривду й мовчати...

Не думайте, що тільки ваш старший син такий. О, якби ви знали, якби могли уявити, скільки зараз по містах України, всієї неозорої царської імперії є хлопців та дівчат, перейнятих найщирішими думками й помислами про простого трударя, про матерів і дітей, їхнє щастя! Нас не злякають ні тюрми, ні кайдани, ні сибірська каторга, ні навіть кулі та шибениці. Желябов, Перовська, Халтурін, Кибальчич загинули, але після їх смерті лави протестантів, самовідданих борців поповнилися новими сотнями, тисячами.

Вся країна заворушилась, завирувала. Все, що є найкращого, найчеснішого, найсміливішого в ній, шукає шляхів у щасливу будучину, до волі й рівноправства. Одні з револьвером, бомбою в руках, другі з полум'яним словом на устах, треті з сміливими ідеями в головах... І сперечаються між собою, перевіряючи свої думки та серця. А на чиєму боці істина, хто зіркіший і мудріший, — те ще побачимо. Петро Цимбалюк стоїть на своєму, про інше й чути не хоче, Михайло Рклицький вагається, Евеліна Улановська, Ліда Лойко, польова русалка Ксана, від якої учора прийшов лист...

Павлові роздуми перебив Кузьма, що несподівано вплив з бічної вулиці.

— Здоров був, козаче. Як дома живеться-мається?

— Нічого, спасибі. А у вас що нового?

— У мене все нове, казав той, oprіч взувачки, вдягачки та злиднів... А Матвій, чуєш, таки напаскудив мені.

— Невже?

— Еге ж. На тому тижні покликав мене Денис Іванович до себе і давай чистити в хвіст та в гриву. "Чого, питає, тебе на моїх конях носить за всілякими супротивниками царя? Хочеш вскочити так, як вскочив паламаренко?" Я йому і сенди, і тенди, не бачив, кажу, не віз ніякого паламаренка. А його наче сказ напав, от-от гавкати почне на сонце. Вимерзив, одібрав їздові, не сплатив місячного заробітку та й послав доглядати свиней, бодай вони йому виздыхали. Отаке-то. Ну, бувай здоровий, кланяйся матері та Овчаренкам. Біжу, бо ось-ось має впороситися льоха.

29

Повітовий справник Арцибашев сидів у своєму кабінеті за столом і перегортав справу Грабовського. Паперів там накопичилось багатенько — цілий стіжечок. Листи, протоколи дізнання, списки, запитання, відповіді, розпорядження, накази, телеграми, а найбільше рапортів. Дивися ж ти, якийсь там семінарист, котрий, власне, ніякої шкоди державі не завдав і, мабуть, не збирався завдавати, а довкола нього протягом півроку зібралося стільки документів. Та це ж тільки в Охтирці, а скільки ще в Харкові, у самій столиці? Мабуть, усіх тих паперів і не полічити.

Зчинилася справжня крутія, яка захопила семінарію, єпископа харківського і охтирського, відомство православної сповіді, урядників, приставів, справників, поліцмейстера, прокурора судової палати, начальника губернського жандармського управління, губернатора та його канцелярію, департамент поліції, міністерства внутрішніх справ та юстиції, навіть священну особу самого вінценосця.

Чи не забагато? Чи не стріляємо з гармат по горобцях? Власне, яких злочинів накоїв той вісімнадцятилітній семінарист? Підірвав основи самодержавія і православія? Висадив у повітря Кремль чи Зимовий палац? Вчинив замах на імператора чи якогось члена царської родини? Нічого серйозного не сталося. Нема матеріалу навіть для судового звинувачення. Два чи три обшуки робили в хлопця. А що знайшли? Гектографовану брошуру "Інтелігенція і народна маса", невідомо чий і до кого лист з Сибіру, лотерейні білети, якась записка про гниле коріння, якась цидула з шістьма рядками незрозумілих слів, книжки...

Таке добро зараз водиться майже в кожного молодика. Не тільки в студента академії, університету, інституту, а й у гімназиста та бурсака. Невже ж усіх їх обшукувати, хапати, ув'язнювати, судити? Бог з вами, панове. В такому разі довелося б подесятерити штати поліції, жандармерії, судовиків, різних донощиків, а всю армію кинути на спішне будівництво в'язниць. Перенаселимо Сибір, збезлюдимо центр імперії. Забракне кайданів для каторжників. Погана слава про наш трон розійдеться по всьому світу.

Самі своєю панікою, зчиненим повсюдно гвалтом не стільки згасимо протестантську вогневицю, скільки роздмухаємо її, прикуємо увагу підростаючого покоління до неї і тим самим помножимо лави справжніх революціонерів, озлобимо молодь проти себе. Це треба пам'ятати не лише міністру, губернатору, ректору, але й останньому околочному...

Прокурор харківської судової палати, як відомо, не відзначається ні особливими розумовими здібностями, ні проникливістю, ні людяністю, але й він не знайшов вагомих резонів для серйозного покарання юнака. Виходячи з фактів першого дізнання, проведеного помічником начальника харківського губернського жандармського управління майором Сазоновим, прийшов загальною до справедливих і вірно мотивованих висновків. От вони: "...имея в виду несовершеннолетие обвиняемого, я полагал бы возможным: разрешив настоящее дело в административном порядке, оставить оное без дальнейших последствий, вменить Грабовскому в наказание содержание его под стражею и исключение из семинарии, отменить затем учрежденный над ним полицейский надзор..."

На жаль, міністр юстиції не дослухався до голосу провінційного прокурора і порадив міністрові внутрішніх справ віддати колишнього семінариста під нагляд поліції протягом двох років. Міністр внутрішніх справ схилився до ради свого колеги з юстиції, запропонував їй цареві, а той, за давно узвичаєною формулою, "высочайше повелеть соизволил: разрешить настоящее дознание административным порядком с тем, чтобы подчинить Павла Грабовского в месте его родины гласному надзору полиции на два года".

От тобі нарешті й обсмоктали "оное", от тобі нарешті "соизволил"... Вчинили вирок, який не впливає ні з букви, ні з духу виявлених у семінариста "злочинних" матеріалів, "вещественных доказательств". Замість того, щоб сам ректор та вихователі розтлумачили юнакові недоцільність його романтичних захоплень — а вони, видно, романтичні, — насварили, наставили на путь істини, прищепили йому пошану й любов до трону, — замість усього цього зробили з нього помітного державного злочинця, мало що не героя, мученика. Тепер він, напевно, привертатиме до себе увагу не тільки свого села, але й волості, ба й цілого повіту. Називається, здолали супостата...

Так згори донизу, всюди скам'яніла казенщина.

Перед самим собою можна і треба визнати, що в охтирській поліцейській управі справи також не кращі. Не додивишся — зразу летять дрова. От і в даному випадку. Протримали хлопця три дні в тюрмі та й відпустили в Пушкарне, не зробивши навіть формального допиту, аби заповнити відповідну сторінку в книзі про піднаглядних та належну відомість. Тому й залишилась без відповіді ціла низка істотних питань — хто такий засланець, яке його родинне становище, чи має засоби для існування, за що покараний, яким має бути поліцейський нагляд — офіційний чи неофіційний, дозволяються а чи не дозволяються йому відлучки з села?

Пристав Ткаченко все перекладає на Матушинського: я, мовляв, радив йому затримати Грабовського у в'язниці до повернення справника, а він відпустив. Так,

Матушинський трохи поквапився. Але ж оформлення всієї документації на піднаглядних, а тим паче по Ряснянській волості, входить до обов'язків пристава другого стану. Саме Ткаченко мусив, уважно переглянувши привезені разом з арештантом документи, побачити, яких даних бракує там, і через городового зажадати їх від харківського поліцмейстера, допитати семінариста і доповісти, за відсутністю справника, Матушинському.

А що він зробив? Відношення поліцмейстера та копію постанови майора Сазонова засунув у шухляду, в'язня запхнув у камеру, не забезпечивши його навіть державними харчами... Служить, називається. Думає, якщо старий Ткаченко відпровадив не одну підводу подарунків у Харків, аби приліпити свого придуркуватого сина при повітовій поліцейській управі, то йому все сходитиме з рук...

Повернувшись з Харкова, справник розпочав довге й нудне листування з губернатором, щоб роздобути необхідні матеріали про Грабовського і завести на нього окрему справу. А губернаторова канцелярія теж неповоротка й недолуга. Ти їй ставиш десять запитань, а вона ледве відповість на одне, та й то плутано: робить то офіційний, то неофіційний нагляд. А потім, не морочачи довго голови, бахнула: "...независимо от гласного надзора... учредить за Грабовским и негласный полицейский надзор". Довелось чекати, доки імператор "высочайше повелеть соизволил".

Тепер стало ясніше і можна конкретно поговорити з Грабовським, точно викласти перед ним перспективи та заразом узяти в нього дані для книги про піднаглядних. Геть негласний нагляд, геть сільських шпигів та сексотів! Вистачить гласних очей повітового пристава і волосного урядника. Правда, ряснянський урядник не дуже запопадливий, не дуже охочий до вистежування та рапортів, але те, може, й на краще...

Арцибашев і сам не збагне чому, але проймається співчуттям до Грабовського, особливо після того, як дізнався від Ткаченка, що родина покійного пушкарнянського паламаря живе в тяжких злиднях. Звідкіля йде це співчуття? Можливо, від деякої біографічної спорідненості: адже його, справників, батько був також паламарем сільської церкви, теж помер молодим, залишивши на руках дружини чималу сім'ю, і він, теперішній охтирський справник, тодішній студент другого курсу сільськогосподарського інституту, мусив покинути навчання, розпрощатися з мрією стати агрономом і ступив на поліцейську стежу.

Слизька й гидка ця стежа, однак тільки завдяки їй він, найстарший син, пожертвувавши собою, допоміг матері поставити на ноги молодших дітей. Тоді було шкода їх, братів та сестер, а тепер — себе, своєї молодості, своїх юначих сил, розтриньканих на поцяцькованій тумбі городового, на жорсткому стільці пристава, своєї золотої мрії, похованої дочасно й заживо. Вже старий, з сріблястими скронями, з перетлілими почуттями, але й зараз, іноді їдучи в село, дивиться на зелені поля, мов на чари. А потім, стомившись тихим напливом виколисаного в марах, та недосягненого щастя, відчуває себе обікраденим і нещасним, наче повертається з цвинтаря після похорону найближчої, найдорожчої людини...

Можливо, те співчуття живиться й іншим джерелом. Справник болісно переживає гірку долю своєї сестри Васси. Невдало склалося життя наймолодшої Арцибашевої. Чоловік загинув на російсько-турецькому фронті, а вона, квола й хвороблива від природи, залишилася з маленьким сином. Славним хлопцем ріс Фаня — допитливим, веселим, запальним. Закінчив бурсу з похвальним листом. Вступив до семінарії, прекрасно вчився і — який дивовижний збіг! — позаторік був ув'язнений за читання та розповсюдження якихось дурних прокламацій. Васса мало не померла з горя. Приїздила сюди, по пораду та допомогу до брата, а він їздив у Тулу. Всілякими правдами й неправдами ледве домогся визволення і повернення племінника в семінарію.

А хто ж допоможе вдовиці Грабовській, її синові, що по своїй недосвідченості потрапив у біду? Могла б попросити заступництва хіба в охтирського пристава другого стану Матвія Ткаченка, але цей земляк чомусь тільки прискаржує семінариста, силкується затоптати в багно, ладен у ложці води втопити, живцем з'їсти...

У двері постукали, і справник стомлено підвів голову.

— Зайдіть.

Коли відвідувач увійшов, Арцибашев аж відхитнувся: здалось, перед ним стояв його рідний небіж — невисокий на зріст, худорлявий, чорночубий, у потріпаній семінарській шинелі, босоніж...

— Фаня... — самі прошепотіли губи. — А де ж мама?

— Її не викликали, — відповів прибулий. — Ряснянський урядник звелів мені одному йти.

— Грабовський? — отямивсь Арцибашев.

— Так, Павло Арсенович, з слободи Пушкарної.

Арцибашев нарешті приборкав свою спантеличеність і в думці вилаяв себе — такий старий і стріляний заєць, а нараз розгубився...

— Сідайте, — показав на стілець.

Павло здивований: Ткаченко не запрошував сідати, а цей, такий значний начальник...

Присів, оглядівся. В кабінеті чисто, світло, стіл застелений важкою темно-зеленою скатеркою, на ньому дві купи книжок, в полив'яному слоїку ціла батарея старанно підструганих кольорових олівців.

Дивується також справник, придивляючись до Грабовського. Цей хлопець трохи ніби й схожий на Фаню, але в деталях — ні, у ньому є своє, неповторне, виразно підкреслене. Чорне волосся, зачесане назад, спереду збрижене ледве помітними хвилями, що переливаються приємним відблиском, високе й широке чоло світиться спокоєм, людським благородством і філософічною мудрістю; лискучі брови в стрімкому розльоті, а очі... О, такі не часто стрінеш — великі, густо залиті світлою блакиттю, з мерехтливими, як зорі, зіницями.

— Як поживаєте дома?

Блакить юнакових очей спалахнула, і в ній Арцибашев прочитав інше запитання —

чого це раптом у повітовій поліцейській управі цікавляться життям політичного злочинця, ворога царського трону, засланого в рідне село?

— У матері, кажуть, хата згоріла.

— Шурин уже купив іншу, хоч гроші ще не всі виплатив.

— Новий врожай також згорів?

— Ні, він був на ниві.

— Багато землі маєте?

— Десятину поля та півдесятини городу.

Справник зітхнув і хвильку помовчав.

— На чиєму утриманні перебуваєте?

— На шуриновому. Мати хвора.

— Якесь ремесло знаєте?

— Ніякого.

Арцибашев знову помовчав, дивлячись кудись у куток.

— Строк свого заслання знаєте?

— Не знаю.

— Чималий. За царським повелінням — два роки, рахуючи від учорашнього дня.

— Відлучатися з дому можна? На заробітки.

— В тому-то й біда, що суворо заборонено.

— А з чого жити? Не можу ж я сидіти дармоїдом на шиї в шурина?

— Шурин хлібороб?

— Кравець. Він непоганий чоловік, але ж має власну сім'ю, утримує тещу, мусить розраховуватися за хату.

— Не дуже весело, — похитав головою справник. — А що ж будемо робити, як відбудуватимемо покарання?

Грабовський знизав плечима. Арцибашев бачив: юнак не хитрує, не прикидається — справді не знає, як пережити два майбутні роки... Чим же йому допомогти? Не тільки повітовий справник, але й губернатор не має права не лише скасувати, а й навіть порушити "высочайшее повеление". Це компетенція міністра внутрішніх справ. Доведеться просто зажмурити очі й ніби нічого не помічати.

— Які документи маєте при собі?

— Ніяких.

— А де метрична довідка, свідоцтво про закінчення бурси?

— Залишилися в семінарії.

— Знаєте, що ви відчислені з семінарії?

— Чув.

Арцибашев потер скроні. Витягнув з шухляди аркуш і простягнув Грабовському.

— Оце вам свідоцтво на право проживання в Пушкарному.

Грабовський, переглянувши папір, гірко посміхнувся.

— Цікаво сказано: "На свободное прожительство в селе Пушкарном... с тем, чтобы... нигде, кроме Пушкарного, не проживал". Грамотно і точно. Свободно...

— То ваш однослобожанин Ткаченко komponував, а він до такого діла нахилів не має. Зрештою, хоч яким кострубатим є це свідoctво, суть присуду воно передає вірно.. Хочу сказати вам ось що: кожен мусить уміти питати та витлумачувати державні документи, так би мовити, на свою користь, — дечого в них не помічати, інакше трактувати... Переїжджати на довготривале мешкання в якийсь інший населений пункт з Пушкарного вам заборонено, однак, як говорив поет, правила без винятків не існують... Ви мене розумієте?

— Здається...

— От і гаразд. А зараз зайдіть до пристава Ткаченка, дасте йому деякі відомості про себе для нашої документації і — з богом. Та частіше оглядайтеся, хто довкола вас вештається, остерігайтеся в розмовах... Ех, молодість, молодість...

Вражений, вийшов Павло од справника...

30

Настали довгождані жнива. На полях зашаруділи серпи, коси, граблі, закрутилися в'юрки, перевесла. Токи відгукнулись глухим гупанням. Дим, що струмував з коминків, запах свіжим хлібом. У хатах і подвір'ях посвітлішало. Обличчя людей стали веселішими, на них загравав життєрадісний рум'янець.

На вулиці чути:

— Магайбі, Ганно!

— Спасибі, і вам магайбі, Докіє!

— Нового хлібця вже покуштували?

— Слава Всевишньому. Ще не мололи, але в ступі натовкли, то й спекла коржі з маком. А ви не куштували ще?

— Мій старий кинув на жорна цілу мірку, вийшли і буханці, і пироги, і вареники.

— Молімо бога, аби й на той рік зарядував наших діток.

— Ой, молімо, молімо, сусідонько. Все в його руках...

Повеселішало також у хаті Грабовських. Тамтої неділі Ксеня Григорівна після церковної відправи ходила в поле і повернулася якоюсь ніби відмолоділою.

— Можна починати, — сказала врочисто. — І треба, бо через чотири-п'ять днів колос потече.

У вівторок раненько всією сім'єю вийшли на ниву, і Павло вперше оглянув її очима дорослого. Невелика нива — всього десятина. На трьох чвертках цієї десятини шарудять стиглим колоссям пшениця арнаутка і жито, четверта ще зелена й періста, бо вона під яровиною: тут по клаптику всього — і ячменю, і проса, і гречки, і гороху, і кукурудзи, і соняшників попід межею.

Взялися у дві коси. Спершу перед вів Григорій. Він — цибатий, кісся у нього довге, грабки високі, тому й бере ручку широку, як вулиця. Павлова ручка набагато вужча, але хлопець і з нею скоро відстав. Не ладиться в нього. Шарне косою, здається, рівно й плавко, а вона, клята, замість того щоб різати стебло, візьме і пірне носом у землю, залишивши по собі обчухрану гриву.

— Е-е, — говорить Григорій, посміхаючись, — після твоєї косовиці не треба й

молотити — все зерно висипалось. Коса, брат, не слухається криворуких. Вона любить, коли з нею лагідненько, без пасії... Веди її так, аби п'ятка йшла над самою землею, а гостряк трошки вище.

— Та я ж ніби так і веду.

— То ж тільки ніби. Голкою криво вколеш — під пазур залізе, а коса... Дай-но сюди і подивись, як треба.

Оглянув косу, вдарив молоточком у плішку, махнув сюди-туди брусом по блискучому лезу, трохи перехилився на правий бік, потягнув — і золотий жмуток пшеничних стеблин тихо ліг на покіс... Дивиться Павло, витирає рукавом піт з чола, а сором заливає йому обличчя: там, де покосив шурина, — стерня, мов щітка, рівненька, між нею жодної соломинки, де він — наче гуси поскубали.

— Бачив? — питав Овчаренко, віддаючи косу. — Тепер підеш попереду, а я за тобою. Та будь моторнішим, бо можеш без п'ят зостатися. — І вже до дружини й тещі, які позаду в'яжуть снопи, кладуть полукіпки та підгромаджують: — Дайте нам води холодненької, бо зажохаємось.

Згодом Павло таки збагнув секрети незвичної для нього праці, і коса стала набагато слухнянішою, а покоси рівнішими.

— Нічого, нічого, семінарія, — хвалив його за полуднем Григорій. — Добре пішло, їй-бо, добре, я й не сподівався. Правда, мамо?

Ксеня Григорівна теж не шкодує теплих слів:

— Таки гарно, а як поклепаєте зараз коси — піде ще краще. Покійний Арсен також був смекалистий. Бувало, візьметься за якесь нове діло, спершу длубається, длубається, а потім, дивись, уже й виходить... — І зітхнула. — Було б що косити...

Додому поверталися при мерехтливому світлі вечірньої зірниці та круторогого молодика. Павлові руки й ноги аж гули од приємної втоми.

По вечері хотів ще трохи почитати, та не спромігся — зразу ж заснув прямо на подвір'ї просто неба.

Прокинувся від першого сонячного проміння, що позолотило йому лице. І здивувався — тіло було свіже, здорове, наче вночі хтось висмоктав з нього вчорашню перевтому...

В середу справили обжинки. Мати зв'язала перевеслом до купи кілька залишених косарями стеблин — бороду, витеребила з колосся в руку і, перехрестившись, сипнула зернини на стерню.

— Сійся, родися, жито-пшениця...

— А щоб росло та буйно квітувало, годиться примочити, — додав Овчаренко, висмикуючи кукурудзяний качаник з горла пляшки. — Давай, Олесю, що бог послав...

У четвер привезли снопи додому — і за коморою виріс невеличкий стіжечок. До вечора встигли навіть змолотити першу п'ятнадцятку.

— Значить, — за вечерею міркувала вголос Ксеня Григорівна, — ця п'ятнадцятка дала майже повний корець. У стіжку маємо шість кіп жита і дві копи без дев'яти снопів пшениці. Вважайте, на своєму хлібцеві перетягнемо за середину великого посту або

хай навіть доплентаємось до паски, а далі хоч бери та й зуби на кілок вішай, о-хо-хо...

— Дякуйте, мамо, й за це богові, — розраджує тещу Григорій. — Відтоді як при нас живете, з торбами попідтинню псів не дровичи, іменем Христовим не перебивались, то, далебі, й не доведеться.

— Дай господи, щоб не довелося. Ти в мене добрий зять, не зобиджаєш, крихтою ділишся, але здобувати тобі ту крихту нелегко, ой, нелегко...

Тієї ночі Павло довго не міг заснути. Перевертався з боку на бік, зажмурював очі, навіть руки клав на вії, щоб не бачити місячної повені та забутися, але вечірня материна журба не виходила з серця й голови...

Поснідавши, подякував і сказав матері:

— Піду.

— Куди? — сполошилась вона.

— Пошукаю якогось заробітку.

— Де? Чи не до Пушкаря надумав?

— Ні. Той, знаючи, що я під наглядом поліції, не візьме мене на роботу.

— Схилиш голову перед Колупаєм? Хай бог боронить.

— Перед тим не схилюсь, якби й з голоду здихав. Подамся на сусідні села, може, щось надибаю.

В розмову втрутився Овчаренко:

— Не вигадуй, Павле, казна-що. Чи я тебе поприкаю шматком, чи вовком дивлюся на тебе? Тобі ж ходити в інші села заказано. Хочеш вскочити ще в нову біду? Сиди пока дома. Яюсь купкою проживемо. Правда, Олесю?

— Правда, голубе мій, правда, — усміхнулась Олександра. — Не рипайся, братику, нікуди. Може, згодом тобі якась полегкість вийде...

Не послухав Павло родинної ради — пішов. Не далеко. Вибрався за городи, перемахнув річечку і опинився в Старосіллі. Біля панської брами стрів Кузьму.

— О! — зрадів той. — Про вовка помовка, а вовк з лісу. Думав увечері бігти до вас.

— Чого?

— Перебалакав з токовим нашого пана, і він погодився взяти тебе на возовицю. Знаєш, молотьба, невправка, людей бракує...

— Ви ж у Пушкаря служили.

— Покинув, ще з весни покинув, хай він западеться на рівному. То підеш?

— Спробую, побачимо, що з того вийде.

Виходило спершу не зовсім ладно, і лановий не раз кидав похмурим оком на юнака, що невміло орудував вилами. Порятувало Павла те, що він возив пшеницю на тік разом з Кузьмою. Бувалий строковик скоро навчив його рівно класти хуру, а сам і подавав снопи, і скидав їх потім на стіл молотарки.

— Не хапайся, Павле, — заспокоював. — Тихше треба. І не юритуйся. Мовляв твій тато, не святі горшки ліплять, навчишся.

Так минув тиждень і настав другий. Увесь день сонце палахкотіло, мов навісне. Та, нарешті, стомилось, скотилося з голубої високості і зачепилось за західне бескеття,

видовжуючи хисткі тіні і золотячи тік та людей на ньому своїм останнім промінням.

Кузьма вже кінчав скидати снопи барабанщиків, як на тік заїхала бричка повітової поліцейської управи і з неї зіскочили двоє — пристав другого стану та пушкарянський громадський староста.

— Грабовський! — надсадно grimнув Ткаченко — Сюди!

Павло покинув запрягати коней і підійшов.

— Чого ти тут? — визвірився Ткаченко.

— А де маю бути?

— Не знаєш? Дома, в Пушкарному і ніде більше

— Он воно, Пушкарне, — показав Павло рукою через річку. — До нього і півверстви нема.

— На один сажень не маєш права відлучатися.

Почувши галас, Кузьма зіскочив з воза і поспішив до брички. Машиніст скинув паса з маховика, аби марно не крутити порожнім барабаном, — і люди потягнулись за Кузьмою. На галас прибіг також збентежений токовий.

— Хто вам дозволив брати на роботу державних злочинців? — наскочив на нього пристав. — Хто дозволив, питаю?

— Яких злочинців? — не зрозумів токовий.

— А от яких, — тицьнув на Грабовського. — Ви знаєте, що державним злочинцям, які перебувають під гласним наглядом поліції, всіляка публічна діяльність найсуворіше заборонена?

— Як ви сказали? — закліпав токовий віями. — Пуб...

— Публічна діяльність, — повторив громадський староста, хихикаючи собі в вуса.

— А що ж то воно таке?

— Бог його святий знає, — знизав плечима Семен Язикатий. — Одні кажуть — конокрадство, другі — чаклунство, треті — прелюбодіяніє, четверті... Говорять різне, а толку... Розтовкмачте, пане начальнику, нам, калікам-недорікам, що то за киселиця-печериця і для чого годиться. Бо ж, самі бачите, кругом — мужва репана, на всі ноги наче кована, а насправді неодукована, коли уже щось нашняпить, то й додому не потрапить, поки не розшолопає.

— Розтовкмачте, розтовкмачте, — посипалося з натовпу.

Тепер настала черга кліпати Ткаченку.

— Слухай, Матвію, — звернувся до нього Грабовський. — Раджу тобі, не клей дурня і не забивай людям баки. Публічна діяльність до сьогоднішньої молотьби найменшого відношення не має, а заборонити мені возити снопи за двоє-троє гін від рідного села ніхто не може. Не подумавши, ти таке втелюєш: публічна діяльність на току...

— Оце так розтлумачив, — підхопив Язикатий — А то — конокрадство, прелюбодіяніє... Свята темнота, господи прости. Але й ти, Павле, трохи той... Хіба ж пан пристав клеїли дурня? У них і так гарно виходить, не треба навмисно клеїти, бо скоро можна забляти. На плечах пана начальника голова гай-гай... Ніби публічна і, мовляв той шляхтич, бардзо слічна...

Люди затуляли роти кулаками, щоб не зареготати, а Ткаченко стояв ні в сих ні в тих. Ледве спромігся на слово.

— Іди з-перед очей! — grimнув на старосту.

Той одступився і ледве чутно процідив:

— Придурок.

Хтось, не стримавшись, бризнув сміхом.

— Що ти сказав? — підстрибнув пристав до старости.

— Нічого, ейбо-присейбо.

— Брешеш.

— Хто бреше, тому легше...

Пристав ледве перевів дух.

— Ось тобі мій наказ, — вимовив офіційно, немовби продиктував. — Зараз же підеш, ні, не підеш, а побіжиш у Рясне.

— Свят, свят, — перехрестився Язикатий. — Та в мене ж мозолі...

— Побіжиш і передаси урядникові: я звелів посадити тебе на тиждень у холодну.

— Передати і зразу ж вертати додому?

— Відсидиш, а потім повернешся.

— Це вже зовсім кепсько. Подумайте своєю розумною головою: жнива, молотьба, подушне збирати, скрізь гаряча пора, а староста бомки б'є, у холодній байдикує... А може, я завтра подамся в Рясне, бо ж он уже сонечко зайшло, а світ не близький. Або дозвольте замість волосної буцегарні одсидіти в моїй розправі. Я там так запруся-зачинюся, що ніхто мене звідтіля не виколюпає. Зволите?

— Геть! — ще гірше озлився пристав.

Староста, вдаючи зляканого, позадкував за спину пристава, знизав дивакувате плечима і показав язика.

Матвій ступив до Грабовського.

— А ти, розбійнику, сідай на бричку та й поїдеш зі мною.

— Куди?

— В Охтирку.

— Чого?

— Там побачиш. Гайда.

— Не поїду.

— Що-о?

Пристав вихопив у фурмана батіг і кинувся на неслухнянця, однак дорогу йому заступив Кузьма з вилами в руках.

— Стань! Тут тобі жаба цицьки дасть...

Пристав пополотнів. Одступився, віддав батога фурманові, мить помовчав і заговорив спокійніше.

— Завтра, Грабовський, — в управу.

— Письмовий наказ справника є?

— Зараз буде.

Ткаченко хапливо пошарив у кишенях, але нічого не знайшов.

— Дайте паперу й олівця, — звелів токовому. — Я все забув на службі.

— У мене нема. Покликати вагаря?

— Гукайте.

— Оце так штукерія, мосьпане, — вставив Язикатий. — Приїхали купці з Бару, і ні грошей, ні товару...

Пристав обернувся до нього.

— Знову гишаки?

— Бог з вами, пане начальнику, ніяких гишаків. Розповідаю хлопцям про прицюцинувату Хіврю...

— Замовкни!

— Нічим не вгодиш вам, як отій болячці, чіпляєтесь до всього...

— Одсидиш у холодній, — перебив пристав, — не тиждень, а два.

— А може, місяць, аби кругло вже було...

Вагар приніс папір та олівець. Пристав написав розпорядження, простягнув Грабовському.

— Завтра будь у повітовій управі.

Павло переглянув незграбну писанину, склав аркуш учетверо, роздер, кинув на землю і притоптав ногою.

— Що ти зробив, гайдамако?! — ледь не захлинувся Ткаченко.

— Не бачиш?

— Збиткуєшся над державним документом?

— Це такий документ, як ти державний муж. Недолуга записулька. Краще мовчи, бо зараз прочитаю людям, що там наварнякано, то засміють. "По получению одного ордера ниже следующий..." Так у тебе завжди виходило і в бурсі. А до управи прийду тоді, коли отримаю наказ справника, за його підписом та печаткою.

— Ах, бунт!! — зарепетував пристав. — Знущання над представником влади? Пам'ятатимеш, розбійнику, пам'ятатимеш!..

Він притьмом вихопився на бричку, і вона погуркотіла з току, збивши густу куряву.

— З богом, Парасю, доки трапляються люди, — тюкнув Семен Язикатий. — Отож загорений, отож навіжений. Таке молоде, а вже скажене. Виродиться ж! Прямо-таки ні в тин, ні в ворота судариня криворота. — Він трохи помовчав, дивлячись на паперові клапті, викинуті Грабовським, і спохмурнів. — На цьому, добрі люди, слові бувайте здорові, а я піду до Рясного виконать волю дурного. Спокутую там, Павле, і твої, і свої нинішні гріхи та, може, тим часом складу якусь кумедію о тім, як нині молотили і Колупая-мармолая публічно зганьбили.

Довго й терпляче ждав Грабовський виклику повітової управи, старанно готувався до розмови з Арцибашевим або Матушинським, але Охтирка мовчала, наче їй заціпило. Пристав теж більше не навідувався. Не подавав голосу, також волосний урядник, котрому насамперед належало здійснювати гласний поліцейський нагляд за

політичним засланцем.

Так минув місяць, минув другий, перевалило за половину й на третій. Наступила осінь. Небо ставало хмарним, часто загорталося бурими хмарами, бризкало дрібними дощами. Спорожнілі від плодів садки натягували на себе жовтогарячу намітку, тривожно перешіптувалися і вмивалися холодними росами.

Тяжко Павлові без діла дома. Нема куди подіти себе, нема за що руки зачепити. Попросив, щоб не заважали йому, — сам збиратиме городину. Всьому дав хазяйський лад: картопля, перебрана на крупнішу й дрібнішу, лежить у льоху двома купами, а на третій купі мішма — буряки та морква; кабаки — в сінях; вінки часнику та цибулі висять на горищі. Постягував картоплиння, огудину і спалив, а весь город перекопав. Знічев'я й тин полагодив.

— От бачиш, — радів Овчаренко, — знайшлась робота Привчайся до всього, знаного за плечима не носити

Поробивши усе в господарстві, Павло скрушно розвів руками: '

— За що ж тепер братися?

Книжки б читав, та де їх дістати. Ті, які пощастило роздобути в слободі, давно поперечитував У сусідні села не підеш, шукаючи книжок, — заборонено. І громадський староста, якого навідує Павло, радить поки що нікуди не відлучатися.

— Потерпи, хлопче, трохи. Може ж трапитися таке: ти тільки за ворота, а тут хтось із повіту чи волості — гульк, і Колупаєві ковінька на руку.

Коли б уже скінчились польові роботи і випав сніг, міркує Павло, вештаючись по подвір'ї. Може, взимку пощастить зібрати сільську молодь у себе дома. Щоправда, надія на те невелика. Хлопці насторожені, побоюються, а дівчата й поготів. Навіть Антін Щербак, ровесник і товариш по школі, — і цей жодного разу не заходив у хату, хоч у попередні роки, як Павло бував на вакаціях з бурси та семінарії, прибігав майже щодня.

Власне, нема чого ремствувати й сердитися на колишніх товаришів та друзів, вони просто залякані. Слободою он не перестають ширитися різні поголоски, страшні й лиховісні: паламаришин семінарист, мовляв, проти бога й царя, душогуб, стріляв у якогось губернатора, але не вцілив, з глузду зсунувся, вночі на зорі заводні валує...

На тому тижні сам Семен Язикатий чув, як старий Колупай говорив людям коло Тимощиної монопольки:

— Той паламаренко накоїв стільки, що в Харкові і в столиці розібрати не годні. З якоюсь бандою був зв'язаний, обкрадали банки, лавки, хати, кілька невинних душ на той світ спровадили, в церкві ікони побили, а золоте панікадило забрали й довго переховували у гнойовиську... Зараз усе розкопується, а як зведеться докупи, то не минути йому, сибірному, шибениці... Стережіться його і дітям закажіть... Поліція бачить, хто чим дихає і з ким кумпанію водить...

От і спробуй запросити когось у хату...

— До тебе можна? — почув Грабовський з вулиці.

Біля воріт стояв новий пушкарнянський паламар Грицько Любинський, якого

позаторік виключили з семінарії за неуспішність.

— Заходь, коли треба.

— Давно збираюсь навідати, — говорив несподіваний гість уже в хаті, скинувши шапку і сівши на ослоні, — але ніяк не міг знайти вільної хвилини. Грошові справи парафії зовсім занедбані й заплутані, не знайти їм ні початку, ні кінця, як після світового потопу. Книга обліку новонароджених та усопших третій рік не ведеться. Одні папірці валяються по шухлядах, а в тих папірцях, написаних абияк, часто відсутні не лише роки, місяці та число народження, але й імена винуватців торжества...

— Обухівському ніколи тим займатися.

— Та ніколи ж. Оце, думаю, якби наскочив благочинний або якийсь інше начальство, то заварилася б каша...

— Нічого не завариться. Обухівський всюди попідмащував і попідкручував.

— Можливо, й так, я ще не обнюхався, не знаю. Словом, невесело... А хочеться ж погомоніти, згадати нашу минувшину, хлопців-друзяк, поділитись новинами з політичного та всілякого іншого життя-буття. Сам знаєш, яке культурне товариство у цій богом забутій слободі. Кожен зарився у свій барліг: не хоче й носа показати на громаду, повідати світові свої думи та почування, а в Обухівського завжди то гостина, то похмілля після неї... В такому оточенні легко обернутися на тупорилого крота.

Думки Грабовського двоїлися. Скільки може пригадати, він ніколи не поважав Грицька-чревоугодника, навіть більше — зневажав за його приятелювання з Матвієм Ткаченком і Михайлом Приходьком та за цілковиту байдужість до інтересів учнівського загалу. І раптом — ремствування на відсутність громадської активності, культурного товариства, смак до політичних новин. Поривало сказати гостеві щось дошкульне і випроводити з хати — хай у Колупаїв шукає компанії... Краще розповів би, як і при чийй допомозі поцупив пушкарнянське паламарство, де був понад півтора року: адже відчислили його з семінарії ще в кінці першого року навчання...

Однак витурляти Любинського Грабовський не набереться зваги. Все ж таки Грицько — гість, сам навідався, не побоявся ні страшних чуток, ні можливих ускладнень у взаєминах з Матвієм. До того ж скаржитись на відсутність діяльного товариства, цікавиться суспільними проблемами, непохвально говорить про Обухівського. Може, таки змінився чоловік, не хоче далі жити так, як жив раніш?

— Коли нарешті заворушиться село, — вів далі Любинський, — особливо ж його інтелігентна частина — вчителі, лікарі, земці? Коли нарешті візьмемось за освіту, культуру і понесемо їх у мужицьку хату, навчимо хлібороба краще обробляти землю, збирати багатший урожай, виводити ліпші породи скотини, писати, читати газету, книжку? На жаль, ніхто цим не клопочеться. Тому кругом темрява, безправ'я, а часто й беззаконня, панують всілякі жмикрути, нахаби, п'янюги, а ті, що здобули грамоту, поскінчали бурси, гімназії, семінарії, тікають з села, забувають свого ближнього, частенько навіть ідуть у поліцію, допомагаючи властям тримати цього знедоленого хробака-мученика в покорі.

Павло здивований і вражений. Невже отаке говорить Любинський? Той самий

Любинський, котрий поза своїм носом ніколи нічого не бачив і не хотів бачити. Невдоволений сільськими порядками, становою нерівністю, інертністю сільської інтелігенції. Забалакав про хробака, киває на державу, поліцію, ремствує, ба й обурюється, прагне послужити ближньому...

— У місті трохи інакше, — казав паламар. — Там — навчальні заклади, культурні осередки, клуби, бібліотеки, гласні й негласні об'єднання та зборища, а молодь сміливіша й рішучіша, їй не клади пальця в рот, бо всієї руки позбудешся... Тепер ганю себе, як гамана, за те, що так нерозумно згубив семінарію. Знаменитий ледар, чревоугодник, як ви мене звали. Соромно й згадувати. Уже б закінчив семінарію, а далі — в інститут або й університет. Поміж людьми побував би, роздивився, гарячі голови б побачив, подібні до Кибальчича, послухав їх, то, може, і сам...

— Ще не пізно, — говорить Грабовський. — Можеш повернутися до семінарії, навіть зразу на богословський відділ, туди тих, хто вже служив у церкві, приймають легше, пільгове. Була б охота...

— І те правда, — згоджується Любинський. — Мабуть, через рік-два таки поїду довчатися. — Він помовчав, обвів хату поглядом і спитав: — Ти про Івана Калюжного щось чував?

Павло подивно зиркнув на гостя, відповів стримано:

— Дещо.

— Одчаюга, говорять.

— Говорять.

— Бачив його?

— Ні.

— Шкода.

— Нащо він тобі?

— Цікаво. Землячок же, з Сумщини. Засуджений ніби.

— Можливо.

— А в кого можна дізнатися про нього більше?

— Не знаю.

— Ну, бог з ним, хоч і шкода такого сміливця. Я, власне, до тебе в невеличкій справі.

— Якій?

— Нашого Трутня знаєш?

— Хто це?

— Пав Трутовський з Полівки, так його іменують позаочі за неробство і розкішне життя.

— Мировий суддя?

— Колишній. Постарів, спився, згулявся, зледащів, а торік пішов у відставку.

— То й що?

— Підшукує розумного чоловіка, аби той розібрав і привів до ладу архів його суддівської діяльності. Просив мене порекомендувати когось. Я порекомендував тебе.

— З якої речі?

— Відаю, — не розкошуєш. Колишні однокашники мусять якось підсобляти один одному, кожен може потрапити в скруту. А чому б тобі справді не взятись? Робота велика, цікава, можна трохи підлататися.

— Мені заборонено відлучатись з Пушкарного, мушу жити тільки тут. До того ж, коли Трутовський дізнається, що я політичний засланець і перебуваю під гласним наглядом поліції...

— Його, крім псів, яких розвів понад півсотні, ніщо не цікавить, так само й політика. Про тебе я все розповів. Згоджується, обіцяє добре заплатити. А заборона, вона... від Пушкарного до Попівки всього якихось сім-вісім верст. Ніхто й не знатиме. Ну?

— Спасибі за турботу. Кажуть, у Трутовського є бібліотека.

— Велика. Я бачив її, його син Сергій показував, навіть обіцяв тихенько, щоб не знав батько, деякі книжки давати. Трутень — лежень, гуляйло-придибайло і п'яничка, а до книжок не байдужий. Підеш?

— Спробую.

— Не пробуй, а йди, раджу. У понеділок я їхатиму додому, можу й тебе повезти на перемови. Згода?

— Гарзд.

— Бувай здоровий. Значить, до понеділка.

Випровадивши гостя за ворота, Грабовський подумки вилаяв себе Чого так сковано, так насторожено поведився з Любинським? Розмовляв, особливо відповідав на запитання, наче каліка-недоріка. Дещо... Говорять... Можливо... Чому не розповів усе відоме тобі про Івана Калюжного? Адже дещо все-таки знаєш.

Так, так — знаєш: Калюжний на шість років старший за тебе, має гарну сестру, харківську гімназистку; за участь у студентських заворушеннях виключений з Харківського університету і відбував заслання у Вологді; потім жив у Москві, там організував таємно народовольське товариство Червоного Хреста, керував нелегальним паспортним бюро, що виготовляло фіктивні документи для революціонерів, провадив політичну роботу серед робітників; торік був заарештований, судився у "процесі 17-ти" і отримав п'ятнадцять років каторги...

Чому б не повідати це Любинському? Такі речі втаємничувати не можна. Навпаки, треба говорити про них на повен голос, розповідати всім, гаряче, пристрасно. Тим паче, надійним юнакам, які потім зможуть... А Любинський, здається, саме до таких тепер належить. Дивися ж: порекомендував тебе панові Трутовському, прийшов сказати, обіцяв підвезти, представити... Будь справедливим до людей, вір їм, шукай у них добре. Не підходь до кожного упереджено, з насторожливими й стримуючими знаками запитання.

В тому числі й до Грицька Любинського. Видно, колишній ледачий чревоугодник переродився або ж перероджується. Але чому ж його не любить, просто-таки ненавидить Овчаренко?..

— Телепень, — каже. — Підлизує зад усім — і Пушкарям, і Колупаям, і

Обухівському...

Либонь, не підлизує. Прозоро натякав на Матвія, непохвально говоривши про бурсаків, які йдуть у поліцію, а Обухівського аж толочив у bagno. Очевидно, шурина помиляється. Можливо, його до цієї помилки спонукає ображене родинне почуття, бо якось мовив:

— Чого йому було пертися з Попівки в Пушкарне і захоплювати тутешнє паламарство? Хіба не відає, що воно здавна і справедливо належить Грабовським...

Не хоче й слухати доброго слова про Грицька Любинського.

— Помиляєшся, дорогий мій шурина, помиляєшся, — задоволено мимрить Павло, причиняючи хвіртку. — Любинський...

32

Переступивши поріг, Павло спинився вражений і спантеличений. Кімната, в яку потрапив, нагадувала комору харківської газети "Южный край". Три шафи з скляними дверцятами були вщерть забиті папками. Такі ж папки та тугі паперові зв'язки купчилися на шафах, стелажах попід усіма чотирма стінами, на підвіконнях, столі, підлозі. Всі вони, як і шафи та стелажі, вкриті товстим шаром темно-сірої за давньої пилуги. Все похмуре й непривітне. Від дверей до масивного столу, що туманів проти величезного вікна, кривульчиться вузька стежина.

Хазяїн завважив його спантеличеність.

— Не дивуйтеся, молодий чоловіче. Можливо, колись, якщо втрапите на судейське поприще, у вас теж буде так. Знаєте, день за днем, процес за процесом, справа за справою, вирок за вироком, а вони, папки, множаться, множаться. Спершу, як зволите бачити, я складав їх акуратно в шафи, а потім набридло все це, то й пішло через пень-колоду...

Трутовський пробрався до шаф, повідчиняв їх, здійнявши хмарину порохняви, витер руки об поли синього камзола.

— Роботи, — вів далі, — тут, звісно, багато, потребує вона чимало зусиль та й не кожному по плечу. Не приховаю, один тутешній писар брався за неї, одначе у нього нічого не вийшло.

— А ви давали йому якісь настанови?

— Майже ніяких, бо в фундуванні архіву й сам не тямлю. Треба придумати якусь таку систему групування й опису документів, котра враховувала б хронологію і природу, характер судового процесу. Скажімо, ось тут, — показав на паперову купу в кутку, — лежать усі матеріали за останній, тобто минулий рік моєї суддівської діяльності. Гадаю, і в книзі обліку, яку заведете, і потім на стелажах вони зберігатимуться по роках, але між собою мають бути згруповані за рубриками — податки, оренди, строкові найми, кражі, побої, сварки і так далі. Як ви вважаєте, такий принцип підходящий?

— Цілком, а втім, мені поки що важко схвалювати чи заперечувати його, бо ще не знаю самого матеріалу. Роздивлюся — скажу.

— От і чудово. Починайте. Впораєтесь, зробите все гарно, я не поскуплюся і, крім

суми, про яку домовились, підкину ще щось...

— Дозвольте запитати.

— Прошу.

— Кажуть, у вас є бібліотека, то чи не можна б дечим скористатись?

Трутовський хвильку подумав.

— Взагалі книжок я нікому не даю, але якщо у вас ладитиметься з архівом, можете користуватися й книжками. Вимагаю одного — поводитись з ними бережно, листків не загинати, поміток на берегах не робити. Вони, батеньку, — також капітал, нерухоме майно, коли хочете...

Перші два дні Грабовський повністю згаяв на те, щоб розібратися в архівному хаосі колишнього мирового судді. А потім узявся впорядковувати його. Працював із задоволенням. Не просто пересипав та обліковував різні справи, а майже всі підряд читав. І з них в його уяві вимальовувалась дуже строката й барвиста, помежована багатьма драматичними, трагічними, а іноді й комічними епізодами, картина класових стосунків на селі, побуту, звичаїв, обрядів, родинного життя. В судових паперах, жужмом скиданих у папки, вирували і надривні зойки, і приглушений сміх, і розпачливе ридання...

Над деякими документами затримувався цілими годинами — по кілька разів перечитував, вдумувався, робив виписки у свій зошит, аби згодом використати ті нотатки в статтях для "Южного края" та "Харьковских губернских ведомостей". Після такого читання іноді сидів мовчки, неначе рокований, і витирав вологі очі, а обід та вечерю ледве-ледве пропихав у горло. Вночі погано спав, часто пробуджувався, обливаючись холодним потом від страхітливих сновидінь.

Та й хіба спатимеш міцно, коли тебе, мов гріхи душу, обступають і немилосердно мучать десятки тяжких людських історій? А оця, щойно вичитана в паперах грубезної сірої папки, вразила й схвилювала найглибше. Ті папери списані не Трутовським і потрапили до колишнього мирового судді, мабуть, з грайворонської поліцейської управи. Для чого вони йому? Як роздобув їх?

Сумна історія, гірка доля випала її героїні.

Прожила Тетяна Іванівна Гордійчук двадцять дев'ять років, вісім з яких провчителювала. Майже кожного року вчительку переводили зі школи в школу, а в сірій папці множилися доноси, рапорти, скарги, вимоги, нагадування, застереження. Авторами тих звинувачувальних документів виступали попи, дяки, урядники, старости. І всі, ніби змовившись, писали: далі тримати вчительку в цьому (чи іншому) селі не можна, бо вона — непокірна, не слухає місцевих властей, домагається коштів на школу, до церкви не ходить, батюшці руку не цілує, водить компанію з найбіднішими селянами, гуртує довкола себе молодь, влаштовує різні шкідливі вистави, читає книжки...

Наче Оксана Петрівна. Коли б не інше прізвище, ім'я та по батькові...

Два останні роки вчителювала Тетяна Іванівна в селі Колотилівці на Грайворонщині. Видно, була вже зовсім хвора й знесилена, однак, як і раніш, —

клопітка та бунтівлива. І звідтіля, з Колотилівки, в сіру папку плавом пливли скарги й нарікання. Вони завершуються розпорядженням начальника губернського жандармського управління негайно заарештувати неблагонадійну вчительку, а також рапортом волосного урядника про її смерть...

— А де ж Оксана Петрівна? Що робить, як живе, почувается?..

Нарешті Павло оглянув бібліотеку Трутовського і переконався, що слава її занадто перебільшена. Не така вона вже й велика, а тим паче цінна. У ній не більше трьох сотень книжок та журналів, переважно спеціальних. У найбільшій, на три відділення, шафі з-за скла поблискують роззолоченими та розсрібленими фоліантами зводи законів царської імперії, починаючи від Петра Великого і кінчаючи першими маніфестами Олександра III, кодекси, а також різні циркуляри, інструкції, розпорядження губернської влади.

Серед белетристики переважали книжки Вальтера Скотта, Пушкіна, Гоголя, Гончарова, Достоевського Салтикова-Щедріна, Жуковського, Карамзіна. Українська література була представлена творами Куліша, Квітки-Основ'яненка, Котляревського та харківськими альманахами. Всі книжки стояли, мов солдати, новенькі, чистенькі і, видно, ніким не читані. Дивлячись на них, Павло згадав слова пана Трутовського про капітал, нерухоме майно. '

Спершу схопився за Михайла Салтикова-Щедріна, бо вже давненько чув про цього письменника, якого непохвально трактують оборонці царського трону. Але чи тому, що багато сподівався від тих творів, чи з якихось інших причин, вони, в тому числі й "Господа Головлевы", не схвилювали молодого серця, не збунтували юнацької крові. І тоді, дещо розчарований, накинувся на свого улюбленого автора — Федора Достоевського. З Раскольниковим часто не згоджувався, гаряче сперечався, проте розмовляти з ним, ба й дискутувати було цікаво...

Волосний урядник ладен би сидіти на розпеченому залізі, ніж на гойдливій бричці повітової поліцейської управи поряд з розлюченим приставом другого стану. Взагалі сталося щось зовсім незрозуміле урядникові: годину тому пристав заскочив, наче харциз, у Рясне, перестрів на вулиці урядника, обклав, мов стусанами, найбрутальнішими словами й звелів залазити в бричку.

— Я тобі покажу, я тебе провчу, — злостиво обіцяв Ткаченко, несамовито періщаючи коней батогами і щосили натягуючи віжки. — Пам'ятатимеш, сучий сину...

— Схаменися, Матвію Калениковичу, — подав ображений голос урядник уже за містечком. — Чого ти розпанахидився? І чому тикаєш мені, наче одноліткові? Я з тобою гусей не пас, майже втричі старший...

— Старший?! — перебив пристав і лиховісне зареготав. — Роки волячі, а розум телячий...

— Гій на тебе, шалений, не гріши бога. Я з твоїм батьком разом парубкував, а з твоєю матір'ю хрестив дітей у Старосіллі... Побачу Каленика — скажу...

— Досить!! — вереснув пристав.

Матвій Ткаченко лютував у душі. Старший... Дивись на нього! Парубкував з

батьком, кумував з матір'ю... А хто вище стоїть — повітовий пристав чи волосний урядник, хто кому підлягає, шле рапорти, хто кого величає в тих рапортах високоблагородієм? Поскаржитися родителів... А що той родитель для станового пристава? Нуль без палички, дзвін без калатала...

Аби тільки не надумав поскаржитися справникові. Тоді фортуна може обернутися до пристава неголеною потилицею. Взагалі останніми місяцями Арцибашев почав косо поглядати на Ткаченка. Що не зробиш — не так, грубо, некультурно, неграмотно... Нічим йому не вгодиш. Правда, пристав не дуже побоюється свого начальника, бо має значних оборонців у канцеляріях і поліцмейстера і губернатора, а все ж про службові діла, вади й заслуги своїх підлеглих губернських верховодів інформує повітовий справник.

Матвій Ткаченко не має якихось конкретних доказів, але відчуває, що неприхильне, часами прямо-таки вороже ставлення справника до нього чимось пов'язане з Грабовським. Почалося ще від тих неоформлених документів про арештанта, привезених городовим. Чому тоді ж, при городовому, не переглянув їх, не виявив у них прогалин, не заповнив у журналі сторінку на засланця? Бачиш — не заповнив...

Можливо, ті відомості й цікаві справникові, але Ткаченкові вони здавна відомі до найменших дрібниць і подробиць. Той пушкарнянський задирака трьома роками молодший від повітового пристава, йому сім тижнів тому перевалило на двадцятий; колючий на язик, ну, сміливий, однак же злидений, бунтівливий, богохулець, всюди, де тільки може, глузує над Матвієм...

А хіба годен пристав забути оту розмову, що відбулася після його повернення із Старосілля? Ох розмова... Навіть не вислухавши тоді інформацію про сутичку на току біля молотарки, Арцибашев увесь побагрянів і перейшов у навальний наступ.

— Ніяк не збагну, Ткаченко, чому ви так заповзято в'язнете до Грабовського, чому лише ним клопочетесь, наче вам більше нічим займатися. Здається, земляки, а виходить...

— Він порушив повеління царя і губернатора, — відмагався пристав. — Той паламаренко...

— Не плетіть дурниць. Порушив... Пригадайте свідоцтво, яке ви самі komponували. Ось воно переді мною, гляньте. В ньому ясно, чорним по білому, вашою ж рукою написано: "чтобы по свидетельству этому он, Грабовский, нигде, кроме Пушкарного, не проживал". Розумієте? Не переїздив надовго в інші села, тривало не мешкав там. Так?

— Так, — мусив погодитись Ткаченко.

— А хіба він перебрався в Старосілля?

— Пішов на возовицю.

— Пішов... Безсердечний ви і, коли правду говорити... Невже вам багнеться, аби юнак з голоду здох? Крім того, у Старосіллі я бував не один раз і пам'ятаю — від нього до Пушкарного рукою подати, через рівчак лише перейти, то, по суті, один населений пункт, можливо, ті два села згодом зіллються. Де ж тут порушення, злочинство?

— А його намагання вчинити бунт, знеславити представника влади?

— Вчинити бунт... знеславити... В того, хто має гарну славу, її не так легко одібрати, а погана сама розлазить по світу, вона не боїться і не слухається найрішучіших поліцейських заходів. Наш фурман бачив, що відбувалось коло молотарки, і всю провину за те перекидає на вас, а йому рота не заткаєте. Самі наробили кваші, самі тихенько і з'їжте її, коли не хочете ускладнень по службі... Пам'ятайте притчу про те, як бариня сама себе висікла...

Дивись-но — висікла. Не кваптеся, начальнику, не прикладайте до пристава другого стану різні притчі. Ще подивимось, чия буде зверху, чий батько спритніший, кому доведеться пекти раків. Треба тривалого мешкання? Нате. Кінчається другий тиждень праці Грабовського. Договір укладено на всю роботу, а її не виконаєш і за півтора місяця. Це, дозвольте запитати вас, не тривале? Цього разу все зладжено так, що доведеться й вам замислитись над своїм заступництвом. Навіть фурмана навмисне залишено дома, щоб не було зайвих свідків на випадок чогось непередбаченого. Будете приперті до стіни фактами і змусите належно оцінити охоронницький талант, поліцейську пильність свого станового пристава. Добре, що ви поїхали на свою Тульщину провітритися та перепочити. Провітрюйтесь, попивайте чайок з тульського самовара, а ми тим часом зробимо те, що треба, без ваших санкцій...

— Де зараз Грабовський? — питає урядника.

— Дома, — відповідає той.

— Брехня.

— Учора в Рясне приїздив пушкарнянський громадський староста і сказав: Павло Грабовський живе разом з матір'ю.

— Оце так здійснюється нагляд?

— Я ж не можу щоденно бувати в Пушкарному і вартувати під хатою засланця. Нагляд гласний, тому й користуюся даними місцевої розправи.

— Того старосту треба самого взяти під гласний нагляд і частіше замикаати в холодну. Не краще зілля, ніж Грабовський.

--- Що було наказано вами, староста відсидів.

— А що Грабовський дома, набрехав.

— Не може того бути, не такий він...

— Не такий? Скоро пересвідчитесь.

— Де все-таки Грабовський? — поцікавився уже урядник.

— У Попівці.

— Звідкіля відомо?

— Не з рапортів волосного урядника а чи пушкарнянського старости, що приховує протидержавні злочини.

— Відповідно до розпорядження губернатора нагляд має бути гласним, відкритим.

— Еге ж, гласним, однак ніхто не забороняв і негласного. У даному випадку він себе цілком виправдав.

Бричка повітової поліцейської управи протанцювала вибоїсту вулицю села і круто повернула до маєтку пана Трутовського.

Останні тижні року 1883 Матвій Ткаченко не ходив, а літав, наче його носили незримі крила слухняних янголят, і почував себе не в повітовій поліцейській управі, а на десятому небі. Справа зроблена — і квит. Хай її просування дещо загальмувалось, але клопіт це не такий уже й великий. До того ж він, здається, ллє воду в лотоки пристава: адже Грабовський і досі, як свідчить найсвіжіший рапорт ряснянського урядника, працює в Трутовського, отже, його протидержавний злочин зростає і множитья...

Загальмував те просування помічник справника. Приїхавши з Попівки, становий пристав посидів два дні дома, склав акта про те, що Грабовський, Павло Арсенович, служить у колишнього мирового судді, і, за відсутністю справника, подав помічникові. Сподівався, той зразу вживе належних заходів — ув'язнить злочинця, а Матушинський умив руки: почекаємо, мовляв, Арцибашева, квапитись нема куди... Обмежився рапортом губернаторові.

Довелось чекати більше місяця. Нелегко далось те чекання Матвієві, проте він витерпів — учора справник приїхав.

Затиснувши буру теку під пахвою, Ткаченко гучно постукав у двері. Арцибашев, як і завжди, сидів за столом спокійний і по-діловому зосереджений. На привітання відповів чемно, навіть поручкався, і Матвієві видалось, що начальник відчуває себе перед ним незручно. Мабуть, Матушинський уже розповів про халепу в Попівці. Чи не збирається вибачитись, що отак ображав його, пристава?

— Які новини є на вашій ділянці повіту? — цікавиться Арцибашев.

— Якихось особливих нема. Про Грабовського знаєте?

— Нічого не знаю. А що з ним?

— Знову порушив заборону і порушив грубо.

— Говоріть точніше.

— Покинув Пушкарне, переїхав до Попівки і став на службу у пана Трутовського.

— Ряснянський урядник повідомив?

— Ні, я сам туди їздив, що й заактував, а сповістили мене свої люди.

— Хто?

— Ну...

— Це і від мене тримаєте в секреті?

— Пушкарнянський паламар. Сам він родом з Попівки, а колись разом зі мною та Грабовським учився в Охтирській бурсі.

— Чим думаєте платити за ту неофіційну стежу та інформацію?

— Нічим. Паламар усе те робить по давній дружбі зі мною і з любові до трону.

— Та-ак, — протягнув справник. — Чи порушив Грабовський інструкцію про нагляд, ще не відомо, а що ми її порушуємо — це...

— Порушуємо?

— Безумовно. В царському повелінні та в циркулярі губернатора сказано лише про гласний нагляд, а ви, виявляється, без мого відома, наперекір законодавству, завели

собі окремий, так би мовити, власний нагляд. Хто дозволив?

— Ну?..

— Не нукайте, відповідайте.

— Я хотів...

— Чого ви хотіли, те зараз ніякої ролі не грає. За повіт відповідаю я і самоуправства нікому не дозволю. Погляньте самі, що виходить: служите в нашій управі вже другий рік, а за весь цей час, куди впхаєте свого носа — там... Так довго ми, мабуть, не служитимемо разом. Подумайте над цим...

Дошкульна мова справника ображає і обурює Ткаченка. Проявлено державний розум, ту пильність, котрої вимагають усі настанови згори, своєчасно викрито злочин — і замість вдячності маєш догану, нагінку. Сам полковник Цугаловський, зібравши до себе влітку всіх приставів Сумщини, говорив їм: у роботі поліції та жандармерії мета виправдовує засіб. Для охорони правопорядку, безпеки царського трону, для знищення революційних кублиць можна і треба не гребувати будь-якими методами й засобами.

Як же узгодити ці мудрі слова начальника губернського жандармського управління з докором повітового справника про порушення царського повеління та губернаторового циркуляра? Важко, ба й просто неможливо. Той каже — робіть так, а цей гне зовсім інше. Чиїми вказівками керуватися?.. А якої б заспівав справник, коли б знав, що тривала відлучка Грабовського в Попівку була навмисно спровокована приставом через Любинського? Тут потрібно бути обережнішим і обачнішим, аби самого себе не турнути в яму. Арцибашев користується довір'ям і пошаною в губернатора...

— Добре, я подумаю, — кривиться Ткаченко, наче їсть терпкі й давкі груші. — Можливо, з мого боку трохи... Однак Грабовський учинив злочин. До того ж, коли йому було звелено негайно повернутись додому, він відмовився. Повернувся, мовляв, після виконання умови з Трутовським. Значить, умови порушити не хоче, а закон порушує. І зараз перебуває в Попівці. Як же бути з ним?

Арцибашев якусь хвилю помовчав і зітхнув:

— Ніяк.

— Чому?

— Грабовському дозволено впорядкувати архів Трутовського.

— Дозволено? Ким?

— Мною.

Ткаченкові перехопило дух.

— Вами?

— Так, мною. Про те клопотався не тільки він, але й колишній мировий суддя. Тому ніякого злочину за Грабовським нема і вам нічого було вимагати негайного повернення, та й взагалі...

— Я, — перебив пристав, — цього не знав.

— І не могли знати, бо той дозвіл я дав перед самим моїм від'їздом на Тульщину, а ви тоді хворіли і на службу не ходили. Пригадуєте?

— Пригадую.

— А губернатора я повідомив письмово. Отже, виходить, Грабовський мав право не виконати вашої вимоги.

Ткаченко нервово переступив з ноги на ногу.

— Грабовський не лише не виконав моєї вимоги, а й ображав мене, лаяв нецензурними словами.

— Якими?

— Всілякими. Називав дурнем, мазницею.

На обличчі справника тріпнулася легесенька посмішка.

— У цих словах нема нічого нецензурного. Вони просто визначають певні людські якості.

— Нехай собі визначають, але хіба можна вергати їх приставові межі очі при виконанні ним службових обов'язків? У Грабовського ж таке повелося здавна. Ще в школі, а потім і в бурсі на кожному кроці — дурень, мазниця. Колупаєм дражнить.

— А це що таке?

— То так вулично називають наш рід у Пушкарному. Чи легко мені все те слухати й переносити, особливо на службі?

— Ні, мабуть, не легко, — згодився справник і схилив голову низько над столом, аби не показати приставові своїх усміхнених очей. — Я серйозно говоритиму з ним і відповідно покараю. Викличте його в управу.

— Він мене не слухає. Вимагає наказу за вашим підписом і печаткою.

— Скомпонуйте формений наказ, я підпишу і прикладу печатку.

У кабінеті справника сидів Грабовський, і Арцибашев, силкуючись бути суворим, роздивлявся його спідлоба. Хлопець виглядав ще худішим та марнішим, ніж півроку тому. Он на чолі лежить перша зморшка, дві інші тоненькими півколами оточують вольовий рот. Тільки в блакитних очах, як і тоді, жевріє вогник і в зіницях не видно дна.

А Грабовський дивився повз справника на голу стіну і думав: "Сьогодні сімнадцяте грудня, минув рівно рік відтоді, як я разом з городовим Волошиним переступив поріг охтирської поліцейської управи. Чим скінчиться нинішній візит? Знову одиночна камера, знову голод?.."

— Звідки ви зараз прийшли? — озвався Арцибашев.

— З Пушкарного.

— У Попівці роботу скінчили?

— Так, у середу минулого тижня.

— Щось зробили?

— Трохи. Півсотні карбованців. Думаю купити дещо матері, а решту віддати шуринові на хату.

Справник довго заглядає в папери на столі, машинально ворушить пальцями бліде срібло скронь.

— А інструкцію про нагляд, котру вам давали читати в управі, порушили?

— У мене іншого виходу не було. Хліб, що вродив, уже кінчається. Шурин не може

прогодувати всю сім'ю.

— Що ж робити з вами?

— Вам видніше.

Арцибашев стягнув з носа окуляри.

— Таке порушення може скінчитись тривалим ув'язненням або й новим судом.

— Судіть.

— Судіть, — зітхнув справник і на мить заплющив очі. — Слова, слова...

— У мене, крім слів, нічого нема.

— Знаю.

І знову довге зітхання.

— Ви, доносять, не ходите в церкву.

— Ненавиджу попа, який колись мене вчив і незаслужено бив, та й взагалі, я щодо релігії дотримуюсь...

— А чому, — перебив справник, — обзиваєте Ткаченка дурнем, мазницею, Колупаєм?

— Не знаю.

— Те знаєте, того не знаєте...

— Я ж йому сказав, що роботи не покину, хай складає акта. А він стає на мозоль...

Арцибашев розсміявся.

— Стає на мозоль...

— Дорікає злиднями, називає паламаренком, каже згноїть мене...

Справник насупив брови і перевів мову на інше.

— Якщо хто-небудь запитає вас, чому найнялися в Трутовського, скажіть — мали від мене дозвіл.

Ясна блакить на очах Грабовського потемніла, обертаючись на густу синяву.

— Я вас не просив...

— Не просили, а зараз попросите.

Він узяв із столу чистий аркуш паперу і простягнув.

— Пишіть на моє ім'я прошеніє.

— Прошеніє?..

— Не ставте зайвих питань. Вам загрожує суд за свідоме порушення інструкції про гласний нагляд, а це... Деяку частину відповідальності я перебрав на себе, відрапортувавши вчора губернаторові, що відлучку дозволив вам. Розумієте?

— Не зовсім.

— Потім зрозумієте. Пишіть і поставте число, котре б двома-трьома днями передувало вашій відлучці в Попівку. Хай це буде строго між нами, я вже домовився з мировим суддею четвертої ділянки нашого повіту, що розглядатиме вашу справу: одержите місяць ув'язнення в нашій тюрмі. Доведеться відсидіти, іншого виходу, як ви любляєте казати, у нас з вами нема.

— Я й далі змушений буду порушувати інструкцію.

— Порушуватимете — каратимемо.

— Карайте.

Справник посміхнувся.

— Покарати найлегше. А щоб ви не порушували, а ми не карали, зараз напишете ще одне прошеніє — виділити вам грошову допомогу із спеціального фонду казни.

— Такий фонд є?

— Є, хоч він існує більше про людське око і держава не розкидається ним, проте я спробую щось виклопотати для вас.

— Спасибі.

— Прошу. Ще раджу бути обачнішим і пильнішим при зустрічах та розмовах з людьми.

34

Намір побувати у Грайвороні зародився ще під час роботи в архіві Трутовського і остаточно визрів після грудневого виклику в повітову поліцейську управу та розмови з Арцибашевим. Думалося: лютневі морозища, віхоли, дороги заметені; хто б це в Охтирці або Рясному намислив за такої негоди перевіряти, чи не чкурнув піднаглядний засланець, щойно побувавши в управі, на інші села, тим паче в сусідній повіт?

— Не їдь, Павле, не треба, — відраджувала мати, якій Павло сказав, що хоче побувати на ярмарку. — Простудитися легко, а я поки що не зовсім боса, якось перебіюся до весни. Та й з Охтирки можуть прискочити по тебе.

— І нитки, голки не дуже горлове, — докидала слово Олеся. — На понеділок Семена Язикатого кличуть у Рясне, обіцяв купити нам, що треба. Ой, не рипайся, братику, не рипайся... Старий Колупай такі страхи розказує...

— Поїду, — твердив своє. — Боятися вовка — у лісі не бувати...

І поїхав.

Грайворон — звичайнісіньке повітове містечко, здається, навіть обдертіше і плохіше за Охтирку. Дві вулички, церква, поліцейська управа, три корчми, школи чомусь не видно. І ярмарок тут ріденький, миршавий, на ньому більше, порівнюючи з охтирським, хіба що п'яних та жебраків...

Ледве напивав для матері чоботи з сириці і дюжину катушкових ниток — для Овчаренків. Склавши в торбу куплене, задумався: де шукати того Михайла? Йти, напитуючи, від хати до хати? Довідатися в поліцейській управі? Не випадало ні те ні се...

І раптом почув обіч себе:

— Данько, доки вештатимешся, чому не йдеш додому?

— Зараз іду.

— Не забудь, завтра вранці — до справника.

— Пам'ятаю. Гадаєте, дозволить?

— Я не ворожка, побачиш.

Глянувши туди, де точилась розмова, Павло побачив поліцая та парубка в полатаній чумарчині. У парубкові, на свій великий подив, пізнав Михайла Данька, про якого розповідав ветеринар Заворотний. Так, так — він, грайворонський гласний

піднаглядний: он шрам на правій щоці, руді вуса...

Сквапно одірвав погляд від співбесідників і рушив, удаючи з себе заклопотаного ярмарковими справами.

Відійшов ген-ген, озирнувся: поліцай подибав на торговицю, а парубок — з ярмарку. Наздогнав за церквою.

— Добрий день, Михайле.

Парубок звів на незнайомця примружені очі.

— День добрий. А, власне...

— Я чув, як гукав тебе околodочний, і зразу вгадав ..

— Угадав?..

— Мені розказував Карпо Заворотний. Ми разом сиділи в харківській...

— Павло Грабовський? — перебив Данько.

— Так.

— Карпо мені про тебе теж говорив.

— Він зараз у Грайвороні?

— На Акатуї, а перед відправкою туди ми бачились, балакали, я йому свого кожуха віддав...

— Як почувався Заворотний?

— Тюрма не лікує. Ледве живого погнали на каторгу.

— Звідтіля писав тобі?

— З етапу надіслав одного листа. Скаржився на біль у грудях, на...

Розмову перервав Даньків приятель. Привітавши його, Михайло показав на Павла:

— Знайомся, Грабовський, колишній харківський семінарист, тепер живе в рідній слободі на Охтирщині під наглядом місцевої влади. А це, Павле, — Потап Слюнін, колотилівський вчитель.

— З села Колотилівки? — перепитав Грабовський.

Слюнін ствердно кивнув головою.

— У вашій школі вчителювала Тетяна Іванівна Гордійчук?

— Я приїхав у Колотилівку третього дня після смерті Тетяни Іванівни. Казали люди, гарна вчителька, своїм учням наче матір'ю була. На похороні все село ридало, від малого до великого. Рідних змалку не знала, не мала власної ні дитини, ні хатини, ні билини, самотою звікувала під недремним оком поліції. Коли громада справляла їй дев'ять днів, приїхали два поліцаї повітової управи, аби ув'язнити покійну, та спізнались. Ходили на цвинтар, щось записували, а потім вигребли з її кімнати книжки, папери, розігнали поминки і подались у Грайворон. Ще навідувались, викликали колотилівчан, розпитували...

— І по смерті не давала їм спокою?

— Очевидно.

Мовчки рушили вулицею.

Данько спинився, показав на хату посеред маленького подвір'я без воріт та хвіртки:

— От і мій палац. Запрошую вас, але, вибачайте, ненадовго, бо у мене майже щодня

бувають гості з управи.

— Заходьте удвох, — мовив Слюнін, — а я збігаю за жалуванням.

Хата була напівпорожньою.

— Один живеш? — цікавиться Павло.

— З батьками. Мабуть, у церкву пішли. Ти, казав Карпо, любиш літературу.

— Люблю.

— І сам пишеш?

— Пробую.

— Поезію чи прозу?

— Публіцистику. Статті, нариси.

— Друкувався?

— Трохи.

— Щось є при тобі?

— Нема.

— Послухаєш моє оповідання?

— Охоче.

Михайло видобув з шухляди списаний зошит і почав читати. Йшлося про долю безіменної бабусі. Замолоду була вона гарною і щасливою. Та згодом щастя одцуралося від неї: чоловік загинув на війні, через кілька років по тім дочка, згвалтована попом, у якого наймитувала, втопилася, а син-півпарубок покинув рідне село, пішов у місто, став на службу в поліції та й позабув самотню матір. Тепер стара і немічна жінка побирається між людьми...

Павло глибоко зітхнув, коли скінчилось читання.

— Страшно написано.

— В житті буває страшніш.

— Кінця ще нема?

— Нема і не треба. Хіба й так не ясно?

— Ясно. Думаєш посилати кудись?

— Хочу з'їздити в Харків, учора подав прошеніє справникові, щоб дозволив. Може, притулю в якомусь часописі, хоч і небагато надій. Зачіплено ж церкву і поліцію... А над чим зараз побиваєшся ти?

— Правду кажучи, ні над чим.

— Байдикуєш?

— Не зовсім. Збираюся писати нарис про покійну колотилівську вчительку. Крім того, що розповів Потап, маю й інші матеріали.

Данько розвів руками:

— Нарис, опертий на конкретні факти такого плану, не надрукують. Для життєпису тієї мужньої трудівниці-страдниці треба знайти відповідні художні шати, скомпонувати повість, поему чи оповідання, поміняти ім'я героїні, не називати села. Спробуй, а як щось витанцюється, — дай знати мені, якось стрінемося, почитаємо...

Слюнін зайшов до хати радісно збуджений. Викладав на стіл хліб, варене сало,

квашені огірки, пляшку з вином.

— Відзначимо нашу зустріч спільною трапезою.

...Розпрощався Павло з новими знайомими (і вже — приятелями) по заході сонця. Переночувавши в заїзді, раненько вирушив з Грайворона. Поволі ступав вибоїстою дорогою, а думки роїлися округ Тетяни Іванівни, наче бджоли довкола рідного вулика. І колотилівська вчителька в його уяві була схожа на Оксану Петрівну — близьку й дорогу. Листа якогось чекала, говорив Слюнін, звістки від когось, плакала часто, скінчивши уроки... Мало хворіла, скоро згоріла, мов на вогні... Зайде, бувало, в хатину нужденну, словом усіх привіта, разом пожуриться з ними, дасть, яку зможе, пораду... Боже, для чого ж так рано в неї забрали життя?!

Павло бачить уже похорон, і самі слова кладуться в хисткі й жальні рядочки:

Журно посходились дітки

Обік німої труни.

Втратили ньеньку сирітки,

Втратили промінь вони...

Дим закурився з кадила,

Серце зворушував спів...

Що дітвора голосила, —

Просто не чути попів.

А як на цвинтарі стали,

Кинули грудку землі, —

Гірко батьки заридали,

Аж надривались малі. .

35

Місяць травень помітно старівся, гублячи свою буйну красу й манливу привабу. Він ще солодко мріяв, захлинався п'янкими пахощами, однак уже хапливо лічив, як скупендяй червінці, свої останні дні. Хоча й не бажав того, мусив згортати з садків світло-рожеву й легеньку, наче марево, намітку недавнього цвітіння та гаптувати для них темно-зелену, величну і врочисту, багрянцю місяця червня, що вже поволі виказувався на залитих сонцем недалеких гонах.

Павло стоїть біля заграбованого, але навстіж розчиненого вікна охтирської в'язниці, дивиться на синє небо і уявляє, як стрічатимуться, міняючись на одвічних чатах, весна та літо тисяча вісімсот вісімдесят четвертого року.

Післязавтра вони гаряче привітають одне одного, якісь три-чотири дні постоять у дружніх обіймах, — і весна, стомлена шаленим квітуванням, піде на тривалий спочинок, а літо, молоде і роботяще, готуватиме щедрі подарунки осені й зимі.

Павлові хочеться бачити ту, зараз уявлювану, зустріч. Дивно навіть якось: раніш ніколи не думав про неї — і раптом народилося це химерне й невідхильне, немов поклик серця, бажання. І мабуть, таки побачить її, бо тоді ж, у ті ж перші червневі дні, його випустять з тюрми: йтиме додому, оглядатиме поля, ліси і, може, якраз побачить прощання весни з літом...

Губився в загадках і все частіше питав сам себе Павло: чому, з якої, власне, причини так доброзичливо, хоч дещо й приховано, ставиться до нього Арцибашев? Ну от же: довго, наполегливо домагався і, нарешті, домогся засланцеві казенної грошової допомоги, наперед домовився з мировим суддею четвертої дільниці про покарання порушника жандармської інструкції місяцем (тільки одним!) ув'язнення, переніс відбуття того, порівняно легкого, покарання з холодного лютого на теплий травень, посадив арештанта в окрему й простору камеру, а згодом сам підказав йому написати прошеніє губернаторові, аби той поклопотався перед міністром внутрішніх справ зняти з колишнього вихованця духовної семінарії гласний нагляд і дозволити мешкати в Охтирці...

Викладав ті загадки Степанові Бодяку, який щодня тричі приносив йому харчі, але новий наглядач повітової в'язниці був скупим на слово:

— Такий добрий чоловік та й усе.

— Добрий чоловік... і в поліції служить?

— Трапляється. Мабуть, природа дала людяне серце. Я справникові також не брат і не сват, та й не вислужуюся особливо, однак же вивів мене з-під влади свавільного пристава другого стану, зробив наглядачем, якому, порівняно з сторожем, клопотів менше і жалування більше. Або ще: знає про наше давнє приятелювання і саме мені звелів харчувати тебе, а тепер посилає мене з твоїм прошенієм у губернаторську канцелярію, хоч поривався їхати Колупай...

Їздив Бодяк у Харків і чекав там кілька днів. Правда, повернувся не дуже веселий (губернатор не захотів клопотатися перед міністерством), а все ж привіз другові звістку про призначення державної заповоги...

Не ремствував Павло на охтирську в'язницю — в ній було загалом непогано. Не викликали на допити, випускали на тривалі прогулянки, дозволяли побачення не тільки з братом Тишком, але й з іншими відвідувачами, не заважали працювати, не одбирали паперів. І він не марнував часу: цілими днями читав, писав. Тут скомпонував і одіслав редакції газети "Южный край" два дописи про Охтирку, закінчив твір "Трудівниця", присвячений Тетяні Іванівні Гордійчук, та поему "Вчителька", які разом із своїм щоденником передав Овчаренковим приятелем лісником Твердохлібом Данькові у Грайворон...

Що подумає Михайло, прочитавши ці перші Павлові римовані спроби, як оцінить їх, особливо ж поему? Вона увібрала в себе долі не лише Тетяни Іванівни та Оксани Петрівни, а тому має сюжет і композицію набагато складніші й розлогіші, ніж "Трудівниця". В ній діє традиційний любовний трикутник, але...

Молода вчителька народної школи здибується зі студентом медиком, який приїхав у село відбувати практику. Разом навідували хворих, вечорами читали і обоє широко закохалися. Перед його від'їздом на навчання дівчина відчула вагітність, і вони поклали на різдвяні свята побратись... Тим часом до неї почав набиватися в полюбовники повітовий адвокат. Вчителька одбрила старого нахабу. Ображений, він запідозрив непокірну в неблагонадійності, уночі наскочив з жандармами, вчинив трус,

позбавив її служби, заарештував, і дорогою до в'язниці нещасна зазнала передчасних пологів...

Степан Бодяк зайшов у камеру з гарним настроєм.

— Значить, завтра в Пушкарне?

Павло підвівся з стільця.

— Так.

— А може, залишишся в Охтирці?

— Ти ж знаєш губернаторову відповідь на моє клопотання...

— Знаю. Одначе годину тому я говорив з Арцибашевим, і він обіцяє своєю владою дозволити тобі zostатися на місяців два-три в повітовій столиці, а згодом, мовляв, ще щось вимудруємо... Мешкатимеш у мене.

— А що робитиму?

— Спробуємо підшукати якусь бодай паршивеньку службу. Вчора мені казав один знайомий, нібито судовий слідчий другої дільниці напитує собі розсильного. Якщо згода — ріж прошеніє справникові, а я однесу його і піду закидати вудки до слідчого.

— Гадаєш, клює?

— Треба сподіватися і діяти, під лежачим каменем трава не росте. Толціте — отверзеться... З журналами справа теж поволі крутиться.

— Є надія в бозі?

— Либонь. Веду перемови з колишнім секретарем земської управи.

...Минуло десять днів. Друзі прощались, ковтаючи смуток. Знову перейшов їм дорогу, знову розлучив їх Матвій Ткаченко. В цьому був несхитно переконаний Бодяк.

— Він, паскудна мазниця. Я сам бачив, як учора під вечір Колупай виходив з двору слідчого. Ти ж тиждень прослужив, слідчий позавчора похвалявся мені кмітливістю свого нового розсильного, а сьогодні маєш — звільнив без жодного слова...

— Хай їм трясця, — зітхнув Павло і завдав торбу на плечі. — Бувай здоровий, Степане.

36

Журналами земських зборів завалений увесь Павлів стіл. Перечитав їх кілька разів, звів до купи наведені в них численні факти і нарешті мав уявлення про стан шкільної освіти на Охтирщині, Слобожанщині, а може, й на цілій Україні. І дійшов невтішних висновків: виходить, Україна, яка в минулі століття відзначалася досить високим рівнем письменності, тепер, у час повсюдного панування парової машини, перших кроків електричної лампи та електротелеграфа, занурюється в духовну темряву. Так, так — занурюється послідовно й неухильно — одна школа припадає в середньому на десять-п'ятнадцять тисяч сільського населення... Аж страшно стало...

На весь Охтирський повіт — лише двадцять три школи, які охоплюють усього півтори тисячі дітей, головним чином хлопчиків. А хто дасть бодай елементарну грамоту отому народному морю, котре так прагне світла, культурного розвою, хоче читати й писати? Хіба годна вдовольнити ту велику спрагу якась півсотня вчителів, розкиданих по сільських закутках?

Та й з тих вчителів тільки окремі мають середню педагогічну освіту, закінчили спеціальні семінарії чи принаймні гімназії. Решта ж або напівписьменні, або такі розледащілі та ласі до горілки бовдури, як Обухівський. Незвиклі до розумової праці, байдужі до запитів своїх вихованців, окаяданені часословом і псалтирем, ці горопахи в класі знають лише дубець та лінійку, які щодня гуляють по дитячих спинах... Чекай від них доброї поради й настанови, сподівайся, що передадуть глибокі знання.

Віддана в руки земству, на відкуп нижчому сільському кліру, початкова школа ледве животіє і найменшою мірою не сприяє суспільному поступові. Навпаки, вона, а надто церковнопарафіяльна, виконує навіть шкідливу роль, бо застоює безпросвітну темноту й неучтво, задурманює голови майбутнім хліборобам, розслаблює їхню волю, вбиває в них природні здібності, робить полохливими фаталістами й запеклими індивідуалістами, похмурими вовкулаками та ідолопоклонниками...

Школа на Охтирщині явно занепадає, йде не вперед, а назад. Маємо характеристичне явище: все, що є більш-менш кращого серед учительства, покидає забур'янену шкільну ниву і перекидається на поле державного чиновництва. І закономірно: адже служба вчителеві дає всього якихось десять-п'ятнадцять карбованців на місяць. Приблизно стільки ж відпускає казна політичному засланцеві...

Звичайно, земській школі, убогій і злиденній, важко змагатися з церковнопарафіальною, яку, реакційну за її суттю, всіляко підтримує держава, однак же земство майже зовсім не дбає про поширення освіти серед селянства. Воно ретельніше займається ремонтом доріг, спорудженням мостів, ніж школою...

— Добридень у хату, — перервав Павлові роздуми Семен Язикатий. — Скнів, скнів у тій проклятій розправі та й порішив заглянути до тебе.

— Спасибі.

Сівши біля столу, староста почав гортати журнали.

— Де набрав?

— В Охтирці.

— Тоді, коли відбував присуд за відлучку до Трутовського?

— Так.

— Потрібні?

— Думаю написати статтю про стан шкільної освіти в нашому повіті.

— Знайшов щось цікаве?

Грабовський виклав свої враження й думки.

— Напиши, — мовив Язикатий, уважно вислухавши все. — Добре діло зробиш. Нашу земську управу бити треба та слухати, чи тепла, бо школі вона таки мачуха. Але варто було б ще чимало додати.

— Що саме?

— Ти говорив — двадцять три школи. Насправді ж їх значно менше.

— В журналах сказано.

— Сказати можна все. То управа запорошує зборам очі.

— Наприклад?

— Позаминулого року розпалася школа в Бранцівці, а недавно — в Полярному. Та, далебі, не тільки в цих слободах. Не все те правда, що на весіллі співають чи на похороні говорять, дивися в корінь. Або кажеш — коштом земства побудовано шкільні приміщення в Пушкарному та Кириківці. І тут помилка.

— Яка?

— На будівництво нашої школи управа виділила півтори тисячі карбованців, з громади ми зібрали ще півтисячі. Самі копали, возили глину, пісок, мастили, білили. До того ж голова управи надіслав нам таких мулярів, які лиш змарнували гроші й людську працю. В класах уже й зараз навчатися небезпечно — затильна стіна вигнулась, стеля звисла от-от упаде.

— Невже?

— Піди подивися. Не хвали земство, не заслуговує воно похвали. Та й мала ця школа: в ній можуть вміститися сімдесят п'ять учнів, а в слободі підлітків є понад дві сотні. Де ж їм учитися — надворі? І ще одне — скажи добре слово про вчительок. Бідні вони, нещасні, безправні, живуть, мов горох при дорозі, хто хоче, той скубає... От торік у Рясному становий так заповзявся до вчительки, що вона, боронячись від його похабних залицянь, мусила перебратися в іншу губернію. Словом, вистачає історій, поцікався ними... Ну, а оце стулив вірша та й хотів тобі розказати.

— Про те, як у баби Олени "під самого Митра" покрадено кожухи "з хитра"? — усміхнувся Павло.

— То вже застаріло, а це про одного попівського загнибіду, який, силкуючись ще більш розбагатіти, помандрував з усіма своїми статками та родиною до Катеринодара, поволі все там проциндрив і повернувся додому з батіжком.

Але не пощастило Язикатому повідати своє нове творіння, бо до хати зайшов Грицько Любинський.

— Приніс тобі, Павле, те, що ти просив, — сповістив, подаючи книжки. — У Сергія Трутовського взяв.

— Надовго?

— До неділі.

— Спасибі.

Не встиг Грабовський оглянути книжки, як поріг переступив інший гість — лісник Твердохліб.

— Оце повертаюся з Грайворона, — заговорив, витираючи спітніле чоло. — Бачив Данька, передав йому все.

— Михайло нічого не переказував?

Лісничий зиркнув на старосту й паламаря і відповів одним словом:

— Нічого.

— Сюди не збирається?

— Збирався, але справник не дозволив.

Потоптався на місці, ще раз обвів недовірливим поглядом присутніх і продовжив:

— "Вчительку" похвалив. Просив, щоб ти написав йому про час і місце майбутньої

вашої зустрічі для розмови про поему і ще про дещо... Напиши, я в суботу знову подамся в Грайворони та й однесу.

— Напишу. Загляньте до мене, коли йтимете.

Слідом за Твердохлібом вийшов і Язикатий. Він недолюблював пушкарнянського паламаря, у службових стосунках з ним був обережний і стриманий, а поза службою не хотів бачити його. Не раз попереджав свого молодого приятеля — не будь перед Любинським особливо відвертим. Павло слухав ту щирі раду, але не слухався. Не знає староста сьогочасної молоді, не розуміє тих змін, тих палахкотливих бур та вулканів, які діють довкола і захоплюють у свій вир юнацькі душі. Вистояти супроти цього борвію не можуть не лише якісь там сільські паламарі-недоуки. Ну хай Андрій Желябов — син кріпака, Микола Кибальчич — з попівської родини, але ж Софія Перовська — донька дворянина, губернатора...

— Новину чув? — таємниче спитав Любинський.

— Яку?

— Марія Калюжна, Іванова сестра, теж заарештована.

— Знаю.

— І мені не сказав...

Грабовський зачервонівся.

— Тільки позавчора отримав звістку з Харкова, — відказав вибачливо. — Заходив у церкву, але тебе не застав.

— Я їздив по свічки в Рясне, там і почув про лихо дівчини. Яка шкода, яке горе для нас, молодих, для великої справи! Падають буйні голови, рідшають лави звитяжців... Твої харків'яни не повідомили причин ув'язнення?

— Повідомили. Марія перший раз була заарештована майже одночасно зі мною, тільки в Одесі. Вийшовши з тюрми, вчинила замах на полковника Катанського.

— Стріляла?

— Так. І промахнулась.

— Ая-я-а!! — схопився за голову Любинський. — Всипати б їй...

— Всипати? — здивовано перебив Грабовський.

— Аби краще цілилася, не давала маху. А де ж вона, Марія, зараз?

— Уже судили її. Дали двадцять років каторги.

— Двадцять років! Боже мій, боже! Страшно.

— Дуже страшно. Тепер відбуває ту покуту разом з Іваном на карійській каторзі, в Забайкаллі.

Обидва замовкли. Тільки клопітке ціпання маленьких курчат у ситі під постіллю розстрілювало гнітючу тишу.

...П'ятниця видалась на диво короткою. Зранку Грабовський читав принесені Любинським книжки, а після полудня взявся писати. За спішною роботою не помітив, що в хату зайшли Матвій Ткаченко та соцький.

— Іменем закону обшук! — виголосив пристав і, підступивши до столу, взяв недописаний аркуш.

Павло поклав ручку, підвівся і вийшов з-за столу. Пристав пробіг очима написане.

— До кого лист?

— До знайомого,

— Хто він?

— Нащо тобі?

— Михайло Данько з Грайворона?

— Можливо.

Матвій витягнув з шухляди два списані зошити.

— А це що таке?

— Чернетки моїх кореспонденцій. Не тішся. Вони опубліковані в "Южном крае" та "Харьковских губернских ведомостях", хоч і без мого прізвища.

— А це? — показав смужку паперу, знайдену між зошитами. — Чиї прізвища тут написані?

— Їх судили торік під час київського процесу. Можеш прочитати в газеті "Свет", якщо цікаво.

— А це?

— Мої твори. У них твій батенько прославлений, візьми на пам'ять.

— Для чого вони тобі, Матвію? — подав голос соцький. — Обидва з одної слободи, разом училися і тут, і в бурсі...

Пристав скипів.

— Не твоє діло.

— Не моє, звісно, але...

Арцибашев читав і супив брови.

— Що там таке? — цікавиться підполковник Трубников.

— Рапорт Ткаченка.

— Про що?

— Зробив трус у Грабовського. Знову той колишній семінарист матиме халепу. Відверто кажучи, мені шкода його.

— Славний хлопець?

— Розумний, гарячий, дотепний. Сам побачиш.

— Ти санкціонував обшук?

— Ні.

— Тюкни на пристава, візьми порви рапорт та й по всьому.

— Не можу. Ткаченко через мою голову сповістив губернаторову канцелярію. Прошу тебе, допитуючи юнака, не дуже прискіпуйся.

— Для друга...

— Наперед дякую. Ходім до мене, повечеряємо, розважимося у преферанс.

37

Помічник начальника губернського жандармського управління Трубников вів допит спокійно і розважливо, занотовуючи кожне слово арештанта.

— Добре знаєте Михайла Данька?

— Не дуже.

— Де й коли познайомилися з ним?

— Сьомого лютого цього року в Грайворонському заїзді і цілком випадково.

— Чого їздили у Грайворон?

— На ярмарок, чоботи купляти.

— Про що говорили тоді?

— Про наші літературні твори, обіцяли обмінюватися ними.

— Обмінювались?

— Я передавав Данькові мою поему "Вчителька" і просив прорецензувати її.

— Як передавали?

— Через пушкарнянського лісника Твердохліба.

— Спільних знайомих з Даньком маєте?

— Один Твердохліб.

— Листувалися з Даньком?

— Я писав йому двічі.

— Що писали?

— Різне, зокрема обіцяв надіслати свою "Вчительку".

— Листи засилали поштою?

— Лісник носив.

— І від Данька до вас?

— Данько мені не писав нічого, а передав на словах, що строк гласного нагляду за ним скоро закінчується і він хотів би побачитись зі мною для розмови про "Вчительку".

— Слюніна знаєте?

— Так. Це вчитель з села Колотилівка Грайворонського повіту. Я навмисно їздив до нього, шукаючи книжок з педагогіки.

— Слюнін дав книжки?

— Дав, а потім один раз заїздив до мене за ними.

— З ним листувались?

— Ніколи.

— Крім Твердохліба й Слюніна, хто ще відвідував вас дома?

— Пушкарнянський паламар Любинський.

— Як збиралися переправити Данькові листа, одібраного у вас Ткаченком?

— Обіцяв однести Твердохліб, та він захворів. Я вирішив сам підскочити у Грайворон, але потім роздумав і хотів передати листа Слюніним, котрий мав їхати по жалування.

— Значить, Слюнін також знайомий з Даньком?

— Ні.

— Цей ваш лист не зовсім зрозумілий. Там ви пишете про якусь "збірку". Що під тим химерним словом розуміти?

— Звичайнісіньку зустріч. Я таки планував побачити Данька і почути його суд про мою поему, однак не зважувався йти до нього на квартиру, щоб не потрапити в руки

грайворонської поліції, яка стежить за тією квартирою дуже пильно. От чому назвав місце для збірки на площі за церквою.

— У листі згадуєте якусь особу, не називаючи ні її прізвища, ні імені. Хто вона?

— Не знаю.

— Згадуєте і не знаєте? Дивно.

— Нічого дивного нема.

— Поясніть,

— Я хочу здобути вищу освіту, а жодних засобів для навчання власним коштом не маю. Спершу думав піти у ветеринарний інститут, де майже всі студенти забезпечуються казною, але згодом дізнався, що колишні політичні піднаглядні права на стипендію позбавлені. І вирішив вигідно одружитися. Тому й питав Данька, чи не знайдеться в Грайвороні охочої піти за мене, відзначив, що до релігії залишаюся байдужим і хотів би мати дружину з такими ж переконаннями. Данько відповів, що грайворонські дівчата — легковажні кокетки, а в релігійному відношенні — фанатички, що вплинути на розвиток у них більш раціонального світогляду досить важко. Правда, доброї надії він поки не губив — обіцяв познайомити мене з якоюсь особою, але хто вона така, не писав, і я про неї нічого не знаю...

Начальник губернського жандармського управління полковник Цугаловський читав протоколи допиту Грабовського, Любинського, Овчаренка і подумки лаявся, мов найзапекліший биндюжник. Нарешті не стерпів.

— Трубникова сюди! — гукнув вартовому. За мить помічник стояв біля нього.

— Хто ви такий, Трубников?

— Як хто?

— Підполковник окремого корпусу жандармів а чи конторський писар, статистик, архіваріус?

— Не розумію.

— Переглянув оцю вашу писанину, — показав на папери, — і... Виходить, ви не виконували моє розпорядження, а гралися в допит, особливо з Грабовським.

— Чому?

— Не знаю, та, на жаль, це так. Ваше слідство, по суті, нічого не з'ясувало. Складається враження, що допитувач та допитуваний говорили різними мовами і про зовсім відмінні речі, навіть не силкувалися порозумітись: ви питали його про діло, а він вам торочив казки, ба й просто кепкував з вас, глумився, пускав пиляку в очі.

— Не думаю...

— То вдумайтесь нарешті. Гляньте ось на це місце протоколу. На ваше запитання, яку радість хотів він повідати Данькові при зустрічі, Грабовський відповідає: <Відшукуючи засоби для придбання вищої освіти, я в розмові з учителем Слюніним дізнався, що можна вступити до вчительського інституту на казенне утримання і після закінчення курсу з медаллю (а в даному випадку я покладаюсь на свої сили) можна бути інспектором народних училищ. Таким чином, у мене відпала необхідність вдаватися до таких цинічних витівок, як "вигідне" одруження, і шукати знайомства з

різними особами. От чому я й завагався, їхати мені у Грайворон чи не їхати". Збагнули?

— Там усе на своєму місці.

— Де?

— Раніш говорилося, що він думав їхати познайомитись з тією особою.

— Не крутіть хвостом. Хотів поділитися радістю про можливість вступити до інституту, а потім завагався... Все це гра, і, видно, заздалегідь не зовсім продумана, або ж той колишній семінарист глузував над вами, плещучи все, що забрело в голову.

— Це вже занадто.

— Ні. Візьмемо інше місце з того ж листа. Охтирський пристав Ткаченко розшифрував і витлумачив його так: "В листі до Данька Грабовський обіцяв приїхати до нього на "збірку", для котрої пропонує знайти місце, а далі відносно якогось Данькового товариша говорить: "Я чув, важко в н(ьому) похитнути рел(ігійні) вірування, що є вже досить сильним гальмом на шляху р(еволюційного) розвитку". В першому випадку неважко вгадати, що "збірка" — не щось інше, як таємна сходка, а в другому очевидно, що Данько намагається з відома Грабовського, а можливо, і при його участі зіштовхнути якогось товариша з істинної путі в злочинну зграю революціонерів". Чувте?

— Так.

— Добре. Пригадуєте, як відповів вам Грабовський про збірку?

— Пам'ятаю.

— А тепер послухаймо його коментар, старанно записаний вами: "Слова "важко похитнути релігійні вірування, що є вже досить сильним гальмом на шляху р (тобто раціонального) розвитку" стосуються тієї ж особи, яку я згадував, хоч і назвав "товаришем" в розумінні "знайомий". Відчули різницю?

— Відчув.

— Збагнули, як революційний розвиток обернувся на раціональний, невідома особа — на товариша, всього-на-всього знайомого, а той знайомий — знову в особу жіночої статі? Містифікація?

— Частково.

— Я вас, правду кажучи, не пізнаю. Завжди такий уважний, забиваєте підсудних перехресними запитаннями, співставляєте, докопуетесь, а цього разу...

Трубников добре знає: цього разу він таки недоброякісно виконав наказ свого начальника. Уважив дружньому проханню Арцибашева, допитував абияк, намагаючись трохи стушувати провину арештанта. Грабовський справді говорив, що хотів, а він, підполковник, старанно занотовував...

— Ви не помітили різких розходжень у зізнаннях Грабовського і Данька?

— Грайворонський справник не надіслав Данькових матеріалів в Охтирку.

— Надіслав. Вони у мене.

— Я про те не знав.

— Шкода. Зверніть увагу на ті розходження. І Данько і Грабовський, силкуючись приховати оті свої стосунки, мабуть, навмисне плутають. Данько твердить, що

познайомився з Грабовським у Пушкарному п'ять років тому, відтоді й разу не бачив його, отримав від нього всього один лист; Грабовський же говорить: познайомилися вони сьомого лютого біжучого року в Грайвороні, писав Данькові двічі і від нього отримав одного листа.

— Дійсно не сходиться, хоч це вже...

— Не має істотного значення?

— Майже.

— Дарма. Мені думається, за цією плутаниною замасковане щось серйозне.

— Наприклад?

— Хоча б належність обох цих молодиків до якоїсь підпільної організації. Очевидно, охтирський пристав другого стану небезпідставно пише — знайдений при обшуку список політичних злочинців викликає підозру, що "Грабовський має зносини з соціально-революційною партією".

— Перебільшення. Між іншим, той пристав — односелець Грабовського і особисто переслідує його.

— Хай навіть так, але його здогад повинен насторожити й нас. До речі, чому в протоколі не відбито свідчення пушкарнянського паламаря?

— Нібито Грабовський жалкував, що Калюжна, стріляючи в Катанського, промахнулась?

— Воно.

— З Любинським я розмовляв після допиту Грабовського.

— Треба було ще раз поговорити.

— Для чого? Я переконаний: Грабовського треба негайно звільнити, бо вагомих підстав для нового покарання нема.

— Така пропозиція мені не зовсім подобається. Пораджусь з губернатором.

38

У слобідській розправі, куди зайшов Павло, крім старости, не було нікого. Таке траплялося рідко — довкола Семена Язикатого завжди юрилися пушкарняни, особливо бідніші та допитливіші. Тепер же він самотою стояв біля теплої груби і стиха мимрив.

— Віршуете? — запитав Павло, скидаючи шапку.

— Хай йому, тому віршуванню...

— Щось сталося?

— Нажив собі нову халепу.

— Яку?

— Вчора покликав мене волосний урядник і давай розпикати за того вірша, що я тобі читав — про попівського загнибиду Мартина, який повернувся з Катеринодарщини голий, мов турецький святий. Ти, каже, шельмуєш доброго хазяїна. Мартин Герасимович уже виклопотав позичку в банку і знову спинається на ноги...

— Як урядник дізнався про вірш?

— Поскаржився ніби сам Мартин, а він почув коло попівської лавки.

— Значить, ваш твір знає і Попівка.

— Краще б не знала, бо вона порегоче собі знічев'я, а мені — в холодну.

— Справді?

— Цього разу, здається, бог милував, але урядник погрожував: виявлю ще щось подібне — харчуватимеш нужу за ґратами.

— Більше не складатимете віршів?

— Питаєш у хворого здоров'я. Про Пушкарів та Колупаїв ще не таке вріжу... Ти цими днями нікуди не відлучався?

— До Харкова їздив. Сьогодні вранці повернувся.

— Виходить, я знову набрехав урядникові. Він запитав, де ти зараз, а я йому — дома, живе в будинку своєї матері... Не повірив, вибатькував мене і сказав, що тебе вже кілька днів розшукують по всіх повітах Харківщини.

— Розшукують? До нас ніхто не приїздив ні з Охтирки, ні з Рясного, не цікавився мною.

— Ти нікому не говорив про свій від'їзд?

— Знали тільки дома та Любинський.

— Невже паламар доніс поліції?

— Це відпадає: сам радив мені їхати, навіть грошей позичив на дорогу.

— От так штука, його, чував я, після обшуку й твого арешту викликали в Охтирку на допит.

— Так.

— Що ж він там насвідчив?

— Ніби скрізь лив воду на мій млин.

— Звідкіля знаєш?

— Сам казав.

— Казав... А Овчаренко чув його свідчення?

— Їх допитували нарізно.

— Чи не занадто звіряєшся йому?

— Здається, він...

— Ну, дідько з ним. Розкажи, що робив у Харкові, бо ж завтра мушу їхати вибачитися перед урядником, то питатиме.

— За два дні, що пробув там, багато не зробиш. Носився з статтею про шкільну освіту в нашому повіті, хотів приладити її у якомусь часописі.

— Приладив?

— "Южный край" та "Харьковские губернские ведомости" відмовилися надрукувати. Редактор "Статистического листка" забрав, але попередив: підстриже її, особливо рядки на оборону вчителюк. Тут, мовляв, переважає політика, а не статистика. Цензура не пропустить.

— Шкода.

— Шкода, звісно, та іншого виходу не знайшов, мусив погодитись, щоб не пропадала праця. Власне, виловити в тій статті політику просто неможливо, бо вона

наскрізь політична. Побачимо, що з тієї стрижки вийде. Хочете розповідати урядникові про статтю?

— Не такий я рудий. Спитав, аби знати, як викручуватись. Скажу, їздив по ліки для хворої матері...

Язикатий підійшов до вікна, ледь позолотавленого скупим надвечірнім промінням.

— Видно, підступаються різдвяні морози.

— По чому вгадуєте?

— Подивись сам.

Грабовський теж глянув у вікно. На дровітні сиділа купа горобців. Зграя ворон кружляла над подвір'ям і тривожно галасувала, а інші, позаховувавши дзьоби під крила, чорним груддям валялись на снігу.

— Ніяких прикмет не бачу.

— Жаль. Коли горобці ховаються у хмиз, а ворони виробляють те, що он зараз, — буде холодно або й заметіль. Того ж сподівайся, коли сорока лізе в стріху, а синичка починає пищати ще зранку.

— Забобони.

— Ніяких забобонів. Птахи й худоба тонше відчують зміну погоди, ніж люди. Треба лише вміти спостерігати й розгадувати їх поведенцію. Снігурі й горобці дружно цвірінчать перед відлигою. Ворона грає на льоту, веселиться галка ввечері — чекай ясних і теплих днів. У всьому цьому я переконався давно. Раджу й тобі придивлятись. Словом, завтра треба зодягнути паровицю...

39

Приставові другого стану нічого вже не миле. Не служба — каторга. Щодня вислуховувати, стоячи прямцем, докори, догани, погрози, глузування і витирати піт з чола — хто таке витримає? Хоч переїзди в інший повіт.

А справник не вгавав.

— Слухайте, Ткаченко, коли ви нарешті навчитесь бодай що-небудь зробити розумно? Третій рік б'єте байдики при управі, загрибаєте жалування, а користі од вас, як від ялової корови молока. Самі неприємності з вами.

— Я думав...

— Індик також думав, доки в борщ не попав. Караул! Злочин викрив! Гала-гала-гала!.. Зчинили веремію, розголосили на всю губернію, підняли на ноги поліцію і жандармерію, полетіли рапорти, телеграми, а Грабовський, виявляється, дома.

— У Харкові він таки був.

— А знаєте, по що їздив?

— Те мене не цікавить.

— Соромтеся, чиновнику. Шукав ліки недужій матері.

— Бреше.

— Прочитайте ось рапорт з Рясного.

Пристав ковзнув очима по списаному аркушу, але нічого там не розібрав — літери урядникової реляції нагадували безладну віхолу.

— Для чого галасували та ще й від мого імені?

— Ви тоді були в Сумах.

— Чому не почекали, доки повернеться хлопець, і не поговорили з ним? Дивіться, що вийшло. Шістнадцятого грудня ви телеграфували за моїм підписом, що Грабовський відлучився в Харків, а сьогодні, через тиждень після того, я мушу, відповідно до рапорту ряснянського урядника, доповідати, що він числом раніш уже був дома.

— Значить, Любинський затримався з доносом.

— Значить, треба мати голову, а не казан на плечах. Вийшло так само, як з отим придуркуватим обшуком у Пушкарному.

— Придуркуватим?

— Безумовно. Приїхали й зразу — ненависть до існуючих порядків, глум над місцевою владою, зносини з соціально-революційною партією, гальмо на шляху революційного розвитку... Я, на жаль, не розібрався в отій зливій страшних слів, скопіював вашого рапорта і в формі постанови одіслав губернаторові. А Трубников проаналізував усе й прийшов до висновку: Грабовський не заслуговує найменшого покарання. Так з вашої волі наша управа пошилася в дурні.

— Полковник Цугаловський не погодився з висновками підполковника. До нього схилювся також губернатор і клопочеться перед міністром внутрішніх справ продовжити нагляд за Грабовським ще на два роки.

— Звідкіля знаєте?

— Знаю.

— Починаємо в піжмурки грати?

— Мені написали з губернаторової канцелярії.

— А мене не інформуєте?

— То приватний лист.

— Можливо, але справа, про котру він сповіщає, не приватна. Заварили глевку кашу, підбили мене на неї, а тепер ще й перешіптуєтесь поза моєю спиною. Ой, дивіться, аби не довелося вам гризти власні кулаки...

Грабовський поволі ступав вузенькими охтирськими вуличками, густо забіленими п'янким суцвіттям черешень та вишень, і губився в тривожних здогадах. Чого покликано? Якої тепер заспівають? Дозволять покинути Пушкарне? Можливо: адже термін гласного нагляду, відповідно до царського повеління, вичерпався тиждень тому. Але ж справа з обшуком, що його провів Ткаченко, поки що не розв'язана, хоч від допиту Трубниковим минуло вже сім з половиною місяців.

Арцибашева застав у кабінеті. Справник був веселий і трохи збуджений. Встав з-за столу, пішов назустріч, міцно потиснув руку.

— Будемо прощатися, Павле Арсеновичу?

Грабовський спантеличено закліпав віями.

— Термін вашого заслання скінчився.

— А як з тим, що мене допитував підполковник?

— Те назавжди кануло в Лету. Трубников цілком вигородив вас. Правда, начальник

жандармського управління та губернатор силкувалися продовжити вам заслання ще на два роки, але особлива нарада відхилила їхнє клопотання.

Грабовський полегшено зітхнув.

— Отже, маєте право жити де хочете, за винятком обох столиць і Петербурзької губернії.

— А мене туди й не тягне.

— Куди ж збираєтесь?

— У Харків.

— Де думаєте служити?

— В редакціях газет.

— Хай щастить.

— Спасибі.

— Та не попадайтесь більше.

— Спробую.

— Хочу сповістити вам одну таємницю, тільки хай вона залишиться між нами.

— Обіцяю.

— Бережіться пушкарнянського паламаря.

Грабовський поточився.

— Любинського?

— Протягом обох років той Любинський доносив Ткаченкові про кожен ваш крок — і про відлучки в Попівку та Харків, і про розмову з Твердохлібом та підготовку листа до Данька, а на допиті в Трубникова жорстоко прискаргував вас.

— Справді?

— Казав, ви вболіваєте за Калюжну, шкодуєте, що вона, стрілявши в полковника Катанського, схибила.

--- Невже?

— Слово честі.

— Ох гадина ж, підступний змій і брехун!

Недалеко від поліцейської управи несподівано наткнувся на Любинського.

— Здоров, друже, — простягнув паламар обидві руки. — Як твої діла?

Замість відповіді й привітання Павло дав йому ляпаса.

— Скорпіон.

— За що це?..

— Знаєш, паскудо. Тепер я також знаю. Як тебе земля носить?!

Плюнув, обернувся і покрокував до вокзалу, щоб сісти на харківський поїзд.

Книга друга

ЗА МУРАМИ, ЗА ГРАТАМИ

Вічний революціонер —

Дух, що тіло рве до бою,

Рве за поступ, щастя й волю, —

Він живе, він ще не вмер.

Ні попівськії тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпiонське ремесло
В грiб його ще не звело.

/ . Франко

1

— Ну й спекота. Душа не витримує! Ходиш, немов у печі. Оце так літо! З перцем, — скаржився товстенький чоловік середнього зросту, переступаючи поріг коректорського кабінету.

Причинивши високі голубі двері, він зняв ширококрисого солом'яного бриля, витер картатою хусткою невелику лисину, що побликувала між довгої, вже трохи сріблястої чуприни, і стомлено сів на канапу під стіною.

— Помагайбі, козаче, помагайбі, — привітався до юнака, який, нахилившись над столом, зосереджено вичитував і креслив якісь папери.

— Спасибі! Боже й вам помагай, — відповів той на привітання, не підводячи голови.

— А ти все сидиш, марикуєш, — набиваючи цибухату люльку тютюном, мовив чоловік — Думаєш, титулярного дадуть тобі? Титулярні радники, братику, на дорозі не валяються, та й горбом не доскакуються. Ну, ти скоро?

— Кінчаю, Семене Потаповичу, кінчаю, — одповів юнак, не відриваючись од роботи.

Чоловік устав з канапи, підійшов до столу і, пахкаючи люлькою, заглянув у дрібно списані, багато разів покреслені папери перед юнаком.

— Кінчаю, кінчаю, — невдоволено повторив він. — З тебе, Павле, був би гарний канцелярист, письменоводитель, а не літератор. Не гнівайся, правду чуючи. Не діло це, друже, не діло. — Чоловік перейшов на повчальний тон. — Якби отак кожен літератор кебетував, то скоро загинув би або від сухот, або з голоду. Ну хіба ж можна марнувати стільки часу і сил на таку дурничку? Та й що дасть тобі ота клятуща замітка? Ні для кишені, ні для душі. Гаразд, кінчай, а я зачекаю, бо ти мені потрібен.

Чоловік знову сів на канапу і почав переглядати газету. Сріблясті скроні, така ж сама борода, дбайливо розчесана на два боки, пригаслі сірі очі, невеличка лисина свідчили про поважний вік їх власника. Пишні вуса, що прикривали не тільки верхню, а й нижню губу, вишивана хрестиком сорочка та широкі шаровари, заправлені в сап'янові халяви, робили його схожим на чумака, який тільки-но повернувся з далекої дороги і зібрався до церкви.

— Оттуди! І забув, — клацнув язиком Семен Потапович. — Кінчай, Павле, а я загляну на хвилику до редактора.

Тільки вийшов він, як на порозі коректорської стала чорнокоса молода дівчина в легенькій бордовій сукні.

— Ну, мрійнику, ти не забув?

Юнак підвів голову:

— Пам'ятаю, Евеліно, пам'ятаю. Уже втретє нагадуєш.

— Хай навіть уп'яте. Але ж ти пам'ятай. Чекаємо в лісовій хаті. Будь здоров. — І вона причинила за собою двері.

— Так, так. Мужики збунтувалися, — подумав уголос юнак, залишившись один, — збунту-ва-ли-ся, — повторив, виділяючи кожен склад. — Ні, так не пропустять.

Він закреслив слово "збунтувалися" і вивів "запротестували". Ще подумав, закреслив і написав: "Почали допитуватися, коли пан поверне їм відрізану землю".

— От і все! Так уже, мабуть, проскочить.

Юнак поклав ручку на стіл, устав і солодко потягнувся, сплівши руки над головою.

Тепер можна було пізнати в ньому Павла Грабовського. Понад дворічне життя під наглядом місцевої влади в рідному селі наклало на нього свої сліди. Худорлявий, як і раніш, він, однак, значно виріс, змужнів, поширшав у плечах, на верхній губі уже посіялися майбутні вуса. Тонка постать, широке відкрите чоло, на якому лежала перша, ледве помітна складка, великі блакитні очі, що світилися силою і рішучістю, особливо коли був радісно збуджений.

Уже півроку минуло відтоді, як Грабовський, діставши дозвіл влади, з рідного Пушкарного знову приїхав до Харкова. Жив, як і кожен початкуючий газетяр, що перебивається на бідних коректорських хлібах, йому часто доводилось виконувати також репортерські обов'язки. З раннього ранку ходив по місту, перечитував афіші та оголошення, забігав до різних установ, салонів — шукав новинок, на які так був жадібний редактор.

Біганина висмоктувала всі сили, даючи нікчемні копійки, на які хлопець ледве міг зводити кінці з кінцями. Мешкав і тепер на Москалівці, але вже не в Архипихи, бо, повернувшись до Харкова, дізнався, що бабуса померла понад рік тому, а убогу хатинку її забрали сусіди за похорон. Знову згадалося: "І направо — старій бабі смерть підписує патент, а наліво — без копійки б'ється з нуждою студент..."

Бідна вдова, в якої займав куток, радісно зустрічала небагатого квартиранта. Він не заважав їй, бо дома бував рідко. Вона іноді вже й журилася, чи не запропастився де її дивний пожилець. Але минало кілька днів, і він забігав додому. Нашвидкуруч міняв білизну, скаржився, що не має вільного часу, і, спавши не спавши, раненько зникав. Знову пустувало пристелене старою ковдрою ліжко, журилася вдова, а квартирант ніби у воду впав.

Вдень він був зайнятий редакційними справами, а ночами сидів за столиком, писав вірші і тільки перед ранком, зовсім знесилений, лягав на стару, давно порвану канапу, що стояла в коректорській. Так спливали дні, тижні, місяці. За щоденними клопотами навіть не помітив, як одцвіли й обважніли соковитими плодами москалівські садки.

Тут же, в редакції "Южного края", зустрів декого з старих знайомих та придбав нових, а серед останніх — і Семена Потаповича. З цим зблизився навіть більше, ніж з іншими, не дивлячись на значну вікову різницю між ними. Цей підстаркуватий напівпоет, напівфольклорист, напіветнограф умів зваблювати людей, особливо ж літературну та студентську молодь, яка завжди горнулася до нього і поміж себе

жартома називала його Митусою. Про цю витівку молодиків Семен Потапович знав, але не сердився, а може, й гордився своїм високим титулом славетного співця.

Семен Потапович друкувався рідко, бо і в поезії, і в прозі йому, старому мрійникові, не дуже таланило, а за нарис чи статтю, завжди потрібні часописам, не хотів братися, вважаючи їх літературою нижчого гатунку. Кохався переважно в історії та давній культурі, які знав так, що легко змагав університетських професорів. Може, саме ця освіченість і тягнула початкуючих літераторів до Митуси. Та ще солідна бібліотека, книжок якої її власник не шкодував ні для кого.

Був Семен Потапович також ентузіастом видавничої справи, якій віддавався цілком. То ж він, кажуть, напоумив старого поета Володимира Степановича Александрова та молодого лікаря-літератора Кесаря Олександровича Білиловського, який недавно приїхав у Харків, видати альманах під назвою "Складка" і сам докладав багато зусиль, щоб здійснити цю ідею. Для майбутнього видання розшукував нових авторів, нові твори. Він звів Павла з Александровим, просив написати щось для альманаха...

Сьогоднішній день нічим не відрізнявся від попередніх. Ранком Грабовський пішов "на полювання" за матеріалом для інформацій, а повернувшись до редакції, сів за опрацювання зібраного.

Не дуже дбав про стиль, бо знав, що сама "пікантність" виведе їх на шпальти, а над одною статейкою морочився дуже довго, — писав, закреслював і знову писав та виправляв.

— Ти готовий? — з-за дверей гукнув Митуса. — Можеш мене, хлопче, привітати. Ще одна, хоч і незначна, вікторія. Завтра, сказав редактор, мій матеріал буде набрано. Ну, гайда! О, а я й забув тобі сказати. Нині обідаємо в мене. Не відмовляйся, і слухати не буду. Не буду, не буду. Маю велику радість. Нарешті приїхав мій хрещеник, пам'ятаєш, я говорив колись тобі. Він також обідатиме з нами. Жду і Володимира Степановича. Ну й ще буде дехто.

— Спасибі.

— Ти не дякуй, а скажи, чи йдеш.

— Ну, коли треба...

— Треба, навіть дуже. Тобі ж на користь. Ну, поїхали на своїх двох.

— А де ж був ваш хрещеник? — поцікавився Павло вже на вулиці.

— Де? Хіба забув? — з почуттям образи спитав Митуса.

Він надміру був прив'язаний до свого хрещеника, сина багатого поміщика, що жив неподалік від Харкова і славився серед своїх сусідів меценатством. Кожному зустрічному не міг нахвалитися ним. Розповідав багато разів і Павлові, але той звик до цих розповідей і пропускав повз вуха.

— Та ні, я пам'ятаю, — відчувши образу Семена Потаповича, виправив свою помилку юнак. — Питаю, звідкіля він зараз?

— Здалеку, Павле, здалеку. Бував скрізь і всюди — в Берліні, Мілані, а зараз з самісінького Парижа. Розумієш, з Парижа. Ще торік, після закінчення академії, поїхав

набиратися ума-розуму. Там такий козарлюга — сам побачиш! Наш, можна сказати, з ніг до голови. Ану, поглянь, — простягнув Павлові книжку в сірій обкладинці. — Для тебе роздобув. Істинна книжка. Читатимеш з насолодою.

— А-а-а, <Семен Жук", — з легкою посмішкою вимовив Павло, перегортаючи книжку. — Читав і "Пропащих людей", і <Перед світом". Але чомусь мені не зовсім до вподоби цей письменник.

— Чому? Пан Кониський гарний майстер слова.

— Я не кажу, що він поганий майстер, але от люди в його книжках якісь не такі, якими вони в житті насправді є, а головне — якими повинні бути. Чи не здаються вам занадто дрібними справи, котрими ті герої займаються?

— Як-то?

— Дивні якісь вони, наче з полудою на очах. Вештаються між людьми, багато балакають про народ, наче щось роблять для нього, але чомусь не бачать і не чують, як стогне той народ від злиднів і темряви.

— Таж вони й борються проти темряви.

— Борються. Але чому, скажіть, вони не боронять мужика від розжирілих багатіїв, лихварів усяких? Знаєте, Семене Потаповичу, — палко заговорив Павло, — коли по правді, то мені не подобається не тільки Кониський, а й інші наші наддніпрянці. От учора читав я Юрія Федьковича. В нього люди зовсім інакші. У них теж багато горя, мук, але є й вогонь.

— Бачиш, Павле, — перебив Митуса, — у Федьковича інакше. Над Буковиною німчик панує. Федьковичеві герої борються проти мадьярщини.

— Чому? Не тільки, — заперечив Павло. — Хіба ж зображені ним багатії Микитула чи Янко — мадьярщина? Ні, зовсім ні. А в наших селах мало таких Микитул? Хоч греблю гати.

— Опріч того, — знизав плечима Семен Потапович, — Кониський і Федькович — то різні письменники.

— Та я ж про це й кажу. Зовсім різні,

— Ну, то візьмеш?

Грабовський промовчав. Митуса мовчки простягнув руку, взяв у юнака книжку і замахав нею, як віялом, перед самим носом.

Ішли повагом. Хоч денна спека поволі й пересідалася і косе проміння надвечірнього сонця вже не пекло, але брук був ще гарячий. У повітрі висіла суха задуха, від якої прив'яле листя каштанів та акацій, що росли обабіч вулиць, згорталося в дудочки.

Задуха доконувала Митусу. Він, ліниво переставляючи ноги, часто звертав під довгасті тіні дерев, безперервно махав книжкою, наче боронився від настирливих мух, але все це мало допомагало.

— Тю, бий тебе коцюба! — не витерпів нарешті і зупинився під крислатим каштаном, витираючи спітніле обличчя хусточкою. — І коли вгловтається оце пекло? Так зовсім розтанути можна. — Він поглянув на Павла. — Чому це так, скажи на

милість, козаче, йдемо наче одною дорогою, але я от упрів, а тобі нічогісінько.

— Чому, питаєте? Це тільки начеб, — засміявся юнак. Він підкреслив слово "начеб".
— Я, Семене Потаповичу, йду під сонцем, а ви все шукаєте затінку.

— Еге, ти, видно, хлопче, ще й штукар. Та я вже и сам не знаю, якої болячки шукаю. Хіба ж не бачиш, обливаюсь потом, от-от захлинуся.

— Та бачу ж, — уже серйозно відповів Павло. — То воно, може, з незвички. Я все своє життя не знав та й не шукав холодків. Багато бував під снігом, дощем, спекою і до всього звик.

— Ет, звик, звик, — вже з роздратуванням перебив поет. — Все життя. Скільки ж ото ти прожив? А я хіба де виростав, у покоях? Ти, брат...

Але не встиг закінчити, бо саме в цей час з бічної вулиці сиві рисаки винесли, мов пір'інку, фаетон з великою розцяцькованою халабудою. Машталір, надутий, гордий, як єгипетський фараон, міцно тримав віжки, а баскі коні рвали брук під собою. Ще не порівнявшись з фаетоном, Митуса рвонув свій капелюх з голови, зігнувся в три погібелі, якомсь неприродно втягнув шию в плечі, наче йому сипали гарячий пісок за комір. Коли фаетон від'їхав, він випростався і надів капелюх. Підійшовши, Грабовський побачив, що його супутник побілів.

— Що з вами? — здивувався. — Аж на виду змінилися.

— Де? Верзеш отаке!

— А чого ж так були зігнулися?

— Ну й вигадник ти, хлопче! То я просто привітався.

— З ким? — оглянувся навколо Павло.

— Хіба ж ти не бачив, що поїхав поліцмейстер?

— То й що? — голосно засміявся Павло. — Та хай би там був сам імператор.

— Імператор? — обличчя Митуси нараз стало врочисте, аж суворе. — Не був ти, хлопче, як то кажуть, у голодного в руках, то й патякаєш казна-що. Не знаєш ти нашого поліцмейстера.

— Ні, ні, Семене Потаповичу, на своє нещастя, трохи знаю, бо він особисто займався моєю справою після виключення мене з семінарії. Але у фаєтоні нікого, окрім кучера, не було. О, гляньте, він, либонь, повертається.

Фаетон, справді, добіг до кінця кварталу, обігнув дугу коло городского, що стовбичив на перехресті, і рушив назад.

— Ну, ти дивись, коли тобі цікаво, а я... — Митуса закрокував геть, тривожно оглядаючись на фаетон, що доганяв їх.

— О! О! Подивіться! — вигукнув зраділо Павло, показуючи пальцем у порожню халабуду.

Окрик, мабуть, донісся до машталіра, бо він, натягнувши віжки, всім корпусом, як вовк, обернувся до Павла. Митуса знову зірвав з голови капелюха, нагнувся і так простояв, аж поки той не проїхав.

Довго йшли мовчки. Говорити обом не хотілося. Семен Потапович змагався з потом, що заливав йому лице, а Павло обдумував зустріч з фаетоном. Цей випадок

якось враз похитнув у ньому пошану до старого літератора. Неприємний осадок, як намул, ліг на серце.

— Ні для кишені, ні для душі, сказали ви, — порушив згодом мовчанку Грабовський.

Митуса запитливо глянув на юнака, не тямлячи, про що той говорить.

— Все думаю над тим, що ви сказали в коректорській, — пояснив Грабовський. — Щодо кишені, то маєте рацію, що ж до душі — не зовсім.

— Чому?

— А от чому, — Павло приглушив голос. — Хіба не бачите, як влада та її посіпаки роздмухують кадильницю навколо двадцять п'ятої річниці реформи, як розцяцьковують це "визволення" і самого небіжчика Олександра Другого? Та хлібороби зустрічають "визволення" по-своєму.

— Як це "по-своєму"?

— А ось як. В одному селі, коли після відправи піп став говорити про наближення свята "визволення", якийсь селянин почав вимагати, щоб поміщик повернув хліборобам відрізки.

Грабовський замовк, оглядаючи жандарма, що проходив поруч.

— І повернув? — спитав Митуса, коли розминулися з жандармом.

— На другий день селянина кинули до в'язниці, а односельці, обороняючи товариша, вчинили бунт, спалили панський маєток, а самого пана вбили. Ну, як то водиться, було викликане військо, хлібороби оборонялися вісім годин. Звістка про це коротка, але вразлива: трьох хліборобів забито, сім поранено, двадцять кинуто до в'язниці, а решту відшмагано шпіцрутенами.

— Про це я чув, — байдуже вставив Митуса. — Але яке відношення має воно "до душі"?

— Має, Семене Потаповичу, має, ще й неабияке. Зібравши свідчення про цю лиху подію, я хочу написати в газету. Але треба добре продумати, як провести маленьку заміточку через Сціллу й Харібду, яку обрати форму, щоб пропустив редактор, а потім і цензура. Тому й сидів так довго, не для грошей, а саме для душі.

Знову замовкли. Тільки коли звернули в вузьку вуличку, на якій, крім свиней та гусей, що скубли під тинами подорожник, нікого не було, письменник оглянувся і почав заклопотаним голосом:

— Дивний ти, Павле. Чи й справді гадаєш, що ота твоя замітка, навіть коли вона потрапить у газету, зможе повернути хоч сажень тих відрізків, яких допоминаються мужики? Боюся, колись доведеться тобі, хлопче, гірко визнавати помилковість своїх теперішніх поглядів і поривів. Ох, пориви юності, гарячі й нерозважні, дорого коштують ви, — зітхнув. — Тому й рвешся, як нетля на вогонь. Послухай старших. Багато таких, як ти, гарячих, не розвідавши броду, побрели у воду і... Так, так, захлинулись. Подумай над цим, голубе мій сизокрилий. Подумай, щоб не було пізно.

Грабовський ішов замислений. Йому вперше за тримісячне знайомство з Митусою випало торкнутися того, що виходило за межі поезії і так хвилювало його юнацьке

серце. Боляче було відчути, що людина, яку він поважав, думає по-іншому.

— Читав, Павле, твою "Вчительку", — перевів розмову Семен Потапович. — Взяв у Володимира Степановича.

Кілька днів тому Грабовський віддав свою поему Александрову і з нетерпінням чекав, що скаже про неї цей досвідчений поет. А Володимир Степанович, виявляється, дав її почитати своєму приятелю.

— Читав, — повторив Митуса. — Скажу прямо: до вподоби вона мені. Гарна, знаєш, штука, хоч потребує рук. Я так думаю, що можна було б вмістити її в альманасі. Звичайно, після деяких змін та доробок.

— А яких саме?

— Яких? Так, бачиш, говорити важкувато, це легше робиться в рукописі, там видніше. Але дещо можу сказати й зараз. Дуже мила й мальовнича, як жива, вийшла в тебе героїня. Вона любить дітей, буває в мужиків, навчає їх, дає книжки. Добре. Таким має бути вчитель. Але там, де ти хочеш показати її життя і зробити з неї якогось оборонця мужиків, виходить, скажу прямо, невдало, навіть погано. Ну, от, приміром, подивися сам: живе твоя вчителька дуже бідно, аж злиденно, її переслідують, над нею знущаються староста й піп. Вона виступає проти них, захищає мужиків. Одне слово — політика, чистісінька політика, а не поезія. А хіба так слід показувати нашого вчителя? Хіба таким його треба малювати?

— Але ж так, Семене Потаповичу, в житті! Я сам бачив. У нашому селі... — спробував боронитися Грабовський.

Та співрозмовник не дав закінчити:

— У вашому селі. Мало що ти міг побачити там, у своєму селі. Мова ж не про твоє село, а про літературу, як вона повинна показувати нашого вчителя. Література має зображувати такого вчителя, який нам потрібен, якого б полюбив читач, дивився б на нього як на носія світла, культури, чемності, високої моральності, і тут те, що ти бачив у своєму селі, не допоможе.

Митуса трохи помовчав і продовжив:

— Політика, Павле, то діло не вчителя або літератора, а самих політиків. Головне його діло не підіймати мужика на бунт проти пана чи властей, як це ти хочеш, а навчати, просвіщати того мужика і при тому, скажу тобі, не на противагу церкві, а разом із священиком — духовним пастором. Так має стояти справа в істинній поезії. Отож і тобі, либонь, доведеться гарненько продумати, а може, й передумати свою "Вчительку".

— Продумати, передумати... — тихо, мовби сам із собою, радився Грабовський. — Мені здається, Семене Потаповичу, що тяжко передумувати так, як ви кажете. Тяжко та, мабуть, і неможливо.

— Тяжко, тяжко, неможливо. Нічого легкого, хлопче, як і нічого неможливого, в літературі не буває. Пам'ятай, Павле, кришталеві двері священного храму поезії, які є доступними тільки обраним, відчиняються не інформаціями чи заміточками про мужицькі бунти, а істинними творіннями серця. Зваж на це.

— А коли думає Володимир Степанович видавати альманах? — поцікавився Павло.

— Коли — легко питати. — Митуса якусь мить подумав. — Пора б уже видавати, бо давно носимося з ним. Та занадто мало у нас працюючих людей. Обіцяють враз, навіть не моргнувши, а пишуть дуже повільно. Не легше й з виданням.

— А чому?

— Сам собі часто ставлю таке питання, а відповіді дошукатися важкувато. Думаю, що надто холодні ми до рідної справи, до рідного слова. Багато спимо та чухаємо потилиці Поглянь, як заворушились галичани, навіть буковинці подають голос. Але сили наші дуже розпорошені. Позасідали в запічках і загальною справою не цікавляться. Це ті, що старші, а молодь більше тягнеться до політики, ніж до справжньої літератури. От дивлюся й на тебе — гаєш час, марнуєш талан на оті дописи про бунти, а чому б не повідати світові про славне Запорозжя, гетьманські булави, бунчуки, шлики? Гай, гай, є в нас про що писати, є!

— Це, справді, цікаво! — радісно підхопив Грабовський. — Так мені недавно говорив і Володимир Степанович. Я, Семене Потаповичу, хотів би спробувати скомпонувати дещо про минулу бувальщину. Ну, от хоч би про батька Хмеля, славного Наливайка чи й самого Кармалюка. Може, й про Залізняка або Гонту, хоч після Шевченка не так-то й легко братися за них.

— Бачу, хлопче, — сумовито захитав головою Митуса, — ти знову гнеш до політики. Що можна писати про Наливайка, Залізняка, а надто вже про Кармалюка? Теж виськалися мені лицарі постолаті, бунтарі та забіяки. А щодо Шевченкових гайдамаків, то треба знати, що про них сказав Панько Куліш. Ну, та про це ми ще поговоримо, — закінчив, відчиняючи хвіртку до свого подвір'я.

2

Ще в сінях на Митусу напала розчервоніла, як варений рак, дружина, дорікаючи за те, що проблукав хтозна-де цілий день.

— Тихше, тихше, серденько, — заспокоював дружину уже в світлиці. — Тут таке діло, хай йому всячина. Приїхали?

— Діло, діло. Давно сидять, чекають, скоро й позасинають, а ти пішов та й забув.

— І Володимир Степанович приїхав?

— Переказав — не буде. Та йдіть же.

— Добре, добре, зараз.

Він помив руки, причесався, полив хусточку парфумами, тернув нею по лисині, і рушили.

— А-а-а! Скільки літ, скільки зим! — переступивши поріг їдальні, закричав радісно господар і почав вітатися з гостями.

Поцілувавши рукавички кількох паній та панянок, потиснувши руки паничів, він довго обіймав товстого, як кадуб, пана в білому костюмі, з коротко підстриженою рудою борідкою. Потім підбіг до молодого панича в чорному фракі і вузьких смугастих штанах, в якому Павло впізнав Митусинового хрещеника.

— Ого-го-го! Кого я бачу! Лелека з далекого вирію! Вітаю, вітаю, козаче, з

поверненням до рідного гнізда! — І голосно поцілував у чоло, від чого той гидливо скривився, зирнувши в бік, де сиділи молоді панянки.

Але захоплений хресний батько того й не помітив.

— Чую, чую в своїй господі європейський дух, — провадив далі, — А ти ж чого, Павле, не йдеш ближче? Підходь! Почувай себе як дома, тут усі свої. Панове! — звернувся до присутніх. — З вашого великодушного дозволу представляю молодого талановитого поета.

Слова господаря справили різне враження на присутніх. Дехто з жінок відсалютував Грабовському віялом, окремі паничі на знак привітання стиснули власні руки.

На викоханому лиці панича тріпнулася гордовита посмішка.

— Також хохлацький? — запитав він.

— Не хохлацький, Грицуню, ні, — образився господар.

— Що?! — скипів панич, від чого Семен Потапович аж рота роззявив. — Грицуні у нас на стайні!

— А як же тебе? — сполохався хрещений батько.

— Георг, панове, Георг, — ліниво вставив пан з рудою борідкою.

— Відколи?! — здивувався господар.

— Так завжди було! — рубонув повітря рукою панич у фразі. — Так було, так єсть і так буде!

— То хай, хай буде й так, — поспішив Митуса. — Не Грицько, то й не Грицько. Воно, правду казати, це ім'я теж мені не до душі. Георг, певно, краще, поетичніше. Ну, так от, дорогий мій Георгію, викинь дурниці з голови. Минулося. Нема вже Малоросії, нема й хохлів. Малоросійська поезія була та й загула. Тепер є наша, українська.

— Та годі, годі! — втрутилася господиня. — Набрид ти мені своєю літературою. Ще зараз про народ, про освіту почнеш... Просив би гостей до столу, а то мориш голодом.

— А я ж хіба що, — схаменувся господар, — я тільки так собі. Ну, любі мої, запрошую.

Гості, не кваплячись, почали всідатися навколо великого круглого столу, густо заставленого пляшками й тарілками. Коли гамір ущух, Семен Потапович встав, урочисто розправив вуса, підніс високо чарку й виголосив тост за царську родину. Гості схилилися над тарілками. їли, аж за вухами лящало. Наймичка, струнка, вродлива, років двадцяти, бігала, як на пожежі, ледве встигаючи підбирати спорожнілий та підставляти наповнений новими стравами посуд.

— Ху!.. — відкинувся на спинку стільця пан з рудою борідкою, мнучи пухкими пальцями білу серветку. — Добре зрихтована ваша скупбрійка, добре. А хто це у вас, шановна добродійко, так смачно готує?

Господиня, задоволена компліментом поважного гостя, спробувала зробити реверанс, але її масивний стан повертався, як гарба з снопами.

— То секрет, — жартома помахала пальцем. — Секрет нашої кухні.

— Та який там, серденько, секрет, — перебив її чоловік. — Все це робить наша

Ярина, — показав на наймичку, що наближалася до столу.

— О-о-о! — протягнув пан, втупивши блудливі очі в Ярину. — Дуже, дуже цікаво.

Дівчина, догадавшись, що мова про неї, вся зашарілася, як достигла вишня. Поправивши на голові хустку, збрала порожні тарілки з столу і майнула до кухні.

— А яку вона наливку майструє! — докинув Митуса. — Істинно поезія, з вашого дозволу, а не наливка. Куди там яким-небудь шампанським чи токаям. — І він запитливо глянув на дружину.

Сите, широке обличчя жінки, пойняте гордістю, блищало, як начищений мідний таз.

— Пардон, шер амі! — випростався хрещеник, зрадівши, що випала нагода показати свою обізнаність. — Не буду казати про угрів, але дозволю собі стати на оборону французів. Краще від них ніхто в світі не може робити вина. Це аксіома, і така, панове, що її не може спростувати навіть перебільшена любов до власної наливки. — І задоволене глянув на господаря. — Ви про Францію, панове, тільки чули, та й то, може, з десятих уст, а я бачив її на власні очі, як оце зараз вас. Так, так, бачив.

— Проклята нація, — втрутився в розмову пан з рудою борідкою. В його голосі дзвеніли крицеві ноти — Не хвалися своїми французами, молодий чоловіче. Вони не так майстри вина, як революції, — руйнувати трони та вбивати королів і царів. Робесп'єри, одне слово. Краще б вони не сіяли розбрату на землі, а наш мужик, коли його гарненько тримати під канчуком, зробить і краще вино.

— Істинно так! Мудро сказано! — підтримав гостя, господар, піднявши палець над головою. — Наш народ, з вашого великодушного дозволу, до біса талановитий. . . Має свою власну блискучу історію. Наші могили, що синіють по степах, як гори, не гірші пам'ятники, ніж єгипетські піраміди. А борщ, а вареники, а пісні, а бандура — хто це, питаю вас, дав світові? Ми, українці, — талановитий народ! Одне тільки в нього, можна сказати, лихо — затурканий. Культури малувато.

— І добре, — вставив пан з рудуватою борідкою. — Її зовсім не треба, бо як даси мужикові культуру, то знову об'явиться якийсь Кармалюк. Батіг, батіг — от мужикова культура.

Письменник трохи поморщився, зрозумівши, що не потрапив у лад гостю.

— Мужик повинен знати рало, батіг, налігач. Оце його поезія, — безапеляційно закінчив пан з рудою борідкою.

— Шармант! — вигукнув хрещеник.

Гості дружно заляскали в долоні, схвалюючи дотеп. Господар знітився, закліпав очима. А потім і сам почав ляскати, хоч оплески вже затихли.

Один Павло сидів нерухомо, мовчки дивився на господаря, на його гостей. До цього кілька разів відвідував Митусу, коли збиралися місцеві любителі літератури. Тоді на досвідченого літератора всі дивилися, як на щось недосяжне. Так дивився й Павло. Але зараз він бачив письменника в іншій обстановці, в іншому оточенні. Слухав розмови, дивився на поведінку господаря й відчував, як у груди закрадалася холодна порожнеча, серед якої незримо ворушились жаль і сум.

Запізнілі оплески Митуси особливо неприємно вразили Грабовського. Їх недоречність відчув, мабуть, і сам господар. Щоб сяк-так загладити те, що сталося, він заходився наливати чарки:

— Не погордуйте, шановні друзі, скуштувати нашої домашньої запіканки. Вона є істинною гордістю нашого народу. Таку запіканку в сиву давнину справжні лицарі пили не оцими нікчемними чарочками, а михайликами. За наш талановитий народ! — виголосив і сховав чарку між навислими вусами, причікуючи, поки вип'ють гості.

Та раптом закашлявся панич у фраці, захиталась його чарка, і червоно-бурі краплі впали на білу манишку.

— Серветку, серветку візьміть! — заспішила господиня.

Зніяковілий панич поставив чарку і зашарив мокрими руками по столу, але серветки не знаходив.

— Ярино! — закричала господиня і прожогом кинулася до кухні.

Тим часом панич намацав серветку, що лежала за тарілкою, і почав старанно витирати руки.

— Коровище! Паскудо! — донісся з кухні хрипкий голос.

Брязнув посуд, зойкнула Ярина, засичала господиня, і, наче з далекого току, донеслося глухе гупання.

У їдальні запанувала напружена тиша, серед якої ще виразніше було чути те гупання. Митуса завертівся на стільці, зніяковіло поглядаючи на двері.

— Нумо, панове, допиймо чарки! Хто там поставив свою? За наш народ! — закричав він, наче хотів тим криком заглушити те, що коїлося в кухні.

Павло аж зблід. Чув, як затремтіли руки й ноги, як до горла поповз гарячий давкий клубок. Важко було дихати. Хотілося вийти надвір, на повітря.

Він рвучко встав.

— Що з тобою, Павле? Ти куди? — вигукнув господар. — Сядь, сядь, козаче, ми ще вип'ємо.

— Чогось не п'є ваш поет, — зауважила Павлова сусідка, стара, поморщена пані. — За весь вечір тільки одну чарку випив.

— Одну? Ха-ха-ха! Одну-однісіньку? — зареготав Митуса. — Ганьба! Яка ганьба! Я думав, Павле, що ти істинний козарлюга, а виходить... Як каже народ, — ні богові свічка, ні чортові кочерга. Давай-но вип'ємо, щоб наша доля нас не цуралась.

— Дякую, — сумно відповів Павло, опускаючись на стілець. — Не можу. Голова болить.

— Чого ти причепився до хлопця, чого силуєш? Доброго навчаєш, нема що казати, — журно похитала господиня головою і сіла на свій стілець, схрестивши на грудях руки.

— Та я що, борони боже... — знітився господар.

Пригода з паничем у фраку позначилася на присутніх. Хоч про неї, здавалося, вже й забули, але поновити веселий настрій, яким почався вечір, не могли ні дотепи хазяїна, ні припрошування господині.

Хтось захотів пограти в фанти. Це сподобалося молодшим.

Вони, вибираючись з-за столу, переходили до іншої кімнати. За молоддю потягнулися й старші. Їдальня скоро спорожніла.

— Хай собі побавляться, — сказав Митуса, сідаючи на стілець біля пана з рудою борідкою. — Наше діло козаче: заливай душу, щоб не розсихалася. Підсувайтесь, хлопці, ближче, — запросив він рукою Павла і хрещеника, який також не схотів грати в фанти. — Розкажи-но нам, Георгію, як там поживає закордон, чи скоро порівняємося з ним?

Паничеві сподобалось прохання господаря. Він випив чарку, запалив цигарку й почав:

— Порівняємося? Ви граєте в слова. Не забувайте, мон шер, що закордон і ми — то небо й земля. Зайве навіть порівнювати, панове, зайве. Там усе найновіше, все за останньою модою, — він артистично махнув ножиком для нігтів, наче хотів підкреслити вірність свого твердження. — А ви кажете: "Порівняємося". Не рівнятися нам треба, а вчитися в них, учитися, панове, — підсумував і гордовито відкинувся на спинку стільця.

— Ну, а як там театри, література?

— Божественно! — випалив панич. — Шармант.

— Що? — не зрозумів господар.

— Все, все! — І панич зажмурих очі від задоволення.

— Дозвольте, — втрутився в розмову Павло. — А може, ви назвете нам що-небудь з літературних новин?

Павлове запитання, видно, дещо спантеличило панича. Він помітно захвилювався, почервонів, але скоренько опанував себе.

— Що називати? Хіба треба доказів? Це весь світ знає, всі культурні люди. Аксиома! Все, все божественне і незрівнянне. Куди нам!

— То ти вже дарма, Георгію! — вставив господар. — Ми також не ликом шиті. Ростемо помаленьку, дякувати богам. Легше нам зараз. Власті, бачиш, допомагають. У нас також є свої театри, поети, письменники, а згодом... Еге-ге, сам побачиш.

— Які там поети? — знизав плечима панич. — Де вони? Хто їх бачив?

— А про Шевченка чували? — не втерпів Павло.

— А це що ще за Шевченко? Той, що в мого батька свині пасе?

— Ти, Георгію, не дуже... — підтримав Павла господар. — Май совість. Тарас Шевченко — то наш великий поет. Ану, Павле, продекламуй що-небудь, як ти вмієш. Хоча б оце, як його...

Тече вода в синє море,

Та не витікає.

Шука козак свою долю...

Давай-но! Послухайте, ласкаві добродії, — істинна поезія.

— Цікаво, цікаво! — зареготав панич. Його підтримав пан з рудою борідкою.

Регіт, мов бритва, різонув Павла по серцю. Він не збирався читати, але зухвалий виклик підштовхнув його.

— Послухайте, коли зволите. Це Шевченко, здається, писав прямо-таки про вас, милостиві добродії. — І почав:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра...
Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв.
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесея знову!..

Павло уже помітив, як зіщулився, став зелений, мов жаба, панич, як спалахнули лихі вогники в очах пана з рудою борідкою, як закрутився на стільці господар, та спинитися не міг. Весь вечір поривався жбурнути їм у лице щось образливе, колюче, але стримував себе.

Він зробив паузу, набрав повні груди повітря і повернувся до панича:

Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Господар, весь перекирвлений, підскочив з стільця і безладно замахав руками, наче хотів затулити рота Павлові. Але той не зупинявся:

Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде,
Розкуються незабаром...

— Якобінець! — почув і тільки тоді зупинився.

Пана з рудою борідкою за столом уже не було. Пошукав очима панича, але встиг побачити тільки чорний хвіст фрака, що, ляснувши об одвірок, зник за порогом.

— Що ти наробив! Що ти накоїв! — схопившись за голову, закричав Митуса і теж

побіг за паничем.

Павло оглянув спорожнілу їдальню, глибоко зітхнув, безсило сідаючи на стілець. Жалкував, що не встиг вилити всього, що накипіло на серці.

Почекав ще трохи, але до їдальні ніхто не повертався. Встав, знайшов картуз і вийшов.

Надворі було тихо, аж моторошно. Місяць із високості дивився на землю смутно, зажурено. Де-не-де на небі ледве мерехтіли зорі.

Недалеко від воріт помітив людську постать під акацією. Наблизившись, пізнав Ярину. Дівчина стояла без хустини, розсипані по плечах коси були скуйовджені, зім'яті. На правій руці теліпався обривок рукава.

Дівчина приглушено ридала. Мовби співчуваючи їй, журливо шелестіла акація.

Павло хотів спитати дівчину, що трапилось, але пригадав гупання на кухні і все зрозумів. Обернувся лицем до заллятих світлом вікон, міцно стиснув кулаки, зціпив зуби і рушив до хвіртки.

Вузька вуличка, стиснута будинками, була темна і глуха. Де-не-де на ній тьмяно блищали плями світла, що падало від газових ліхтарів, прикріплених над ворітьми.

Скоро почалася широка вулиця. Легко дихнув свіжий передранковий вітерець. Павло зняв картуза, розстебнув комір сорочки і відчув полегкість, наче з його плечей впала тяжка ноша.

Народ, поезія, наливка, Яринине ридання — все це роїлося в голові, а в грудях закипали біль і відраза.

— Яка гидота, — промовив тихо. — А він каже, ми йдемо одною дорогою. Каже. А з ким водиться? Що в нього в домі?.. Ні, ні, пане, в нас не одна дорога. І не може бути одна.

Підвів голову. Попереду сяяла широка освітлена вулиця, а ген далеко рум'янівся кляпоть неба. Благословлялося на новий день.

3

Уже й не пригадати, скільки разів бував тут, а винесене звідси колись перше враження, навдивовижу розмаїте та яскраве, і досі не послаблювалось. У цьому тихому й затишному куточку, де народилися п'єси "За Немань іду", "Не ходи, Грицю, на вечорниці" та пречудова пісня "Розбите серце", яку вже співають люди в селах і містах, юнакові все подобалося. Простора вітальня зорила на нього десятками очей славетних запорозьких гетьманів і ватажків народних повстань на Україні, людей, про більшість з яких раніше нічого не знав і не чув. На стінах кабінету сиділи та стояли в засткленних рамцях, немовби зібрались на дружню раду-пораду, українські літератори. Розкішна бібліотека (куди до неї бібліотеці пана Трутовського!) повнилась десятками сотень книжок на різних мовах, а на великому столі горився стосиком рукописів майбутній альманах "Складка". Як не за-милуватись усім цим незвичайним багатством! Попасти в таке царство...

Подобався Павлові Грабовському також хазяїн затишної господи. Йому недавно перевалило за сьомий десяток, але виглядав він значно молодшим. Не старили його ні

окуляри, ні сива шевелюра, вуса та борода. Для свого віку він був досить струнким, завжди охайним, ба й елегантним, особливо в своєму парадному мундирі військового лікаря. А разом з тим, — навдивовижу земний, простий, людяний і шляхетний. Найдошкульніші речі умів висловлювати так, щоб не ображати гідності співрозмовника, не загострювати розмови до конфлікту. З ним було важко посваритись, розгніватися на нього. То найпотаємніший секрет і висока врода людської натури. Такі щасливіці народжуються рідко...

З Володимиром Степановичем Александровим Павло познайомився в редакції "Южного края". Звів їх до купи всюдисущий і завжди непосидючий Митуса.

— Ви обидва поети, — сказав тоді Семен Потапович, мило посміхаючись, — самі й розбирайтеся між собою, бо мені дуже ніколи, біжу-лечу...

І побіг, а вони легко розібралися. Того ж дня Грабовський гостював у старого письменника, дав йому прочитати свою поему про вчительку, пожадливо оглядав вітальню, кабінет, бібліотеку, читав дещо з редакційного портфеля "Складки", з величезною насолодою обідав та вечеряв, хоч і почував себе трошки ніяково. На Москалівку повернувся пізно вночі, обтяжений приємними враженнями та книжками з теплими дарчими написами.

Відтоді йому майже не випадало бачити Александрова й Митусу разом, наче вони ходили лише різними дорогами або назавжди розлучилися. Але про розлуку ніщо не свідчило. Навпаки, Семен Потапович, де випадала хоча б найменша нагода, завжди похвалявся своєю сердечною дружбаю з Володимиром Степановичем, заочно називаючи його просто Володькою. Александров же тільки вряди-годи згадував Митусу, не забуваючи при тому добродушно пожартувати над його незібраністю та кумедними витівками.

Взаємини Митуси й Александрова до минулої суботи не цікавили Павла, хоч іноді дещо й дивували, але після гостини в Семена Потаповича хлопець серйозно замислився над тими взаєминами. Власне, не так над ними, як над поважним письменником. Тепер дволикий Митуса був ясний і зрозумілий. Цікавив Александров. Який він, Володимир Степанович? Чи під пару його приятелів? Здається, те ж замишування запорозькою старовиною, побожне схиляння перед козацькою славою, та ж любов до українського слова, фольклору, літератури, Шевченкової поезії, а суспільне становище значно вище і вагоміше...

Сьогодні Грабовський ішов до Александрова з настроєм, якого й сам не міг збагнути. Юнака боліло, пекло, мучило, щось незримо затуманювало йому ясний погляд і каламутило думки. Хотілося показати письменникові справжнє обличчя Митуси, а водночас пильніше придивитися до самого Володимира Степановича. Невже і в цього душа з подвійним дном, яке легко повертається то до опозиційне настроєних початкуючих літераторів, засліплюючи їм очі, то до влади й сили імущих? Боже, боже! В такому разі пропадай усе пропадом. Йому, Павлові, не вперше втрачати тих, до кого переймався повагою або й симпатією. Пушкарнянський паламар Любинський, Семен Потапович... Хто наступний?

Александрова застав дома — як і завжди, добродушного, ледь усміхненого та люб'язного. Розповівши йому про гостину та свою поведінку в Митуси, Грабовський замовк і полегшено зітхнув. Володимир Степанович, що сидів поруч на канапі, потер долонею чоло, захмарене й збрижене товстими фалдами.

— Випадок, звісно, негарний, — заговорив. — Точніше — ганебний. І ви вірно зробили, давши Шевченковими словами одкоша тому паничеві-безбатченку, хоч, можливо, й повелися не зовсім так, як подобає в гостях.

— Мені ніколи було думати над ввічливістю.

— Над нею не треба особливо думати, але ніколи не треба також забувати її, бо роздратованість, а тим паче розгойдана істерика, не можуть служити показниками моральної переваги. Та суть, зрештою, не в цьому. Семен Потапович завжди був і залишиться собою, його, як то кажуть, не виправить уже й гробова дошка.

— Таких потрібно зневажати та нещадно бити.

Александров толерантно перечекав палку репліку.

— Поважати таких справді нема за що, проте не дуже кваптеся з кулаками, снаги може не вистачити. На жаль, порода семенів потаповичів чи потапів семеновичів у наш час, а надто на Україні, досить-таки численна й живуча, розплodжується, як блощиці, і спритно пристосовується до політичного клімату. Митуси балансують між злом та добром, кривдою та правдою, благородством та підлотою. Вони готові сказати добре слово про трудівника, іноді хочуть зробити для нього щось корисне, підтримати рідну культуру тощо, але дуже бояться царського трону, завжди тремтять, мов щедрінські премудрі піскарі, запобігають ласки у багатих, силкуються догодити не тільки високому, а й малому місцевому начальству, і це зумовлює їх трагікомічне становище. Якби не було на вечорі рудобородого пана, Семен Потапович, мабуть, повівся б зовсім інакше, може, й сам би висповідав хрещеника.

Павло не стерпів.

— Чому ж запрошує того похмурого кріпосника до себе?

Александров посміхнувся.

— На те він піскар. Не знаєте, чому запрошує?

— І знати не хочу.

— Дарма, бо без цього багато чого не зрозумієте. Запрошує тому, що той пан вдає з себе мецената, і Митуса підлашчується до нього, аби вициганити якусь копійчину для видання нашої "Складки". Намір, як бачите, добрий.

— Добрими намірами викладена дорога в пекло.

— Згоден. Однак Семен Потапович на видноколах нашого культурного розвою майже непомітний і не робить погоди, проти цього дрібного жевжика ледве чи варто тратити порох. На жаль, є митуси більші, впливовіші, ті, до голосу котрих нерідко прислухається літературна молодь.

Александров дістав зі столу свіжий номер "Южного края".

— Читали отут вірш Пантелеймона Куліша?

— Читав і цей, і ті, які ще не опубліковані. Він прислав їх цілу в'язку, щось подібне

на віночок.

— Що ж скажете про них?

— Звичайні вірнопідданські писання, я до таких звуків і не реаую на них.

Александрова гостро пересмикнуло.

— Не реагуєте?! — запитав з якимсь болісним надриком. — Може, даруйте, й самі збираєтеся такі фабрикувати?

Грабовського несподіваний докір також перекоробив. Хотів відповісти найдошкульніше, але всіма зусиллями волі стримав себе.

— Не збираюся. Я б собі руку одрубав, якби вона спробувала...

— Чому ж так делікатно оцінюєте? Препаскудні віршики, в яких автор переплюнув навіть самого себе. Це моральна патологія, а з патологічними явищами треба поводитися найнещадніше.

Очі Грабовського округлилися. Подібного тону, подібної зваги від Володимира Степановича він ніяк не сподівався і не міг сподіватися. Витончені манери, інтелігентна шляхетність, зрештою, державна служба, блискучі еполети і — нестримна рішучість... Ні, на подібне митуси не здатні.

— Послухайте, вдумайтесь:

Я був собі п'яний, а баба Талалайка

Безкостим язиком мене благословила

І голову мою, почавши з Наливайка,

Високославними героями набила...

Чули? Був п'яний, а тепер протверезився і зневажає свою простодушну виховательку, злостиво посміхається над нею. Бачите, куди зайшов колишній кирило-мефодіївський братчик? Не спинився в хижому юродстві перед світлою пам'яттю Шевченка й Рилєєва, які так натхненно уклали благородного патріота Северина Наливайка.

Володимир Степанович згорнув газету і поклав на стіл.

— Шкода. Велика шкода. Рятуймо людей, гукнімо Кулішеві:

Ой онуче, ой онуче баби Талалайки!

Що, скажи, тебе доводить до брехні та лайки?..

— Ви скомпонували?

— Само набігло...

— Дотепно.

— Спасибі за похвалу, але... Коли редакція збирається публікувати решту надісланих Кулішем віршів?

— Зовсім не збирається. І за цей редакторів накрутили чуба.

— Мало фіміаму в ньому було а чи знущання над історією нашого народу?

— Ні, того не бракувало і те подобалося. Не влаштувала мова.

— Раніш дещо українське проскакувало в "Южном крає".

— Зрідка, а тепер не проскочить — учора найсуворіше заказано.

— От тобі, бабусю, напасть... Тяжкі наші часи, ой, тяжкі, юначе. Вдивляйтеся в них,

вдумуйтеся. Ми старі, відживаємо свій вік, а ваше все попереду. Вам, молодий друже, доведеться ставити та розв'язувати питання і соціальні, і культурні, і національні. А вони, ті питання, стають на часі. Може, ви й не знаєте, але українське культурне життя в Харкові, після отих попередніх спроб видавати наші журнали та альманахи, помітно підупало. "Складку" ніяк не складемо. За вами, молоддю, слово. Я знаю, мені Семен Потапович виклав свої претензії до вашої "Вчительки". То ви будьте розумнішим: вислухайте його, особливо не заперечуйте, на словах навіть згоджуйтесь.

— Це неможливо.

— Кажу, на словах навіть згоджуйтесь, а насправді робіть своє. Мені особисто ваша поема подобається. От ви і тримайтеся свого берега. Бо, хто не має того берега, той топиться. Тут... далі я вам нічого не скажу.

В кабінеті запала давка тиша. Згодом порушив її Павло:

— Чув, ви написали нову п'єсу.

— Написав, та радості від того нема.

— Чого?

— Цензура не дозволяє.

— Також мова стала на заваді?

— І мова, і зміст.

— Дайте прочитати.

— Сам не маю її. Віддав цензурному комітетові оригінал, а тепер відшукати не можу.

— Драма, комедія?

— Сміх крізь сльози.

— Розкажіть хоч коротко.

— Вийшла звичайнісінька історія, яку можна побачити в кожному сучасному третьому селі. Становому сподобалася вродлива дівчина, яка кохає молодого семінариста. Силкуючись прибрати з дороги суперника, становий пише брехливого доноса про політичну неблагонадійність юнака, і того заарештовують. От і все.

— Правдива історія.

— Еге, правдива, — зітхнув драматург. — Якби ж то ваші слова потрапили у вуха цензору, а так...

* * *

Вибравшись за міську околицю, Грабовський прискорив крок. Ніколи не запізнявався, бо не прощав того ні собі, ні іншим, — таку вже звичку виробив, а сьогодні таки не встиг. Редактор затримав. Поніс йому заяву, аби звільнив, думав, жодного заперечення не буде — іде ж служити "вірі, царю й отечеству".

Та справа обернулася не так. Редактор почав розраджувати, просив почекати з військом, лишатися при газеті. Обіцяв надрукувати статтю про стан шкільної освіти на Охтирщині, добірку віршів і навіть підвищити плату. "Нам, каже, такі, як ти, потрібні до зарізу".

Ледве умовив...

Ось і лісова хатина. Так жартома називає її однорукий Кирило Карпович, що стереже ліс і мешкає в ній сам самотній, як палець. Справді — лісова. Рублена з сосни, присадкувата, вона, мов перелякане звірятко, лупає підсліпуватими віконцями з-поміж крилатих вишень, бузку й черемшини на дорогу в поле.

— Влітку, коли над хатиною звисає зелена кучма розкішних дубів і беріз, її майже не видно зі шляху. І в таку пору не долітають до неї ні дощові краплини, ні сонячне проміння, ні подихи вітру, ні людський гамір.

Та осінь уже давно обтрусила зелені шати, лягла жовтим листом на землю. Над хатиною темніє буре гілля, і вона, ніби на оглядини, виставила свою старість та убозтво. Але люди, проходячи шляхом, залишаються байдужими до неї, до її злиднів. Не дивляться, не дивуються: у них не бракує й своїх клопотів.

Біля низенького вориння, що відгороджує лісову хатину від шляху, Грабовський стрів двоє людей, які, порівнявшись, здавалось, уважно оглянули його. Щоб нічим не видати своєї тривоги, він навіть сповільнив ходу.

За кілька кроків зупинився. Оглянувся. Упевнившись, що двоє незнайомих не стежать за ним, прожогом стрибнув через тин. В умовленому місці знайшов вартового Голосова.

— Усі зібрались? — запитав.

— Майже всі. Чомусь не прийшли Мерхальов та Брайловський. Ксеня Трипільська, кажуть, занедужала.

Потиснув Голосову руку і попрямував до хати.

— Вечір добрий, — хором відповіли на його привітання юнаки й дівчата.

— То не добже, цо пан ся спізнює, — пожартувала Улановська.

— Нех файна паненка Евеліна мі пробачить цей нешляхетний фортель, — пожартував і Грабовський — Справді, вибачайте, друзі, затримався в редакції.

— Сідай, сідай, виправдовуватися будеш у городского, — докинула Ліда Лойко, чорнява дівчина, що підписувала конверти. — Ми довго чекали на тебе та й почали самі.

— Що встигли?

— Відгектографували першу відозву, — розповідав Кирило Карпович, — ще раз прочитали і готуємо другу. На, глянь, — подав сірий конверт, на якому чорніли слова:

"Прочитай і передай іншим".

Грабовський витяг з конверта складений удвоє аркуш паперу, розгорнув і прочитав надрукований великим шрифтом заголовок: "Слово до народу".

— Добре вийшло, — сказав, поклавши конверта.

— Вірніше — йде, бо, як вийде, побачимо, — поправив Михайло Рклицький. — Ну, сідай.

Довго писали та редагували другу відозву, а коли її повний текст було остаточно схвалено, Сергій Балабуха, Михайло Рклицький, Лідія Лойко та Кирило Карпович пішли до комірчини, де стояв гектограф.

Павло й Евеліна, залишившись у хаті, продовжували заліплювати конверти.

— Маю для тебе, Павле, новину, — мовила дівчина.

— Яку?

— Сподіваюсь, не забув Ксану, ну, польову русалку?

На юнакових щоках заграв теплий рум'янок.

— Пам'ятаю, — відповів. — Я ж мав від неї три листи, коли жив у селі. Але це було майже два роки тому. Потім припинилося листування. Та й не тільки з нею... Мабуть, осідало воно в кишені почтмейстера. То так і не відаю, де ділася наша русалонька. Знаєш щось?

— Дещо.

— Розкажи. Ти ж з нею, здається, дружила.

— Трохи було, — зітхнула Евеліна. — Дружили, а тепер мені й слова не пише.

— Посварилися? Вона ж така...

— Еге ж, така. Була. Позавчора я стріла одну свою знайому. Вона недавно отримала листа від Ксани з Пінська. Русалка пише, що бачила там твого приятеля по семінарії Петра Цимбалюка. Він, виявляється, утік з тюрми, довго блукав світами, аж поки забрів у Білорусію і пристав до пінської організації народовольців. Там застрелив якогось високого чиновника, був схоплений і завис на шибениці. Нема вже нашого Ціцерона...

— Що-о-о?! — підхопився Павло з стільця. — Загинув?

— Так. Шкода хлопця, славний був, — сумовито закінчила Евеліна.

— Шкода, — після довгої мовчанки тихо мовив Грабовський. — Навіть дуже шкода. В таких, Евеліно, вольових, як Петро, середини не буває. Він мав або щось незвичайне вчинити, або накласти головою. От і сталося непоправне. Інакше й бути не могло. А шкода. З Цимбалюка міг вийти справжній агітатор — розумний, голосистий, запальний... Так, так, помилковий, шкідливий шлях. Терор — то опінія героїв-одинаків, одірваних від народу... А що з Ксаною? Мабуть, і зараз воює?

— Воює... — повторила Улановська з неприхованим роздратуванням. — Гидко й розказувати. Повісилась на шию тамошньому поліцмейстерові і махнула рукою на все те, чим захоплювалася в Харкові.

— Невже?

— Тепер, певно, уже не молиться на Рахметова. Навіщо зараз їй, зірці багатих пінських салонів, напівголодне життя, давні друзі, крилаті мрії? Рідного брата, кажуть, допомогла своєму чоловікові спроводити в Сибір.

— Не може бути!

— Може, Павле, може, не гарячкуй, — піднесла руку Улановська. — Якось я хотіла тобі сказати про це, та все не випадало. Чула від людей, які достеменно знають. Уже, грішним ділом, навіть думаю, чи не її юдина рука завела Петра Цимбалюка під шибеницю.

— Навіть?! — жбурнув Грабовський квачик, яким заліплював конверти. — Це ти тільки так гадаєш чи є якісь докази?

— На жаль, твердих доказів поки що нема, але, мабуть, таки будуть. Багато хто з

нас у цьому переконаний. Один симпатичний молодий чоловік з Мінська, Віктор Краніхфельд, що недавно приїздив у Харків, обіцяв розвідати й передати нам. От і чекаємо, а тоді вже...

Евеліна змовкла, не закінчивши думки.

— А що тоді?

— Буде видно. Думаємо, коли все це підтвердиться, то польовій русалці та її поліцмейстерові не уникнути смерті.

— Справді?! — Павлові брови підстрибнули. — Ні, Евеліно, цього не може статися. Знищувати колишніх своїх...

Улановська спалахнула.

— А вона буде й далі видавати наших ворогам, вести на шибеницю! Ех ти, романтик! Тут тобі не вірші...

— Але ж...

— Але ж, — перехопила Евеліна. — Ти сам давав їй роман Чернишевського. А що з того вийшло? Чи пішла вона тим шляхом, яким пішов Рахметов, її тодішній напівбог? Хай би кинулася в обійми самому дияволу, вільному воля... Але зрадити товаришів, велику справу, стати катом...

— Однак, Евеліно, це ж знову терор.

— А смерть Петра — не терор? Ех, Павле, Павле, не впізнаю тебе.

Та Грабовський вже не слухав, нервово крокуючи по хаті, його тортурили гнів, жаль, зненависть і біль. Петро, Петро. Хай ти й помилявся, але поліг буйною головою на страдній дорозі. А вона, Ксана, польова русалка...

— Невже між нами є й такі? — надривно вигукнув, кошлаючи чуприну на голові. — Де ж правда?

Улановська мовчала. Вона, зітхнувши, знову взялася заклеювати конверти.

— Ну, як тут? — спитав Кирило Карпович, поклавши на стіл пачку надрукованих відозв. — Діла, бачу, йдуть. Ой, ідуть, ідуть. Ану оцініть поліграфічну роботу.

Листівки вийшли такими, що годі було й сподіватися від старенького гектографа. Рядки лежали рівно, а літери аж посміхалися.

— Чудово! Пречудове! — зраділа Евеліна. — Дайте, Карповичу, вашу золоту правицю.

— Е-ех, було, дочко, — вдячно посміхнувся Кирило Карпович. — Понад десять років проробив друкарем. Та потім загубив руку, — він пометляв порожнім лівим рукавом, — і пішов, як бачите, в сторожі... Що тут у вас трапилось? — поглянув на Грабовського, потім на Улановську. — Ну?

— Нічого особливого, — відповіла Евеліна. — Тільки й того, що розповіла Павлові про оту пінську, її вчинки, а вона ж колишня близька його знайома, здається, навіть...

— Та шльондра? — здивувався сторож. — Яка ганьба! Фе.

— То ви вже занадто, Павло тут нічим не завинив, — боронила юнака Евеліна. — Він давно її не бачив.

— Та я ж не про нього, а про ту гадину повзучу. А ти, Павле, плюнь на неї, та й годі.

Не варта вона й доброго слова. У житті, як на довгій ниві, — стрічаються й бур'яни. Треба їх виривати, скидати на межу і йти ділі. Діла — от що головне для нас!

— Діла, діла, — мрійно повторив Грабовський. — Діла, Кириле Карповичу, без людей не бувають, їх роблять люди. А з людьми он що виходить? Одна зрадила, переметнулась у ворожий стан, другого стратили. А який був хлопець! Ви його знали?

— Він тут у мене не бував.

— Можете пошкодувати. Такі, як Цимбалюк, не часто стрічаються. Тільки не зміг звернути з хибної дороги. Терор...

— Ну годі, — перебила Улановська. — Спогади потім, а зараз берімося за роботу, бо час не стоїть.

Шарудів тонкий папір, і на столі скоро повиростали копички пухких сірих конвертів.

Коли робота була скінчена, Грабовський розподілив конверти між присутніми.

— Та, дивіться, добре заховуйте, — сказав. — Ніхто не забув, які за ким села й волості?

Всі мовчали.

— Ти, Сергію, завтра вирушаєш на своє Поділля? — звернувся до Балабухи.

— Ранковим поїздом.

— Будь обережним. Пам'ятай, на яке діло йдеш. За тобою, Михайле, Полтавщина...

— А як же з відозвою до інтелігенції? — цікавиться Голосов, якого вже підмінили на варті.

— Не встиг повністю опрацювати текст, — відповів Рклицький. — Сьогодні в університеті був такий переполох, що все палахкотіло. Завтра закінчу.

— У нас на залізниці, — докидає Улановська, — також починається завірюха. Начальство насторожене, робітники ходять насуплені, шпигуни понаставили вуха...

— Не краще і в фельдшерському училищі, — скаржиться Ліда Лойко. — Ксені Трипільській учора так перепало, що захворіла й нині не приходила на заняття. Скрізь починається, але з відозвами треба поспішати...

Випровадив Кирило Карпович своїх молодих друзів аж перед ранком. Павло й Евеліна верталися до міста разом, йти було легко й приємно. Тепла ніч п'янила серця.

— Ну, як у тебе справи в редакції? — спитала дівчина, коли зупинилися біля її воріт.

— Можна сказати, закінчені.

— Як-то?

— Звільняюся. Сьогодні й заяву подав,

— Чому?

— Йду до війська.

— Покликали?

— Та...

— Не розумію.

— І покликали, і сам іду, хочу раніш одбути свій строк. Трохи побачу солдатське

життя-буття, більше пізнаю людей.

— А як же наша робота? Тікаєш у кущі?

— Хіба в армії не можна провадити ту саму роботу? Можна. Ви тут, а я там, не пориваючи зв'язків. І наших відозв захоплю з собою, може, пощастить розповсюдити їх також і серед солдатів.

— Коли йдеш?

— Десь на тому тижні. Оце завтра поїду в Охтирку, одвезу й туди гостинець, — показав на конверти за пазухою. — Можливо, заскочу до рідних попрощатися.

Дівчина, потиснувши Павлові руку, зникла за хвірткою. Він почекав, доки скрипнули її сінешні двері, і крокував на Москалівку.

4

Зима не хотіла здаватися. Насуплена й люта, вона ночами виповзала з глибоких яруг, сковувала гомінкі струмочки, що схоплювалися вдень. Брела полями, хапалася задубілими пальцями за землю, гула рвучкими вітрами й морозила. На світанку розпускала сивогриві тумани, жбурляла лапатим снігом, інеєм, дощами.

А березнєве сонце, вирвавшись із обіймів ночі, линуло в зеніт — молоде, радісне. Хто його заморозить? Хто спинить?

Сонце...

Минав четвертий місяць відтоді, як Грабовський, скинувши цивільний одяг, "обмундирувався". Сталося те двадцять п'ятого листопада 1885 року. Того дня юнака поставили під аршин, обстригли чуприну, а надвечір новобранці покинули Охтирку.

Містечко Валки, куди прибули вони по обіді наступного дня, зустріло їх густою пеленою туману та дрібною в'їдливою мрякою. Обшарпані містечкові хатки гуртувалися невеличкими черідками і сторонились високих казарм, що, як зголоднілі вовки, дивилися на сірі хмарки диму і внюхувалися в нехитрі запахи борщів, юшок, картоплі.

Кілька годин підряд новобранців не пускали на батальйонне подвір'я, і вони тулилися до високого дерев'яного паркана, намагаючись сховати свої голови від плюти під його вузьким дашком. Уздовж паркана клубочився цигарковий дим. Де-не-де точаться розмови. Мокро, сумно й холодно. Раптом на подвір'ї, десь зовсім недалеко від паркана, бризнула теплою хвилею звуків трирядка, її підхопили людські голоси — і в заплакане небо метнулася пісня:

Ти, машина, ти, залізна,

Куди милого повезла?

Ей-гей, охо-хо-хо,

Куди милого повезла?

Серед густих басів та баритонів виділявся оксамитовий, високий і тонкий, як багнет, тенор. Він, здавалося, доганяв шалений поїзд, хапав за колеса, бився об вікна вагонів і благальне допитував: "Куди милого повезла?"

Витяг номер сорок п'ятий,

Закричали, що прийнятий.

Ей-гей, охо-хо-хо,

Закричали, що прийнятий...

Пісня скувала Грабовського — не міг ворухнутися, наче зачарований. Знав її давно, але зараз вона якось особливо розпачливо виливала людські жалі й болі. Уже й скінчилася, вже й кликнули новобранців до брами, а він стояв, як прикутий до паркана.

Гармонія передихнула, заплакала сумним перебором і знову бризнула грайливим розгільям звуків. Покотилися частушки:

Я отечеству защита,

А спина всегда избита.

Я отечеству ограда,

В зуботычинах награ...

— Распроканали! — зірвався сердитий голос.

Пісня враз занімала, наче хтось наступив їй чоботом на горло.

Коли новобранці зайшли на подвір'я, перед ними відкрилася страшна картина. Розлютований офіцер бігав поміж солдатами, що стояли під невеличкою повіткою, і молотив довгою сучкуватою палицею. По головах, по спинах, по ногах, а вони мовчали, немовби німі, марно силкуючись затулити обличчя руками.

— Я вам дам награду. Я вам покажу, — приповідав, шмагаючи. — Скоти! Каторжники!

Таким було перше знайомство Грабовського з військом. А потім пішло... Почався четвертий місяць. За час, що минув, довелося багато побачити й самому пережити. Всього зазнав. Назавжди запам'яталось. Якби й хотів — не забудеться.

Придбав також нових знайомих та приятелів. Є вони і в містечку, і в шістдесят другому резервному батальйоні матінки-піхоти, де служить, і в усьому невеликому валківському гарнізоні. Серед них переважають рядові солдати та найнижчі чини, люди без матеріального достатку і станового гонору, прості й сердечні. З ними, не кривлячи душею, не остерігаючись, що завтра потягнуть до штабу, на гауптвахту, можна щиро поговорити, порадитися й порадити, повеселитись і посумувати, хоч на часину забути осоружну муштру, мордобої, наруги та приниження.

Найближче зійшовся з Андрієм Усом — старшим фейєрверкером першої батареї дев'ятої артилерійської бригади. Цього колишнього учня харківської фельдшерської школи бачить майже щодня, а переднедільні вечори вони завжди коротають разом або в Андрієвих батьків дома, що живуть у Валках, або ж у його незатишній кімнатці на території гарнізону. Тут їм ніхто не заважає, ніхто ними не командує. Іноді, довго засидівшись, удвох і сплять на одному ліжку.

Нині Грабовський прийшов до фейєрверкера зразу ж по заході сонця. Нагріли чаю, всілися один напроти одного за столом, поволі сьорбають солодкий напій і стиха гомонять. У них є про що поговорити, є чим поділитися. Зараз більше розпитує Павло, а балакує Ус, якому пощастило вдень виспатися досхочу, залюбки відповідає.

— Скільки років ти провчився на фельдшера?

— Два з половиною.

— Виходить, на три місяці більше, ніж я в семінарії. Звідтіля і до війська попав?

— Еге ж.

— Покликали чи доброхіть зголосився?

Ус гірко посміхнувся.

— Доброхіть поневолі. Мобілізували, присутствіє забрило. Але я, відверто кажучи, не опинався — то був найкращий вихід з мого тогочасного становища.

— Якого?

— Тоді нашу школу залихоманили обшуки та арешти. Ліда Лойко, рятуючись від напасті, покинула на деякий час Харків, поїхала в рідне село, ніби занедужала. Поліція спочатку схопила двох учнів, потім ще трьох. Черга підходила до мене, бо ж я теж відвідував таємні сходки, читав і давав іншим читати заборонену літературу, політичні листівки та прокламації. Не хотілось потрапити за ґрати, позбавити себе права стати фельдшером бодай пізніше. Тому і втішився мобілізацією, як дитина новою цяцькою.

— І сподобалося в армії?

— До всього можна звикнути...

— Думаєш допинати офіцерського чину?

— Я ще не збожеволів. Одслужу своє — і знову на навчання. Фельдшерська школа, брат...

— У ній існувала якась таємна організація чи група?

— Ні. Наші учні спілкувалися з молоддю харківських вузів, зокрема університету та ветеринарного інституту. Знаєш, студенти — народ більш дорослий, зрілий і досвідчений.

— З університетських нікого не пам'ятаєш?

— Пам'ятаю Михайла Рклицького, Соломона Брайловського, а на зборах слухав промови і Бражникова, і Голосова, і Макаревського.

— Олекса Макаревський вчиться у ветеринарному.

— Можливо, вже позабувалося. Знаєш його особисто?

— І його, і всіх інших, названих тобою. Славні хлопці. То ж вони komponували, а зараз розповсюджують відозви про ювілей царської реформи, готують серйозну акцію на дев'ятнадцяте число цього місяця.

— У тебе нема жодної відозви?

— Є, і не одна.

— При тобі?

— Заховані в надійному місці.

— Чому ж досі не сказав про них?

— Ти не питав.

— Даси прочитати?

— Дам. Однак потрібно не лише читати

— А що ще?..

— Ознайомити з ними артилеристів.

— Ознайомити...

Ус підлив у склянку гарячого окропу, всипав цукру, поколотив ложечкою і вмочив

сухаря. Робив усе те поволі і якось ніби машинально. Мабуть, обдумував несподівану пропозицію.

— Коли сказати по правді, то я останнім часом політичною роботою не дуже захоплююся, служба...

У двері постучали.

— Зайдіть.

На порозі виростили два юнаки в формі залізничного училища. Панаса, меншого Андрієвого брата, Грабовський уже знав, а другого, що назвався Іваном Піщанським, побачив уперше.

— Сідайте, парубки, на чому стоїте, і ноги спустіть, щоб не дармували, — пожартував господар, озираючи своє пустельне мешкання. — Або тому, що ви з племені крутигаврилів, та ще й бажані гості, дозволяю вам примоститися на моєму ліжку. Чаєм погрієтесь?

— Охоче, — відповів Панас. — Надворі мороз — аж іскри скачуть, а циганські діти дулі сучать.

— Паршиві поросята і в петрівку мерзнуть. А якої заспівали б ви на муштрі взимку посеред голого плацу? То вам не в паровозній топці.

— Провідникам ваговозів теж непереливки, а надто при хурделиці.

— Уже скуштували? — питає Павло.

— Ще, — тішиться Іван, гріючи закоценілі пальці об склянку. — Ми їздимо в пасажирських вагонах, а от крутигаврилам...

— У чугуївському депо буваєте?

— Зрідка, коли на практику водять. Або що?

— Як живуть там ремонтники?

— По-різному. Хто має власну хату, землю, тому байдуже, а котрий харчується тільки з мозолястих, той клацає зубами. Мій, наприклад, рідний дядько, який обточує гайки...

Андрій цікавиться домашніми справами.

— Учора отелилась наша Манька, — хвалиться Панас. — Такого бичка привела, що й ну. Весь чорний, мов жучок, а на чолі біла лисинка... Приходь завтра на молозиво.

— Прийду. Коли вирушаєш до Чугуєва?

— Хочу заскочити з Іваном у Харків, а звідти...

Андрієву кімнату покинули під голосний спів перших півнів...

Заспане містечко вже лиш де-не-де поблимувало вікнами та гасовими ліхтарями. Артилерійські казарми в нічній півтемряві нагадували могутні й грізні гори.

Прощався Грабовський з молодшим Усом та Піщанським за ярмарковим вигоном, стиснутим карликуватими будинками.

— Ти на книжки не багатий? — запитав Панас.

— Яких потрібно?

— Хоча б які-небудь, зовсім ні за що очей зачепити. Правда, Іване?

— Правда, — потвердив Піщанський. — Неначе в Сахарі.

— Книжки є, та не тут.

— А де ж?

— Далеко звідси, у Харкові.

— Ми збираємось туди, позавтра їдемо.

— Якщо хочете, я передам вами моїм друзям листи, зустрінетесь з ними і попросите книжок.

— Добре.

— Знайте однак, що кореспонденції, які везтимете, пересилати поштою небезпечно.

Розумієте?

Хлопці дружно кивнули головами.

— Не боїтесь?

— Нам уже доводилося...

— За таке діло...

— Не лякай. В нашому училищі...

Грабовський вийняв з кишені три конверти і простяг Усові.

— Тут не написано, куди і кому адресується. Не можна писати. Слухайте і запам'ятовуйте. Спершу знайдіть студента університету Михайла Васильовича Рклицького, який мешкає в чотирнадцятому будинку по вулиці Підгірній. Якщо ж його в місті не буде, шукайте Лідію Павлівну Лойко. На жаль, її домашньої адреси я не знаю, але вона вчиться в фельдшерській школі на Сабуровій Дачі, там можна з нею зустрітись. Затямили?

— Кому віддати листи і в кого просити книжки?

— Однаково. Не буде Михайла — дайте Ліді. Вони обоє нарівні розпоряджаються книжками і вирішують всілякі інші справи. Розкажіть їм про цю мою розмову з вами. Ще є запитання?

Юнаки знизали плечима і переглянулися. Заговорив Ус:

— От ти сказав, вони вирішують... Нам цікаво знати, які ті справи, якщо це не дуже великий секрет.

Грабовський зітхнув, мить подумав.

— Коли я вже покладаюся на вашу добропорядність, звіряюся вам, доручаю...

Умієте тримати язика за зубами?

— Не журись.

— Про свято реформи, яке готується, чули?

— Нам розповідали на уроках, казали і в церкві.

— Так от. Зараз по всій Україні ширяться прокламації, в котрих написано, як двадцять п'ять років тому поміщики під орудою царя обдурили й пограбували селян.

— Ти бачив ті прокламації?

— Ви теж можете побачити.

— Де?

— У Рклицького. Він вам дасть їх і скаже, що з ними треба зробити. Нагадайте йому. Добре?

— Неодмінно. Оце так вийде штука... — зрадів Піщанський.

5

Служба вимучувала. Лише ночами одривався від неї, але й вони не приносили полегкості. Лежав на третьому ярусі твердих, мов залізо, нар, навколо хропли десятки таких, як і він, втомлених людей. Натягав на голову жорстку солдатську ковдру, машинально лічив цифри, та заснути не міг.

В уяві поставали велике гомінке місто, лісова хатина, друзі, гойдався на шибениці Петро, під акацією заливалась слізьми Ярина. І серце обкипало кров'ю.

Тяжкі солдатські ночі...

Сусід Грабовського, хворобливий чоловік років тридцяти п'яти, зайшовся протяжним кашлем. Павлові здається, в солдата от-от обірвуться легені.

— Що з вами? — спитав тихо.

Солдат не відповів і ще важче закашлявся.

Не допитуючись більше, Грабовський підвівся, зліз навпомацки з нар, набрав з бочки бляшану кварту води і подав хворому. Той ковтнув кілька разів.

— Знову погіршало?

— Погіршало так, що й не знаю, чи полегшає коли-небудь. І треба ж було мені на лихо показувати отой папір. Ну, та вже пізно каятися.

— А де ж ви взяли його?

— А-а-а, де взяв... — неохоче протяг сусід. — Тяжко й згадувати. Якось ротний послав мене за фельдфебелем на квартиру, а коли я вже повертався, якісь хлопці дали мені сірого конверта і сказали передати солдатам. Я ж сам неграмотний, не знаю, що там написано. Прийшов та й дав капралові. Він же з мого села, у хторокласній вчився. Капрал і прочитав солдатам. Було там щось про царя, землю й волю, я вже й забув. А потім дізнався ротний, почав допитуватись. Мене й потягли, як чорти душу. П'ять днів тримали на обахті і все били в морду, в плечі, в груди, наче скотину. От і дослужився...

— А як до нас попали?

— Служив я в Харкові. Був денщиком. А як оце лучилось, то з місяць валявся в шпиталі, потім виписали мене і сюди пригнали. Буцім, щоб поправився. Еге, поправишся. Відбили печінки та й здали на чужі руки. Аби тільки не в них здох. Он як воно робиться. Мені ж через якихось півроку вже й додому б час. Та що з того. На той світ, у вишник, а не додому.

Сусідові важко було говорити, і Грабовський більше не допитувався. Та й навіщо було ятрити болючі рани скривдженої людини? Догадувався: солдата побили за ту саму відозву, яку він редагував і вкладав у конверти в лісовій хатині. Навіть сам не гадав, коли працював над <Словом до народу", що воно потрапить і в солдатські руки.

Потрапило, в той самий день, на який призначалось — 18 лютого 1886 року. Наслідків сподівався інших — радісних, а зараз бачив коло себе тільки понівечену, нещасну людину.

Уже й не клопотався сном. Думав про солдата, який притишено схлипував. Гризло сумління, що він є причиною цього приглушеного ридання. Відчував — так далі жити

неможливо. Він не витерпить цих знущань і наруги. Щось заподіє, щоб потім з трибуни суду сповістити світові про солдатську гірку долю. Про це вже написав Лізі Кац і так зробить...

Нарешті програли "зорю". Павло перший зіскочив з нар. Зодягався, вмивався, наче вчаділий. До супу навіть не доторкнувся, віддав сусідові по нарах, хоч і той відмовився — не міг уже їсти.

Після сніданку ротний звелів дати роті "повну викладку". Ще не встиг прапорщик виконати наказ, як хлюпнув холодний дощ. Небо загорнулося хмарами, і жодної надії на прояснення не було. Солдати поскулювалися у своїх ще від учора не просохлих шинелях.

Фельдфебель запитав прапорщика, чи не краще було б не йти в поле, а займатися на містечковому брукованому майдані, але той і слухати не захотів.

— Годі! — гаркнув. — Зовсім порозкисали. Нічого не вийде. Сьогодні командує сам Магомет.

Ця звістка приголомшила солдатів. Років п'ятнадцять тому, кажуть, хтось Магометом охрестив ротного. Ішов час, мінялися офіцери, а Магомет залишався у Валках, як домовик.

Вгадати зараз, чому невідомий дотепник вибрав для ротного таке ім'я, важко було. Маленький, кривобокий, з великою, як ковзанка, лисиною, з поморщеними вилицями, на яких не хотіло рости волосся, з колючими очима — ротний зовсім не скидався на пророка. Полюбляв чоботи з високими підборами та завжди натягав кашкет аж на брови. І мав дивовижну пристрасть мучити солдатів...

Магомет підійшов до роти, повернув її кілька разів у густому болоті, сам перевірів "викладку" і вивів на бруківку.

— Ррраас... тва, тррри, рррс...аа...тррр...

За крайніми хатами містечка брук закінчився. Далі на всі боки чорніли звільнені від снігу, розмоклі поля, на яких де-не-де лиснілися озерця талої води.

— Ваше благородіє... Не можу, — почувся кволий голос.

Рота зупинилась без команди. Спинився й Магомет. Він повернув роту фронтом до себе, зробив два кроки до передньої шеренги, і в його примружених очах блимнув радісний вогник.

Пройшов уздовж шеренги, повернувся до середини, зупинився і закрив руки за спину:

— Хто не може? Крок уперед, арш-ш-ш!

З шеренги, похитуючись, вийшов солдат, якому вночі Грабовський подавав воду.

— Я не можу, не можу, — ледве чутно вимовив він, витираючи мокре чоло.

Якось винувато дивився на солдатів туманними очима, наче пробачався за те, що накликає на них біду.

— Не можеш! — багатозначно процідив крізь зуби ротний. — Зараз допоможу.

Він подивився навколо:

— Капрал!

— Слухаю, ваше благородіє!

— Он бачиш? — Магомет показав на купу каміння за дорогою.

— Так точно!

— Піди й набери повний ранець.

— Єсть піти й набрати в ранець.

Капрал побрѣохав до купи каміння, залишаючи після себе глибокий слід. Рота стояла оніміло, а Магомет пильно розглядав свою брунатну рукавичку.

— Ваш наказ... — почав капрал.

— Засупонь!

Капрал надягнув солдатів на спину ранець.

— Прямо, вперед, арш-ш-ш! — засичав Магомет, прикривши свої попелясті брови кашкетом.

Солдат, похитуючись, зробив чотири кроки і зупинився.

— Не можу...

Ротний шарпнувся вперед, та враз зупинивсь, потеревив рукавичку і люто скомандував:

— Прямо, вперед по-пластунськи, арш-ш-ш!

Солдат весь напружився, щоб витягти ногу з болота, але захитався і, сплюнувши кров'ю, впав у болото.

Павло, стоячи в другій шерензі, враз розштовхав ліктями першу і підскочив до ротного.

— Хто вам дав право робити з муштри кару, знущатися з нас? Хто? Ви кат, а не командир! — кричав, згубивши владу над собою. — Кат! Душогуб!

Магомет від несподіванки аж зіщулився, наче його вдарили по голові. Лайкова рукавичка випала з рук. Але коли Павло замовк і повернувся до солдата, що й досі безпорадно лежав у болоті, Магомет випростався, підсунув козирок, придивляючись до зухвальця.

— Що? — закричав. — Бунт? Револуція? Прапорщик!

— Єсть, — злякано кліпаючи очима, підскочив молоденький офіцерик.

— От ваша наука.

— Винуватий...

— Знаю! На гауптвахту каналію! Трибунал! У кайдани! На вічну каторгу! Чуєте? Я вам!..

— Так точно, — намагався заспокоїти прапорщик Магомета.

— Ведіть!

Понад тиждень просидів Грабовський на гауптвахті. Викликали, допитували. Нічого не приховував, не перебільшував. Говорив усе, як було. Сподівався на суд і готувався до нього.

Збирався говорити не так про випадок з Магометом, як про солдатське життя-буття.

— ...За чотири місяці перебування у війську, — шептав, блукаючи у напівтемному

холодному погребі, який правив за батальйонну гауптвахту, — я бачив тільки знущання та наругу над солдатом, бачив...

— Сподобалась, видно, муштра, сам шпаціюєш?

Павло здригнувся. Повторюючи свою майбутню промову, він навіть не почув, як у погріб зайшов капрал. Старий добродушний служака стояв на порозі й усміхався.

— Що ти ворожиш тут, солдатику, наче генерал перед баталією? Збирайся.

— Куди?

— До штабу.

— Чого?

— Не знаю.

— А як думаєш?

— Не думаю. Нам, капралам, думати заборонено.

— Так-таки й зовсім не думаєш?

— Ще позаторік перед Водохрещами трохи думав, а потім відморозив думало і з того часу аніні. Або іноді думаю, але тихенько. Здається, кудись відправляти тебе збираються.

Від гауптвахти до штабу — півсотні кроків. Не встиг Грабовський і дихнути весняним повітрям, як опинився перед високими кованими дверима.

Капрал, виструнчившись, доповів штабному офіцерові, що наказ виконав. Той подав йому засургучований пакет:

— Одвести солдата і здати в залізничну комендатуру. Ясно?

— Так точно! Одвести солдата...

— Давай.

Капрал круто обернувся і гримнув закаблуками.

Вийшли з полкового подвір'я. Лише тепер Грабовський побачив, що навколо буяла весна, аж видзвонювала. Над землею струмувала волога. Обабіч дороги витикались перші листочки трави, за тинами брунькували сади. Містечко, яке зустріло його восени дощем і туманом, зараз, здавалось, помолоділо, причепурилось.

— Грабовський! — почув Павло і повернув голову. Перед ним стояла Улановська.

— Евеліна! — схвильовано гукнув. — Дозвольте на хвилинку, — попросив капрала. Старий зміряв дівчину очима з голови до ніг і зітхнув:

— Тільки недовго. А я перевзуюсь, бо онуча, видко, закотилася.

— Ти чого сюди потрапила? — тиснувши руки дівчині, спитав Павло.

— Треба. Діла, Павле. Знаєш, якого шелесту наробила наша відозва?

— Трохи знаю...

— Трохи? Що там твоє "трохи". Уже кільканадцять поміщиків та чиновників мужики відправили в царство небесне, а червоні півні співають не тільки вночі, а й вдень. Гарну кашу ми заварили, — раділа Улановська. — Правда, власті теж заворушилися. В селах так і гасають жандарми. Ну, та хай. Оце ж правлюся в Катеринослав, у цій самій справі. Ліда Лойко поїхала в Одесу, Соломон Брайловський — у Миколаїв, Ісаак Коган подався на Херсонщину. Прислані тобою хлопці Ус та Піщанський обіцяли постаратися в

Чугуєві... Як же тобі служиться?

— Помаленьку.

Розповідь Улановської підбадьорила його. Розпитував про товаришів, їх роботу, розповідав про своє життя, про події останніх днів.

— А тепер куди? — прощаючись, запитала Улановська.

— Не знаю. Гірше не буде! — уже з дороги гукнув Павло. І вголос подумав: — Куди ж, справді, тепер?

Капрал мовчав. Лише коли завернули на іншу вулицю і штаб сховався за будинками, старий підійшов ближче до Грабовського.

— Ти таки не відаєш, куди?

— Зовсім.

— Я дещо знаю, писар казав мені. Мали тебе, брат, судити, хотіли запроторити в рештантиські роти, Магомет вимагав. Щось думали, приміряли, прикладали, та все виходило то криво, то косо. Ото й змикити не судити тебе, а спровадити до якогось Ташкента, словом, у Туркестанський воєнний округ.

— А чому не судили? Пожаліли?

— Пожалів вовк кобилу та залишив хвіст і гриву. Себе пожаліли. Хіба вигідно нашому начальству розпалювати таке, щоб потім нагорі подумали, що в батальйоні не порядок? Тому й вирішили спекатися тебе. Розчовпав?

— Ясно.

— Отож-бо. Думати треба. Тільки тихенько, як каже каптенармус Гуркало, — багатозначно підморгнув капрал уже перед дверима коменданта вокзалу.

...Йдучи в супроводі конвойного до ешелону, Грабовський побачив Митусу. Той стояв коло купи саквояжів і розповідав своєму хрещеникові та ще кільком панночкам якусь, видно, веселу історію, бо й сам реготав. Ось він повернувся до поїзда обличчям, і його очі стрілися з Павловими. Павло посміхнувся. Рука вже потягнулася до козирка, щоб привітати старого знайомого, але так і застигла в повітрі, бо Семен Потапович опустил очі й обернувся до нього спиною, ніби й не помітив. Павло зітхнув і так, з піднятою рукою, побрів до вагона.

Ще виглянув з вікна, але Митуси на вокзалі вже не побачив...

Паровоз закашлявся, буферні пружини надулись, завищали. Стрепенувся вокзал, блиснув вікнами. Розстелюючи кошлату гриву диму, поїзд стогнав, похитувався і повз, повз, повз...

Притулившись до запорошеної шибки, Грабовський вдивлявся у позолочені сонцем поля, що мерехтіли і мчали назад.

— Так-так-так, так-так-так, так-так-так, — озивалися колеса, а юнакові чулося:

— Ташк-ташк-кент...

6

Вузька, продовгаста камера, більшу половину якої займали дерев'яні нари, не дозволяла широко ступати, і тому в'язень не ходив, а крутився на одному місці.

Темна, схожа на грудку торфу, ледь закурчавлена борідка і блискуча смужка вусів

відтіняли блідість його вродливого лиця. В'язень був у великих шкапових чоботях, давно вицвілій солдатській одежі і в кашкеті з позеленілою кокардою.

Довго крокував. Нараз зупинивсь, нахилився над нарами, розгладив клопоть темно-сірої бібули, взяв огризок олівця і, тихо бурмочучи, почав писати:

В її руках блиснув кинджал.

— Невже мара не оманила?..

О, ні... аллах... не жаль... не жаль... —

Вона скривилась, застогнала,

Тягучу думку відігнала:

Котились сльози, мов кришталь.

Вона змахнула... "Сестро мила!"

І прямо в серце устромила

Своїй сестрі холодну сталь.

Випростався. Поклав огризок, потер худою рукою чоло. Пробіг очима написане і знову мовчки затупцював на рудій латці цегляної долівки.

Насуплений грудневий вечір, виповзаючи з-за арештантських рот на Холодній горі, поволі обступав центральну харківську тюрму. І вона, стомлена денними турботами та неприємностями, починала згортатися й торочити невірницькі сни, густо змережені жахливими видіннями й тривожними скриками.

Не вгамовувався тільки коридор, якого вже понад півроку називають політичним. Не зважаючи на двох вартових, що куняли, схилившись на підвіконня, він гаморив, гомонів, лунав веселими жартами, дошкульними дотепами, дальніми перегуками.

— Хто знає, де тепер Евеліна?

— Невідомо. На допитах її прізвище не згадується. їй, мабуть, пощастило запорошити всевидюче жандармське око. Якщо слідчий питатиме про неї, кожен відповідайте — не знаю.

— Хлопці, що чувати про Брайловського?

— Він, написали мені, давно в ізюмській зразковій. Дуже захворів на сухоти, а ліків ніяких не дають.

— Іроди скажені...

— Ніхто не отримав відповіді губернатора?

— Зволікає, христопродавець...

— Сергію, переглянув уже Шлоссера?

— Уранці закінчу і віддам тобі.

— Чому Павло мовчить?

— Очевидно, працює, не заважайте йому. Обіцяв завтра голосно почитати "Фауста" в оригіналі.

— Ми його зовсім замордуємо. Сьогодні читати Короленка, завтра — Гете, а післязавтра...

— Лідо, в тебе касторка знайдеться?

— Нащо вона тобі, Михайле?

— Хочу послати цареві-батюшці, доки він ще не спочив у бозі, як його блаженної пам'яті батечко... Кажуть, у нього з великого страху перед народовольцями об'явився сильний запор.

— Касторку можна замінити конопляною олією.

— Або поставити клізму, сконструйовану Кибальчичем...

— Йому міністри та губернатори попідлизують, то видужає...

— Ха-ха-ха...

У безладному гомоні враз наче бомба вибухнула:

— Годі!! Досить!!

В'язень глянув крізь вічко. Посеред коридора люто розмахував пістолетом начальник губернського жандармського управління Цугаловський, а обабіч нього тупцювали, мов на розпеченому вугіллі, перелякані вартові.

— Кайданники запеклі! Так службу несете?!

— Пане полковнику, ваше...

— Мовчать! Де Дзюба?

— У себе...

— Сюди! І Логвинова.

За мить перед Цугаловським стояли покрейдянілі наглядач та його заступник.

— Ну-у?! — grimнув полковник, ховаючи пістоль у кишеню. — Значить, керуєте, пильнуєте... Я безборонне пробрався сюди, ніхто мене не затримав, сторожа хропе... Майже дві години ходжу, слухаю, збожеволіти легко... Тут не тюрма, а справжнісінький клуб яacobінців.

— Навіть гірше, — вставив Логвинов, пожираючи очима розчервоніле обличчя Цугаловського. — Я докладаю старання, намагаюсь, однак жодної підтримки не знаходжу.

— Не знаходите?.. — дивується Дзюба.

— Не знаходжу і кажу вам це відверто, бо інтереси корони... Ви дивитесь на цих непоправних буянів як на вчених і нешкідливих, ба й безгрішних молодиків, а їх потрібно так притиснути, щоб з них аж юшка потекла, щоб кожен, якщо виживе, сотому заказував.

— І вам не соромно? Знаю, ви справді хотіли б завести тут суцільний карцер, поробити молодих людей фізичними й моральними каліками, але ж у нас є інструкції, існують якісь норми, принципи...

— Замовчати? — перебив його високий жандармський начальник. — Принципи... Негайно передати всі справи заступникові. — І вже до Логвинова: — Якогога скоріше наведіть порядок, не панькайтесь...

— Готовий служити. Ваше довір'я... З цієї хвилини всі книжкові абонементи касую, групові прогулянки забороняю, побачення з рідними та знайомими дозволятиму лише декому і не більше одного разу на місяць, листи перечитую сам, за найменше порушення дисципліни — карцер. Я їх, запізнають...

— Отак і дійте. Наказ про ваше призначення отримаєте в понеділок.

І рушив до дверей. За ним навшпиньки побіг Логвинов. Дзюба докірливо глянув на варту, зітхнув і також вийшов.

Коридор на якийсь час занімів. Але згодом його таки прорвало. Марно вартові підбігали до вічок, вимагали й благали спокою.

— Усі чули тронну промову нового наглядача?

— Чули, чули!

— Держиморда!

— Євнух проклятий!

— Помпадур!

— Угрюм-Бурчєєв!

— Поскаржимося!

— Запротестуємо!

— Голодуватимемо!

* * *

Раптово підвищений по службі, Логвинов обіруч схопився за політичний коридор. Не довіряючи своїм помічникам, сам у ньому днював і ночував, не обминав без уваги кожної, навіть найнікчемнішої дрібниці: важенну в'язку ключів тримав у власній кишені, по кілька разів на добу заглядав у камери, перетрушував арештантську одєжу, шукаючи книжок, паперу та письмового приладдя, геть додивлявся, коли спорожнювали параші. А все ж сподівані наслідки не приходили: політичний коридор не переставав вирувати, причому тепер лунав він уже не жартами й дотєпами, а бурхливими протєстами та погрозами.

Полковник Цугаловський почував себе зовсім погано, бо з кожним днем все більше й більше переконувався, що його висуванець не приборкає завзятих народників, що справа, роздмухана ним, зростає і може вилитися в такий скандал, який набере розголосу по всій імперії. Шукаючи виходу з загрозливої ситуації, він почав клопотатися перед губернатором перекинути найнеслухняніших арештантів до Ізюма. Губернатор охоче задовольнив те клопотання.

...Глухо заскреготав ключ у дверях. Два товсті тюремники штовхнули в камеру чоловіка і хутко зачинили двері.

Чоловік ступнув, захитався і, прихилившись до стіни, повільно сповз на долівку.

В'язень кинувся до нього, підвів і обережно положив на нари.

— 0-0-ой... 0-0-0-0... — простогнав чоловік. — Води... во-оди-и...

В'язень обвів заклопотаними очима камеру, кинувся до дверей і затарабанив у них кулаками.

— Чого? — донеслося з коридора.

— Людина помирає! Води дайте!

— А може, лимонаду? — уїдливо спитав той же голос.

— Та зрозумійте ж, іроди, помирає... Людина!

— А-а-а... Людина... Ха-ха-ха!.. Чи й справді людина? Ха-ха-ха! — допікав регіт.

— Душогиби! Кати! — вилаявся в'язень і з усієї сили гримнув чобітьми в двері.

— Ой, ой-йой-ой... Не гати так... Серце не витримає, — попросив чоловік на нарах.
— Не треба... може, якось... обійдуся...

В'язень перестав бити в двері. Він підійшов до нар, згріб свою розстелену шинелю і підклав під голову прибулому.

— Тук... тук... тук... тук... — застукали в стінку з сусідньої камери.

В'язень наблизився до того місця, звідки линує глухий стукіт. Довго вслухався, затамувавши дихання, брижив чоло, хмурих брови, а потім сам простяг руку до стіни:

— Тук... тук... тук...

— Хто там? Чого вони хочуть? — запитав прибулий.

— Це свої, політичні. Питають, що у нас сталося.

За хвилину весь коридор тюрми виповнився гулом, наче на нього посипалось каміння. Десятки рук били у двері камер. Серед моторошного гуркоту лунали окрики, лайка, свист. Хтось кричав і в коридорі. А коли гул ущух, відчинилася маленька кватирка у дверях і крізь неї простромилася залізна кварта з водою.

— Ну, що, башибузуки, почули людину? — запитав в'язень.

— Почули, почули... — прошипів, скрегочучи зубами, вартовий і зачинив дверцята.

Відчувши коло пересохлих губ холодну кварту, прибулий обхопив її тремтячими руками і почав жадібно ковтати воду. Задихався, кашляв, але не випускав кварти з рук. Висмоктавши всю воду, одкинув голову на шинелю, замружив очі і полегшено зітхнув.

З сусідньої камери знову стукали.

— А тепер що? — спитав, коли в'язень закінчив "розмову" з сусідами.

— Питають, чи дали воду.

— Дали, дали, спасибі.

— Спасибі, тільки не тим, що дали, а тим, які змусили подати. Так? — запитав в'язень. Але відповіді не було. Прибулий вмиг зімкнув повіки і заснув.

В'язень узяв з стільця шматки списаної бібули, підійшов до маленького заграбованого віконця, за яким почало вже сутеніти, і став мовчки перелічувати.

Десять з глибини тюрми вирвався гарний баритон:

Сижу за решеткой в темнице сырой,

Вскормленный в неволе орел молодой.

Мой грустный товарищ, махая крылом,

Кровавую пищу клюет под окном.

У голосі співака було стільки безпосередності й муки, що у в'язня стиснулося серце. Перестав читати, стояв і слухав мовчки, боячись пропустити хоча б звук. До баритона скоро приєдналося ще кілька голосів. В єдиному пориві виливала свою силу і волю ціла тюрма:

Мы вольные птицы: пора, брат, пора!

Туда, где за тучей белеет гора,

Туда, где синеют морские края,

Туда, где гуляет лишь ветер да я!..

Досягши найвищої напруги, пісня раптом обірвалася. Камеру знову залила глуха

тиша.

— Пора, брат, пора... — ледве ворухив губами в'язень.

Підійшовши до нар, він почав розглядати чоловіка, що спокійно спав. Враз насупився, аж чорні брови з'єдналися на переніссі. Чоловік на нарах був ніби знайомий. Цей обривок лівого вуха, цей синюватий товстий рубець, що перерізував усе чоло, він десь уже бачив.

— Дядько Кузьма... Невже? — прошепотів і затулив рот долонею.

— Що? — розкрив полохливі очі чоловік. — Мене хтось кликав? Чи не причулося?

— Дядьку Кузьма! Хіба не впізнаєте?

Чоловік трохи підвівся, сперся на лікоть і, поглянувши в лице в'язня, заперечливо хитнув головою.

— Пушкарне... Старосілля... Оксана Петрівна... Не згадуєте? — засміявся в'язень і стягнув з голови кашкет. — Забули, як возили снопи і перевернули хуру на Чортовій горі? У старосільського пана... Позаторік... Коли ото з Колупаєм?.. Забули?..

— Павло?

— Авжеж! — в'язень кинувся обіймати несподіваного гостя. — Оце так зустріч!

— Ну й змінився ж ти, Павле, — заговорив через якийсь час Кузьма, оглядаючи Грабовського. — Підріс, витягнувся. Борода, вуса... Не впізнати. А чого ж ти такий худий?

— Нічого, поправимось...

— Поправимось на тому світі, — журливо проказав Кузьма. — Так це ти сидиш відтоді, як тебе забрали за службу в пана Трутовського?

— Ні, дядьку. Тоді я посидів місяць в охтирській буцегарні та й випустили. Після того ще жив у Харкові, а звідти пішов у солдати. Чи не видно ж по шкурі? — показав свою військову одягу.

— А з солдатів сюди?

— Не зразу. Багато світа довелося побачити. Був у Криму, в Оренбурзі, на Кавказі, куди мене тільки не возили... Та все вже минуло. Не треба й згадувати. А якими вітрами вас сюди занесло?

— Якими? — болісно скривився Кузьма. — Бог його святий знає. Багато, Павле, розказувати...

Грюкнули двері, і поріг переступив коридорний вартовий — товстий, з брезклим лицем. Лупнув злими очима по камері:

— Обіді

Ні Кузьма, ні Грабовський не вставали з нар, наче и не помітили його приходу.

— Чого сидите, як засватані? Може, прислужити вам? Панство...

— Чого горло дереш, як на свого батька? Бачиш, чоловік не може встати, — Грабовський показав на Кузьму.

— Чоловік, чоловік, — гидливо перекинув тюремник. — А ти? Також не годен? Чи, може, знову якісь примхи?

— Я не буду їсти.

— Як-то, Павле, не будеш їсти? Чому ж це? — здивувався Кузьма. — А як же жити? Бери, бери та й мені подай.

— Вам подам, а сам їсти не буду, — повторив Грабовський. — Ми, дядьку, вже третій день не їмо і не будемо їсти доти, доки не оголосять нам вироку. Так і передай своєму начальству, — кинув вартовому.

— А хто це, Павле, ми?

— Я та мої друзі. Нас тут понад десяток. Ви їх не знаєте.

Кузьма спробував умовляти Грабовського, але побачив його насуплені брови і замовк.

— Перекажи, щоб лікар прийшов, — звернувся Павло до тюремника, коли той рушив до дверей. — Бачиш, людина ледве дихає.

Він подав Кузьмі обід. Той трохи погриз чорний, як земля, шматок хліба, сьорбнув ріденького супу і поклав ложку.

— Візьми, Павле, поїж. Хіба вони будуть знати, чи ти їв. Бери, бери.

— Спасибі, дядьку, не буду.

— Май розум. Так і померти недовго.

— Нічого, не помру. Вже не перший раз, звик. Ви, дядьку, краще розкажіть, за що потрапили сюди.

— За що... — повторив Кузьма, і Грабовський ледве помітив у сутінках його болісну посмішку. — Бодай вони так знали, який ниньки день, як я знаю, за що попав.

— Хто це — вони?

— Та ті ж, що називають себе нашими друзями, бодай би їх свята кодня не минула! — вилаявся Кузьма. — Може, пам'ятаєш отих двох, що приходили до пана старосільського найматися?

— Цирульники?

— Ті, ті, цирульники. Так от, невдовзі після твого арешту в Трутовського вони кудись повіялися. Аж перед різдвом один об'явився. І вже не цирульником, а з повним мішком шевського струменту. Говорив, хоче чоботарювати. Найняв у старої Мотрі, що коло ставка живе, половину хати, привіз з міста кілька столиків і почав набирати до себе селян, аби вчити їх чоботарського ремесла. "До камунії, каже, присоглашаю всіх, хто хоче". Ну, присоглашаєш, то й присоглашай собі. Діло, значиця, не погане. Хай буде. Зголосилося, знаєш, чималенько. І скоро в Мотриній хаті застукали молотки. Село, скажу я тобі, не могло нахвалитися камунією, бо хоч вона шила й не лепсько, але дешево, а мужикові чого ще треба? Самим Хведором — так звали заводія тієї камунії — не могли й нахвалитися.

Якось здибав мене Хведір у селі та й попросився в комірники. Порадилися ми з старою. Все ж, думалося, коли якийсь чобіт залатає. Взяли. Жив він через сіни з нами. Все казав, навесні привезе жінку і маленьку дочку з далекого краю. А в нього та жінка, мать, так була, як у пса хата. Не скупий вдався, завсігди, бувало, частував наших дітей всякими лакітками, що привозив з города.

Вставав раненько, вмивався пахучим милом, витирався м'яким рушником, снідав і

йшов з дому. Повертався пізно, бо, як говорили в селі, вечорами провадив якісь там балачки з своєю кумпанією, читав книжки.

У зимні м'ясниці камунія почала збиратися вже у моїй хаті, на Хведоровій половині. Приходили й мужики. Зима — завірюха, чортма-куди на зарібки податися. Мужик вихропиться за день, напече живіт у просі і готовий триндикати цілу ніч.

Зійдуться, дивись, посідають де попало, балу-балу, слово за словом... Кленуть свої злидні, скаржаться на подушне, на пана, що відбатував собі в обчества найкращу землю, а обчество вигнав на Чортову гору, де, окрім осоту та полину, нічого не росте. Радяться, як повернути свою земельку, та все чадять, аж хреста на сволоці не видно.

Хведір слухає, слухає, бувало, колись перепитає кого і наче олією підмастить мужицькі горлянки, а коли бачить, що вже втомилися, сам починає всяку всячину плескати. Розказує, як живуть мужики у його далекім краю, як вони не бояться панів, старост, і як справляють весілля, і як ховають покійників, і як живуть-розкошують паничі та паньанки в місті. Мужики аж писки пороззявляють, бо умів складно говорити.

Якось у масляну неділю, коли зібралося багацько людей, Хведір сказав, що чув у городі, ніби сусідні села посилають ходаків до самісінького царя. Хтось запитав, чи не послати б і нам. Та кого ж пошлеш до столиці? Всі мужики неграмотні, а тут ще й весна не за горами — ось-ось вигулькне. Почали просити Хведора. Він довго огинався, скаржився, що болять ноги, що нема грошей. А коли пообіцяли обчеські грошики, зразу згодився.

У це діло, Павле, і мене дідько впхав. Ходив я до мужиків, збирав оті гроші, лагодив його, бусурмана, в дорогу. Було зібрано двадцять шість рублів і сімнадцять копійок. Хведір поцупив грошики та й подався з села.

Уже минуло три тижні посту, а наш ходак — анітелень про себе. Мужики стали подейкувати: пропала, мовляв, наша кривавиця! Оце так знайшли собі ходака! І почалося... Що не день, то й добридень у мою хату. Зійдуться, посідають, радяться, що далі робити. Скоро стали й на мене ремствувати. "Твій, кажуть, Кузьмо, комірник, от і одвічай за все. Мусиш знати, куди його лихий поніс". Та тю на вас, кажу, люди добрі. Звідки б це мені знати? Хіба я винен, що таке лихо причепилося?

А там настали весняні роботи, і люди забули про Хведора. Ніхто не приходив, бо й сам я не бував дома — дні і ночі шпортався в панській ріллі.

Аж у страсний четвер, коли вийшли з церкви, підходять до мене наші мужики і кажуть: "Знаєш, що ми надумали, Кузьмо? Либонь, того анцихриста вже й не буде, пропав, як собака в ярмарку. То ми так гадаємо, що треба забрати всі його лахи, які zostалися в хаті, та всяке там причандалля в камунії, продати і віддати людям гроші". Ну, то, кажу, дивіться, люди, діло ваше. Як знаєте, так і робіть. А коли ж, питаю, думаєте продавати? "На другий день паски, — відказують. — Щоб не каляти рук на перший день свята".

— І продали? — запитав Грабовський, аби прискорити розповідь.

— Не ввіли, — зітхнув Кузьма і змовк.

— Прийшов? — підганяв Грабовський. Але оповідач наче и не почув запитання.

Довго лежав мовчки, ніби скам'янілий, втупивши очі в тьмяні гудзики Павлової шинелі.

— Дядьку... — тихо нагадав про себе Грабовський. Кузьма не відгукнувся, навіть очі його не тріпнулись. Аж по довгому часі щось прохрипів. Годі було й розібрати, чи молився Кузьма, чи плакав, а чи, може, марилося йому якесь страхіття. В сутінках коливалося болісне зітхання, схоже на шарудіння сухого листа.

7

Минув день, другий. І третій доходив свого кінця. Якийсь марудний, засмучений, звільна кульгав до червонястого бескеття, що палало над далеким західним небокраєм.

А Кузьма все лежав. І не спав, та очей не розплющував. Тільки іноді ворушив пальцями правої руки, і Грабовський догадувався, чого він хоче. Брав казанок, трошки підводив недужого і напував холодним супом. Напоївши, обережно клав його голову на нари й тихо чекав, поки той засне.

То були найважчі хвилини. Побачивши в казанку суп, Павло відчував, що хоче їсти, щось нудке підкочувалося до грудей і немилосердно смоктало під ложечкою, а в рот напливала в'язка слина. Намагався й не дивитися на той суп.

Похапцем засував казанок під нари і починав ходити по камері. Тихо, сторожко, щоб не розбудити Кузьму. Так, здавалось, угамовувався голод, згасали пекучі болі в животі.

Уже який раз згадував, обдумував-передумував своє школярство, проводи Оксани Петрівни, строкування з Кузьмою. Тоді ставало якось ніби затишніше, на нього віяло рідною домівкою...

От вони їдуть по снопи. Він стоїть біля передньої крижівниці і поганяє довгим малахаєм круторогих, а Кузьма сидить позаду на дні гарби. Сидить і смокче цигарку, яка, зроблена з кукурудзяного хмеління, скидається на голубець. Спочиває, бо ж коли під'їдуть до полукіпків на панському лану, йому буде робота.

Який він дужий був тоді, а який добрий, цей дядько Кузьма. Не дає, бувало, Павлові й за вила взятися, "Молодий ще, підірватися можеш". Сам подає снопи, а Павло вивершує хуру. Сам і скидає їх біля молотарки... А сміху ж було тоді, як перекинулися на Чортовій горі. І сміху, і гріха, доки знову склали снопи. Прикажчик мало не побив обох, бо ж панську пшеницю вимолотили, не довізши до току...

Жалів Кузьма Павла там, у строку, жалів, як рідного сина. Знав він покійного Павлового батька і добрим словом згадував його. "Душевний, — каже, — був Арсен і розумний. Такого паламаря зараз і з свічкою серед білого дня не знайдеш".

Іноді, по старій дружбі з Арсеном, Кузьма навідувався і в Пушкарне. Його рідне село Старосілля зовсім близьенько від Пушкарного — рукою подати. Приходив з жінкою та маленькою дочкою. То-то ж було тоді вже радості і в старих, і в дітей. А на школу, в якій колись сторожував, завжди дивився похмуро. І на Колупаєву хату...

Павло згадує Федора. Він кілька днів вештався біля гармана. Такий, здавалось, простий, такий ввічливий, навіть до строкарів. Казав, уміє стригти, голити, псалтир читати і дітей вчити. Та до нього не так уже й прислухалися люди: кому потрібне оте

гоління чи грамота, а псалтиря то й дяк прочитає — однак же й тому треба платити...

А потім, виявляється, прикинувся шевцем. Федір, Федір... Цирульник... Що він там наробив? Отож лихо, що не встиг розповісти дядько Кузьма.

Павло аж на лиці міниться, так йому кортить дізнатися, що накоїв Федір, чим кінчилося оте його ходакування до столиці, як потрапив до в'язниці Кузьма. Скоріше б вичунав дядько, почути б...

Тривожні Павлові думки наче дійшли до недужого. Він поворухнувся, розплющив очі.

— Чого ти ходиш? — спитав, і Павло відчув, що голос його ніби трохи окріп, побадьорішав.

— Та отак тиняюся знічев'я, думаю...

— Думаєш? Ох, думай, думай, та не дуже задумуйся, бо воно... Йди-но сядь коло мене.

Павло підійшов і присів на краю нар.

— Про що ж ти, синку, думаєш?

— Та так, про всяку всячину. А оце тільки-но — про того самого Хведора...

— Про Хведора? — здивувався Кузьма. — Викинь ти його, Павле, з голови. Хай про нього думає той рогатий, що в болоті водиться.

— Та воно так, але... Скажіть, чому ж не встигли тоді продати його лахи? Може, прийшов?..

— Хведір? — Кузьма помовчав трохи, наче пригадував. — Прийшов, шибеник. Приволочився на перший день великодня. Такий собі моторний, поправився, побілів. У гарних черевиках, у капелюсі, на руці нова свита, а через плечі невеликі сакви, — ну тобі на прощу зібрався, та й годі. Сів з нами, пообідав, що бог послав, дав дітям цукерків і випровадив їх на вулицю погратися. Коли залишилися ми з ним самі, він каже: "Збирай, Кузьмо, мужиків. Тихо тільки, аби, бува, не взнали пан та староста. Секрет. Зрозумів?.."

Ну й пішов я селом дрочити собак. Від тину до тину, від хати до хати, як найнявся. Аж сором очі мені випікав. Та й страшно ж було: а раптом попадешся старості в руки... Та вже як дізналися мужики, що ходак повернувся і кличе на балачку, то, чуєш, ревіли, наче худоба. З радості. Бо де ж то таки, аж знудьгувалися по ньому. Та й не так по ньому, як по своїх грошах...

Підвечір, хто якими міг стежками, зібралися на царині коло Попової березини. Прийшов і Хведір. "Ну, — питають люди, — був у столиці?" — "Був", — — відказує. "Бачив царя?" — "Аякже, бачив. І царицю-матушку" Розказував, дуже добре приймали його цар і цариця. Кілька тижнів ніби жив у царських палатах, заки познайомився з царськими слугами, великими хабарниками. Так всюди й вимагають: дай, і амба. А цариця, казав, така вже добра, що й куди: частувала його борщем, булкою з урюком і кохвією. Брехав, мать, а може, й правда.

"Ну, а як же здоров'я царя-батюшки?" — цікавляться люди. "Погано", — каже. "А що таке?" — "Спати, бідний, не може. Всенькі ночі сидить на троні, неборака, і все

думає, думає, як би народові робочому полегкість зробити. Аж сивіти почав. На трон йому й обідати носять, — каже. — Тяжко йому, бідоласі". — "Чого ж то?" — питають. "Міністри, — каже, — в нього вредні. Він — за народ, а вони — супроти народу. І так кожен божий день і кожна божу ніч. Надивився я, — каже, — на все".

"Прошеніє наше давав цареві?" — питають мужики. <Давав", — відповідає. "Читав він?" — "Читав, — каже. — Як прочитав, то за голову схопився і заплакав. Дай мені, Хведоре, попросив, три дні строку, щоб я подумав. А там забіжи до мене якось так, щоб нікого з міністрів, князів та всяких грахів не було..."

Цілий тиждень, каже, ждав, поки вибрав мент, щоб коло трону нікого з отих міністрів і князів не було. Тільки забіг, цар швиденько розказав йому все, дав бомагу, попросив заховати і скоріш тікати, щоб, бува, міністри не перестріли і не видерли.

Про царя довго розказував, а там вийняв якусь бомагу з гербом і сказав, що цар дав таку грамоту, щоб нібито бити панів, бо вони заховали царський маніхвест про волю і землю для мужиків, а мужикам підсунули свого несправедливого маніхвеста. В цій грамоті цар радить мужикам не слухати панів, не йти робити на них, а таємно готуватися до повстання. Я, мовляв, буду готуватися тут, на троні, а ви там, удома, запасайтесь дрючками, косами. Коли ж у мене буде все готове, я подам знак. Тоді ви звідти, а я звідси зразу насядемо на панів та грахів, усіх перетremo, як пір'я, і знайдемо мого справжнього маніхвеста.

Правду тобі казати, Павле, люди наші спершу вагалися, розуміли, що такої славної грамоти, мать, і сам цар-батюшка не зміг би прописати. Але Хведір так умовляв людей, навіть сам перший склав присягу. От і повірили на свою голову. Але ж хто міг знати, що так вийде?

— А що ж вийшло?

— Що вийшло? — зітхнув Кузьма. — Вийшло, Павле, діло, якого ніхто не чекав і не гадав...

Так просиділи ми тоді на царині до пізньої ночі. Там і спілку уклали, і присягу прийняли, і розбилися на десятки, і обрали старших, щоб готувати оте прокляте повстання, та й розійшлися.

І готувалися. Кожен пририхтував собі вила, сапу чи косу. Минув помаленьку Іван Купайло. Мужики почали вже й хвилюватись: чого чекаємо? А Хведір все говорив, що нема знаку від царя.

Коли то якось, саме в обід, як грім з чистого неба, заскочили в наше село солдати. Тут і почалося. Мужиків, як волів на бойню, стали тягнути до управи. А як зігнали всіх, взялись допитувати. Ну, звісно, люди поперелякувалися, в селі знявся такий галас і плач, що страшно було слухати. Та спершу мужики не піддавалися, мовчали. А мій покійний брат Харитон, хай дасть йому бог милосердний щастя хоч на тому світі... — Кузьма зупинився, зітхнув, трохи помовчав. — Харитон, Павле, навіть крик підняв: "Що ви, — гукав, — розбійники, до нас руки простягаєте? Прийде на вас погибель, чума прийде! Скоро ми допоможемо царю з вас шкури поздирати". Та що вийшло з того крику? На Харитона наскочили солдати, схопили сердешного, скрутили дротом руки, і

тої ж ночі віддав він богові душу в холодній. Три дні тоді всеньке село молотили солдати. Нікого не минали. Ні чоловіків, ні дітей, ні жінок, ні дідів. "Ми, — приповідали і сміялися, — дамо вам землі. Нате ж, нате! — та все в морду. — Щоб розумнішими були, аби знали, як слухати всяких розбишак... Оце вам за друзів народу..."

Тут-то ми й дізналися, Павле, що нас обманув Хведір, що в царя він ніколи не був, а сам підробив ту бомагу.

Нас, чоловіків, майже всіх на третій день, як сонечко зійшло, погнали до волості, потім далі в повіт, а там — кого куди. Добре тому, хто зразу пішов у землю, йому легше... А от залишись так, як я... — зітхнув Кузьма. — Другий рік, чуєш, Павле, митарствую. Другий рік нужу годую. Другий рік мені щодня морду б'ють. Тільки й відпочиваю, як переходжу з однієї тюрми в другу.

— А що ж, дядьку, з Хведором? — запитав Грабовський. — Де він зараз?

— Де? — Кузьма помовчав трохи. — Не знаю. Більше ми його не бачили. Він ще за два дні до приходу солдатів поїхав у місто і вже не повернувся. Шкода. Як собаку задушили б. А так ще когось турне в яму... Уже коли були в тюрмі, то хтось, буцімто, чув, що його спіймали. Говорили, ніби він зовсім не швець і не Хведір, а якийсь хитрий юриста, і тільки підробився під мужика, аби краще дурити людей. Е, нема що тут, Павле, казати. Не має мужик заступника ніде. Один у нього рятунок — могила. І пани, й цар, і оті, що прикидаються друзями мужика, всі вони тільки за себе дбають і посміхаються в кулак, дивлячись на наші злидні. А мужики гризуться між собою, як собаки. Нема правди па світі. Нема...

Кузьма, закашлявшись, замовк.

Мовчав і Грабовський В камері висів густий морок.

Темна ніч тихо повзла, прикриваючи собою німі болі, муки, жалі...

Запівніч Кузьмі погіршало. Він болісно стогнав і часто кашляв.

— Води... води... — благав тремтячим голосом.

Павло підхопився з нар, постукав у двері. Далекою приглушеною луною відгукнувся сонний коридор і занімів.

Грабовський постояв трохи, вслухаючись, чи не підходить хто до дверей, але нічого не почув. Тюрма спала.

Згадавши про казанок з супом, що не доїв Кузьма, помацки знайшов його. Допоміг хворому підвестися і, притримуючи однією рукою за плечі, другою підніс казанок до рота. Весь мокрий від поту, Кузьма пахтів жаром, як розпечене залізо. Пив спрагло, хапаючись. Та враз здригнувся, вибухнув глибоким кашлем і опустився на нари. Грабовський допоміг йому лягти, постояв якийсь час і собі приліг біля нього. Силкувався заснути, але марно.

— Ну, як вам, дядьку, полегшало? — спитав, упевнившись, що Кузьма заспокоївся.

— Полегшало, — ледве чутно відповів Кузьма. — Чує моє серце, Павле, що каюк. Кінець. Полегшає, либонь, на тім світі. Скоріше б тільки. Ех... Вороття не буде. Краще до бога... О діти, діти!.. Що будете робити на білому світі одні?.. Сироти, старці, міхоноші... Зглянься над ними, господи милосердний, не пусти попід плотами. Діти,

діти, перепеленята нещасні мої... — заривав Кузьма і змовк, тільки тіло його здригалося.

Грабовський поривався щось сказати, але не міг. Що тут можна говорити, як затамувати біль?

Серце стискалося від мук.

От він перед тобою — народ, якому ти присягнув служити силою й розумом. Лежить і тіпається в пропасниці. Народ...

І раптом спливла перед очима постать Федора. Капелюх, свита, сап'янці, сакви... Маскарад. Яка огида! Але хіба справа тільки в самому маскараді? Ой, ні, ні, не тільки! Якби-то лише в ньому! А скалічені назавжди душі? Розбиті серця? Кривавий кашель? Осиротілі діти попідтинню? А відбиті печінки в Кузьми? Народники... Хочеться вибухнути прокльонами, затаврувати, забути, як страшну пошесть.

Але хіба той Федір справжній народник? Желябов, Перовська, Халтурін, Кибальчич, Фроленко, Осинський... Що має спільного з ними пройдисвіт Федір? Хай ті помилялися, хай іноді навіть марно тратили сили, але вони боролися, не шкодуючи нічого, навіть життя. Ось п'ять .і них, як і Цимбалюк, дохитуються на шибениці...

Борці!

Герої!

А він? Федір? Обдурює селянина, розпалює в ньому віру в царський трон, царя, а потім ще й штовхає його під солдатські шомполи. А сам тікає, як останній боягуз. От герой, от друг народу! Переводяться народники-герої, переводяться. А під їх іменем плодяться всілякі...

Ні, все це треба передумати. Глибше, краще. Адже в лісовій хатині не було таких, як Федір, а вийшло також не дуже добре. Так, передумати... Адже Плеханов, кажуть, передумує. Як би про це повніше дізнатися?

Думки розпирали голову, а почуття — серце. Нові, не зовсім ясні й зрозумілі. Бачив і себе винуватим за це хрипливе дихання, за пролиті кров і сльози.

— Павле, — простогнав Кузьма. — Я, либонь, далі вже не потяг... ну... Ти... напиши про мене... Напиши, що бачив... Щоб знали... Ой-ой...

Грабовський не спішив відповідати, намагаючись зрозуміти прохання Кузьми. Але кволий голос хворого, що ледве-ледве бринів, обірвався, як перетягнута струна.

— Дядьку! Дядьку! — викрикнув Грабовський і сів на нарах.

Кузьма мовчав.

Все тіло його враз заделькотіло, затіпалось, наче від великого холоду. Грабовський обережно витяг з-під голови шинелю, прикрив нею Кузьму. Так і сидів з замруженими очима.

Від сильного удару в рейку Павло розплющив очі. В камері стояв ранок — сивий, марудний, наче зажурений.

— Дядьку! — легенько торкнув Кузьму. Той не відповідав.

Грабовський рвучко смикнув шинелю, припав вухом до грудей Кузьми, прислухався.

Серце не билося.

— Все. Кінець, — прошепотів Грабовський.

Пройшовся до дверей камери, постояв коло них роздумуючи і повернувся до нар. Очі на мить зупинилися на маленькій калюжі. На сірій поверхні розлитого вночі супу червоніли шматочки запеченої крові.

Павло повернув тіло Кузьми горілиць, випростав ноги, склав на грудях руки, пальцями розчесав скуйовджене волосся на голові. Спробував зімкнути очі, але повіки не стулялися, очі продовжували дивитись на світ скорботно і докірливо.

Підійшов до заграбованого вікна. За вікном висів густий туман, крізь який ледве манячила будка вартового. Надворі йшов дощ, густий, повільний.

— Снідай та готуйся в дорогу, — почув Грабовський і побачив простромлену через квартиру в дверях руку тюремника з казанком. — На! Чуєш! Чи тобі позакладало?

— Чого горланиш, бусурмане? Перехрести хоч лоба, — відповів Грабовський. — Бачиш, віддав богові душу, — показав рукою на тіло Кузьми.

— Еге-ге-ге!! — голосно зареготав тюремник, ошкіривши великі рідкі зуби. — Помер? Ну, то й що? Воскрешати буду його? Марна праця. Добре зробив, їх за день стільки представляється, що якби я за кожного хрестився, то й рука спухла б. Бери! Чи знову не хочеш? Ну, не хочеш, то як хочеш, тепер ти мені вже без надобності, — і тюремник тицьнув казанок.

— А коли ж заберете тіло?

— Тіло? — перепитав тюремник і причинив квартиру, не відповівши. — Йому вже нема куди квапитися. То будеш снідати?

...Грабовський стояв коло заграбованого віконця. Дивився, як після мжички, що вже вгамувалась, розсівався туман. Удалині виринали дахи будинків, бовваніла фабрична труба, ліниво хитались верховіття високих вілх.

— Збирайся на етап!

Коло дверей камери стояли два тюремники. Один тримав старі подерті носилки. Другий, притулившись спиною до стіни, пожадно обмацував очима Кузьмові сакви, що горбочком лежали на нарах.

Грабовський надягнув шинелю, взяв маленьку скриньку і, відчинивши її, почав збирати з стільця шматки списаної бібули.

— А це куди? Не бери! — загрозово простягнув руки тюремник, відірвавши очі від сакв. — Не чіпай!

— Це ж мої.

— Не велено жодних бомаг виносити, — сухо пояснив той. — Не положено. Рушай. В ізюмській ще напишеш, там, у Марченка, все можна...

Грабовський перегорнув аркушки, пробіг їх очима, намагаючись запам'ятати написане, зітхнув і підійшов до нар. Скинув кашкета, пучкою перехрестив Кузьму і поцілував у жовте, як віск, чоло.

— Прощай, друже, — сказав тихим, але твердим голосом, дивлячись у розплющені очі покійного. — Прощай і прости... мої помилки... Я все зрозумів і запам'ятав .. Спасибі

тобі! Я напишу про тебе, обов'язково напишу!... Щоб знали... Напишу...

— Напиши, напиши... — хихикнув тюремник.

Але Грабовський ніби й не почув його. Ще трохи постояв мовчки і взяв скриньку. Тюремники також мовчали, тупі й бездумні.

8

Ізюмська тюрма на терені Харківщини вважалася зразковою. Начальник губернського жандармського управління завжди хвалив її, ставлячи в приклад іншим і за чітку регламентованість внутрішнього життя та справне виконання наказів згори, і за дбайливе ведення документації та порівняно невелику кількість у ній скандальних випадків. Правда, він гаразд розумів, що відносно благополуччя у тій в'язниці зумовлене деяким лібералізмом її наглядача Марченка, але про те волів краще примовчувати не тільки перед міністерством юстиції, але й перед своїм найближчим начальником — губернатором: треба ж йому бодай для стороннього ока мати порядні, показові тюрми, щоб і самому виглядати на людях непогано. Тому, запобігаючи на всякий випадок щось непередбачене, наказав замість місцевої обслуги до камер харківських народників поставити інших вартових, викликаних з печенізької центральної каторжної тюрми.

Ці вартівники, що самі себе з гордістю звали просто печенігами, мабуть, були гарно проінструктовані, а ще краще настрахані: перший тиждень стояли проти кожних дверей суворо насуплені, німі й неприступні, мов фортеці. Здавалися мертвими, зробленими з дерева або каменю. Тільки вії і товсті вилиці, що зрідка ворушилися, видавали в них живих людей. Цвинтарна тиша коридора скаламучувалася лише коли появлявся ізюмський справник, який старанно перевіряв варту. Тоді задубілі печеніги переступали з ноги на ногу і глухо шморгали носами.

Якийсь час не виявляли себе також в'язні: перші три дні по переїзді сюди продовжували голодування, розпочате в Харкові, а потім, прийнявши їжу, тихо лежали в своїх закутках, мовчки оклигували — були так збезсилені, що не могли рухатися. На прогулянки, які почалися згодом, теж виходили чинно й ладно, без бурхливих екзальтацій, наче слухняні, добре виховані діти. Чемний кивок головою, сумний погляд очей, міцний потиск рук, короткі шепітні перемови — ото і все. Діти, божі діти, безгрішні ангелята, первісні потомки Адама і Єви. Ними б милуватися батькам, сусідам, з них би брати приклад, вчитися жити...

І, може, поведінка арештантів, як і довге спартанське німування, почала впливати на печенігів, розворушувати їх: вони поволі губили свою службову врочистість та суворість — чухалися, нагинались, робили по два-три кроки, виймали з піхов шаблі, закурювали, переморгувалися, а то й перемовлялися між собою. Людська природа брала своє — вона мудра, її не обдуриш, вона знає, що робить, у неї є свої тверді закони.

— Дивні якісь рештанти, — мимрить, ніби сам собі, один. — Анітрохи не схожі на бандюг-криміналістів печенізької. До тих справді треба шаблі й наручників, та й обережності. А ці — молоденькі, худесенькі, як каченята, дивися, не пиячать, не ріжуться між собою, не лаються, навіть кривого слова не почуєш від них. Для чого

запроторили їх до одиночок, пощо так пильно стерегти?

Це каже Перцов — чоловік років на сорок, якого поважають усі печеніги. Говорять — він розумний, поміркований і слова на вітер не кидає.

— Хіба я знаю? — відповідає запитанням одноокій Филімонов. — Сам думаю і ніяк не дошолопаю, що воно й куди. Так наганяв нам справник страху, наказував, попереджав, лякав. Думалося — побачимо справді щось страхотливе, якихось душогубів, а вийшло...

— З грізної хмари завжди малий дощ, — докидає Волков.

— Казав, страшні злочинці, революціонери...

— Соціалісти...

— А хто вони, братці, оті соціалісти?

— Запитай справника.

— Не скаже, юродивий.

— Ще й назад може відправити.

— Можна запитати в них, рештантів.

— Еге, в них...

— От ти кажеш — назад відправити, — міркує вголос вартовий з перерубаним і марудним лицем. — Хай відправляють. Мене, мовити правду, Ізюм не приваблює, навіть нудить. У нас дома знав одне — перед тобою зарізяки, є що стерегти й чого самому остерігатися. А це — монастир з дітлахів, нема кого й за боже пришиття схопити, душу витрясти і посміхнутися. Ні, ні, як собі хочете, а тут невесело. І Прощі, сам каже, дуже сумно, нема ніякої розваги-переваги.

— Ще б пак, — подає голос також Андреев. — Знайшов собі кумпанію. Прощка сам п'ять років був каторжником за вбивство власної дружини та дітей. Розважився... Він давно звик пиячити й витрушувати душі, то йому тут і сумно, а мені цікаво придивитися до цих юнаків. Справді, чого за ними встановили такий суворий нагляд?

— Можливо, у них є щось таке, чого ми не знаємо...

— Щось таке... І скаже розумна голова...

— А ти не лізь з своїми клешнями. Може, і справді в них...

— Плетеш дурне. В них, у них... Ти не бачив їх? Голі, як соколи, до того ж слухняні і обходительні. Це тобі не наші душогуби.

— Агей, Перцов! Ти ж у нас майстер на всі руки, годен і мертвого розворушити. Може б, поговорив з котримсь, дізнався..

— Поговорити... Зараз прибіжить справник, от і дізнаєшся...

— Таки треба дізнатися. Сторожимо, а кого?

— Треба, треба. . Всі розумні, тільки бояться вночі надвір виходити, а тому вранці штани мокрі... Потрібна якась приклучка. Не зайду ж я ні з сього ні з того в камеру і — здрастуйте, я ваш далекий родич, а далі скажіть, хто ви такі і чого сюди попали... Необхідно щось придумати.

— Ти чоловік розумний, то й придумай...

За безжурними балачками печеніги й не помітили, як покинули свої пости і

скупчувалися напроти дверей Михайла Рклицького. Зате їх бачив і чув тонкий на вухо пожилець камери. Він, притулившись до вічка, подумки також шукав приводу, щоб зав'язати з ними розмову. Хотів уже було постукати в двері, як зненацька набігла інша думка. Він заспівав свою улюблену пісню:

Та нема гірш нікому,
Як тій сиротині,
Ніхто не пригорне
При лихій годині.
Та не пригорне батько,
Не пригорне мати,
Тільки той пригорне,
Хто думає взяти.

І побачив — вартові раптом розбіглися хто куди. Не рушив з місця один Перцов. Щось показував на мигах (здається, просив не гриміти чобітьми) і мимрив губами.

Та налетіли гуси
З далекого краю,
Замутили воду
В тихому Дунаю.

Почувши тихий стук у двері, Рклицький перестав співати. Глянув у вічко і побачив посеред коридора ізюмського повітового справника. Той грізно звів брови, пройшовся сюди-туди, пильно оглянув печенігів.

— Що тут у вас?
— Нічого, — відповів Перцов.
— Не бунтували?
— Навіть не шебернули. Сплять.

Справник поторгав троє дверей, приклався до вічок.

— До ранку, — сказав, — вартуватимеш з Филімоновим. Решту заберу на підміну біля карцерів та на чорному дворі.

— Беріть.
— І мене залишіть з Перцовим, — викликався бородатий Волков.
Але справник недобре насупився.

— Пішли, — кивнув головою, і коридор спорожнів. Перцов показав Филімонову на двері, в які вийшов справник з вартою, провів очима по коридору, підтягнув шаблю на боці.

— Наглядай, щоб бува хто...
Сам постукав у двері Рклицького.
— Чого? — запитав Михайло.

— Вибачай, що перервав твою співанку. Начальство приходило. Продовжуй, уже ніхто не заважає.

— Сподобалось?
— Гарні слова. Можна голосніше. Візьми спочатку.

Рклицький уважив прохання.

Як ми кохалися,

Мов голубів пара, —

Тепер розійшлися,

Як чорная хмара,

Перцов одсунув кватирку, через яку подавали їжу.

— Слухай, чому воно так?

— Що?

— Слова уже ніби знаю, а на голос не втну.

Він спробував заспівати.

— Нічого не виходить, хоч караул кричи.

— Треба підучитися.

— Підучиш?

— Хочете?

— Дуже. Тут, розумієш, діло тонке. Буваю іноді в сусідів, запрошують, коли веселяться. Вони співають, підохочують і нас, а ми з жінкою ні тпру, ні но, ні дай, ні візьми. Незручно сидіти ступою. І, знову ж таки, душа просить, хочеться... Трохи вже наловчився про Галю молодую та про гусей, що йдуть на став, але того ж мало. Компанія, брат... Хоч би ще оцю, що ти співаєш. Навчиш?

— Можу. Тільки з мене співак, як з псячого хвоста сито. Послухали б Сашка Енгеля, ого-го.

— Отой з п'ятої камери?

— Еге.

— Так він же юда.

— То й що з того?

— Пісень, мабуть, не знає ваших.

— Знає і наших, і ваших.

— А такий непоказний, миршавий, рудий.

— Соловей також не дуже показний.

— Так, кажеш, він...

— Попросіть і почуєте.

— Пізно, хай уже завтра. Хотів би ще запитати тебе одне.

— Питайте.

— Скажи мені, хто з вас найголовніший і найрозумніший?

Михайло посміхнувся, але півтемрява сховала ту посмішку від простодушного Перцова.

— Найголовніший і найрозумніший... Нащо вам?

— Є одне діло.

— Мабуть, Грабовський.

— І я так гадав.

— Чому?

--- Розумієш, борода, вуса, завжди ходить з книжками, читає...

— На попа вчився, семінарист...

— Он воно що. А ти ж?

— Студент.

— Значить, менший від семінариста?

— Трохи.

— А інші ж хто такі?

— Різні. Студенти, семінаристи, гімназисти, учні фельдшерської школи, майбутні лікарі.

— Дивися ж ти! І фершали?

— Ліда Лойко — готовий фельдшер, а Балабуха і Голосов майже лікарі, вчилися на медичному факультеті Харківського університету.

— Справді? Чому ж справник говорить?..

Що говорив справник, Перцов не встиг повідати, бо його покликав Филимонов. Вони шепталися, закурювали, а за якусь хвилину Перцов уже відчиняв квартиру Грабовського.

Глянув — і здивувався: в'язень снувався по камері, щось жебонячи.

— Не спиться? — запитав.

— Зараз ляжу.

— Можна й не лягати, коли сон не приходить. Учені, кажуть люди, завжди якісь химерні. Думав трохи побалакати.

Грабовський підійшов до квартирки.

— Про що?

Перцов оглянувся, кивнув Филимонову, одімкнув двері і став на порозі камери, обтягуючи насокирену шинелю.

— От, ік приміру, нас привезли сюди і все лякають — соціалісти, соціалісти, але не кажуть, що воно таке, а ми, печеніги, хочемо знати. То чи не могли б ви розтовкмачити мені, а я б передав своїм.

Цього запитання, як і взагалі нічних відвідин вартового, Павло зовсім не сподівався. Дивно справді. Невже й похмурі печеніги оживають? А може, підступ? Але який і для чого? Кому він потрібен? Допити закінчилися ще в Харкові, жандармерії відомі дії та погляди народників, їх справа давно пішла на розгляд найвищих державних інстанцій, арештанти не дочекаються вирішення своєї долі...

— Чи й ви того не знаєте? — захвилювався Перцов.

— Знаю.

— Слава богу, — зрадів печеніг. — То кажіть же, бо знову справник може припертися.

— Соціалістами називають тих людей, які хочуть знищити самодержавство і встановити новий лад, справедливий, соціалістичний.

— Соціалістичний?

— Землю у панів, а фабрики й заводи у капіталістів забрати і передати трудовим

людям — сільським та міським громадам. Завести рівне право для всіх, щоб не було голих, голодних, покривджених...

— І ви того домагаєтесь?

— І ми.

— О-о-о. А тюрми залишаться?

— Служба потрібна?

— Ну, живий про живе думає.

— Залишаться, але тільки для тих, які не хочуть чесно працювати і завдають шкоди суспільству — злодії, вбивці, різні здирники.

— Такі, як Проша?

— І такі. Його ж, здається, уже нема між вами.

— Нема, утік, подався назад до наської тюрми. Каже, невесело...

— Шукає веселого життя?

— Атож. Він такий. Значить, кажете, соціалізм. Тепер ясно, спасибі, бо справник торочить... Мабуть, сам не тямить.

— Тямить, та навмисне забиває вам баки, нацьковує на нас. Коли хочете, завтра дам вам книжку, в якій самі знайдете і про соціалістів, і про царя, навіть про таких, як Проша.

— І про Прошу, того п'янюгу, написано?

— Про таких, як він, що служать цареві. Візьмете?

— Взяти можна, але я неписьменний.

— А з ваших хто-небудь читає?

— Один Волков трохи бекає, але тільки по молитовнику.

— Якщо хочете, вранці сам прочитаю вам уголос на коридорі.

— Оце діло інше, ми до того вдатні. Знаєте, і страшно, і цікаво.

— Без риску і блохи не зловиш...

— То правда. Пораджуся з своїми, а потім скажу вам.

— Радьтеся.

9

Уже в середині великого посту Марченко почав не пізнавати свою тюрму, а як запахло весною, то від того жорстокого порядку, який встановив справник зразу ж по приїзді харківських народників, не залишилося й сліду. Всі камери політичних від самого ранку і до пізнього вечора одчинені, арештанти ходять один до одного на посиденьки, збираються по три-чотири разом, читають, сперечаються, навіть розігрують водевіль "Москаль-чарівник", приймають відвідувачів коли хочуть, а печеніги з ними запанібрата, прямо-таки на дружній нозі, роблять їм різні покупки, приносять свіжі газети.

Дуже змінилися посланці печенізької каторжної. Згубили свою мовчазність та похмурість, стали балакучими, моторними, жвавішими й веселішими, посміливішали. Сам городовий бачив і чув, як вони, вечеряючи в трактирі, кричали: "Хай живе соціалізм!", "За здоров'я наших соціалістів!" Гарно навчилися нести службу: більше

стоять не біля камер, а при коридорних вікнах, пильно стежачи за тим, яке начальство наближається. Наглядач усе це знає: ідеш подвір'ям і бачиш вартового через шибку, а заскочиш у коридор — тихо, двері камер замкнені і печеніги стоять коло них, наче жердки поковтали.

Так, так, Марченко знає, і його іноді охоплює страх — легко можна загубити службу або й за ґрати втрапити. Страшно, та що поробиш? Він же не звірюка безсердечна, а живий чоловік. Має і власних дітей. Хто знає, як складеться їхнє життя, якими стежками підуть, де закінчать ті стежки. От був Брайловський — всього двадцять шість років, тільки жити та бога хвалити — і нема: минулої ночі преставився. Позавчора приїхала його ненька, сива, мов голубка, чекала, аби випровадити сина в останню дорогу. Чи витримає, бідна, ті проводи? Тут камінь заплаче.

Ні, ні, Марченко таки не кривдитиме політичних в'язнів. Славні вони люди — письменні, чемні і на всілякі штуки вдатні. От хоч би Ліда Лойко: подивилася наглядачеву дружину, потерла скроні, перенісся — і наче стерла мігрень, аж дома веселіше стало. Або Микола Голосов. Запеклий рибалка. Каже, вміє ловити рибу і доріжкою, і блешнею, і підсакою, і нахльостом поміж кущами. Мастак. А яку сітку зв'язав — не намилиуєшся, такої і в Харкові не знайдеш.

Наглядач давненько вже плекає знадливу мрію. Настане весна. Він тихенько, щоб не знав справник, візьме Миколу Андрійовича, і вони удвох майнуть на Донець. Повудять рибку, наварять пресмачної ухи, вихилять, звісно, по чарочці міцної калганівки і набалакаються досхочу. А справникові — дулю, все йому недогода, готовий облизувати начальство і спереду і ззаду, аби вислужитися...

Шкода Брайловського. Та ще й з Грабовським не знати, що буде. Здається, теж наставився туди. Майже місяць уже хворіє. І недуга якась незрозуміла. Ночами рідко спить, їсть трошки-трошки, мов котеня, висох на тріску, з кожним днем тане, наче свічка лойова. Вдень читає, пише або ж лежить на нарах, дивиться в стелю і щось шепче, а ночами... Зайдеш у камеру — змовкне, запитаєш, що з ним — відповідає:

— Нічого, серце поболіє...

На вимогу завідуючого ізюмської тюремної лікарні Феоктистова півмісяця тому перевів хлопця до нього. Той костоправ стежив за ним цілих дванадцять днів і прийшов до страшного висновку — в'язень божеволіє, робить, мовляв, якісь недоладні рухи, істерично ридає, впадає в тяжку меланхолію. Недуга затяжна, хронічна і ледве чи піддається вилікуванню.

Марченко несхитно певен: Грабовський хворий, тяжко хворий, але не божевільний. Ой Феоктистов, Феоктистов, якби випало тобі так пожити, як він жив, стільки поголодувати, поспати на цементі, коли б тебе так помордували, так полікували, як лікували його в твоєму арештантському бараці різними мушками та бромом, одірвали від товариства, дошукувалися в тобі психопата, навмисно робили ним, ти б не ридав, не впадав у меланхолію, а ліз би на стіну, заводив скаженим вовком. От же повернувся вчора хлопець до в'язниці, наглядач побалакав з ним і побачив: він абсолютно нормальний, але дуже знервований і змучений. Всю ніч просидів при Брайловському,

той і помер у нього на руках...

Уранці всі арештанти і навіть печеніги просили наглядача зробити людський похорон покійному. Він не зміг відмовити — занадто важко все це, подібна смерть за час його нагляду ще не траплялася в ізюмській тюрмі. Звелів пофарбувати і оббити червоною китайкою домовину, покласти в неї нову подушку. Попа не покликав — Брайловський не православний, — а равин не прийде до в'язниці. Дай бог, аби хоч не наскочив справник. Той паскудний чоловік може все зірвати і лиха накоїти. І виплодиться ж на світ таке нещастя.

...Похорон почався опівдні. Самі в'язні обмили, спорядили товариша в його камері, винесли труну в коридор і поклали на два стільці. Обличчя й руки покійного були бліді й жовті, наче навощені, тільки під очима синіли густі сліди задавненої муки. На білій подушці його буйні кучері здавалися особливо чорними й гарними.

Коло домовини стояли в'язні, а за ними — печеніги. Всі мовчки ковтали терпку жалобу і витирали сльози на очах. Скорботну тишу сколихнув Енгелів баритон. Завжди такий соковитий і дзвінкий, тепер він тужив, ледь-ледь відлунюючи хрипкими нотами:

Замучен тяжелой неволей,

Ты славною смертью почил,

В борьбе за народное дело

Ты голову честно сложил.

— Прощай, Соломоне.

— Прощай, товаришу.

— Прощай, друже.

— Рідна земля тебе не забуде.

— Ми підемо далі тією ж дорогою, і твоє ім'я завжди буде між нами.

Грабовський не міг вимовити слова, упав на груди покійного і застогнав. Михайло Рклицький та Ліда Лойко завели його в камеру і положили на нари. Інші товариші винесли домовину до брами і передали тюремній обслузі.

Всю другу половину дня коридор німував. І в'язні, і вартівці тинялися кволі й марудні, немов осінні мухи. Камери були повідчинені навстіж, і ніхто не остерігався наскоку начальства. Так і звечоріло. Згодом арештанти поснули, а Перцов та Филімонов відлучилися в місто повечеряти. Куняв тільки один Волков.

Раптом у коридор увірвався справник. Розлютований, зразу кинувся до Волкова.

— Спиш?!

— Вартую, — спокійно відповів той.

— Оце так?

— Погано?

— Що тут сьогодні було?

--- Похорон.

— Хто дозволив?

— Не мав же покійник у камері гнити.

— Демонстрацію, маніфестацію влаштували?

- Прощалися. Хороший хлопець був.
- Хоррроший?!
- Тихий, душевний. Мучився, бідний.
- Замокни, мурло!
- Мовчу.
- Де Перцов і Филимонов?
- Мовчу.
- Де, я тебе питаю?
- Пішли по надобності.
- Чому камери відчинені?
- Провітрюються, щоб хлопцям краще спалося. Після похорону...
- Зараз же замкни!
- Хлопці просили не замикаати.
- Дай ключі!
- Не дам.
- Не даси?!
- Ти мені ніякий не начальник.
- Сахалінщик!!

Волков нарешті також озлився.

— А на мене не кричи, бо я зараз...

Він вихопив з кобури свій револьвер і почав зводити курок.

Справника наче вітром видуло з коридора.

Після похорону Соломона Брайловського життя-буття ізюмської тюрми круто звернуло вбік. Настали чорні дні, і тепер політичні в'язні, припинили в камерах, тужливо згадували свою недавню вольницю. Перцов, Филимонов і Волков були заарештовані, чекали суду, а обновлену варту безперервно очолювали, чергуючись між собою, помічник повітового справника та два старші пристави з тієї ж поліцейської дільниці. Марченко ходив немовби з ополонки витягнутий, зітхав і скаржився:

— Біда. Напевно, ревізія буде, а в мене півсотні нових халатів не вистачає. Посадять і за розтрату, і за людяне ставлення до арештантів. Вони знають, як скрутити людині в'язи. Та ще той справник, бодай йому ..

Пожвавішали харківські народники аж тоді, коли отримали присуд. Навіть раділи. І не тільки Рклицький, Балабуха, Лойко, яким належало відбутися п'ятилітнє заслання в Сибіру, але й Коган та Енгель, покарані найжорстокіше (перший мав вісім, а другий десять років прожити в холодній Якутії). Думали не про міру, справедливість чи несправедливість присуду, а про те, що нарешті вирвуться з-за ґрат, подихають чистим повітрям, побачать літнє сонце і вільних людей, розімнуть засиджені ноги, забудуть тверді в'язничні нари.

Не радів лише Павло. Зачитуючи вирок, справник його прізвище навіть не згадав. А в кінці пояснив:

— Ваша справа, Грабовський, ще не розглядалася.

— Чому?

— Можна тільки здогадуватися. Ви майже всю зиму хворіли, і тоді ми просили вищі інстанції не поспішати з вирішенням вашої долі. Правда, в кінці першої половини квітня я, посилаючись на інформацію Феоктистова, рапортував губернаторові про поліпшення вашого здоров'я, та, мабуть... Широ кажучи, нам хотілося б і вас якомога скоріше спровадити, але...

— Що ж мені робити?

— Можу порадити одне: негайно йдіть на медичну комісію, хай вона ще раз засвідчить ваш нормальний психічний стан, а ми оформимо нові документи і спішно надішлемо прокуророві харківської судової палати.

Поважний лікарський консилиум при ізіумському окружному суді справді зібрався швидко і провів ретельне обстеження, але на тому все, власне, й скінчилося. Минали дні, тижні, нарешті з Ізюма в московську пересильну тюрму вирушили всі засуджені харківські народники, а прокурор не відгукувався.

Ще важче затуживши, Грабовський знову занедужав. Тоді й вирішив клопотатися, аби його повернули до харківської в'язниці. Причиною для переводу виставляв кончу потребу бачитися з братом та сестрою, а мав на думці також інше — зустріти бодай когось з своєї організації. Там, якщо вони схоплені поліцією, мали бути і Олекса Макаревський, і Евеліна Улановська, і Василь Бражников, а може, й брати Уси та Іван Піщанський...

Цього разу губернатор не дуже зволікав: під кінець третього тижня прийшло його розпорядження — перевести.

От і знову знайомі, рідні й до щемкого болю милі місця. За вікном вагона, зовсім недалеко від рейок, половіли пшениці, похитувалося вусате колосся ячменів, пінилися білі гречки, а за далеким обрієм мріли ліси та переліски. На житяних полях уже де-не-де стояли полукіпки, пустош тирлувалися вівці, гуси.

Промайнули кучеряві садки Москалівки, блиснула вузьенька стрічка Лопані, і поїзд спинився на станції.

Логвинов стрів Грабовського з неприхованою радістю.

— А-а-а, у-у... — мстиво прогук.

Видно, згадав, скільки мороки завдав йому цей непокірний бородань торік узимку.

— Зараз ми тебе...

Камера, в яку завів наглядач в'язня, була навпіл перегороджена суцільними і так густо заплетеними ґратами, що через них тільки ледь-ледь ряхтіло вікно на протилежній стіні. На хвірточці у ґратах висіла міцна колодка.

— Одчиніть хвіртку, щоб можна підійти до вікна і дихати свіжим повітрям, я хворий.

— Що-о-о?

— Мене голова болить.

— Ха-ха-ха...

— Лікаря надішліть.

— Ще, ще...

— Прошу відкрити мені абонемент...

— Тепер також збираєшся викидати фіглі-міглі? Я тобі влаштую пансіон, влаштую, запам'ятаєш...

Пообіцявши, ще раз зареготав зловісне, гримнув дверима і крутнув у них ключем з того боку.

Що він далі робив, аби виконати свою обіцянку, назавжди залишилося таємницею для історії, але таки виконав — через три дні Павло переступив поріг цегельно-червоного будинку арештантських рот на Холодній горі. І тепер почав пригадувати жахну розповідь про ці роти Михайла Рклицького, який побував у них зразу ж після ув'язнення. Страшні вони, страшніші й придумати важко — табір безправ'я, дикого свавілля та цілковитого беззаконня.

Камера, відведена тут Грабовському, темнотою, пліснявою і брудом не поступалася перед тією, з якої прийшов від Логвинова, але в ній, на відміну від тієї, окрім того, кишмом кишіли голодні та настирливі, мов пси, пацюки. Вдень вони ще трохи побоювалися, а вночі налітали цілими зграями, стрибали, гризлися між собою, пищали. Щоб хоч саяк-так перележати ніч, доводилося шинелю не тільки застібати, але й підперізувати, комір підіймати, кашкет насувати на вуха, а обличчя й руки обв'язувати рушником та білизною.

Найбільше дошкуляв брак книжок: їх заборонялося не лише брати в тюремній бібліотеці, але й отримувати ззовні. Ті, що привіз з ізюмської в'язниці, Павло перечитав по кілька разів. Щоб затамувати пекучу жагу, накинувся на німецькі та французькі граматики і словники, почав писати й перекладати...

Так спливали літо, осінь, поволі насувалася зима. Засилав клопотання, домагаючись присуду, і в департамент поліції, і в міністерство юстиції, і в харківську судову палату, а звітіля — ні слова, ні півслова, наче змовилися мовчки dokonувати його. Почав різко спадати на силі і губити нервову рівновагу. "Я, — скаржився прокуророві судової палати, — продовжую хворіти, і нервово і фізично зовсім ослаб, останнього часу ледве ходжу і ночами не сплю".

Сподівання зустріти когось з харківських народників також виявилися марними — ні в тюрмі Логвинова, ні в арештантських ротах товаришів по організації не було. Раз на прогулянці бачив трьох печенігів. Вони вже стояли перед судом — Перцов та Филимонов одержали по шість, а Волков дванадцять років каторги — і того ж дня мали рушити на Акатуй. Сумували, проклинали ізюмського справника, однак не каялися.

Щонеділі навідують його Михайло та Марія. І тоді він щасливий, тоді йому легко й радісно: слухаючи рідні дзвінки голосочки, забуває і брудну та холодну камеру, і напосідливих пацюків, і глухий щем у грудях, і все на світі.

От і сьогодні прийшли, повернувшись після різдвяних вакацій з Пушкарного. Радіють, що застали брата, викладають подарунки від матері, Олександри та шурина, щебечуть, переказуючи слобожанські новини.

— За хату вже розплатилися. Григорій прикупив ще півдесятини землі, отам за вигоном, думає весною ярою пшеницею засіяти.

— Матвія Колупая за великі хабарі вигнали з поліції, а він, повернувшись додому, вижив Любинського і сам паламарює при Обухівському. Обидва не протверезюються і ночують у монопольці.

— Тихін також був дома, передав тобі привіт.

— Як він учиться?

— Гарно.

— Мати озута й одягнута?

— У тому, що ще ти купив на зароблені в Трутовського гроші. Збиралася разом з нами їхати до тебе, та простудила ноги і захворіла. Казала, вичунявши, зразу ж приїде. Не знаєш, коли тебе відправлятимуть?

— Прокурор судової палати передав начальникові арештантських рот: якнайскоріше.

— Куди?

— Мабуть, у Сибір.

— На скільки?

— Не знаю. Моїм товаришам дали по п'ять-десять років. Цього ж треба сподіватися й мені.

— Десять років, — тихо повторила Марія, і в її зіницях хитнувся тяжкий смуток. — Десять... Як у той Сибір дійти і стільки перегибати? Аж страшно.

— Нічого страшного, сестричко, нема, — зітхнув Павло, — я уже звик. — І посміхнувся. — Ти з Михайлом тим часом закінчите науку, поодружуєтесь, надбаєте дітей, а я повернуся з ще більшою бородою, житиму біля вас, коли приймете, і няньчитиму небожат.

— Ат, іди ти, таке скажеш...

— Швидше повертайся, братику, — докинув Михайло, в якого теж уже засівалися вусенята. — На покуті посадимо тебе, не дамо пилинці впасти на твою дорогу голову.

10

Дороги, дороги!

Примхливі й незавбачені, як людські долі. Де ваш початок, де ваш кінець? Хто зміряв вашу далину? Хто збагнув ваше химерне, як юнацька фантазія, плетиво? Хто? Біжіте, біжіте ви, не знаючи куди, не відаючи за чим. Біжіте наосліп. Гори і доли, ліси й степи, річки й проярки — все, все стелеться вам під ноги. І так — віками.

От дві ненароком зустрілися, посміхнулись одна одній мрійними очима, грайливо метнули вузькими стрічками, перестрибнули одна одну й помчали в різні боки, ховаючи; свої гінкі хребти між сніговими заметами. А чи зустрінетесь ще раз?

О-о-о .. Гора з горою не сходиться, а люди, а шляхи... Там, попереду, ви знову перетнете гнучкий стан своєї, такої ж, як і ви, плоскогрудої посестри і знову заховаєтесь між горбатими заметами, загубитесь у тумані часу й простору.

Аж душа холоне. І думки шматує далекий виднокіл.

Дороги...

А навколо, куди сягне око, поле та поле — широке, розлоге, встелене білою, аж

сліпучою, ковдрою. Тільки де-не-де в тому безкрайньому полі тьмяніють, клубочаться, як густий дим, островці лісів, бовваніють ожереди соломи, хитається торішне бадилля...

Дороги. Тяжкі й незвідані. Скільки вже пройдено вас, а скільки ще попереду! Одна Сибір неісходима, казав поет...

Поле. Таке з дитинства миле! Орали, сіяли, баштан садили...

Батько, паламар, ходив за плугом, мати и Олеся саджали картоплю. Павло водив сліпого коня, наштотхуючи його до борозни...

Околиця великого міста солодко ніжитья в передранковому сні. Москва — столиця російських царів та імператорів. Приємно, кажуть люди, під теплими ковдрами. Не хочеться вставати, хай навіть гудки вже кличуть до праці.

Вулиці, тісні провулки, горбовини, виярки.

Десь і сонце, сяйнувши один раз своїм золотим чолом, пірнуло в сивогриві хмари.

— Агов! — зупинився жандарм і відсапнув усім тельбухатим черевом. — Гов! Звертай сюди!

Арештант, що йшов попереду, також зупинився, але не повертав туди, куди показував той. Мабуть, не второпав.

— Звертай, звертай-бо, — повторив жандарм-конвоїр, тикаючи кожушаною рукавицею на браму. — Це і є вона — Бутирка. Ну, як? Гарна? Чи не до смаку?

Арештант мовчки підступив до брами. Конвоїр довго шпортався коло хвіртки, шукаючи клямку, але, не знайшовши її, почав гамселити перемерзлими чобітьми в браму, збуджуючи похмуру ранкову тишу. Чийсь грубий голос невдоволено озвався за брамою.

— Не бурчи! Відчиняй! — гукнув і жандарм.

— Хто?

— Свої!

— Свої коней викрадають.

— Не патякай. Відчиняй. Діло є.

— Зараз! Діло в нього, — знову пробурчало за брамою. — Чого такий шпаркий? Квапишся, як попівна до шлюбу.

І затихло. Минуло доволі часу, а брама все німувала. Ще грюкнувши, жандарм пошкріб потилицю і почав набивати тютюном люльку з довгим цибухом.

— Скуштуй потерухи, — простягнув арештантові кисет. — Зігрієшся трохи. Домашній. Бакун. Сам сію, як каже моя Гапка, сам і споживаю, хай дасть бог здоровля. Бери.

— Спасибі Не палю.

— Збираєшся, мать, довго жити? Ну, роби як знаєш. Дивися тільки, щоб не прошпетився. Так мій дід, хай земля йому пером, збирався до ста літ доскочити. Не пив, не кутив, за молодицями — ні. А в піст зовсім не їв. Як святий жив. І що ти думаєш? Кажуть, не доплентався неборак навіть до п'ятої чисниці. На дорозі преставився. Смерть — то вже діло, брат, у десниці божій, кому скільки на роду написано, то й маєш: або кусай, або лише дивися. Значить, не хочеш? Ну, не хоч, то як

хоч. Я так уже, за звичкою...

Жандарм міцно затягнувся і зник на мить у сизій хмарці диму. По часі виринувши з неї, він вдоволено заворушив зарослими рудою щетиною вилицями.

— Стукайте ще, бо мене вже ноги не тримають, — попросив арештант. — Може, там знову позасинали.

— Та кат їх знає, — жандарм почухав потилицю, ліниво позіхнув і знову grimнув у браму. — Не квапся, парубче. Роздивляйся, щоб запам'ятав. Бо не встигнеш навіть оглянутися на задні колеса. Це тобі не в Ізюмі і не в Харкові. Тут, у Москві, вашого брата не тримають: раз-два, і ваших нет. Так і знай. Надивляйся і начувайся. Щоб запам'яталося, значить.

Та арештант не слухав балачки жандарма, вкутаного в нову теплу бекешу. Його рідка, як решето, в кількох місцях залатана шинелина метляла полами на дошкульному вітрі, а задубілі коліна, наче від пропасниці, дрібно делькотали. Він тупцював на утрамбованому снігові, надсадно дихав у руки, але це не помагало. Чув, як від холоду і втоми йому туманиться в голові, на очі звільна насуваються повіки. Ноги кам'яніють, здається, й серце дубіє.

Нарешті заскрипіла залізна хвіртка, і з неї вивалився вартовий у довжелезному, як ряса, кожусі, у величезних валянках, з башликом за плечима.

— Звідки такі нетерплячі? — запитав, не дивлячись на прибулих.

— З солодкого та ще й теплого краю. Хіба не бачиш? — криво посміхнувся жандарм, підморгуючи на посинілого від холоду арештанта. — Не край, а рай, кажу тобі. Всі знають. Як каже моя Гануся...

— Ну годі, годі акафіста правити. Звідки, питаю?

— З харківської, — офіційно відповів жандарм.

— Отак би й сказав. Залізай, — покосився вартовий на хвіртку. — Бомагу приготуй. Бачиш, начальство, — показав рушницею у тюремне подвір'я.

Минувши хвіртку, арештант поглянув на дерев'яний будинок, що правив за канцелярію Бутирки. На порозі стояв високий, сухий, наче кочерга, чоловік. Це був наглядач московської пересильної тюрми.

Похитуючись на кривих, як у кавалеристів, ногах, він оглянув прибулих.

— Куди? — витріщився каламутними очима на конвоїра.

Від нього несло горілчаним перегаром. Він похитнувся і пішов прямо на конвоїра.

— Куди, питаю?

— До вас, пане, — нерішуче доповів жандарм, задкуючи від наглядача, наче від примари.

— З якої камери?

— З Харкова. Привів вам... — квапився жандарм уже з-за плечей арештанта.

— З Харкова? — зупинився наглядач. — Давай бомагу.

Жандарм похапцем висмикнув з-за пазухи пакет і, вибігши наперед арештанта, подав наглядачеві:

— Осісьо.

Видобувши з пакета аркуш, наглядач довго повзав по ньому банькуватими очима.

— Пушкарний?.. Політичний, значить?.. Це ти і є Пушкарний? Політичний? — тицьнув пальцем на жандарма.

— Ні, ні, пане, — поспішив жандарм. — То я його привів. Маю передати вам і назад повертати. Привів ..

— Кого привів?

— Його, — жандарм показав на арештанта.

— Це ти Пушкарний? — підступився наглядач до арештанта.

— Ні, не я, — відповів той спокійно, і загадкова посмішка майнула на його сухорлявому блідому лиці.

— А хто ж? Він? — наглядач ткнув аркушем на жандарма. — Ти? Кажи? Морда!..

— Ні, пане. Я — це не він. Я привів його...

— Куди?

— Сюди. До вас...

— Звідки?

— Від нас, з Харкова.

— Для чого привів?

— А хіба ж я знаю? Наш назиратель звеліли...

— Хто це міг, oprіч мене, звеліти? — визвірився бутирський наглядач. — Хто? Який це там ще?

— Ну, мій назиратель...

— Твій?

— З харківської тюрми...

— З харківської?.. — зморщив вузьке чоло. — Та якого ж ти дідька морочиш мене, коли сидиш в харківській?

— Я не сидю. Я ж привів...

— Кого? — озлився вже бутирець.

Вилиці конвоїра позеленіли.

— Його, — показав на арештанта і звернувся вже до того. — Ну, чого ж ти мовчиш? Скажи, тебе я привів?

— Мене, — байдуже відповів арештант.

— Так ти і є політичний Пушкарний? — кинув на нього каламутними очима.

— Ні, я не Пушкарний.

Наглядача, видно, смикнула за живе загадка: котрий з цих двох чоловіків, що ледь-ледь туманіють, як сновиди, перед ним, є політичний Пушкарний? Хто кого з них привів і звідкіля саме?

Він ще кілька разів допитував жандарма, жандарм пояснював, як міг, тицяв рукавицею в арештанта, але той все заперечував посміхаючись. Ця гра нарешті обридла арештантові.

— Читайте уважніше, — показав на папір.

Наглядач припинив допитування, насупив брови, і його очі втупилися в папір:

— Грр... Гра-а... Грабовсь-сь-ки-ий Па-а-вло-о Арсено-о... Арсенович. Грабовський, значить?

— Так, так, пане назиратель! — радісно вигукнув жандарм. — Грабовський, бий тебе коцюба. Тільки-но зараз пригадав. От нечиста сила.

— Також політичний?

— Так точно, політичний.

— А де ж він, той самий Грабовський?

— Я, — обіззався арештант.

— Значить, ти є політичний Грабовський? Так? А де ж той Пушкарний? — докопувався. — Це ти? — вперся він посоловілими баньками в жандарма.

— Ні, не я, — бідкався жандарм, безпорадно розводячи руками. — Його тут нема.

— Як нема? А от же написано, — наглядач копнув пальцем у папір. — О-о. Пушкар... Де ж він, той Пушкар? Кажі! Мене не проведеш, я знаю вас, таких. Ну! — гукнув він на вартового, який досі стовбичив осторонь. — Одведи обидвох до камери, а потім розберемося. Чого стоїш, морда? Валяй!

— Як це до камери? — заволав жандарм. — Змилюйтеся, пане назиратель. Та мене там... Мені ж треба їхати додому.

— Ну, ну, не варнякай, — наставився вартовий рушницею. — Кроком руш!

Жандарм зовсім пополотнів. Він розмахував руками, снуючи сині пасма, що вимотувалися з люльки, обурювався, хапливо роз'яснював. Але все це мало допомагало, бо вартовий, не церемонячись, уже штовхав його в груди цівкою рушниці.

— Оговтайтесь, — звернувся Грабовський до наглядача. — Ніякого Пушкарного з нами не було.

— Не було!.. Істинний бог, не було, він правду каже. Присягаюсь, — безладно хрестився жандарм, облесливо зазираючи в очі то наглядачу, то арештанту.

— Пушкарне, — пояснив Грабовський, коли змовк жандарм, — це моє рідне село. Там воно й позначене. Прочитайте ще раз.

— Так, так, прочитайте ще раз, — залентував жандарм. — Рідне село, позначене... Істинний бог, позначене... присягаюся на хресті...

Ще минуло з чверть години, доки наглядач второпав, що й до чого, і солдат повів Грабовського в камеру. Дорогою він сказав — до камери арештант не має права брати ніяких речей, сундучок треба здати в тюремний цейхгауз.

— Ну, — здвигнув плечима Грабовський, — коли потрібно...

— Давай свої бебехи, — кинув кривов'язий коридорний, перевірючи документи нового в'язня. — Будеш виходити — забереш.

— Дозвольте хоч книжку взяти, — попросив Грабовський уже в цейхгаузі.

— Книжку? — здивувався кривов'язий. — Яку?

— Там, — показав на сундучок.

— Маєш знати, в камері читати не велено, — сухо процідив крізь зуби коридорний. — Не положено. Понятно? Ще, може, політичецьку яку заманеться, боже борони...

— Та яку там політичецьку, — вимушено засміявся Грабовський. — Так собі

книжки, та й годі.

— Які це "так собі"? Знаємо вас, на те й приставлені тут... Так собі...

Збагнувши, що впросити кривов'язого нема надії, Грабовський вирішив схитрувати:

— Духовні книжки, божественні.

— Молитовник, чи як?

— Звісно. Треба ж свої гріхи якось спокутувати перед богом.

— То-то, — пом'якшав кривов'язий, почувши про бога. — Кажеш, молитовник?

— Та певно ж.

— Тоді, — клацнув язиком кривов'язий і віддав сундучок, — бери. Спокутувати гріхи, значить...

Грабовський видобув книжку. Коридорний простягнув руку:

— Дай-но сюди.

Довго оглядав її з усіх боків, потім висадив окуляри на носа і почав читати на титульній сторінці:

— Ги-ил-леб. Глеб. Уси-пи-ен-си-ки-ий. Успенский. Це така божественна? А хто цей Успенський?

— Не знаєте? — зопалу перепитав Грабовський і, не задумуючись, відповів: — Ну, святий такий. Великомученик. Жив у Києво-Печерській...

— Який же це? Я, хвалити бога, усіх...

— Новий святий. Сорок перший. Колишній інок Глеб з церкви святого Успенія. Хіба ще не чували про нього?

Коридорний заперечливо хитнув головою: ні, не доводилося чувати.

— Ще почуєте.

— А ти не той?.. — завагався тюремник.

— Хіба ж можна про бога брехні плести?

— Ага. То бери, коли духовна. Так, кажеш, з Києво-Печерської... новий... великомученик... Глеб з Успенія... Слава богу, — бубонів кривов'язий, ведучи нового в'язня темними вузькими коридорами.

11

Не встиг Грабовський переступити поріг камери, як чийсь руки міцно обхопили його шию.

— А-а-а! Пропаща грамота. Де ж це тебе стільки нечиста носила й нарешті сюди припровадила?

Це горланив, обіймаючи Грабовського, Михайло Рклицький. Вимучений довгою недугою, голодом і тяжкою дорогою, Павло ледве тримався на ногах. Стиснутий дужими руками, він остаточно втратив рівновагу, захитався і, якби не ті руки, простягнувся б на долівці.

— Що з тобою, Павле? — захвилювався Рклицький, всаджуючи Грабовського на нарах.

— Нічого, нічого, — відповів той тихо, напружуючи всі сили. — Я трошки полежу.

Схилився на нари, зсунув солдатський кашкет на очі і наче пірнув у колючу

темряву. Чув гострий, як уколи розпеченої голки, біль у тілі і глухий стукіт у скронях. Боліло все тіло. Навіть не боліло, а просто нило, кричало про свої муки. Ні вгаму йому, ні спокою. В груді тлумилися химерні бажання, змішані з пекучими болями й жалями.

Грабовський не любив галасу, бо давно допевнився, що галас передчасно втомлював його, затуманював мозок. Коли на зборах організації товариші в полемічному запалі здійснювали словесну веремію, він нервувався і закликав до порядку або навіть покидав зібрання. Так було легше, заспокоювалися хворі груди.

А зараз хотілося галасу, галасу дужого, невгамовного, як буря. Може, він затамує, заглушить біль. А галасу-то й не було. Це дивувало й дратувало. Будило й підганяло золотою різкою охлялі думки...

Не встиг побачити, скільки людей у цій камері. По руках, які враз підхопили його, догадувався, що мешканців тут чимало. Та де ж вони зараз? Чому не чути жодного слова, навіть шелесту, наче всі поніміли? Невже вони тихцем, як примари, вийшли з камери?

Спробував повернутись на нарах, щоб оглянути камеру, але сил вистачило лише на те, щоб витягнути з-під голови отерплу руку. І коли ворухнувся, почув приглушений, тривожний шепіт коло нар, в якому зливалось кілька голосів. Аж стрепенувся, хоча й сподівався їх.

— Ти полеж, Павле, — нахилився над ним Михайло Рклицький. — Спочинь, засни, до обіду я тебе розбуджу.

Грабовський нічого не відповів. Тільки через силу обернувся лицем до стіни і підібгав під себе ноги. Так легше заснути.

Та заснув не скоро. Несподівано в його уяві вплив Михайло Рклицький.

Рклицький? Михайло? О доле! І все постає перед очима, як живе.

Кругловидий, мов дитина, білявий, у старанно напрасованому костюмі, з піднятими над головою руками, гарячими очима — оце Михайло Рклицький. Такий, яким колись багато разів бачив його на сходках.

Товариші з харківської організації поважали Михайла, любили його квітчасті промови, і, може, саме тому він виступав на кожних зборах. Віртуозно правуючи словом, маючи чи не найбільший серед усіх членів організації запас знань з історії, сучасної політичної та художньої літератури, цей студент четвертого курсу університету легко опановував аудиторію, міг повести її за собою. Він не відчував найменших труднощів у вербуванні неофітів народницької віри.

Тільки один Павло Грабовський, учень харківської семінарії, а потім газетяр, чомусь був настороженим, обережним до Рклицького. Чому — сам не міг розібрати. Навіть відчував, що підстав для цієї настороженості, стриманості немає, проте змінитися не міг. Не раз сам себе з острахом питав, чи, бува, не заздрощі викликають цю настороженість? Але тут же доходив думки — ні, не вони.

— А що ж? — стояло, як привид, і з сумовитим докором западало в душу питання.

— Що?

Відповіді не було.

Павлові спершу також подобалися запальні Михайлові промови, але довго чути їх не міг: слухав доти, доки промовець говорив спокійно, розважливо, забувши про позу, про те, що його слухають, що на нього дивляться. Але чим далі оратор заглиблювався в нетрі теорії та історії, тим більше загорявся, втрачав спокій, збивався з плавної течії — і тоді ніби зривалася хуртовина, в якій мішма, як розцяцьковані маріонетки, пролітали історичні та літературні герої різних епох і політичних орієнтацій, починаючи від Цезаря, Робесп'єра і кінчаючи Бакуніним і Раскольниковим, Рахметовим і Базаровим. У цій хуртовині важко було не тільки розібратися, а й уловити що-небудь живе й відчутне.

Павла Грабовського це дратувало й обурювало. Йому не раз хотілося просто обірвати промовця. Він якось підсвідомо відчував відсутність будь-якого зв'язку тих численних книжкових, на диво яскравих і строкатих фактів, якими бравував оратор, з тими проблемами, котрі тут обмірковувалися, котрі пекли його, Грабовського, як власні рани.

Але головне...

Головним було, мабуть, те, що Павло не вірив у щирість Михайла Рклицького, в щирий пафос його промов. Звичайно, не мав для цього доказів. Та докази є доказами, а почуття — почуттями...

Як би там не було, а живий Михайло Рклицький, шанований і боготворений багатьма старшими членами організації, для Павла губився в густому плетиві незліченних "може".

Згодом йому набридла ця загадковість, і він силоміць виштовхнув Михайла поза коло своєї уваги. Хто, власне, такий для нього Рклицький — кум, сват, брат, ворог, друг чи ще хтось, щоб так ламати собі голову?

Для нього перестав існувати Михайло, як перестали існувати і претенденти на Михайлову славу. При згадці про них він тихо проціджував крізь зуби одне осоружне йому слово — паничі, і на губах відчував терпкий присмак. Так бувало в організації.

І раптом сьогодні зовсім несподівано все почало змінюватися. Пухкеньке, кругленьке личко, гладко прилизана каштанова чуприна, старанно напрасований костюм кольору кави з молоком — все це блідло, ховалося за новим образом Михайла Рклицького...

Крізь ледь-ледь зімкнуті повіки Грабовський бачить, як з широко розкритими руками біжить до нього Михайло. Став він якийсь простіший і мужніший. Хапає Павла у свої тугі обійми і стискає з такою силою, що аж кістки тріщать, а в голові паморочиться. Але Павло не чує болю. В його серці лунають, як звабна музика, Михайлові слова: "Що з тобою, Павле?"

Добрі, теплі, щирі слова...

Прокинувся Грабовський, коли в кутках камери уже бовваніли надвечірні сутінки. Тіло, здавалося, зовсім заніміло і стало тяжким, безсилим, здерев'янілим, наче з нього хтось висмоктав і пекучі болі, і навіть той нікчемний запас сил, який ще почував у собі, зайшовши до камери. Хотілося лежати мовчки, не рухаючись, ні на що не дивлячись, ні про що не думаючи.

Та лежати не пощастило.

— Ну як, Павле, твої діла? — перехилившись через нари, питав Рклицький. — Мабуть, їсти хочеш. Вставай, підпасеш коня. Обід є.

— Зараз, — відповів Павло.

Звістка про обід нагадала йому, що він уже другу добу й росинки не мав у роті. Тільки зараз відчув, що хоче їсти.

— Але перед трапезою ти причастишся. Ось тобі. — Михайло підніс ложку прозорої рідини. — Від простуди. Ми тут, коли ти спав, зняли галас, і лікар приніс.

Випивши гіркі ліки, Павло похапцем сьорбав захололий суп. Їв мовчки, крадькома роздивляючи своє нове житло. Помітив, що в камері, крім Рклицького, були ще два, також молоді арештанти. Один з них сидів на табуреті під стіною і читав принесену Павлом книжку Успенського. Другий, стоячи коло густо заграбованого вікна, стежив за заходом сонця.

— Ви погляньте, хлопці, яка чудова гармонія кольорів! Ану, безнадійний хіміку, іди, проаналізуй цю мозаїку, визнач її формулу, — говорив, не одриваючи очей від барвистих заграб.

Юнак на табуретці згорнув книжку і, не поспішаючи, підійшов до вікна.

— Та-а-ак, — протягнув. — Картина справді чудова. Але хай тобі, Михайле, буде раз і назавжди відомо, що вивести формулу цієї мозаїки не можна, бо вона є не хімічною сполукою, а механічною сумішшю. Одне слово, друже мій, в хімії ти шкутильгаєш на всі чотири. Треба, брат, не захоплюватися, а вивчати. Видно, мороз буде добрячий, — підсумував юнак і, повернувшись до табуретки, знову взявся за читання.

— Заморив трохи черв'яка? — спитав Рклицький, коли Павло скінчив обід. — О-о! Я й забув познайомити вас. Знайомся, Павле, це мої товариші, а з цієї величної хвилини — і твої. Оцей, — посміхнувшись, показав він на арештанта з вузькими чорними модно, як у корнетів, закрученими догори вусиками та довгими клинцюватими бакенбардами, — завзятий чорнопереділець, любитель мазурки і пуншу, відомий гульвіса і серцеїд. Одне слово — Михайло Поляков. Прощу любити й не кривдити, бо він уміє захищатися і давати здачі.

— Годі тобі, Михайле, тропарі читати. Стренчиш, наче на торговиці, — зашарівся юнак, що стояв коло вікна.

Він підступив до нар і подав Павлові руку.

— А це, — хитрувато підморгнув Рклицький на того, що читав книгу, — як би тобі сказати, щоб точніше? Ні, це не Михайло Ломоносов, а Михайло Іванович Ромась, хоч також підходящий, можна сказати, славетний на весь світ хімік... міг би вийти, якби не вигнали з восьмого класу лубнянської гімназії. Стане, мабуть, алхіміком. Знову ж таки, друг народу, лише притримується дещо іншої орієнтації — народоволець. Бліда тінь Кибальчича. Хімією займається не з самих наукових інтересів, а й з політичних та гуманних міркувань. Клопочеться над тим, щоб винайти кілька нових хімічних сполук, якими можна було б, сидячи в лабораторії або навіть, вибачайте, на простісінській печі, в одну прекрасну тиху ніч привести в мир божий чисту і світлу, як ясочка, волю.

— Що ж то за сполуки? — тиснувши руку новому знайомому, запитав Грабовський. — І чому їх має бути декілька?

Рклицький примружився. Трохи помовчав, наче збирався з думками.

— Чому? Так ти питаєш, Павле? Діло дуже сурйозне. Найзручніше, бачиш, на це резонне запитання відповісти самому майбутньому Менделєєву. Але оскільки справжні вчені полюбляють більше винаходити, аніж займатися популяризацією винаходів, перекладаючи сю панщину на інших, то я дозволю собі, бодай коротко, викласти заховану від простого, не просвіченого промінням науки ока суть мудрого винаходу. Хтозна, може, йому належить справа оновлення старого, цього давно запліснявілого світу.

— Михайле, Михайле... — намагався вгамувати Рклицького Ромась.

Він, як мімоза, міняв барви на лиці, але Рклицького, витівника й любителя грати в слова, годі було спинити.

— Так от, задум цей мені бачиться простим, як і всі геніальні відкриття. Михайло Іванович винайде кілька сполук сильної дії. Їх утворюватимуть різні хімічні речовини з допомогою електричної іскри. Заздалегідь ці речовини, як і динаміт, будуть закладені під царський палац, під хороми всяких губернаторів, поліцмейстерів та іншу коросту. Винахідник стоятиме у своїй лабораторії і стежитиме за електричними приладами. Коли йому прибандюриться, він увімкне важіль, скажімо, ікс, і — цар полетить до дідька. Потім важіль ігрек — і нема губернаторів. Далі важіль зет — нема й поліцмейстерів. А на поміщиків, предводителів, жандармів він просто напустить мор. Своєрідний страшний суд, тільки Ноевого ковчега не буде. Уявіть собі, друзі мої, — мрійно закинув Михайло погляд на брудну стелю камери, — що одного, знову ж таки прекрасного, тихого ранку ми встаємо і бачимо — о матінко рідна! — ні царя тобі, ні губернатора, ні поліцмейстера. Тільки поміщики й фабриканти бродять, як почаділі, та ридають не своїми голосами за царем-батюшкою. А сонечко виринає таке молоде, тепле, лагідне. На землі, куди не глянь, течуть і піняться молочні ріки в кисільних берегах. А пташки співають так весело, що аж макітриться в голові. А народ, щасливий, вільний, багатий, іде і славить нового месію — Михайла Івановича Ромася. Кругом ладан димить, димить. О, то будуть величні, неповторні картини! Дай, тезко, авансом поцілюю тебе за ошасливлений люд. Знаю, сердего, що ти ворог всілякої слави, але ба: те, що належиться, — треба брати, що заробив, те й споживай.

Рклицький підійшов до Ромася й нахилився.

— Та ну, — розвів він розпачливо руками. — Ти ще сьогодні не помив свою пику. Тоді вибачай, поцілую іншим разом, кращим часом.

Веселий регіт наповнив камеру. Поляков аж качався на нарах. Грабовський сміявся стримано, щоб не образити нового знайомого. Тільки Рклицький стояв строгий і зосереджений, наче говорив справді поважні речі. Був, здавалось, невдоволений реготом і чекав уваги, аби закінчити свою думку.

Навіть підняв руку над головою і насупив брови.

— Ну от, Павле, — продовжив тим же спокійним і серйозним тоном. — От що міг я

сказати, звичайно, в основному, про цих громадян, — показав на Полякова й Ромася. — Люди вони, як сам зволиш бачити, не якісь там задериштаньки, а хлопці хоч куди. Тепер ти можеш не турбуватися про своє життя, можеш спокійнісінько спати. Маєш зразу три Михайли, дивися ж, не поплутай їх.

— Спробую, — посміхнувся Грабовський.

— Твоєї персони, Михайле, — вставив Ромась, — не можна ніколи і ні з ким сплутати.

— Так то так, дорогий мій Ромасику, — хитрувато підморгнув Рклицький. — Але ще й зараз де-не-де трапляються люди, які плутають мене зі мною ж таки... Так, дорогі мої, про вас я Павлові розповів, а вам також належить відати, яке він є зілля і чого тут виріс.

— Передмову скоротити можна? — перебив Поляков.

— Для тебе, Михайле, людини, яку ніколи не хвилювало пізнання світу і людей, можна скоротити й зовсім. Отже, без передмови. Павло Арсенович Грабовський, шановні колеги мої, належить до нащадків великої богині музи на цій гріховній землі. Пійт він, хоч поки що й "неведомый, но милый". Я не можу знайти потрібних слів, епітетів і гіпербол, звуків і кольорів, щоб розкрити перед вами його геній. Не зможу. Ліпше попросимо його явити перед нами цнотливий лик своєї праведної богині.

— Ти правду кажеш? Поет? — з жвавим інтересом запитав Ромась.

— Правду, Михайле, чистісіньку, — відповів Рклицький. — Я, здається, не твого батька син, щоб неправдою торгувати. Ану ж бо, Павлику-равлику, вистав ніжки на всі три доріжки, докажи цьому невірі. Кинь золоті персти на срібні струни своєї трагічної арфи і возопій що-небудь таке, щоб аж горобці й сови заридали.

— Михайле, не глузуй хоч, — просив Грабовський. — Пощо морочиш хлопців?

— Морочу? — раптом темна хмарина налетіла на обличчя Рклицького, а очі блиснули якимось холодним вогнем. — Ні, друзі мої, жарти жартами, але цього разу не морочу і не збираюся морочити вас. Поет наш Павло Грабовський, справжнісінький поет.

— Михайле, прошу тебе, годі, не верзи дурниць.

— Ну добре, Павле, не буду.

Рклицький сумовито поглянув в очі Грабовському і одійшов до вікна.

— Не буду більше, вибачай.

Мамо-голубко! Прийди, подивися,

Сина від мук захисти!

Болі зі споду душі піднялися,

Що вже несила нести.

Мамо-голубко! Горюєш ти, бачу,

Стогнеш сама в журбі;

Хай я в неволі конаю та плачу, —

Важче незмірно тобі.

Бачити більше тебе я не буду;

Не дорікай, а прости;
Та від людського неправого суду
Сина свого захисти!

Коли Михайло непомітно почав читати, Павло не звернув уваги. Він добре знав Рклицького як любителя декламації. Притому театральність пози та вишуканість, а часто й неадаптивність його жестів не подобалися Павлові. Звик до них і завжди чекав, щоб скоріше закінчилася декламація. Так було й цього разу. Але недовго. Уже при словах "болі зі споду душі піднялися" він збагнув, що Рклицький читав його вірша, написаного в ізюмській тюрмі.

Звів очі на Михайла. Той стояв, дивлячись через вікно кудись далеко-далеко, і не читав, не декламував, як завжди, а говорив, наче справді звертався до рідної неньки, яка була десь там, за вікном.

Стояв, як скам'янілий, а голос звучав тихо й журливо, без жодної фальшивої нотки. В ньому чулося стільки щирості, стільки живої муки, що Павлові очі наповнилися слізьми. Він, захоплений Михайловим читанням, не бачив, як Поляков і Ромась пильно стежили за ним.

А Рклицький, скінчивши читати, ще довго німував, немовби чекав материнського захисту.

— Чого ж ви мовчите? — відірвався нарешті од вікна. — Дошкуляє "кнудом иссеченная муза"?

На запитання ніхто не відповів.

— І ти, Павле, мовчиш? Не пізнаєш? Це, хлопці, його, Павлів, вірш. Чи, може, не твій? Ну, скажи?

— Михайле, якщо ти хочеш, щоб я на тебе не сердився, то припини розмову, — попросив Грабовський, весь заллятий гарячим рум'янцем.

— Можеш сердитися, навіть пересердитися, — не вгамовувався Рклицький. — Кажі одним словом — твій?

— А якщо мій, то що з того? Я його писав не для друку. Так собі... Краще скажи, як він до тебе потрапив?

— А це вже, Павлику, мій секрет. Напиши напам'ять, то й скажу.

Грабовський не відповідав. Рклицький трохи почекав і вів далі:

— Не хочеш — то право твоє. Скажу й так. Дала Ліда Лойко. І не тільки мені. Усі ми, коли їхали з Харкова сюди, переписали в неї. А де вона його взяла, присягаюся моїм патроном Меркурієм, не знаю. Думаю, тобі краще відомо, як твій вірш потрапив до тієї красуні.

— Я їй не давав!

— Я теж не міг дати. Та й не в тому річ, де в хаті піч, а в тому, щоб вона гріла.

— Еге, якби ж гріла, а то буває, що й пече...

— А чого ти, Павле, відпираєшся? Написав, то й добре, — втрутився Ромась. — Умів би я написати...

— Не дав бог жабі хвоста, а то б вона всю траву витолочила, — вставив Рклицький.

Три голоси гримнули дружнім реготом. Тільки Ромась стояв ні в сих ні в тих, нервово перестукуючи пальцями по голих нарах. Він не міг підібрати для відповіді дошкульного слова, і словесний герць перервався. Грабовський навіть пошкодував за ним, бо помітив, що невимушена, щира, хоч зовні й гострувата розмова між товаришами гарно впливала на нього.

Устав з нар, пройшовся по камері, постояв біля вікна, ще пройшовся. Було легко на душі. Хотілося продовжити веселий настрій. Він розповів хлопцям про свою пригоду на подвір'ї тюрми з наглядачем, про переляк жандарма, який мало не потрапив разом з ним до камери.

Хлопці сміялися, навіть лаяли Павла за те, що допоміг п'яному наглядачеві розібратися з Пушкарним.

— Не хотів я воловодиться з ними, — пояснив Грабовський. — Там такий холод, що й п'яти хвилин не вистоїш на одному місці. Аж душа зледеніла в мене. Не їх, а сам себе виручав. Та хай їм біс.

— Ні, ні, Павле, негоже ти зробив, — підхопив Поляков. — Таких випадків не можна пропускати. Ми всюди маємо допікати нашим ворогам.

— Мій конвоїр не дуже й допікав мені. Не він мене, а я його вів сюди. Навіть помсти не заслуговує. Таке якесь, ні Свирид, ні Демид. Я весь час думав, що йому бракує кількох клепок.

— Ну, ну, Демид... Не думай, що він такий плохенький. Прикидається. Не хоче трудитись, як усі чесні люди, а йде арештантів конвоювати. Сюди б його привів.

— Вірно, Михайле, треба вчити, та ще й так, щоб десятому заказував, — втрутився Ромась. — Хай би хоч два-три дні посидів з нами, ми б клепки йому перелічили. Аж руки сверблять.

— Сверблять? — запитав Рклицький. — Почухай їх на Павлових кістках. Аби знав, як ворогів випускати з рук.

— Ну, коли б уже довелося чухати, то це найзручніше зробити на твоїй спині, — засміявся Павло, натякаючи на округлості Михайлової статури.

12

Дні тягнулися лінкувато, мов череда з пасовиська.

— Казав же я тобі, Михайлику, навчав тебе, як друга: не сунь своє гарне рильце туди, де приймають його не дуже охоче, — вичитував з робленою серйозністю Михайло Рклицький Михайлові Полякову, переступаючи поріг камери. — Я ж знав, що так воно вийде.

— Вийде, вийде! — збуджено відповів Поляков. — Набрид ти мені зі своїми проповідями. А що ж вийшло? Що? Я начхав на неї. А якщо хочеш, то й на...

— На себе самого, — перехопив Рклицький. — Останнє корисніше не тільки для неї, а й для тебе. Так, кажеш, нічого не сталося? Здається, сталося, сталося, Михайле, велике і страшне. Це засвідчать десятки людей. Ромасику, якби ти знав, що скоїлося, то ти б зараз же помер і, смертю смерть поправ, воскрес би лише після страшного суду. Все життя шкодуватимеш, друже мій, за тим, що не пішов сьогодні на прогулянку. Ай-

я-я-а, таку, можна сказати, okazji прогавив. Не таланить тобі, ой, не таланить.

— Та що ж там? — поцікавився Ромась.

— Що? — з удаваним неспокоєм перепитав Рклицький. — Мені аж страшно, як згадаю оту... Краще попроси, друже, хай розповість про неї, про все, що трапилось, сам герой отих страшних подій. Розкажи, Михайлику.

Але Поляков, насуплений, як осіння ніч, не відгукувався на запитання.

Завваживши поганий настрій Полякова, Ромась зрозумів, що під час прогулянки трапилась якась неприємна пригода. Хоч його й розбирала цікавість, але він не допитувався.

— Ну, досить тобі, Михайле, — кинув Рклицькому. — Потім розповіси. Скажу тобі, маєш не зовсім гарну звичку завжди шукати жертв для свого колючого язика.

— Я? Шукаю жертв? — щиро здивувався Рклицький. — Ти, Ромасику, наче з верби впав. То, значить, Михайло є моєю жертвою? Ти таки справді, друже, безнадійний алхімік. Та чи ж відомо тобі, що цей рицар сумного образу, — підморгнув на Полякова, — є жертвою тієї, про яку він марить дні й ночі в наші тяжкі часи, а якщо доживе до сивих пелехів, то присвятить їй свої мемуари.

— Сигиди? — сплеснув руками Ромась і метнув недобрий погляд на Полякова, журно хитаючи головою.

— Ага, її. Ось послухай, що вчинилось, — також журно заспівав Рклицький. — Страх бере мене й тепер. Лишенько таке зробилось... Стоїмо ми, значить, на подвір'ї, коли тут — гульк — виходять на прогулянку наші ясочки. Кожен, певно, наглядає свою, а наш Поляк-неборак впірів очиці, як кіт на сало, на Надію. Так дивиться, аж сльози йому зіниці туманять. Ну, відомо, я вільний від будь-яких сердечних обов'язків козак. Нема чого робити. От і дивлюся на Михайла. А він, він — прямо тобі горить-палає, та все джигуном, джигуном...

— Що ти вигадуєш, бурмило? — огризнувся аж зелений од люті Поляков. — Я дивився на тополю за муром, а не на неї.

— Так, так, на тополю, натурально, на тополю, — не збавляючи роблено ділового тону, підхопив Рклицький. — Тільки на яку, друже мій? Чи не на ту, в якій на лиці цвіте калина, брови хвилею крутою, стан стрункий, немов ожина, очі зрошені журбою?

— Пішов уже, тільки слухай. Римач нещасний...

— А, власне, чого ти перебиваєш? Не до тебе ж чарка — не кажи <дай, боже, здоров'я". Не тобі розповідаю. Можеш навіть вуха затулити, коли не цікаво. Так от, Ромасику, стою й дивлюся. Інші дівчата жартують, сміються, аж лящить. А вона — мрія. Притулилась до муру, поринула у свої якісь потаємні думки, і, здається, для неї нема ні тюрми, ні людей, ні навіть її самої, не кажучи вже про цього залітайка.

Рклицький кивнув на Полякова.

— Тільки золотаве пасмо кіс, що вибілося з-під хустки, тихо перегортає вітер, наче показує Михайлові їхню красу. Він, бідолаха, стояв, стояв, а тоді — до неї. І почав, як уміє, підпускати бісиків. Та уяви собі, друже мій, Надія навіть не глянула на нього. Відійшла і стала трохи далі. Він — туди, і давай знову.

"Чого така горда? Чи не з пансіону?"

І тут сталося страшене! Надія глянула на цього прудивуса, наче три копійки подарувала, плюнула перед самісіньким його носом на сніг, розтерла ногою й пішла собі геть.

— Брешеш! — вирвався Поляков, не тямлячи себе. — Вона не розтерла!..

— Спасибі, що підправив, може, й справді не розтерла. Це дуже істотно...

— Істотно, істотно, — лютував Поляков. — Он Грабовський так і ходить за нею назирці, немовби тінь. І зараз... Тільки мовчить та не наважується підійти. З нього ти не глузуєш, а мене враз побачив.

— Зараз твоє мливо на коші, — вставив Рклицький. — З тебе й мірчук.

— Воно, правда, й зрозуміло, — бурчав Поляков, — з одної організації, чорнопередільці, старі друзі. Рука руку миє.

Рклицький пильно дивився на Полякова, слухаючи його докори, і відчував, як у грудях закипала гаряча образа. Куди й дівся його жартівливий настрій. Аж волосся заворушилося на голові.

— Не ремствуй на Павла і не допікай мені ним, — різко почав, коли змовк Поляков. — Перекладати з хворої голови на здорову — не дуже мудра й похвальна робота. Запам'ятай це раз і назавжди.

— А ти не сповідай мене.

— Не збираюся, хоч таких, як ти, треба не тільки сповідати, а й вихрещувати. Загалом я помічаю, що Павло тобі стає ніби кісткою поперек горла. Це справа, звичайно, твоя, однак кривдити його не маєш права. Ти ще не знаєш, хто такий Грабовський.

— Ще б пак, — закопирив губу Поляков. — Є що знати. Тобі під пару — піїт, подумаєш, велике цабе...

— Ні, не цабе. Не туди гнеш. Зараз думаю зовсім не про його писання, хоч воно мені й подобається. Я, коли тобі сказати правду, досі не був його другом та, може, й не буду. Але Павло — серйозна, справжня людина, і в цьому я пересвідчився в харківській та ізюмській тюрмах. Ще в організації він не вражав своєю активністю, на зборах більше слухав, а якщо й виступав, то говорив коротко, скупі. А от коли потрапив за ґрати, де інші, дуже активні на волі, розгубилися, Павло став душею товариства. Він ще до того арешту побував у тюрмі, знав її порядки і навчав нас, як треба поводитися на допитах. А найголовніше, сам був для нас прикладом спокою й мужності.

— А в чому це виявилось?

— У всьому. В тому, що при розмовах з слідчим не принижував своєї гідності, не вигороджував себе, не каявся, а звинувачував власті. Він був призвідцем і організатором багатьох наших протестів проти зухвальства тюремників і зачинателем нашої голодухи. Вона, та голодуха, була важкою. Дехто вже на четвертий день заволав. На шостий кілька хлопців здали на гальмах і взяли їжу. Побачив би ти тоді Павла. Завжди спокійний, він нараз став лихим. Лаяв, ганьбив легкодухих, називаючи їх маминими синочками. Лише п'ятеро нас протрималися вісім днів, і протрималися,

вважай, завдяки Павлові.

— А потім здалися?

— Ні, не здалися. Позадкували тюремники, задовольнили наші вимоги. Після голодовки Павло надовго захворів. Нас усіх згодом повели сюди, а його, ніби навмисно, щоб укоротити віку, відірвали од товариства, замкнули в одиночку і протримали там більше півроку. І думаєш, що зламали? Частково, певно, так: бачив же ти, яким вимученим прийшов. Але годі було їм домогтися свого — приборкати, здолати в Павлові дух, зробити його ручним. Ти, Михайле, познайомся з Павлом ближче, то й побачиш, який він. Словом, його не чіпай. Розмова ця. зрозуміло, тільки між нами. Щоб він її не знав. Домовились?

— Я й не думав доповідати йому, — відмахнувся вже дещо винувато Поляков.

— То-то. Та й на Сигиду не тримай каменюки, бо сам винуватий. Знаєш і те, що ти не перший: уже багатьох таких спритних вона відігнала од себе. Думаю, не ти й останній. Павлове, бачу, також наближається.

13

Павлове наближалось.

З першої прогулянки в московській пересильній тюрмі йому запала в око ця молода жінка. Не знав нічого про неї. Чув від Ромася, що звати її Надією, що до неї линуть хлопці, а вона залишається холодною й байдужою.

Уже кілька тижнів стежив за нею і відчував — з кожним днем вона все владніше вривається в його серце.

Чим саме манила до себе Надія Сигида, не міг поки що збагнути. Якоїсь вражаючої краси в ній, здавалося, й не було. Смагляве лице, на якому, коли сміялась, визначалися ямочки, високе і ясне чоло, завжди задумані волошкові очі, худенька струнка постать — такою була Надія. Виділялися в неї хіба що на диво гарні й чорні, як оксамитові, дугасті брови та пишні, кольору стиглої пшениці, коси. Але навіть не вони вабили Павла.

Вабила якась загадковість. Бачив, що Надія завжди сама й замріяна. Мабуть, носить у серці якесь невтішне горе. Це горе, видно, опанувало нею, і вона, не маючи сил боронитися, повністю віддала себе в його запаморочливі обійми.

До неї іноді підходили арештанти, аби хоч трохи розважити її, але вона просила дати їй спокій. Особливо ж після негідного вчинку Михайла Полякова. Про нього дізнався Павло від Ромася.

— На Сигиду, — казав Ромась, — давно накидає оком наш Михайло. Але з нього поганий рибалка. Йому раків ловити, а не таку золоту рибку, як Надія. Вона й дивиться на нього не хоче, а він лютує, мов навіжений. Якось додумався до того, що, проходячи повз неї на подвір'ї, проспівав:

За гордою Сигидою

Всі парубки чередою.

Цимбалики тнуть, тнуть,

Цимбалики тнуть, тнуть.

— Це Поляков?! — здивувався Грабовський.

— Так, — ствердив Ромась. — Ми з Рклицьким мало не побили його за ту нерозважливу витівку. Стрималися тільки тому, що пообіцяв вибачитись перед Надією.

— І вибачився?

— Поки що ні. Каже, не підбере нагоди.

Розмова ця відбулася позавчора. Сьогодні вона знову пригадалася Павлові, коли він здалеку побачив, як Сигида дала одкоша Полякову.

— Невдячна, — сказав сам собі. — А може, Михайло хотів вибачитися...

Прикра пригода насторожила Грабовського і, здавалося, остаточно розбила його сподівання на знайомство з Сигидою, на те, що він розкриє ту загадку, яка мучила серце і не давала спати ночами.

О серце, серце! Воно наосліп рвалося до невідомої жінки, а свідомість хапала за руки, ноги, веліла спинитися, звернути вбік...

Довго вимірював дві протилежні сили, і нарешті свідомість перемогла.

— Не треба, — вирішив сам собі, — не можна.

Ні, ні, ніколи в світі він не заговорить з Сигидою. Не буде більше думати про неї. Так ліпше.

І перестав думати. Заклавши руки за спину, похиливши голову, самотній блукав подвір'ям. Намагався уявити місце свого заслання, про яке йому сповістили ще в Харкові, — Молькінська інородна управа Балаганської округи Іркутської губернії. Де то вона, та інородна управа? Уже від людей дізнався, що там живуть якути, що мешкають вони не в хатах, а в юртах. Хліба, без якого не живе жодна людина в Росії та на Україні, ніби зовсім не споживають, бо нічого не сіють. Усе це чув, але ні тієї Молькінської управи, ні життя якутів виразно уявити собі не міг.

Як то доведеться йому розлучатися з новими товаришами — трьома Михайлами, а надто з Рклицьким? За ці три місяці перебування в московській пересильній тюрмі він зовсім іншими очима поглянув на Рклицького. Спізнавшись ближче, побачив, що Михайло щиро любить і розуміє художню штуку, сам випробовує себе в прозі; інколи бавиться й віршами. Нахил до позування, картинності, до гри в слова — то лише марка. За нею в Михайлові б'ється гаряче й добре серце. Зараз Павло сам себе нишком картає за колишні темні підозри до Рклицького. Тепер він добре знає, що важко буде розлучатися з другом, а розлука таки неминуча, бо місця заслання в них різні...

За думками й не помітив, як чиясь тонка, трохи нахилена тінь нечутно пропливла по осяяній весняним сонцем землі. Аж стрепенувся.

— Даруйте, прошу, — сам не знаючи для чого й до кого сказав.

Тінь нервово шарпнулася, немовби хотіла вирватися з-під його ніг, але зразу ж зупинилась.

Глянувши вперед, Павло поточився — перед ним стояла Надія Сигида. В її пойнятих смутком очах світився подив.

Від несподіванки розгубився, не знаючи, як далі бути, що робити. Стоять мовчки і дивляться одне на одного.

Павлові вже здається, що стоять отак цілу вічність. Він відчуває навіть біль у ногах.

А волошкові очі дивляться з німим докором, ніби промовляють: "Ех ти, а я думала..."

Він не витримує того німого докору. Йому хочеться щось сказати, але язик закаменів у роті і, здається, ніколи вже не ворухнеться.

— Чому ви завжди така сумна? — несподівано вимовляє Павло.

На синіх очах легким промінчиком тріпнулася посмішка і враз згасла.

— У вас навчилася, — відповіла Сигида.

— Як це?

— Дуже просто: ви також сумуєте, як Вертер.

— Ви завжди ходите одна, наче чогось шукаєте...

— Вам допомагаю.

— В чому?

— Шукати.

— Чого?

— Вчорашнього дня, — знову спалахнули сині очі. — Ви, здається, його шукаєте, так?

— Ні, — рішуче відповів Павло і відчув, як у ньому заворушилася образа.

Хотілося кинути жінці колюче слово і одійти. Раз і назавжди. Але стримався.

— Ні, не його. Та й взагалі нічого не шукаю, бо нічого не загубив, — відповів і, помовчавши трохи, додав: — А глузувати — роль не дуже вдячна, і вам вона зовсім не підходить. Та мене не глузування ваші займають. Я знаю, бачу, що вас гнітить якесь горе, а в народі кажуть: розділене щастя подвоюється...

— То й діліть його з кимось, — перебила Надія.

— Розділене ж горе, — продовжив Павло, — стає вдвічі легшим. Так каже народ і, мабуть, не помиляється. Я не думаю, що можу стати тим, хто розділить з вами горе, але певен, що знайдуться такі люди. І ви дарма відштовхуєте їх... вибачте, іноді не зовсім делікатно, як сьогодні Полякова.

— Якого?

— Що оце недавно підходив до вас.

— А-а-а, — спокійно відповіла. — Це я йому за цимбалики і щоб не горобцював.

Непомітно рушили і пішли разом. Павло скоро помітив, що очі багатьох арештантів прилипли до них. Розумів: їх увагу займав не він, а Надія.

Про неї вже ходила слава гордої й неприступної. Між хлопцями та чоловіками всіляке говорили. Що ж до дівчат, то вони ділилися на дві нерівні групи. Більшість — політичних — дивилася на Сигиду з замилюванням, інші ж, переважно кримінальні, глузували, підсміювалися й розпикали хлопців, які вже схопили облизня.

І враз дивний, для всіх несподіваний поворот: неприступна завела розмову з нічим не примітним арештантом. Ну, що вона побачила в ньому? Сухорлявий, невисокий, трохи сутулуватий. Тільки й того, що має великі очі, які, здається, увібрали в себе всю блакить українського неба.

Надія також завважила, що ними цікавиться все подвір'я. Вона зашарілася, але намагалась не видати свого хвилювання.

Йдучи поряд, відповідала на запитання скупю, неохоче. Більшість тих відповідей також була схожа на запитання.

Павло скоро збагнув, що Сигида замикається в собі. А йому хотілося знайти стежку до пригніченого якимось незримим вантажем серця, знайти в ньому шпаринку.

І та шпаринка несподівано засвітилася сама собою.

— Ви, мабуть, недавно розлучилися з кимось, що так сумуєте? — напівзапитав, напіввисловив здогадку Грабовський.

Надія підозріло глянула на нього і нічого не відповіла.

— Коли це таємниця, говорити не треба. Я сам люблю берегти таємниці.

— А я не люблю, — спалахнула вона. — Не люблю. Але нащо звиряти їх людям, які ними цікавляться так само, як, скажімо, тим, чи ходили ви торішнього різдвя колядувати? Просто знічев'я. Вони не зашкодять, але й не допоможуть. А щодо моїх таємниць, то їх зовсім нема. Коли вже так хочете знати, скажу. Я недавно втратила найдорожчу мені людину. Так, найдорожчу — повторила і змовкла.

— Вона померла чи також засуджена? — запитав по довгій паузі.

— Не знаю.

— Де ви її залишили?

— Там, де й працювала, — у Таганрозі, — зітхнула Надія. — Уже в тюрмі якось довелося чути, що її там заарештовано, але чи так, чи не так, не знаю. Ех, Оксано Петрівно, чи ми ще стрінемося коли-небудь? — тремтячим голосом запитала, дивлячись поверх тюремної загорожі вдалину.

— Хто це? — стрепенувся Павло.

— Моя подруга. Ми з нею вчителювали разом.

— Разом вчителювали? — Павло й нестямився, як схопив Надію за обидві руки. — Яцко?

— Так, — її очі стали ще синішими й круглішими. — А ви...

— Ой боже, боже, Оксана Петрівна, — тиснув Надіїні руки, а вона не забирала їх. — То ж моя колишня вчителька. Вона ніколи не розповідала вам, як її було звільнено зі школи в селі Пушкарному?

Бренькнула рейка, сповіщаючи, що прогулянка закінчилась, і солдат, не давши докінчити розмову, звелів розходитися.

Уже з дівочої групи Надія гукнула:

— Розповідала!..

...Клубок розмотувався, загадка прояснювалася.

Уже на наступній прогулянці Павло й Надія зустрілися, як ті, що їм необхідно поговорити про пильну справу. Зразу ж пішла мова про Оксану Петрівну. Виявилося, Сигида і Яцко вчителювали в одній школі, дружили і разом брали участь у таганрозькій народницькій організації.

Надія дуже любила Оксану Петрівну. З легким смутком згадувала вона той день,

коли вперше переступила поріг школи. Старі вчителі зустріли її з погордою, яка легко передавалась учням. Тяжко їй страшно було молодій, та ще й бідно зодягненій вчительці. Дійшло до того, що хоч покидай школу. Але вона не покинула. Не така була.

Та й серед учительської громади знайшлася добра душа — Оксана Петрівна Яцко. Вона перебувала під негласним наглядом поліції, зазнала неодноразових обшуків. Всі побоювалися дружити з нею, і вона залишалася самотньою. Це сприяло їхньому зближенню.

Павло помітив, що Оксана Петрівна залишила глибокий слід у серці вразливої Сигиди. Надія запозичила в старшої подруги навіть деякі манери і насамперед мову. Вживання "ми", де звичайно говорять "я", йшло, здавалося йому, саме від Оксани Петрівни.

Павлові ще в школі запало в душу оте "ми". Оксана Петрівна майже не вживала "я", наче сама й не існувала.

— Не якай, — говорила з легким докором учневі-забудьку. — Не якай. Я — остання буква в азбуці, і користатися нею треба з розумом.

Це дуже припало Павлові до серця. Уже при першій розмові з Надією він помітив оте "ми", і воно тепер заграло ще принагіднішими барвами. Надія й сама зізналася, що вона взяла те "ми" у Оксани Петрівни.

Тоді ж Павло довідався про друге Надіїне горе — вона втратила чоловіка. І тут також побачив сліди революційної діяльності своєї пушкарнянської виховательки.

— Оксана Петрівна була ентузіастом нашої організації, — розповідала Сигида. — Коли почалися масові арешти, треба було добре заховати друкарню. Довго міркували, підшукуючи безпечне місце. Оксана Петрівна порадила перенести друкарню до мене, вважаючи, що моя хата на далекій околиці міста не приверне уваги жандармерії. Я погодилась. Вночі принесли друкарню, а з нею залишилися два чоловіки — Пилип Оржих та Яким Сигида. Оржих раніш сидів у тюрмі і був на оці в поліції. Він міг заходити тільки вночі. А треба ж бути комусь постійно при друкарні. Яким служив діловодом у міському суді і вважався поза підозрою, отож організація й закріпила його за друкарнею.

Оксана Петрівна — витівниця на всі руки. Щоб пустити туман у зірке око поліції, вона підказала зіграти уявне весілля між мною та Якимом. Не буде, мовляв, підозри. Ми повінчалися, і він перейшов до мене. Жили як сусіди. Ні я, ні він, правду казати, не думали про шлюб, бо, крім роботи по організації, нас нічого не зв'язувало.

А потім сталося так, що подружились, навіть покохали одне одного, і шлюб став не тільки юридичним, але й фактичним... Згодом Якіма забрали в солдати, але він служив у Таганрозі і часто приходив додому допомагати нам. Робота кипіла. Ми друкували листівки й розповсюджували їх у Таганрозі, по селах. Та якось, перед самими вакаціями, до мене прибігла Оксана Петрівна. Була схвильована, рішуча, наче приготувалася до бою. Сказала, що декого з наших арештовано, що жандармерія переривши все місто, розшукує друкарню. Прибігши додому, я застала в хаті жандармів. Вони вже знайшли друкарню і чекали на мене. Заарештований був і Яким.

А потім допити — нудні, морочливі, тяжкі. Ну, я ще трималась, а Яким скоро заслаб. Надто переживав, коли на суді нам силкувалися пришити тероризм. Виявилось, Оржих понаховував у нішах нашого погребка багато динаміту, який уже після арешту було знайдено. За цей динаміт нас найбільше мучили. За нього ж загинув і Яким.

— Загинув?!

— Так, — журно кивнула головою. — Був він у мене кволенький та ще й дуже вразливий. Дізнавшись про вчинок Оржиха, трохи не збожеволів. А коли почув, що за вироком нас розлучають — мене на Кару, а його на Сахалін, — то й зовсім стерявся. До Сахаліну не дійшов, бідний, помер дорогою.

— Звідки ви знаєте?

— На тому тижні сказав мені бутирський конвоїр, який супроводжував Якима на Сахалін. Недалеко ніби й од'їхали від Москви. Здавши Якимове тіло на одному з етапних пунктів, сам повернув назад...

14

Етапна команда, не дивлячись на накази конвоїрів, сповільнює крок. Розтягнена по вузькій дорозі, яка в'юниться між поруділими від спеки смужками нив, вона нагадує безладну ватагу. Прапорщик, що їде попереду, час від часу зупиняє коня, незграбно обертає в сідлі своє опецькувате тіло, жолобком прикладає ліву руку до брів і, вдивляючись у бурій хвіст ватаги, зло стискає держак нагая

— Ей, дармоїди! — зривається на писклявих нотах його голос. — Чого панькаєтеся з ними? Да-ва-ай! Да-ва-ай!

Переполюхані начальницьким окриком, конвоїри люто острожать зіпрілих коней, вихоплюють з піхов блискучі шаблі і налітають прямо на знеможених людей.

— Чого заснув? Не гайся!

— Не казися, — чути з хвоста ватаги.

— Встигнеш. Яка плата, така й робота, — кидає інший голос з голови ватаги.

Конвоїри крутять головами сюди-туди, смикають повіддя, аж коні дибляться, але не можуть помітити зухвальців. Вони супляться й стискають зуби. Та їх люті погляди мало допомагають. Оберігаючи босі ноги від кінських копит, арештанти на час змикають, наче стискають, ватагу, але згодом вона знову розтягується й рідшає.

Людей мучить втома і спрага. Надто мордуються діти. Вони щохвилини просять води, скаржаться, що болять ноження, схлипують, і над ватагою не змовкає розпачливий лемент. Він ще більше, ніж спека і втома, гнітить дорослих. Чоловіки, щоб зменшити горе матерів, давно понав'ючували на себе їх торби з етапним пайком, позабирали на руки дітей, підбадьорюють жінок добрим словом, хоч і самі ледве волочать ноги.

— Ой боже, боже милосердний. Анахтеми прокляті. Дали б хоч перепочити. Бодай вам добра не було, — спалахує відчайдушний жіночий зойк і згасає в густій задусі червневого дня.

А зовсім недалеко від дороги зеленіє й дихає прохолодою безмежний ліс. Він вабить очі, кличе до себе Етапники поглядають на нього й болісно зігхають. Звернути б туди,

та прапорщик, наче на глум, веде їх суголовкою, де від шаленої спеки давно вигорів спориш.

Павло йде у хвості ватаги. Вже скоро місяць, як покинув московську пересильну тюрму. Відтоді довелося плентати різними дорогами, з різними етапними партіями. А вчора, вже пізно ввечері, його та ще десяток чоловіків прилучили до цієї партії.

Зранку, як тільки рушили, придивлявся, сподіваючись побачити знайомого. Але скоро переконався — всі йому невідомі. Тоді занурився у власні думки і йде, огорнений тими думками, наче каламутною водою.

Поволі переставляє ноги, залишаючи босий слід у гарячому поросі, а думи, як хвилі, наринають і непомітно тануть у золотому мареві дорогих кіс. Надія, Надія... Де ти зараз? Що з тобою? Як же так трапилось? Чому не подала звістки? Чи доведеться коли зустрітися?

А німе марево хитається, як полум'я, і заливає душу невтішною журбою.

— Пити, — чує жалібний дитячий плач у голові ватаги.

Відриває очі від сивої, розпеченої дороги і ніби виринає з каламутного водограю нерозважних дум. Той дитячий плач, що переходить у вереск, вривається в серце, збуджує пригаслі болі.

Павло повертає голову і бачить: поруч нього худенький, з довгими сивими вусами чоловічок кістлявими руками стискає гичку мішка, що сповз уже з плечей. Він силкується підтягнути мішок, однак шкарубкі пальці не слухають. Піт градом котиться по зораному зморшкам чолу старого.

Чоловік, щоб не відстати, підстрибує, але безладно плутає, як учаділий, ногами і, здається, ось-ось впаде.

— Дайте допомогу, — простягає Павло руку.

— Спасибі, — чоловік здивовано зорить прямо в очі Грабовському, віддаючи мішок.
— Спасибі, — квапливо повторює — Зовсім підсікся. Нема сили. А тут ще ця маруда причепилася. Тьху, — махає руками, прискорено дихаючи.

— Яка маруда? — питає Грабовський, підставляючи ліктя старому.

Чоловік тремтячою рукою хапається за лікоть несподіваного рятівника, налягає на нього всією вагою свого розм'яклого тіла й полегшено зітхає.

— Малярія, хлопче. Причепилася, проклята, як до бідного злидні. Видать, і не збирається покидати. Так мордує, так мордує, ніби найнялася.

— Давно вона у вас?

— Вже другий рік. Вчащає, як піп до грішниці. Не встигнеш з нею попрощатися, дивись — знову чолом б'є. Мабуть, уже доконає.

— Треба було не йти, коли знали, що може схопити в дорозі. Відмовилися б, та й годі.

— Відмовитися можна було, — міркує старий, наче сам із собою радиться. — Але й там, у тюрмі, далі залишатися не хотів. Набридла. У вогонь би вистрибнув з неї. Тому й пішов. Навіть чув, що починається приступ, та не сказав нікому. В поле, думалось, вийду, то, може, вгамується. А в дорозі погіршало. Вчора ледве приплився на нічліг.

— Уже б дорогою відмовилися йти, — наполягає на своєму Грабовський. — Треба було заявити, що нездужаєте, лягли б десь до шпиталю — все ж не тюрма. А там, підчунявши гарненько, пішли б з якоюсь іншою партією Заслання не заєць — не втече.

— Воно-то так, — схвально киває чоловік сивуватою головою. — Та хіба ж послухають? Учора, коли геть вибився з сил, сказав конвоїрові, що далі йти не можу. Він передав прапорщикові, а той вислухав та тільки засміявся. "Хто, — каже, — той? Дурака корчить. Умів бунтувати, хай іде". Не дозволив навіть на воза сісти. Спасибі, знайшлися добрі люди, взяли під руки та й дотягли.

Розговорилися. Володимир Іванович — так звали арештанта — розповів про свої митарства, які вивели його на сибірську етапну дорогу.

Народився він у підмосковному селі. Коли вийшла "воля", залишив рідну оселю й пішов світами, шукаючи ліпшої долі. Так добрів до Орехово-Зуєва. Там згодом став мотористом на фабриці Морозова.

— Доводилося, може, чувати про нашу фабрику? — запитав Володимир Іванович. — Тепер знають її по всіх усядах. Доводилося?

— Трохи чув. Так, краєм вуха.

— Краєм вуха, — з докором повторює старий. — А про Мойсеєнка, Петра Онисимовича, теж тільки краєм?

У голосі Володимира Івановича чується неприхована досада.

— Ні, — схоплюється Грабовський. — Про нього чув обома. В Сибіру, здається, зараз?

— В Сибіру. За нашу стачку, бодай їх кати судили. Понівечили життя чоловікові, та ще й якому.

— А ви хіба знаєте Мойсеєнка?

— Ще б не знати. — Пригаслі чорні очі колишнього моториста блиснули гордістю. — Добрий чоловік. Богатир. Прийшов Петро Онисимович на нашу фабрику якось перед жнивами. І його зразу, як бджоли матку, обліпили робочі. Мій брат Лука, Васька Волков стали йому в підпрягу. Він нам піддав згуртованості. Тоді Морозов зі своїми приморозками так розперезався!.. Дійшло до того, що не можна ні ступнути, ні дихнути, хоч живим у могилу лізь. А Петро Онисимович і каже нам: "Стачку треба". Довго готували ми ту стачку, зате й провели її на славу.

Старий помовчав трохи, наче збирався з думками, потім говорив далі:

— Сам губернатор зволив приїхати, коли ми розійшлися. Цар у це діло вплутався. Як не крутив фабрикант, як не лякав губернатор, Петро Онисимович нам одне толкує: не поступатись, домагатися свого. І домоглися. А почув би ти, як він...

— Вода! Вода! — прокотилося з голови до хвоста ватаги і стрепенуло кожного етапника.

За коротку мить розтягнена ватага, підібравши хвіст, вирівнялась у довгу шеренгу і десятками жадібних очей прикипіла до блискучої стрічки. Попереду розкинулась широка, рівна, ніби виткана зеленим шовком, долина

Посередині долини лисніла вузьенька річка, на березі якої маячили людські постаті.

Враз шеренга вигнула хребет, метнула флангами, як могутній птах крильми, і затріпотіла над узгір'ям. Зараз вона була схожа на темну хвилю, що з шаленим гоготом котилася згори. Дарма конвоїри різали острогами змученим коням боки, гасали по узгір'ю, ляскали людей шаблями й нагаями, ніщо не могло спинити цю нестримну й грізну хвилю.

От вона докотилася до берега, схрестилась з течією річки і зацімліла.

Павло й Володимир Іванович не квапились. Якийсь час стояли на узвишші і стежили за людьми, а потім пішли повагом: хоч Володимира Івановича малярія трохи й відпустила, але він ще чув біль у тілі і бігти не міг.

— Подивись, Павле, яка сила в народі, — мовив, обережно ступаючи. — Захотіли — зробили. Візьми та спини їх. У конвоїрів, бачиш, зброя, а що можуть зробити проти цієї сили. Нічого. Правду говорив Петро Онисимович.

— Правду, Володимире Івановичу, — згоджується Грабовський, підтримуючи старого за лікоть. — Велика сила, але скована вона, не має простору для льоту. От де біда.

— Простір, Павле, не дається, а береться. Силою береться. Добре, що є сила, і простір буде...

Коли зійшли на долину, то люди, які вже вдовольнили спрагу, трохи заспокоїлись. Одні купались або мили ноги в річці, інші, розмочивши сухарі, без дозволу конвоїрів почали передчасну вечерю.

Діти, як метелики, пурхали у високій траві. Вони зривали ніжні ромашки, тендітні голівки кульбаби, борюкалися, здіймаючи веселий галас.

Згори прогуроків конвоїрський віз і зупинився недалеко від берега. Прапорщик покликав конвоїрів і, розмахуючи руками, щось пояснював їм. Потім вони спішилися, стриножили коней і пустили пастися, а самі вервечкою потяглися до річки.

— Чи не поїсти б і нам, Володимире Івановичу, поки ще не стемніло? — спитав Грабовський, напившись води

Володимир Іванович їсти відмовився, скаржачись на втому. Розстелив шинелю Грабовського, поклав під голови свій засмальцьований піджак і приліг.

— Ти їж, Павле, — зітхнув полегшено, — а я, може, трохи переогодом. Коли ж засну, то не буди, смачніше поснідаю.

Грабовський не наполягав, бо й сам відчував, що після денної спеки їсти не хотілось. Витягнувши із своєї маленької скриньки потертий томик Пушкіна, пішов до річки.

Давненько вже подружив з цим томиком. Ще в московській тюрмі задумав перекласти "Євгенія Онєгіна". Навіть переклав деякі строфи, але вони разом із записками Надії лишились у кривов'язого.

Підкачав штани, встромив ноги в холодну воду і розгорнув книжку. Перед очима тріпнувся коротенький чорний рядок — "В Сибирь". Не раз уже читав цей вірш, знав його напам'ять, але зараз чомусь він особливо привернув до себе увагу.

Во глубине сибирских руд

Храните гордое терпенье... —

пробіг очима й замислився. Спіймав себе на думці, що раніш, безліч разів повторюючи ці рядки, якось не вдумувався в них. А зараз, здається, збагнув їх потаємний дух. Вони стали йому такими зрозумілими й близькими, як кожному, хто переміряв довгі етапні дороги в Сибір, кому довелося скуштувати поту і сліз у сибірських руднях.

На устах шелестять слова, але вже не чийсь, а свої власні, продиктовані серцем.

Витягнув з кишені записну книжечку, розклав на коліні, і чорними стежинками побігли літери:

Привет вам, гордые бойцы,

Мужайся, юность удалая.

И вы, невольные жильцы

Людьми отверженного края...

Вперед! Святой зари лучи

Над миром ярко разольются,

И животворные ключи

Из сердца вашего пробьются.

Вперед! Заря недалеко...

Одірвав олівець від паперу і, дивлячись у воду став підбирати слова, щоб закінчити строфу. Думки пливли спокійно, ніби підлащувались під тиху течію ріки.

15

Захоплений ними, він не помітив, як підкралась і стала за його плечима людська постать. Вона нахилилася ніби роздивлялась його згорблену спину, витягувала шию, зазірала через плече. Так кілька разів, а потім випросталася, ще трохи постояла, наче обдумувала, що далі робити, знову рішуче нагнулась, вперлася ліктями в його плечі й спритно затулила очі руками.

Від несподіванки Грабовський здригнувся, хоч і був певен, що то жартує хтось з етапників. Але з якої речі, адже, крім Володимира Івановича, у нього на цій долині нема ні близьких, ні знайомих? Не буде ж Володимир Іванович займатися дурницями.

— Хто? — спитав, пробуючи обернутися до непрошеного жартуна.

Та обернутися не зміг, бо чужі руки ще тісніше затулили йому очі, стиснули голову, а гострі лікті глибше вгрузли в плечі. Помацав руки на очах і зрозумів, що вони маленькі, жіночі.

— Що за жарти? — запитав уже сердито.

— Не крутись і не лай, кого любиш — називай, — почув дзвінкі слова нехитрої дитячої гри.

І, не задумуючись, також дзвінко вигукнув здавна знану відповідь:

— Тата, маму, діда, бабу і тебе — зелену жабу! Покажися!

Постать рвучко смикнула руки, і Грабовський покотився в траву. Схопившись на ноги, прожогом кинувся до жартуна.

— Надія?! — скрикнув.

Протер очі, не вірячи їм.

— Вона... зелена жаба, — сміялась Сигида, простягаючи до нього засмагли руки. — Не віриш? Точнісінько, як у романах. Правда?

— Що це... як... яким побитом... звідки тут появилась? — безладно сипав запитання, схопивши її руку в свої долоні.

А вона стояла перед ним — струнка, радісна, з позолоченими промінням надвечірнього сонця косами, з густим рум'янцем на осяяному посмішкою лиці.

— З неба, Павле, з самісінького неба, — сміялася, грайливо смикаючи руку. — Янголи на крилах принесли. А ти, бачу, невдоволений.

— Що ти, Надю! Гріх таке говорити. Я не їму віри, чи це дійсність, чи сон.

— Сон, Павле, сон. Он, бачиш, — показала на долину, де вже люди лежали покотом. — Ти спав минулої ночі?

— Спав, спав, — поспішив Павло, не відчувши жарту в запитанні.

— То й добре. Ми ще підобід сюди прийшли. Зупинилися чекати якусь нову партію. Мабуть, вашу, бо як тільки ви спустилися в долину, наш старший пішов до вашого та й досі не повернувся. Я сиділа, сиділа і вирішила піти трохи берегом, думала, може, стріну кого з дівчат. Йду, коли дивлюся: "на берегу пустынных волн" сидить він... і жабам спати не дає.

— Так уже й не дає...

Павло, сміючись, притягнув Надію до себе.

— Агей там, кінчай! — почули грубий окрик і відсахнулися одне від одного.

Так стояли, опустивши очі, зніяковілі, як діти, спіймані на бешкеті.

— Годі напиватися. Кінчай, кажу, — донісся той самий грубий голос.

Тільки зараз побачили конвоїра, що стояв на березі і наказував етапникам, які ще купалися, вилізати з води.

Він склав долоні рурою:

— Рихтуйся до сну! Вночі за табір не виходити! Хто порушить наказ — нарікай на себе.

— А чого ж це ми тут стоїмо? — захвилювався Грабовський, коли змовк конвоїр. — Ходімо, Надю, до мене.

— А може, до мене? — засміялася. — У мене затишніше й тепліше.

— Зате в мене просторіш, — відповів також жартом, узяв її за руку, й разом пішли туди, де спав Володимир Іванович.

На долину сідали перші, легкі й прозорі, як весняне марево, сутінки молодого вечора, і конвоїри, що густо оточили табір, нагадували собою темний мур.

Долиною де-не-де забриніли язики вогнів. Сизі пасма диму, що тягнулися від них, з'єдналися над річкою і зіткали густу зелено-сизу пелену.

Сумовито покотилась над травами пісня про кайдаників. Вона спершу спалахнула коло одного з вогнів, а потім у неї влилися, наче маленькі струмочки у велику ріку, голоси з різних кінців долини, і вона попливла, попливла...

Бродяга к Байкалу підходить,

Рыбачью он лодку берет,
Унылую песню заводит,
Про родину что-то поет...

— Досить горланити! — вривається, як тяжкий камінь у спокійну поверхню ріки, терпкий голос конвоїра.

Пісня похитнулася, на мить змовкла, а потім ще з більшою силою здійнялася над травами:

Отец твой давно уж в могиле,
Давно он землею зарыт,
А брат твой давно уж в Сибири,
Давно кандалами гремит...

— А все ж, Надю, я гніваюсь на тебе, — мовив Грабовський, коли пісня вщухла. — Чому ти не сповістила мене, коли покидала пересильну тюрму?

— Не гнівайся, Павле. Нема за що, — мрійно відповіла Сигида. — Думаєш, не хотіла? Не могла. Писала тобі вдень, а надвечір того ж дня покинула камеру, йшла якась команда, і нас підпрягли до неї. Дівчатам залишила записку для тебе, але згодом зустріла їх у дорозі. Вони повернули мені записку, сказавши, що не встигли передати тобі, бо їх також нагально випровадили з тюрми. Не так сталося, як гадалося. Знаєш, скільки я переживала, думала...

Наче спіймавши себе на тому, що виказує недозволену таємницю, раптом обірвала розповідь. Довго сиділа мовчки. Важко було розгадати, чи її образив Павлів докір, чи думала про щось інше, але мовчанка душила своєю загадковістю, ставала нестерпною.

— Надю, — тихо, щоб не сполохати її, шепоче Грабовський. — Що з тобою? Я тебе образив?

— Коли я згадувала тебе, то завжди думала, сподівалась, що ще зустріну, — заговорила Сигида сумовито, не відриваючи очей від сизої імлі. Говорила, ніби не чула його запитань. — Сподівалася, вірила, чекала цієї зустрічі. Чомусь здавалося мені, вона от-от має статись. Я вже так зжилася зі своєю мрією... А вранці, віриш, навіть подумала — саме сьогодні ти прийдеш. Коли дізналася, що чекаємо якоїсь партії, весь день виглядала. Не смійся, Павле, не смійся. Я не вірю в чудо, як і в інші забобони, але... — і знову змовкла.

— Говори, Надю. Я тебе слухаю, — попросив Грабовський по довгій паузі.

— Ти їсти хочеш? — запитала діловитим тоном, залишивши без уваги його прохання.

— Або що?

— Нічого. Хочеш?

— Не дуже.

— Коли їв? Тільки правду...

— Правду? — помовчав, наче пригадував. — Вечеряв.

— Уже?

— Вчора.

- Нема що?
- Є сухарі й цукор, але вдень якось не хотілось.
- Давай змайструємо гарячу вечерю. Кашу. Гайда?
- Тобі забаглося наді мною покепкувати?
- Анітрохи. Почекай-но мене.

Надія рвучко встала, грайливо скуйовдила йому чуприну і пірнула в сутінки.

Скоро повернулася, тримаючи на одній руці пальто, а в другій невеличку шкіряну валізку й казанок:

- Я до тебе ніби назовсім, з усім своїм посагом. Можна сказати, перебралася.
- Поклала речі на траву, дістала з валізки невеличкий вузлик і подала Павлові:
- Подивися, якщо такий Хома-невіра.
- Пшоно?

— Учора, коли проходили через одне село, якась старенька дала. Я дякую, відмовляюсь, а вона тільки насупила брови. "Бери, — каже, — бери, в дорозі здасться". Видно, хазяйновита бабуса — до пшона додала ще масла й солі. От тільки паливо...

Грабовський пішов до річки, помацки назбирав на березі торішнього бадилля, знайшов кілька трісок, викинутих хвилями.

Скоро на долині спалахнув новий вогонь, а на ньому заворкотів казанок. Вмостившись біля вогню, Павло й Надія підкладали паливо, помішували в казанку, вдихаючи принадний, давно забутий запах варива.

— Поглянь, Павле, — показала на річку. — Он бачиш ту хмаринку? Яка вона гарна! Наче в казці.

Грабовський глянув на річку. Там картина справді була чудова: пелена диму, що висіла над течією, не торкаючись її, скидалася на фантастичний вал, облямований світло-сірою гривовою. В найближчому від вогню місці, осяяний тремтячим полум'ям, той вал безперервно міняв свої барви, одсвічував найрізноманітнішими, часто ледве помітними відтінками, од ніжно-фіалкових до блідо-рожевих.

— Тобі подобаються літні ночі в степу? — запитала. — Бачив їх до етапу?

— Бачив, Надю, і до етапу, — відповів Павло. Він підклав у вогонь бадилля. — Три роки тому я відбував перше заслання — в своєму селі. Родина в нас велика, батько помер уже давненько. Злидні аж кулаками товклися. А тут ще й мене урядник не відпускає на заробітки. Хоч бери та й пробі кричи. Якось все-таки пощастило найнятися до пана з сусіднього села. Працював на молотьбі — підвозив снопи. Воли круторогі, гарби величезні. Паровик мотає барабаном, молотарка реве, мов навісна, а ми не встигаємо з снопами. Економ кричить, лютує. До вечора так вимотався, що ледве живим привозиш останню хуру.

А ніч також не твоя. Повечеряв чи не повечеряв — гониш воли на пасовисько. Толока, на якій випасалась панська худоба, широка, трава на ній висока, як от на цій долині. Воли понапасаються, лежать та ремигають, а ми, строковики, розкладемо вогнище, ціле багаття, печемо картоплю, кукурудзу. Підлітки стрибають через полум'я. Старі розповідають всілякі бувальщини. Так до півночі, а там, дивись, уже лежать, хто

де впав, як побиті.

Я не любив хлоп'ячих ігрищ. Більше вподобляв дивитися в полум'я і слухати стариків. Навіть коли всі вже засинали, ще довго сидів біля багаття і стежив, як воно повільно згасає, похлипуючи райдужними спалахами. І був щасливий...

Вдосвіта хлопці не могли мене добудитися. Тяжко було розлучатися з солодким сном, але я ніколи не каюся, що довго сидів коло вогнища. Та й зараз не каюсь. Той вогонь завжди ношу з собою, — він ніби зігріває мене. Так, так. Окрім того вогнища, нічого не виніс я з свого тодішнього бурлакування. Все таке паскудне, згадувати не хочеться...

Довго сиділи мовчки: він підкладав у вогонь бадилля, а вона помішувала кашу. Навколо табору перемовлялися, клацали зброєю конвоїри — мінялися вартові.

До вечері розбудили Володимира Івановича. Старий дуже здивувався, побачивши Павла в товаристві незнайомої жінки. З'їв кілька ложок каші, подякував і скоро задріп.

Повечерявши, Павло й Надія пересіли ближче до вогню, який вже ледь-ледь жеврів. Знову потекли розповіді, запитання. Все те, що було невідомим, загадковим, коли раніше думали одне про одного, тепер розкривалося, ставало ясным і зрозумілим.

Обоє відчували, що їх давно вже зв'язував якийсь незримий ланцюжок. Тим ланцюжком була Оксана Петрівна. Вона ввійшла в їх життя, залишила в ньому виразний, наче давня зарубка, слід, якого не зможе ніхто й ніколи стерти. Обоє відчували, що Оксана Петрівна зараз стоїть між ними, зближує, зріднює їх. Від цього робилося затишніше, тепліше.

На тиху блакить неба вплив молодий, радісно усміхнений місяць. Владно махнув рукавом — і м'яка блакить стріпнулася золотими зорями. Узгір'я, долина і навіть сизий вал над річкою посвітлішали, заграли райдужним відсвітом. Легкий вітер тріпнувся між травами, сяйнув бісером теплої роси, доторкнувся світло-сизого валу над річкою, розірвав його на хмаринки і помчав у безвість.

Мовчали. Мовчало все навколо. Навіть вартові, сонно обіпершись на рушниці.

Враз Надія болісно зіщулилась і притулилась до Павла, наче шукала захисту од вітру. Пасмо кіс доторкнулося його лиця. Відчув, як по тілу пробігло щось до болю приємне. Чув трепет молодого тіла, тривожний перестук серця. Боявся поворухнутися, щоб не одірвалась від нього, щоб не зробити їй боляче.

Навіть незчувся, як її губи злилися з його губами.

Наче шалений, обхопив Надіїну голову і жагуче цілував щоки, очі, брови.

— Надю... Надю... Надійко...

— Павлику...

Місяць, впливши в зеніт, зупинився, замислений. Зорі тріпотіли золотими крильцями, здивовано підтягували брови.

Вітер лоскотав трави. Радісно воркотіли хвилі, тулячись до теплового берега.

Липень промайнув гарячим крилом над землею і розтанув між соковитими травами. Молодий серпень, підперезаний світлим перевеслом, ішов гордою, спокійною

ходою, хазяйновито оглядаючи багаті дари літа. Сонце, віддавши весь запас свого вогню, тепер уже не палило, а тільки лагідно гладило поруділу землю.

Частіше стали перепадати дощі. Нижче, якось безладніше закублилися над землею тумани. Широкополі, розмаїті степи, між якими раніш звивалася етапна дорога, залишилися позаду.

Засиніли ліси — могутні, дрімучі, незаймані.

— Куди б не йшов бідняк, йому завжди вітер у груди. Отак і нам, — говорив Володимир Іванович. — Коли смажило сонце — ні лісу тобі, ні хмаринки, ні краплини дощу. А зараз, як уже пішли ліси з холодочками, то й спека пересілася. Дивні, кажуть, діла твої, господи. Воно правда й те, що людині важко догодити: завжди їй то болить, то свербить — і все на одному місці.

Жартував старий не тому, що був у доброму настрої. Більше для того, щоб зігнати похмурі тіні з лица Грабовського, хоч би трохи розвеселити молодого друга. Та дарма. Жарт не діяв. Павло зовсім не чув його. Йшов мовчазний, зосереджений.

Уже близько місяця йдуть в одній партії Павло, Надія і Володимир Іванович. Відтоді, як на долині стрілися й об'єдналися їх групи. Йшли весь час поруч, разом харчувалися. Молоді несли убогі статки старого, допомагали боротися з настирливою малярією.

Довга етапна дорога зблизила Павла й Надію. Вони покохали одне одного. Покохали щиро, глибоко, ні від кого не приховуючи своєї любові. Вечорами, коли стомлений дорогою Володимир Іванович засинав, вони ще довго сиділи. Обмірковували події дня, згадували минуле, мріяли про майбутнє.

Якось в один з таких вечорів Надія сказала:

— Добре нам, Павлику, вдвох. Я б згодилася отак усе життя йти. Добре, але й страшно, коли подумаю, що не сьогодні-завтра треба розлучатися і, може, назавжди.

— Що ти говориш, Надійко? — не зрозумів Павло. У його голосі було стільки тривоги й відчаю, що Сигида злякано відсахнулася.

— Нічого, Павлику, особливого. — Помовчала й додала: — Чого приховувати те, з чим неминуче доведеться стрітись. Ти — в Балаган, я — на Кару... далека відстань поміж нами. Так, друже мій?

Павло відповів не скоро. Думав. Потім рвучко схопив її за руки:

— Невже так і станеться, голубонько моя? Невже не можна нічим зарадити? А може... я спробую. Неодмінно спробую, давай тільки поки що не будемо отруювати нашого щастя.

І не отруювали. Більше не згадували про той страшний день, що невмолимо наближався. Не говорили, однак кожне пам'ятало, з острахом думало про нього. Павло все робив, щоб якось відвернути, не допустити того дня.

Уже двічі, влучивши момент, аби не бачила Надія, ходив до конвоїрського воза. Спершу просив прапорщика, щоб той поміняв місцями його і Надію Сигиду: він піде замість неї на карійську каторгу, а вона хай іде замість нього в Балаган, на заслання.

Спантиличений прапорщик довго роздивлявся політичного, запідозрюючи його в

божевіллі. Але коли допевнився, що той зовсім здоровий, що справді-таки прийшов з отим проханням, то не захотів більше слухати.

Тоді Павло почав просити дозволу піти разом з Сигидою на Кару. Настирливість озлила прапорщика, і він вилаявся:

— Тільки кожен за себе і на своє місце. За вироком. Годі забаганок.

Наступного дня про розмову Грабовського з прапорщиком знала вся команда. Коли ж зачула Надія, то спалахнула:

— Чому розпоряджаєшся моєю долею? — питала ображено, — Хто тобі дав право? Ти зі мною порадився? Чи, може, думаєш, нема потреби радитися?

— Вибачай, прости, Надійко, — виправдовувався Павло, прискорено кліпаючи очима. — Я ж тільки хотів...

— Знаю, що хотів, — продовжувала супитись. — Знаю. Але чому без мене? Чому сам вирішуєш?

— Знав, що будеш проти. Думав, потім згодишся. Надійко, дорога моя, — Павлів голос забринів майже трагічними нотами. — Мені страшно, дуже страшно, коли згадаю, що тобі на каторгу. Я не можу без тебе, не можу, розумієш? І готовий все зробити, на все зважитися...

Сигида слухала, дивилася в гарячі, сповнені скорботної тривоги очі друга, і оксамит її брів розгладжувався, м'якшав.

— Даруй мені, Павлику, — заговорила, тиснучи його руку. — Я розумію, ти хотів не допустити мене до каторги. Розумію. Але мав би подумати й про те, хороший мій, що це химера. Не дозволять вони — раз, сама не дозволю, щоб ти пішов замість мене, — два.

— Але ж, Надю...

— Але ж, наївний мій, — підхопила тим же тоном, — пам'ятаєш, сам просив не труїти щастя. Пам'ятаєш?

— Однак я думав...

— Я також думала, хоч тобі й не говорила. Нічого не допоможе. Так має бути.

На цьому й скінчилося тоді. Довго не згадували, не говорили про день, якого з тривогою чекали. А потім заговорили знову. Сьогодні.

На світанку конвоїри нагальне підняли людей з нагрітих місць, вишикували в одну колону і, викликаючи за списком, розділили на дві групи: одна, що мала йти до Балаганська, — політичні засланці, і друга, що мала йти на річку Кару, — політичні каторжники. Грабовський та Володимир Іванович стали до першої, Надія Сигида — до другої групи.

Павло спершу також став до групи Надії, але цим тільки викликав хижу лютю конвоїра та суворий погляд Сигиди. Змушений був перейти до своєї партії.

Після розподілу люди снідали. Надія підійшла до Павла і Володимира Івановича. Більше говорили, ніж їли. Старий навчав Сигиду, як поводитися в дорозі та на каторзі:

— Ніколи не гарячкуй, — радив, — будь спокійною. Завжди тримайся людей — легше буде й тобі і їм. Народ — великий чоловік, шануй і люби його. А втім, ти сама розум маєш.

І одійшов від молодих: хай поговорять.

— Ну от, Павлику, — зітхнула Надія, коли залишилися вдвох. — От він і прийшов, той день. Ти будеш моїм другом? Не забудеш мене, ні?

Дивилася на нього очима, повними сліз, ніжно, ласкаво.

— Ніколи не забуду, голубко моя, — тихо ворухив пересохлими губами Павло. — Завжди буду твоїм. Навіки. І не тільки другом, а й братом.

— Братом? — запитала, витираючи сльози. — А я сестрою.

— А ти сестрою, Надійко, коли захочеш, дорогою, рідною, — гладив худі плечі, цілував золотисте марево кіс.

— І не забудеш? — шептала на його грудях, ніби питала юнакове серце.

— Ніколи...

— Так, так, Павлику, ніколи... Я знаю... вірю... Будеш, братику, пам'ятати мене...

Одірвалася від нього, мить постояла в глибокій задумі, немовби вдивлялась у темно-сіре верхів'я лісу. Потім витягнула з валізки маленькі ножиці, вибрала на голові пасмо кіс, одрізала, обгорнула носовою хусточкою кольору весняних пролісків, поклала в свою записну книжечку, притулила до очей і подала:

— Пам'ятай, Павлику...

— Спасибі, сестро, — тільки й устиг сказати, бо вже грізно рокотала конвоїрська команда.

Скоро рушили. Попереду йшли балаганці, за ними — кроків за сто — карійці. Грабовський часто обертався, махав над головою картузом, тривожними очима шукав Надію. Сусіди не сердилися, знаючи горе юнака. Самі оглядалися й бачили, як у відповідь на помах картуза над карійцями спалахувала, тріпочучи на вітрі, Надіїна косинка, червона, як надвечірня заграва.

17

Селище показалось раптово. Черідка тесаних будиночків ніби одірвалася від дрімучого лісу, вибігла в поле і враз скам'яніла, з німим подивом розглядаючи темну ватагу, яка, ледве похитуючись, наближалася.

— Балаганськ. Балаган...

Незабаром ватага, проминувши перші мовчазні, немовби зачаровані, будиночки, посунула вузькою кривою вулицею. Уздовж вулиці ні деревини, ні тину, ні воріт — тільки самотні будиночки, ніби чиряки на тілі. Якби не сліди босих ніг, не замурзані дитячі лиця, що визирали з маленьких віконць, важко було й сказати, чи живуть у селищі люди.

— Оце так Балаганськ, — вголос міркував Грабовський. — Справжнісінький балаган.

— А ти сподівався кращого? — байдуже запитав Володимир Іванович. — Дарма, Павле. Якби був кращим, то не став би місцем заслання. Та місто не таке вже й погане. Дивись, — він показав рукою на правий берег ріки. — Там навіть двоповерхові будинки. Нічого, жити, видно, можна. Все ж таки повітовий центр. Мені доводилося бувати в гіршому. Суцця незамкнута тюрма.

— В такій самотині й збожеволіти не важко.

— Авжеж, не важко. Але збожеволіти всюди легко. Не про це треба думати. Адже тут живуть такі, як і ми, люди. Між ними не збожеволіємо. Поживемо — побачимо. Дивись, нас уже зустрічають.

З хатини вийшов на високих милицях, з білою, як куделя, головою дідок. Притулившись до стіни, пильно вдивлявся у ватагу, наче шукав там знайомого, а потім тричі перехрестився і мовчки пошкандибав до дверей.

— Дуже, видно, радіє чоловік нашому приходові, — пожартував Грабовський.

Вулиця круто звернула й побігла понад берегом великої річки.

— Он, мабуть, він, — показав Володимир Іванович на сосновий живопліт, за яким маячили довгі будівлі.

Постоявши перед високою просмоленою брамою, поки прапорщик переговорив з вартовими, ватага вповзла в подвір'я етапного пункту.

Коло дверей довгого, присадкуватого, схожого на старий зруйнований окіп барака стояли люди. Серед них виділявся високий юнак без сорочки. Широкоплечий, грудастий, з тугими мускулами на руках і буйною лискучою чуприною, він нагадував Грабовському гладіатора, що вийшов на герць.

— Доземний уклін і пошана дорогим гостям! — зарокотав громовий баритон, а на вродливому засмаглому обличчі велетня сяйнула сліпучо-біла стрічка зубів.

— Чолом, — відповів хтось з ватаги.

— А ми всі очі видивилися, мало не посліпли, виглядаючи вас, — продовжував велетень жартома. — Ну, де, думаємо, похапала вас безноса? Аж ви — гульк, як Пилип з конопель. Ласкаво просимо, — розмашисте шарнув повітря рукою. — Заходьте. Почуйте себе як дома, та не забувайте, що в гостях. Призвольайтеся, чим багаті, тим і раді.

— Спасибі! — відповів той же голос з ватаги.

— Яка сила! Прямо тобі Геркулес, — з захопленням говорив Грабовський, показуючи на велетня. — Та ще й штукар.

— Бачу, ти вже закоханий у нього, — посміхнувся Володимир Іванович.

— Хіба в такого можна не закохатися? Ото вибуяв...

Прапорщик зупинив ватагу, повернув її ліворуч і сяк-так підладив. До нього в супроводі запобігливого писаря підійшов молоденький, з чорними тонкими вусиками штабс-капітан. Чемно привітавшись, узяв буру теку зі списками.

Нудна церемонія передачі-прийому арештантів, які мали залишитися в Балаганську, почалась. Капітан викликав кожного прибулого, ставив два-три запитання і показував писареві, до якого барака записати.

Робота йшла повільно. Змучені люди відповідали мляво і плутано. Штабс-капітан нервував, посмикував тонкі вусики. Особливо дратував його тягучий плач дитини.

— Вгамуйте! — кинув на ватагу. — Чого воно скиглить?

— Води просить, — відповіла жінка, притискуючи дитину до грудей.

— Так чого ж стоїш, як на оглядинах? — лайнулися чорні вусики — Іди, хай

нап'ється.

Перелякана мати передала сусідці дитину, схопила простягнуту кимось пляшку і побігла до журавля, що стовбичив посеред подвір'я. Витягши баддю, втиснула в неї пляшку.

— Стій! Стій! — струснув повітря лютий голос.

Жінка повернула голову. До неї через подвір'я пожадливими кроками йшов гладкий чоловік у білому кітелі і в такому ж білому, з широкими крисами кашкеті.

Це був комендант етапного пункту. Його добре знали етапники, котрим надовго доводилося затримуватись тут, і обминали десятою дорогою. Щодня після обіду він, зодягнувшись у літню парадну форму, прогулювався подвір'ям.

Заклавши руки за спину, стиснувши в них гумову палицю, бродить по подвір'ї, доки не надібає когось із засланців. А надібавши, не допитувався, вихоплював з-за спини палицю і перішив бідного, аж доки той непритомнів. Такий вже полюбився комендантові післяобідній моціон. Зараз був саме час моціону.

— Куди? — показав палицею на пляшку з водою.

— Дитині. Захворіла в дорозі, плаче...

Та комендант не слухав. Вихопивши з тремтячих рук жінки пляшку, кинув об каміння, і його замашна палиця засвистіла. Нещасна жінка згиналася, підіймала руки, щоб захистити, прикрити голову, але не довго боронилась — після кількох ударів простягнулася, як мертва. Та комендант не припиняв розправи. Підбігши до розпластаного безвільного тіла, почав гамселити чобітьми.

— Що він робить, євнух проклятий? — вигукнув Грабовський і прожогом кинувся до криниці.

— За що б'єш?! — закричав і відтрутив кривдника од нерухомого тіла.

З несподіванки комендант на мить остовпів. Як це! Хто посмів? Весь аж зелений від люті, він лише кліпав очима і брижив вузького спітнілого лоба. Та зрозумівши, що сталося, як дикий кабан, накинувся на Павла.

Не маючи наміру вступати в бійку, Грабовський спритно маневрував. А комендант наступав. Враз схопилися за руки. Довго воловодились, бо комендант, переважаючи силою, поступався перед своїм супротивником вправністю: тільки наляже всіма своїми бебехами, щоб підм'яти під себе, а Павло викрутиться.

Та от Грабовський несподівано зачепився ногою за камінь, що лежав позаду, і комендант навалився на нього.

— А-а-а! — радісно заревів.

Вже простяг руки, щоб запустити їх у Павлів чуб, та раптом почув, як щось міцне, наче обценьки, здавило йому спину. Болісно заскрипів хребет, замакітрилася голова, заметляли ноги.

Грабовський, почувши полегкість на плечах, миттю звівся на ноги, але замість коменданта перед ним стояв велетень без сорочки. Стояв, витираючи руки і посміхаючись.

— Ожигов, — стиснув він руку Грабовському. — Вітаю з вікторією. Перше бойове

хрещення в нашому богом береженому Балаганську.

— Розійдись! — гримнув штабс-капітан з чорними вусиками.

— В холодну обох! — зверескнув комендант.

18

— Ну от, обстановка дозволяє познайомитися ближче, — сказав велетень, коли зачинилися двері невеличкої тюрми етапного пункту, і простягнув руку. — Син власної матері, внук рідної бабусі, які живі-здорові і в благоденствії... Випуску 1862 року, фірми Ожигових... Микола. Родився за власним бажанням, без особливих труднощів. Помирати ще не збираюся.

Грабовський подав руку, назвав себе.

— А чому лише матері й бабусі? — поцікавився.

— Тебе дід цікавить? Помер, брат, помер давненько.

— А батько?

— Взагалі ще живе, але для мене... — не закінчив думку, болісно поморщився.

Видно було, що питання йому не сподобалось.

— Ти надовго в цю яму? — запитав. Павло показав п'ять пальців.

— ' Я маю на рік більше, але один уже відтоптав. Місяців три спершу жив тут, у бараці, а потім перейшов у містечко. Як засланець. Там, звичайно, трохи краще. А оце сьогодні прийшов сюди, щоб підібрати когось з прибулих до себе на квартиру. Все ж веселіше буде, та й менше коштуватиме. От і підібрав...

Уже перші дні життя в тюрмі обидва відчували, що мають різні характери. Але це не віддаляло, а навіть зближало їх.

Микола Ожигов, цей завжди спокійний, з першого погляду навіть до всього байдужий велетень, був чулою, на диво сердечною і водночас дуже рішучою людиною. Любив літературу, а надто поезію. Він залюбки слухав, коли Грабовський декламував свої або чужі вірші. Сам же знав силу-силенну різних анекдотів і дотепно розказував їх.

Довгі розмови лилися легко, невимушене, а обидва співрозмовники все більше відчували потребу бути разом.

Було й інше, що зблизило Павла Грабовського з Миколою Ожиговим — земляцтво. Виявилося, Ожигов з України. Після розриву з батьком, підполковником, якого ніколи не любив, перейшов на власний хліб. Жив у Луганську, промишляв на перукарстві, а мріяв про медицину. Там і став членом народницької організації. Його циркуля служила місцем явки народників, а сам він найчастіше був зв'язковим. З різними дорученнями доводилося їздити в Петербург, Київ, Харків, Полтаву... '

— І в Харків? — перебив Павло розповідь.

. — І в Харків, — потвердив Ожигов. — Туди їздив найбільше.

— Кого-небудь знав з харківської організації?

— Не дуже багато.

— А Петра Цимбалюка?

— Це той Ціцерон-одчаюга? Чув про нього, але не бачив. Ти його знав?

— Добре.

— Де ж він зараз?

— Повісили, кажуть. Стріляв у якогось чиновника в Пінську.

...День стояв погожий. Миколу викликали до канцелярії. Повернувся збуджений, радісний.

— Наше, Павле, здається, зверху. Все ніби до цього хилиться. Зараз теж мене розпитували, як, чому, за що лупцювали ми того череваня. Але питали спокійніше, навіть трохи запобігали. Що б воно значило? Казав мені служивий, ведучи назад, що комендант наш ходить понурий. Мабуть, діло пахне ладаном, бо жінка та вже ледве дише. Ну, буде видно. Історія, здається, працює, як любив говорити мій один знайомий, на нас. Не сумуй.

— І не збирався, — бадьоро сказав Грабовський.

— Ми ще повоюємо, ого.

— А в Балаганську є добрі люди?

— Є. Чого коштує один Віктор Краніхфельд. Другий Цимбалюк. Дворянин, офіцер, а хлопець — вогонь. Є й дівчата чудові. Особливо Улановська...

— Евеліна?!

— Шабля, а не дівчина... Ти її знаєш?

— У Харкові разом працювали, писали й друкували відозву в лісовій хатині... Так вона тут?

— Тут. Оце вийдемо звідси, то й підемо до неї.

— Добре.

— Слухай, Павле, а чи не пішов би ти жити до мене?

— З радістю, якщо приймеш. Тільки зі мною прийшов ще один товариш.

— Хто?

— Робітник з Орехово-Зуєва. Учасник морозовської стачки.

— І його влаштуємо.

...По обіді в камеру завітав посланець балаганського окружного справника. Він назвав себе виборним Молькінської іногородної управи.

— Знаєте Надію Сигиду? — запитав Грабовського.

— Для чого це вам? — відповів Павло запитанням.

— Треба, коли питаю.

— Скажіть для чого.

— Дивак ви, та й годі, — потиснув плечима виборний. — Ким вона вам доводиться, та Сигида?

— Та скажіть же нарешті, в чому справа? — втрутився Ожигов. — Чого граєтеся в піжмурки?

— А це, молодий чоловіче, вас не стосується, — наїжачився посланець. І вже до Грабовського: — Бачите, Сигида написала вам листа з Кари. Але карійським політичним каторжникам дозволяється листуватися лише з родичами. То тамошній начальник і питає нашого справника — в якому родинному коліні перебуваєте ви з

Сигидою.

Павло аж затремтів од радості — перша вісточка від Надійки.

— Де той лист?

— У справника. То ким ви доводитеся Сигиді?

— Братом.

— Рідним?

— Двоюрідним. Наші матері — сестри.

— Ну, матері нам без надобності. Брат, значить. Отак і напишіть, — виборний подав папір. — Щоб усе було, як велить циркуляр.

* * *

Довжелезна казарма, що вже мовчки готувалася до сну, враз заклекотіла, наче грізна весняна повінь. Темна хвиля тривожно хитнулася над нарами, і за мить коло Грабовського та Ожигова виріс натовп.

— Що сталося?

— Кого постріляно?

— Де?

— Коли?

— Миколо! Павле! — гула казарма, і в цьому гаморі важко було второпати, що трапилось.

— Та замовкніть же! Підійдіть!

Коли галас ущух і люди згуртувалися тісним півколом біля нар, Микола Ожигов почав:

— Слухайте і не перебивайте. Сьогодні ми з Павлом, — він кивнув головою в бік Грабовського, — почули страшну звістку: місяців чотири тому вчинено розправу над політичними.

— Де?

— В Якутську. Тридцять вісім чоловік, засуджених на каторгу, мали вирушити в далеку дорогу, здається, аж у Верхоянськ. Ну, тюремне начальство, як і водиться, нічого не дало каторжникам на дорогу — ні одежі, ні харчів. Люди запротестували: не підемо, мовляв, без того, що нам належить. І віце-губернатор Осташкін "провчив" непокірних: шість протестантів було одразу вбито. Сталося це в будинку якута Монастирьова, де мешкав один з каторжників...

Попритулявшись плечем до плеча, мовчки стояли арештанти — зажурені, насуплені. Кожен обдумував принесену звістку, зв'язуючи її з власною долею. Ніхто з них, закинутих сюди, не може бути певним, що завтра-позавтра його не спіткає те, що спіткало якутських засланців.

Павло Грабовський стоїть поруч Ожигова. Спершу в його уяві поставали якутські події, а потім глянув на темний, як застигла олов'яна хвиля, арештантський натовп. Очі вдивляються, а в голові наче завірюха. Що думають, що почувають зараз ці щодня мордовані люди? Що діється в їх серцях?

Він знає, кожен з присутніх тут має свою власну історію. Не просто біографію, а

власну історію гірких роздумів, жагучих поривань, пекучих сумнівів. Вони, ці історії, різні і неповторні. Але скільки спільного, подібного в них!

Йому навіть здається, що це одна історія — строката історія боротьби. Де той розум, що збагне її, складну й переплутану? Де той звияжець, що доведе її аж до брами щастя? Де той великий митець, що перелле це в слова, звуки, барви?..

Історія...

Ось вони, прості учасники, непомітні творці історії, силоміць зігнані сюди з усіх кінців царської імперії-в'язниці, — обірвані, нестрижені, погорблені, голодні й холодні. Найкращі сини вітчизни! Під рубцями й латками б'ються найпалкіші серця!

Вони прагнули щастя для себе, для народу, хай урозбрід, але пристрасно, забуваючи все на світі, линули до мети. І от схопили їх криваві пазури, підсікли крила і кинули до цієї багнюки.

Прямо перед Грабовським стоїть Віктор Краніхфельд. Безліч латаний-перелатаний офіцерський мундир ще виразніше відтіняє вроду схудлого, змарнілого обличчя, білизну шовкового чуба, гарячий блиск карих очей. Стоїть наче за рідкою пеленою туману. Погляд його блукає десь далеко-далеко.

Біля Краніхфельда — Володимир Іванович. Давно не голена срібляста борода, довгі, пожовклі від цигарки вуса та кошлаті брови приховують поморщене лице ткача. Тільки чорні очі палають бадьорим вогнем. Вкриті товстими бурими жилами руки стискають козилок картуза.

А он, трохи далі, похилив голову юнак з розкосими очима. Та де там юнак! Зовсім ще підліток. Мабуть, недавно пригнали. Хто він — узбек, китаєць, казах? Пожадно вслухається в кожне слово оповідача, і його смугле лице весь час міняє барви, ніби на ньому пробігають сполохані тіні.

А он і ще...

Різні за походженням і віком, різні вдачею, але близькі прагненнями й долею. "Друзі. Побратими", — вистукує Павлове серце.

Грабовському так хочеться зараз усіх їх стиснути в обіймах, зігнати смуток з їхніх очей.

— Але на, цьому не закінчилось, — чує, наче крізь сон, голос Ожигова. — Тих, що залишилися живими після стрілянини, віддано до військового суду. Суд і довершив розправу: трьох страчено, двадцять вісім прогрімилі кайданами на каторгу або підготовують нужу в тюрмах.

У казармі запанувала густа, як глей, тиша. В цій тиші Грабовський ще виразніше чує стук свого серця — прискорений, тривожний. На нього дивляться багато людей. Чого вони хочуть? Що ще можна сказати їм? Усе, про що дізналися, розповів Микола. Павло нічого більше не знає. Нічого.

А десятки очей дивляться, ніби промовляють: говори!

Чорні очі Володимира Івановича-теж, здається, вимагають: кресни своїм серцем об ці незгасні серця, і з них не іскра, а ціла пожежа спалахне.

Говори!

Павло відчуває — далі мовчати не має права.

— Друзі, — звучить його голос, спершу сухо і терпко, — це страхітлива звістка. Але до нас долетіла тільки вона єдина. Та й долетіла через який час — три місяці. А скільки звісток про такі ж розправи, вчинені до якутської і після неї, не дійшло сюди! Скільки, питаю? Навряд чи можуть відповісти навіть самі лиходії, бо їм не потрібен їхній власний кривавий рахунок, по якому невдовзі доведеться все сплачувати...

— То правда, — тихо вкинув хтось.

— Гірка правда, — говорив далі Грабовський. — Але хто винен у тому, що подібні розправи мають місце? Не тільки кат віце-губернатор. Винні існуючі порядки. Сама політична система, яка дозволяє заслання й тюрму для політичних перетворювати на розгнуждане свавілля, грубу помсту й дике знущання.

Грабовський зробив паузу, тамуючи хвилювання.

— Винні й ми. Винні, бо над нами бешкетують, як хочуть, різні посіпаки, а ми мовчимо. Дивуємось жорстокості наших кривдників, але не дивуємось нашій байдужості. А тим часом цілими річками ллється наша ж кров. Страшно й подумати.

Промовець знову помовчав.

— Ні! Ні! Ні! — в його голосі забриніли вольові, крицеві ноти. — Я думаю, далі мовчати не будемо. Край терпінню! Ми повинні піднести наш голос проти свавілля й знущань, приєднати його до голосу якутських героїв. Вони — герої! Бо виступили на захист своїх прав, на захист людської гідності. І я вірю в те, що й ми не залишимося самотніми, що нас підтримають тисячі, що наш голос увіллється в могутній протест всього сибірського засланця і викличе нову хвилю революційної енергії. Хвилю, яка змете, спопелить саму політичну систему.

— Правильно!

— Досить мовчати! — заіскрились очі Краніхфельда.

— Бити їх треба!

— Прямо в самі печінки!..

— Як собак скажених!

— На шибеницю!

— Еге ж, на шибеницю! — одірвався від стіни вимучений, зігнутий в дугу чоловік. — Гарна байка, тільки шкода, що коротка. Шибениці... Казала Настя, ще як удасться. Та поки ми витягнемо їх на ті шибениці, вони всіх нас закатують. Я колись так само думав, та от, дивіться, який став, — і він прошкутильгав, як скривлене колесо. — Більше мене не підведете під дурного хату.

Люди повернули голови до чоловіка-дуги. Він лише сьогодні прийшов на балаганський етапний пункт, і ніхто не знав, що саме так зігнуло його. Хтось навіть почав допитуватись, але чоловік тільки спересердя плюнув і поліз на другий ярус нар.

Володимир Іванович, який досі стояв мовчки, підійшов до Грабовського, міцно потиснув йому руки і обернувся до людей.

— Я згоден з Павлом. Правду каже, — заговорив ткач поволі. — Наш голос мусить пролуhati не тільки тут, а й по всій Росії, проникнути в тюрми, в каторжні підземелля.

Тоді...

Та не встиг закінчити, бо пронизливо зарипіли двері барака, ніби попереджаючи про небезпеку, і на порозі вигулькнула постать коменданта. Володимир Іванович замовк і прихилився до нар. Люди колихнулися, зацитькали, проте з місця ніхто не зрушив... Все наче скам'яніло. Тишу порушувало тільки кволе хропіння чоловіка-дуги.

Комендант постояв біля порога, обмацуючи людей маленькими зеленавими очицями, стиснув кулаки, сунув їх до кишень і, карбуючи крок, підступився до крайнього:

— Чого дивишся?

— Очі маю.

— А я зараз тобі їх повибиваю...

— А я повставляю, — почулося з натовпу.

Комендант скипів. Він висмикнув кулаки; і круто обернувся, щоб накинутись на зухвальця, але, зустрівшись з очима Миколи Ожигова, посинів від люті і знову запхав руки в кишені.

— Чого не спиш? — ступив до підлітка з розкосими очима.

— Збирався, зараз ляжу, — перелякано відповів той, задкуючи між людей.

— А ти? — до Володимира Івановича.

— А ти? — Ожигов схопив коменданта за комір. — А ти, питаю? Чого до людей прискіпуєшся? Знову закортіло?

— Я, я... — тільки встиг промимрити переляканий комендант.

Ожигов обкрутив його навколо себе, підвів до дверей і з такою силою пхнув, що той, відчинивши головою двері, вилетів на подвір'я.

— Що ти наробив? — з тривогою запитав хтось. — Тепер лиха не обберешся.

— Нічого, — спокійно відповів Ожигов. — Чого продаєш дрижаки? Ну, а тепер спати. Ходім, друже, — взяв Павла за лікоть і повів до дверей.

Уже за ворітьми їх наздогнали Віктор Краніхфельд та Володимир Іванович. Якийсь час ішли мовчки.

— Негарно вийшло, — заговорив Віктор. — Не довели діла до кінця.

— Так, Вітю, трохи негарно, — згодився Володимир Іванович. — Але я думаю, все-таки зробили добре діло. Хай знають етапники і передадуть іншим. А до нас завтра, мабуть, прийде справник.

— Навряд, — заспокоїв друзів Ожигов. — Комендант не захоче більше зв'язуватися зі мною.

— І я так гадаю, — підтримав Грабовський. — Хай ще дякує богові, що та жінка оклигала і справу вдалося зам'яти. Ну, та зараз не про це. Ми мусимо протестувати проти злочину якутських тюремників.

— І негайно! — сказав Ожигов. — Тому пропоную зараз іти до нас, написати найрішучіший протест і завтра ж розіслати його, куди слід. Перш за все, міністру внутрішніх справ та міністру юстиції, ну й ще директорів департаменту поліції... Згода?

— Та згода, звичайно, — вкинув Володимир Іванович. — Тільки, може, до мене підемо? Моїх хазяїв сьогодні нема, то ніхто й заважати не буде.

— У вас же й сісти ніде, — мовив Грабовський. — А у нас з Миколою цілісінька тобі кошара. Та й хазяїн не стане на заваді. Сам колишній політичний засланець. Волзький моряк.

...Теплої червневої ночі спить невеличке повітове містечко Балаганськ, притулившись до неспокійного плеса великої ріки. Спить тихо, міцно. Далеко воно від губернської столиці — Іркутська, десь понад дві сотні верст. Та вночі ніхто й не заважає... Хай хоч виспиться, бо завтра... Хто знає, що вдень повелять з губернії, звідкіля прийдуть нові ватаги політичних засланців, які новини принесуть вони?

Тільки в одному будиночкові, що самотньо стоїть, як сновиди, над неглибоким виярком, блимає світло. Воно немовби змагається з темним проваллям ночі, неначе кличе його на герць. У тому будиночку мешкають нерозлучні друзі Павло Грабовський та Микола Ожигов. Павло диктує, а Краніхфельдова рука старанно виводить букви...

19

Грабовський знав тюрми. Харківська, ізюмська, оренбурзька, бутирська. Страшні вони, що й казати. Але для іркутської, до якої потрапив, не знаходив навіть порівнянь.

Оце тюрма — усім тюрмам тюрма. Вона, захопивши в своє черево людину, мовчки ламає, висмоктує, висушує, аж доки не зробить з неї губку.

Гнітить перш за все темно-сірий колір. Тут усе сіре, наче замулене, — мур з густо понатиканими грибками для вартових, товсті стіни, вузькі коридори, камери, посуд, тюремна обслуга, навіть сонячне проміння, що інколи пробивається крізь ґрати.

Гнітить тиша. Сірий колір стає ще густіший і важчий від мертвотної мовчанки. Тут усе мовчить, як скам'яніле. Від цього кров застигає в жилах, поволі висихає мозок, гаснуть очі, глухнуть вуха, тупіють чуття. Здається, залізо не витримало б. А людина витримує. Дивне створіння людина. Все витримує.

Грабовський стоїть біля заграбованого вікна, а очі блукають десь далеко-далеко понад засніженими дахами будинків. Нічого вони там не шукають, ні до чого не придивляються. Так собі — блукають.

Уже ніби трохи полегшало. Може, тому, що почалося слідство. Може, й тому, що інколи бачить своїх товаришів. А то ж було...

Серед ночі конвоїри припровадили до тюрми, загнали в камеру і ніби забули про нього. Два рази на день зайде коридорний, мовчки поставить порцію та й зникне за дверима. Ото й усе. Так день у день. Тиждень. Місяць.

Невідомість не тільки гнітила, але й дратувала. За що його заарештовано? Перегортав сторінки своєї "балаганської" біографії, губився в догадках, та ні на чому твердо зупинитися не міг. Протест? Але ж то була правда.

Раз навіть спробував поговорити з коридорним, та сумно закінчилася розмова.

— Чому мені не говорять, за що заарештували? — спитав у тюремника.

Коридорний здивовано витріщив очі і мовчки рушив до дверей. Не стерпів Павло, схопив за плечі:

— Ну, скажи ж, будь людиною! Чого тікаєш?

Тюремник обернувся, лютими очима зміряв настирливого в'язня і мовчки пхнув його в груди важким, як гиря, кулаком. Грабовський заточився й присів на тапчан. Поговорили...

Більше не допитувався.

Гнітила самотність. Важка невільнича самотність. І книжок не давали. Вдень ще якось так-сяк. Цілими годинами, наче тінь, снував по камері, перечитував списані листки невеличкої записної книжечки або перелічував ті, що були ще чистими.

— Як їх мало! Які вони маленькі! — аж жахався, бачачи, що кількість неописаних листочків меншала з кожним днем.

Довго ходить, мимрить губами, підбирає слова, рими, по кілька разів обдумує рядки та цілі строфи. І, тільки знаючи напам'ять найдосконаліший варіант вірша, береться за олівець Пише густо, майже насаджуючи одна на одну малюсінькі букви. Закінчивши писати, ще перечитує, обережно згортає книжечку і кладе до кишені.

Перша частина дня закінчувалася.

Починалася друга — співи. Сидить на залізному тапчані, а голос ллється тихо, задумливо...

Повій, вітре, на Україну,

Де покинув я дівчину...

Покинув дівчину А чи покинув? Кого? Коли? Ксана — польова русалка? Вона справді йому подобалась, але ж то були тільки перші порухи серця. Та й хто зна, куди б завело його те необачне серце. Адже стала вона дружиною поліцмейстера. Народниця, героїня...

Ні, ні, він нікого й нічого на Україні не покинув. Навіть жодного поцілунку. Все, що мав, забрав із собою.

Він зустрів свою любов, пізнав щастя не в тій завітчаній бузком та вишнями хатині, що над річкою під горою, а на тернистих, безкраїх, як вічність, етапних дорогах.

Надія! . Надя...

Де зараз вона? Майнула, мов зірка серед темної ночі, креснула ще недоторкане серце, запалила його шаленим вогнем і зникла.

Зникла?

Ні, ні, така не зникає, хіба згорить. Він вірить у неї, як сам у себе. Вірить. Ось у його кишені зберігається золоте пасмо її милих кіс, хусточка, записна книжечка. І навіть чує палкі дівочі слова. "Назавжди, навіки з тобою, братику..."

Тихий, мрійливий смуток пісні хитається, б'ється об сірі холодні стіни камери:

Вітер віє-повіває,

З України не вертає...

Рука коридорного глухо гупає в двері. Скрипить, як стара бляха, голос:

— Мовчать!

Та хіба є така сила, що змусила б його замовкнути? Де вона? Нема!

Він уже бачить, як змарніла, запорошена вдова з торбою через плече під буйним

вітром хитається, наче тополя, на своїй вузькій ниві і благає бога, щоб вродив пшеницю для її діточок-сиріт.

Ой уроди, боже,
Та пшениченьку яру
На вдовине щастячко,
На сирітську славу!

Відчиняється кватирка в дверях, в камеру вриваються, немов два списи, олов'яні очі тюремника:

— Годі!

Та Грабовський рвучко підстрибує і, як вихор, кидається в танок:

Ой гоп, ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини!

Дивиться коридорний, очманіло смикає плечима, зачиняючи кватирку. Знає: нічого не вдієш з арештантом. Співай.

Це днями.

А ночами...

Довгі й німі осінні ночі були тяжкою мукою. За вікном небо вливається густими, пронизливими дощами, яким, здається, нема кінця-краю. Грізно завивають, мов буйні тури, свавільні вітри. Зловісно перегукуються сови та вартові на мурі під грибками.

У камері темно, аж моторошно, хоч в око стрель. Не дають світла. Для чого марно перепалювати казенні гроші? Хай спить арештант. Хай нагулює тіло, щоб не боліли у тюремників кулаки на допитах. Хай спить...

А хіба заснеш у такій тиші? Вітри ніби підхопили на свої прудкі крила твої сни і понесли десь далеко на доли, на ліси — нема їх. Нема, хоч пробі кричи. Та що тут крик? Хто його почує? Хто відгукнеться? Хто зможе розірвати цю тишу, розметати темряву?

Лежить горілиць на залізному тапчані, міцно зімкнув вії і ніби ще глибше поринув у пільму. Холоне тіло, терпнуть надушені об метал кістки. Та він не чує ні холоду, ні болю, захоплений химерного хуртовиною думок. А вони зринають сполоханими роями, кружляють, тремтять і повільно тануть у густому мороці, не залишаючи по собі ніякісінького сліду, наче ялові хмарки.

Думи, думи...

Часто переносять вони його в рідне Пушкарне. Невидимою тінню стане під вікнами старої хатини — дивиться та слухає. Бачить, як, схилившись на свою нічну подружку-куделю, куняє сива, мов голубка, висушена горем та злиднями мати. Веретено застигло в її немічній руці.

О рідна матусю! Як хочеться зараз маленьким хлопчиком впасти на твої худі коліна, притулитися до грудей і забути хоча б на мить.

Пошерхлі губи шепочуть:
Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені —
І луг широкий, наче море,

І тихни сум по кружині.
Садок приснився коло хати,
Весела літяна пора;
А в хаті... там знудилась мати,
Ізнудьгувалася сестра.
Поблідло личко, згасли очі.
Надія вмерла, стан зігнувся...
І я заплакав опівночі
І, гірко плачучи, проснувся.

Найбільше думав про арешт. Не тому, що не сподівався його. Добре знав, коли писав протест, — воно так безкарно не минеться, за нього по голівці не поглядять. Дивувало інше: все скоїлося дуже скоро й нагальне. Не минуло й тижня відтоді, коли розіслано останні примірники протесту, як його збудили серед ночі, стягнули з ліжка і запакували в тюрму. А через три дні вивели з Балаганська та й погнали етапом прямо в Іркутськ, ні про що не питаючи, ні в чому не звинувачуючи.

Чи й справді начальство заздальгідь рознюхало? Але як, від кого? — свердлили мізок думки. Невже серед друзів-однодумців був зрадник, юда?

— Ні, ні! — протестувало серце. — Не було, не могло бути!

То, може, балаганська цензура або пошта все розкрила й не пропустила жодного примірника до адресатів? Це найстрашніше — вся робота пішла на вітер.

О скорпіони! Доки ви, зневажаючи закон і гідність, будете бабратися в людських душах, у їх таємницях?

— Доки? — воруються губи.

У збудженій уяві поставали зовсім недавні, але вже трохи ніби запорошені події. Балаганський етапний пункт... Бурхливі збори... Гриміла, вирувала гнівними голосами казарма... Ніби й зараз ще лунають ті щирі, гарячі голоси... А що далі було?..

Далі? Ага, протест. Як тоді легко йшла робота, як самі лягали на папір скорботні й гнівні думки, як зливалися почуття! "Мета нашої заяви відкрито висловити... презирство й ненависть, що їх породжує в нас перетворення заслання в акт грубої помсти, і виставити на суд російського суспільства, в цілковитій і непохитній певності, що кров наших товаришів та протестуючий голос заслання викличуть у ньому новий запас революційної енергії... в боротьбі проти деспотизму... за ліпше майбутнє нашої вітчизни..."

Потім обговорювали написане і прикладали свої руки. Віктор Краніхфельд, Евеліна Улановська, Микола Ожигов, Володимир Іванович. Наступного дня протест рушив у неосяжні простори імперії...

Тривожився за товаришів. Що з ними? Де вони? Нічого не знав. У той вечір він перший прийшов додому і заснув. А коли серед ночі розбудили, то Ожигова дома не було...

Тюремні ночі. Які вони довгі, загадкові, сповнені німих мук і розпуки!..

А потім трохи полегшало. Зима затрепетала білими снігами, і від того ночі в камері

стали немовби яснішими, Прозорішими. Начальство дозволило робити короткі прогулянки. На прогулянках побачив і своїх балаганців — Миколу Ожигова, Володимира Івановича, Віктора Краніхфельда та Евеліну Улановську. Не говорив, правда, з ними, бо тюремники забороняли. Та вже те, що бачив їх коло себе, остаточно переконало: причиною арешту був протест проти якутської розправи.

На четвертому місяці після ув'язнення почалися допити. Вони відбувалися переважно вночі. Навмисно, щоб легше витягнути з арештантів потрібні зізнання. Людина, змучена тюрмою, хоче відпочити, вона ладна все віддати за нічний сон. А її серед ночі зганяють з місця, ведуть до слідчого. Той, виспавшись удень, допитує, одсилає до камери, через якийсь час знову викликає, допитує, одсилає. І так до ранку. При таких допитах арештант не тільки зізнається в тому, чим завинив, він ладен підписати протокола, який звинувачує його в тому, в чому зовсім не винен. Тільки б спочити, тільки б поспати, забутись.

Але допити Грабовському здавалися щастям. Полегшували тяжкі безсонні ночі.

На допитах, до яких незабаром звик, поводив себе зовсім спокійно. Нічого не приховуючи, відповідав вичерпно на всі запитання. Дратувало інколи тільки те, що кожної ночі слідчий повторював одні й ті ж запитання, відповіді на які Грабовський давно завчив, як "Отче наш", і відповідав уже машинально.

Так, він винен, винен у всьому, бо сам писав протест, сам редагував, навіть розсилав. Отож винен тільки він один. За це й готовий відповідати. Не розкаюється в тому, що робив, бо чинив свідомо. І якщо ще колись йому випаде нагода дізнатися про такі ганебні події, як якутська розправа, він зробить те ж, що зробив цього разу. Що ж тут є незрозумілого?..

20

Повернувшись з прогулянки, Грабовський застав у своїй камері нового мешканця. Це був кремезний, костистий, але до того висушений чоловік, що його голова скидалася на череп, тісно обтягнений темно-жовтим пергаментом. Сива, аж біла чуприна й борода, а брови чорні-чорні, неначе підведені сажею.

— Чого так дивитесь? — запитав чоловік. — Хочете пізнати? Марна праця. Рідна мати б не пізнала.

— Та ні, — здвигнув плечима Павло. — Ваш прихід мене дивує. Адже за весь час мого сидіння тут ви — перша людина, яку до мене пустили. Розумієте?

— Даруйте, не моя ж на те воля, — вибачився чоловік, нахилившись до торбини на долівці, наче збирався покинути камеру. — Та я, здається, й ненадовго до вас. Казали, скоро переведуть. Не встигну набриднути.

— Що ви, що ви! — збентежився Павло. — Навпаки, я дуже радий вашому приході. Тут пропасти можна від самоти та безділля.

— Пропасти від безділля, — якось неприродно посміхнувся чоловік, — А мені, перепошую, до живого намуляла та проклята праця, ой намуляла. Може, хоч тепер спочину. А вас часто гонять на роботу?

— Ніколи. За весь час я навіть нитки не перервав. Якби ганяли, то, може, ліпше

було б.

— Ліпше? — здивувався гість. — То ви, запевне, чоловіче добрий, не знаєте, що таке робота. Бачите? — простягнув руки.

Масивні, темно-бурі, вони були густо вкриті виразками.

— Від роботи?

— Від неї, — хитнув головою. І, помовчавши, додав: — Хоч я, вважайте, теж колись любив працю. Ще й як! Без неї жити не міг. А зараз хай її дябль любить.

— Де ж це ви намучились так?

— На каторзі. Вона ж не красить людину, ой не красить, — зітхнув чоловік, вмошуючись на долівці коло торбинки.

Та Грабовський уже не чув. Він прикипів до незнайомого палкими очима, не знаходячи сил ні одірватися від нього, ні промовити слово. Перед ним сидів живий каторжник. Досі він тільки чув про каторгу, каторжників, і вони ввижались йому страшними, але на власні очі не бачив їх. А зараз побачив. Он які вони, мученики каторги! От що робить каторга з людини. Надю, сестронько!..

Чоловік взявся перев'язувати розірваний чобіт, а Грабовський стежив за роботою.

— Може, думаєте, я такий старий, — заговорив сумовито каторжник. — Ні. Тільки за сорок перейшло, а от, бачите, посивів. Чи ж такий я був п'ять років тому? Де там! Ой, Кара, Кара! Недарма так і охрестили її люди.

— Ви про що? — не зрозумів Грабовський.

— Та про карійську ж каторгу.

— Знаєте той табір?

— Трохи знаю, — гірко посміхнувся гість. — П'ять років протрубив там. А це провадять на Акатуй. Коли б ще трохи, то, мабуть, не витерпів би, сам руки наклав би на себе, як інші. Кара... істинна кара. Гіршої й придумати не можна.

— І зараз прямо звідти? — перебив оповідача Павло, охоплений тривогою.

Каторжник ствердно хитнув сивою кучмою і потягнувся до торбинки.

Павло стояв, мов учаділий. Кара. Карійський каторжний табір. Надія...

Перебуваючи в Балаганському окрузі, отримав кілька листів од неї. Один прислала сюди, в іркутську тюрму. Але відтоді минуло вже більше року. Писав, слав листи майже щодня, а відповіді не було. Де вона? Чому мовчить? Чи жива-здорова?

І раптом, наче промінь серед мороку ночі, прямо в його камеру прийшла людина з самої Кари. Як сон. Аж голова наморочиться.

Павло морщить чоло, протирає очі. Ні, не сон: перед ним сидить, порпаючись у торбинці, чоловік. Ніби для того, щоб упевнитися, що все це не омана, Павло підходить до каторжника, торкається його кістлявого плеча і сідає поряд на підлогу.

Каторжник довго мне в руках маленький, землистого кольору капшучок, перевертає його, і на вкриті виразками долоню падають чисті й білі, як квасоля, зуби.

— Мої, — перегортаючи на долоні зуби, спокійно говорить і наче для підтвердження широко сміється порожнім ротом. — Усі зберігаю. Хай будуть. Файні п'ястуки виплекало карійське начальство. Б'ють, як гамана. Ой, б'ють, б'ють, матка

боска...

Каторжник ще перегорнув зуби на долоні, уважно переглянув їх, немовби перевіряв, чи всі вони зберігаються в належному стані, висипав у капшучок і, зав'язавши його, сунув у торбинку,

— Ну, та вже, здається, пронесло, минулося. Наш табір, далєбі чули, розганяють. Надумалися.

— А вам не зустрічалася часом Сигида? — не стерпів Грабовський. — Сигида. Не чули про таку?

— Надія? — здивувався каторжник. — А хто ж її може не знати? Знаю добре. Уже чули про неї?

— Я знаю її по етапу. Разом ішли з Бутирської... Вона моя подруга...

— Подруга... — загадково протягнув каторжник. І повторив: — Подруга. То ви не знаєте, що з нею сталося?

— Сталося? — Павло схопив його за руки. — Нічого не відаю. Говоріть!..

— А вас не Павлом, бува, звати? — махнув чорними острішками брів каторжник.

— Так, так. Павлом. Павлом Грабовським.

— Згадувала про вас. Все розповідала подругам та шкодувала, що більше не зустрінетесь.

— Що з нею?

Неспокій, що враз охопив Грабовського, мабуть, переконав каторжника: він натрапив саме на того, про кого згадувала Надія Сигида. Він скоренько зав'язав торбинку, поклав її коло себе й почав розповідати.

— Наш табір, скажу вам, дуже страшний. Звідти мало хто виривався живим, а коли й виривався, то морочив світ недовго. Пам'ятаю, був у нас такий, як сокіл, хлопець. Також з Польщі...

Говорив повагом, розмірене, наче слово за словом відривав од серця.

— Ну з нами, чоловіками, було ще так і сяк. Ми народ і міцніший, і крутіший. Нас, правду кажучи, побоювалося начальство і не так чіплялося. Та якось у табір пригнали жінок, тоді начальство й розперезалося. Бігали, перебирали, як бугаї. Зойки, крики, аж лящали жіночі казарми. Всякі там наглядачі та солдатня ласували, як хотіли, а надто влітку, коли кругом високі бур'яни. Були, правда, серед дівчат і горді. Але й вони не довго могли втриматись і мусили або піддаватися, або віддавати богові душу. Нема, нема, та й, дивись, знайдено десь недалеко від казарми задушену. Як все те робилося, ми не відали, але багато непокірних пішли на той світ.

Та от на початку минулого року до нас пригнали нових жінок, а серед них і Надію. То були самі політичні. Вони одразу так повернули діло, що виманити якусь у бур'яни стало неможливо. Начальство, звісно, розсердилося. Табором пройшла чутка, що воно гострить зуби на політичних. Та ми на те не дуже зважали, бо ж на кого там не чигають... А вам давно писала Надія? — несподівано запитав.

— Понад рік тому.

— А-а-а... — загадково протягнув. — То ви справді нічого не знаєте? А я думав...

— Не знаю анічогісінько. Кажіть далі!

— Гай-гай, — зітхнув оповідач. — А скоїлося таке, що страшно й згадувати. П'ятого серпня минулого року нашу тюрму відвідав генерал-губернатор Корф. На стільці серед двору тоді сиділа Лизавета Ковалевська і не встала перед ним. Корф образився і звелів перевести її у верхнеудинську центральну тюрму. Ранком на жінку накиннулися жандарми, стягли в білизні з ліжка, напнули арештантський сіряк і погнали в якусь сторожку на березі Шилки. Там її знову роздягли, пошматували сорочку й обрядили в усе арештантське. Комендант тюрми Масюков орудував тою справою, а покликаний йому на підмогу смотритель Бобровський так знущався з Ковалевської, що вона кілька разів падала без тями.

Одвели її у Верхнеудинськ і запакували в тюрму. Одинадцять місяців не виходила з камери, двері якої завжди були опечатані. Це викликало обурення серед товариства; воно вирішило домагатися, аби Масюкова було скинуто з посади. Просьби не дали ніяких наслідків. Сам Масюков не один раз запевняв словом честі, що покине уряд, та завше ламав те слово. Ми почали голодовку: не брали в рот ані крихітки. Надя не вірила, що таким способом можна чогось досягти, але потім пристала до гурту. Голодовку спинили лише тоді, як начальство показало телеграму, буцім Масюков переводиться, через три місяці його не буде.

Тоді ми вирішили порвати всякі зносини з Масюковим: відреклись книжок, грошей, листів, — словом, усього. Надія відреклася також, але для неї було страшенною мукою лишитися без листів, — вона сумувала, нудилась. Час ішов, а Масюков залишався на посаді. Надя одна з перших заговорила про нову голодовку. "Краще вмерти, аніж терпіти", — казала вона. Кілька днів блукала схвильована, нічого не їла, мало спала.

В ніч на тридцяте серпня вона лягла до краю змучена, але на ранок прокинулася жвава й заспокоєна, з незламаною думкою покінчити нестерпний стан речей. Цілий день провела в страшенних душевних муках, розпачливо ридала, а ввечері знов заспокоїлася і пішла завчасу спати. Того ж вечора написала записку комендантові, що хоче бачити його. Ранком устала, скоренько вбралася в чорний одяг і сіла читати Успенського; прийшли жандарми від коменданта за нею. Похапцем одяглась, попрощалася з товаришками й пішла. Ну, а в кабінеті Масюкова дала комендантові по пиці.

— Ударила?! — радісно гукнув Павло. — Вірно зробила, сестронько. Вірно! Так йому й треба!

— Еге, вірно, — зітхнув оповідач. — Вірно, кажете? В той же день Надію перегнали з барака в каторжну тюрму, її подруги ще голодували, волаючи повернути Надію в барак.

Діставши звістку про ганьбу Масюкова, Корф наказав покарати Надію сотнею ударів при лікареві, але без медичного обстеження. Лікар відмовився бути присутнім і приватним листом сповістив читинського губернатора Хорошкіна, що Сигида хворіє, а тому виконувати Корфів присуд небезпечно. Та губернатор звелів лікареві не втручатися.

Керував катуванням Бобровський, який перебрав на себе і роль лікаря. В післяобідню пору він заявився в тюрму і звелів вивести Надію. Вона вийшла бліда, з похиленою головою і пов'язана хусткою, бо боліли зуби. Бобровський зірвав хустку, зміряв нещасну звірячим поглядом і зловісно кинув:

— Ця витримає! Ану виведіть її за браму і роздягніть, — звелів солдатам, що стояли з різками в руках.

Екзекуція відбувалася за тюремним подвір'ям. Бобровський заборонив дати води, якої просила Надія... Так і залишили її на снігу серед поля всю в крові. Поривалися ми допомогти, але нікого не випускали з табору. Один, правда, таки вирвався за ворота, та далеко не побіг, вартовий застрелив. Тільки коли смеркло, солдати принесли Надію в каторжну тюрму, де вже сиділи її подруги. Розказували, згадувала вас, матінку та ще якусь Оксану Петрівну. Ну, а на ранок... .

Чоловік витер зашкарублою полою піджака глибокі орбіти.

— Її вже нема? Нема? Чого мовчите?! — закричав Павло, ошаліло дивлячись на оповідача.

— Тієї ж ночі. Скінчилися її муки.

Павло більше нічого не чув. Довго дивився в куток камери, силкуючись збагнути страшну звістку.

21

Відчинилися двері камери.

— Дулембо, виходь. Знайшлася вільна камера.

Каторжник підвівся.

— Не побивайтеся, Павле. Сльози — ледачий помічник у біді... Ранком коло Надіїного тіла лежали її подруги, які випили отруту. А, я й забув. — Він видобув з-за пазухи аркуш паперу і простягнув Грабовському. — Ось візьміть. Це все, що лишилося від Надійки... Наші жінки знайшли під її подушкою уже по смерті. Видно, комусь писала, але не встигла закінчити й одіслати. Натє, може, це якраз вам писалося.

— Ну годі, йди, — тупцяв коло порога тюремник.

Дулемба не слухав.

— А через день після похорону отруїлися ще шістнадцять чоловік. Ну, тоді вже побенкетували ми, як хотіли. Декого пощастило врятувати, а Ковалевська, Смирницька, Бобохов, Марія та Іван Калюжні померли... Багатьом душогубам живцем голови повідривали. Гордіться Надією, гордіться, добрий чоловіче.

Каторжник узяв Грабовського за плечі, легко потермосив і, зібравши свою торбинку, рушив за тюремником.

Коли зачинилися двері камери, Павло взяв з колін залишений Дулембою аркуш і поглянув у нього. Перед очима замерехтіли букви: "... Не зійду я з того шляху, на який стала, і розпрощаюся, коли треба буде, навіки з волею і з вами... Що буде, не знаю, я до всього готова... надійтеся на мої сили... усе винесу жваво... живу любов'ю до святого діла, вірою та надією на щасливу, хоча й не близьку будучину... Не турбуюся, коли мені навіть не доведеться діждатись... Досить з мене глибокої віри в будучину; досить, щоб

втерпіти всі, всі пригоди. Жити отією будучиною, уявляти собі щастя та земний рай тих обранців, що будуть жити серед добра, ладу та любові, — а тому справдитись, певно справдитись: гадаючи про те, я все забуваю, забуваю гіркоту, біль та морок сучасності. За мороком та гіркотою я вбачаю світло й віраду і не падаю духом. Не падайте ж і ви, вірте в силу душі людської і боріться міцно, палко, безперестанку, з усіма незгодами, з усіма темними та дикими силами. Зваліть їх! Не доведеться, може, вам їх добути, а підхитати — підхитайте; вірте тільки в перевагу вищих сил, то будете щасливі довіку..."

Далі читати не міг, бо затуманилися зіниці і всі слова злилися до купи. У скронях шалено гуло, а серце скніло від пекучого болю.

Весь день Грабовський просидів мовчки, з похиленою головою. Як прийшов до тям, в камері висіли смугасті сутінки, а на цегляній підлозі похитувався, пересуваючись з місця на місце, химерний візерунок. Довго вдивлявся в нього і ледве зрозумів — то рухалась тінь засніженого, пронизаного місячним промінням верхів'я вільхи, яка росла за муром тюрми. Ноги здерев'яніли на підлозі, боліли, ніби побиті. Пригадав Дулембу, пошукав його в темноті, покликав, але ніхто не обізвався.

Простягнув задубілі ноги, а коли розтерплися, встав. За вікном лежала тиха й прозора, як мрія, ніч. Між черідками хмар плив пишний, повновидий місяць, нерухомо стояли зірки. Десять далеко тьмяно поблимував вогник. З-за вікна тягнувся лоскотливий запах печеного хліба. Чи їв сьогодні, Павло пригадати не міг.

Багато скуштував Грабовський на своєму короткому віку лиха. Але такого, як зараз, ще не було. Розбите серце, мов маленьке пташеня, зголодніле без матері в гнізді, квилило жалібним голосом, обливалося кров'ю, рвалося з грудей. Воно, здавалось, губить останні надії, останні зв'язки з життям, і нема тих ліків, які б змогли загоїти глибоку рану, нема в світі того, хто б міг заповнити так несподівано відкриту порожнечу.

Безкрайня, холодна і німа ніч поглиблювала, розширювала ту порожнечу.

Когда я на почте служил ямщиком... —

ввірвалося до камери.

Зразу пізнав голос, слова, такі звичні й дорогі. Співав Микола Ожигов. Цією піснею щодня по заході сонця він давав про себе знати друзі. Павло відповідав своєю любимою "Повій, вітре, на Україну".

Але чому раптом серед ночі? Що могло трапитися з Миколою? Чому не спить? Що хоче передати піснею? Невже тільки сповістити про себе та запитати про нього? Правда, пригадує, сьогодні не бачив нікого з балаганців, не чув Миколиної пісні. Може, занедужав, а може, з кимось із товаришів скоїлося лихо?

Та ні, баритон друга ллється рівно, спокійно, як повновода ріка:

Любил молодую девчонку...

Павло стоїть біля ґрат, як заворожений. Тіло зів'яле, руки безсило звисають, очі замружені.

Здається, від Миколиної пісні коливаються тюремні стіни, крутить віхола. Над

білим степом бурими валами котиться туман.

Розриваючи міцним погруддям бурі вали, полем мчить вороний кінь. Але на коні сидить не той вікопомний ямщик, а він — Павло. Мчить, немов назустріч долі. Чує, як передзвонюють вудила, поскрипують під замерзлими чобітьми стремена. А пісня лине, лине...

Швидше, конику, швидше, друже, — вперед, вперед! Я чую її голос, чую. Вона благає матінку свою, щоб прилетіла, доторкнулась стареньким крилом. Води просить. Швидше, вороненький, швидше... ще... ще... Може, встигнемо, може...

І раптом, як перед проваллям, вороний дрібно затупотів і зупинився, немов у землю вріс. Вершник протирає очі, але за сивими клубами пари, що хмарою знялася над кошлатою гривною, нічого не може побачити. Вороний басує, гризе вудила, люто довбає копитами перемерзлу землю. Вершник пускає повіддя, вириває ноги з стремен, зіскакує...

— Вона!

Надія лежить серед безмежного поля. Золотисті коси густо запорошила паморозь. На оголені, зсічені чорними смугами плечі тихо сідають сніжинки. Маленька рука затиснута в кулак, підкладена під праву щоку. Лице горде, а губи міцно зціплені.

Налейте, налейте бокал мне вина... —

підноситься баритон високо, високо. І, ніби осліп, наштовхнувшись на щось гостре, обривається.

Тиша знову, як повінь, заливає камеру, і від неї ще більше гускне темнота.

— Що це? — думає Павло вголос. — Галюцинація? Сновидь? Божевілля? Що? — хапає руками темряву, але вона мовчить, насторожена і загадкова.

Стає терпко. А уява похапливо розкрилюється.

Надія лежить одна серед степу — безсила, непритомна. А сніг мете, мете. І вже замість неї виростає білий горбок, схожий на замет.

— Кати! Людоїди! — несамовито стискає кулаки Грабовський. — Надійко... Надійко... Сестрице...

— Пав-ли-ку... — чує жіночий і якийсь знайомий голос.

Напружує зіниці і бачить над сніговим горбком нахилену постать. Довга чорна сукня, широкий, з блискучою пряжкою пояс, висока коронка кіс на голові.

— Не ридай, хлопчику мій, не треба, — спокійно і твердо мовить постать. — У всьому винна я. Тебе, Надію і багато таких, як ви, на цю довгу тернисту дорогу направила. І сама йду нею. І не каюсь. І не покаюсь ніколи. Знаю, тяжко. Але так має бути, дорогий Павлику. Так потрібно. Я, ти, вона, ще, ще... Комусь же треба ..

— Оксано Петрівно, — шепочуть Павлові губи. — Матінко рідна, Окса...

Але постать поволі віддаляється, віддаляється і разом з Надією тане в морі віхоли...

У коридорі сухо загупали важкі чоботи. Грабовський здригається, ніби від пронизливого холоду, і розплющує очі.

За вікном уже сіріє світанок. У камері ледь-ледь вимальовуються темні силуети столика, тапчана.

Відірвавшись од вікна, Павло довго ходить по камері, щось нашіптуючи. А коли зовсім розвиднюється, бере записну книжечку і, нахилившись над столиком, пише:

Навік минули вільні годи,
В далекий край припала йти,
І от під тяжкий час пригоди
Мені сестрою стала ти.

Мов ангел, сяла предо мною,
Неначе квітонька цвіла.

Моєю зорею ясною,
Моєю музою була.

Тебе нема, а все з могили
Твій. образ світлий устає,
І знов душа почує сили,
Замарить серденько моє.

Закінчивши писати, знову кружляє по камері.

— Замарить... — шарудять губи. — Тільки замарить? Ні, ні, закипить воно, завирує. Ой, завирує, сестронько мила.

22

Слідчий був приємно вражений, відчувши зміну в поведінці арештанта.

— Домігся! Таки домігся свого, слава тобі господи! — тішився він, смачно ковтаючи слину, як вовк, що після довгої й важкої гонитви за жертвою нарешті побачив зовсім близько її змокрілу спину і почув п'янкий дух живої крові.

І мав, здавалося, чого. тішитись. Та гідність, спокій і навіть байдужість, з якими протягом он уже якого часу тримав себе на допитах в'язень, з якими відповідав на всі запитання, дуже дратували слідчого. Та хіба лише дратували? Мучили, псували апетит, сон. А начальник відділу глузував над слідчим, ніби над хлопчиком, що не може впоратись з якимось-там політичним злочинцем. Глузував, глумився і погрожував перевести його в помічники слідчого.

Втрутився навіть губернський прокурор. Був невдоволений тим, що слідство йшло дуже повільно, а потім і зовсім загальмувалось. Супився, лаяв і начальника тюрми, і керівника слідчого відділу, а його, Кириленка, прямо-таки розпікав, як залізо, обіцяючи віддати до місцевого суду, наче державного злочинця. Кириленко думав, то лиш для переляку, але прокурор виконав свою обіцянку. Суд засідав цілий день вісімнадцятого вересня. Крутив звинувачення проти слідчого то так, то сяк і нарешті оголосив Кириленкові сувору догану й зажадав прискорити допити балаганців. Перетремтів тоді слідчий, а дома зігнав свою лють на наймичці.

Правда, той несподіваний і нерозумний суд став Кириленкові також у пригоді. На засіданнях він дізнався про затяжне листування між генерал-губернатором та міністерством юстиції і зрозумів — держава поки що й сама не має певної думки, що саме робити з ув'язненими засланцями з Балаганська. Царські сановники й досі торгуються, а точніше — сперечаються, не знаходячи спільного рішення.

Генерал-губернатор, спонуканий іркутським прокурором, ще двадцять восьмого лютого просив міністра не розпочинати судового процесу над авторами відозви "Російському урядові" в Іркутську, бо тут вони, мовляв, мають багато прихильників, які можуть підняти голови й накоїти лиха. І радив — без шуму, тихенько, в адміністративному порядку, дати арештантам по п'ять років тюремного ув'язнення або ж по десять років заслання на Сахалін. Цю свою пораду він обстоював досить наполегливо, застерігаючи міністра не засилати підсудних у Якутію, зокрема в міста Якутськ, Колимськ, Ольмінськ, Верхоянськ, Вілюйськ, де вони скоро знайдуть собі однодумців.

Міністерство юстиції довго консультувалося з міністерством внутрішніх справ, зі своїми відділами, виважувало все, не кваплячись: на запит генерал-губернатора відповіло аж через п'ять місяців. І зажадало, зневаживши генерал-губернаторову пораду, продовжити допити і, завершивши їх, передати іркутському губернському судові.

Зі всього того листування Кириленко нарешті збагнув, як і чому потрапив на лаву підсудних: адже ще сьомого травня цього, 1891, року іркутський прокурор отримав суворий наказ — закінчити слідство негайно. Зрозумів також, що має робити. Але й досі не міг намислити, як домогтися бажаних наслідків, як здолати балаганців, а надто Павла Грабовського.

О, скільки завдав клопоту йому цей колишній харківський семінарист! Скільки змарновано днів і ночей, сил і надлюдської праці! А ключа так і не міг підібрати до нього. Потайний, впертий. Нічим не схожий на плаксивих поетів. А їх слідчий знає непогано: не один раз доводилося допитувати. Там, звичайно, раз-два — і все готово. А тут...

Слідчий уже навіть мало вірив у те, що цей в'язень — поет, хай навіть малоросійський. Воно, правда, й поетів треба вішати, але цьому більше підходило б висіти не між поетами, а між тими, що їх повісили за замах на священну особу царя.

Твердий, як і всі справжні політичні злочинці. Граніт. Слідчий уже й підлещувався, й догоджав, обіцяв золоті гори, погрожував. А той — ні, хоч ти йому кола на голові теши.

Хіба мало фактів? Кілька примірників тієї самої осоружної відозви, яку він підписав разом з Ожиговим та Улановською. Свідчення...

Добре, що пощастило завчасно перехопити ту відозву. За те вже треба дякувати міністрам та губернаторам, які, отримавши її, направили куди слід.

Показував йому всі примірники; припірав ними до стіни, а він і не заперечує. Каже, писав і розсилав. Але більше — ні слова, ані півслова. Кремінь, та й годі. А скільки в ньому мужичої гордості!

— Як зламати цю гордість? Як приборкати? — запитував сердито сам себе слідчий.

Міняв тактику. Почав було викликати арештанта замість ночі вдень, але скоро зрозумів, що це нічого не дасть. Якийсь час зовсім не викликав. Та коли знову стрівся, побачив, що жодних очікуваних змін не сталося. Тоді почав викликати вдень і вночі,

разів по десять на добу. І все марно.

Той самий спокій, та сама незалежність, та сама непохитна мужича гордість.

Слідчий був у розпачі. Уже збирався піти до начальника й відмовитися допитувати, хай би сам спробував, хай...

І враз, наче сніг у петрівку, — арештант втратив спокій. Тепер він, викликаний на допит, або мовчав, як німий, або зненацька вибухав гнівом, кляв царя і весь царський рід. І вимагав негайного суду. Суду, суду і нічого більше. Від того аж стовбурчилося волосся на голові слідчого.

Він не цікавився, чому так перемінився в'язень. Був певен, що то наслідок його вміння вести справу. Значить, не змарновано два десятки років, проведених на цьому твердому стільці. Не пропали дарма сотні вибитих зубів, відтиснутих нігтів, викручених пальців, відбитих печінок, потрошених ребер — не пропали. Досвід — мудра штука.

Сьогодні слідчий поставить йому нові запитання, яких він ще не чув. Щойно прийшли додаткові дані з Павлодара про Ромася. А ось телеграма Новаковської, надіслана в Балаганськ з Черемхова. Тут ясно сказано: вона, Новаковська, приєднує до балаганських лиходіїв свій голос протесту проти якутської, як вони кажуть, різанини. Ну, якої тепер заспіває упертий поет?

Тільки цього разу треба бути спокійним. Щоб одразу поставити його на коліна, а тоді гарненько погратися, як кіт з мишею.

Та слідчий помилявся. Зміни в поведінці арештанта викликала не тактика допитування, а зовсім інші причини.

Кілька днів тому на прогулянці Грабовський дізнався від Миколи Ожигова, що Володимир Іванович після довгого сидіння в карцері тяжко занедужав, що його допитують у камері, бо ходити на допити вже не може. Ця звістка приголомшила Павла. Він так любив старого орехово-зуєвського робітника...

Розбиті нерви не міг стримувати. А слідчий зачастив, мов на безголов'я.

Сьогодні Павло уже втретє переступає поріг знайомого кабінету. Тут усе так само, як було і годину тому, і вчора, і позавчора. Масивний стіл з ажурно виточеними ніжками. На столі папірці. З-під них визирають новенькі блискучі наручники. За столом сидить, відкинувшись на спинку стільця, слідчий.

— Ну, як спалось-спочивалося? — жвакає свою звичну фразу. — Які бачили сни?

Грабовський, не відповідаючи, сідає на стілець з протилежного боку стола. Розправляє плечі, зручно вмощується. Очі слідчого прикипіли до нього. Павло добре відчуває їх, але не зважає на те. Це знову дратує слідчого: він чує, як по його тілу пробігають дрижаки. Однак намагається стримати себе.

— Бачу, ви сьогодні, любий: мій, не в доброму гуморі, — ліниво смакує він заяложений дотеп. — На привітання треба відповідати всім, навіть, так би мовити, ворогам, а тим паче людям, котрі зичать вам добра. Гадаю, ви належно оціните моє ставлення до вас?

Грабовський мовчить, дивлячись на вишліфовану сталь, що поблискує між паперів.

Слідчий, мабуть, перехопив його погляд і посміхнувся. Встав з-за столу, пройшовся

кабінетом, артистично взяв наручники і любовно поклав їх на долоню.

— Цікавитесь, здається?

Грабовський перевів погляд у далекий куток, кабінету.

— Маєте рацію, — продовжує слідчий. — Останнє слово, так би мовити, технічної думки нашого процесуального карного світу. І до чого тільки не додумається спритний німчик! Дуже зручна, знаєте, штука, дуже. Не доводилося ще, так би мовити, куштувати?

Грабовський мовчить.

— Та-ак, — тягне слідчий. — Бачу, ви сьогодні таки розминулися з добрим настроєм. Та хай технічними справами займаються ті кому слід, а ми з вами займемося тим, що, так би мовити, нам належить.

Слідчий ще раз закохано оглянув кримінальну новинку, легенько поклав її на папери і стомлено сів на стілець.

— Цікавить мене, — почав він, — одне-однісіньке, Павле Арсеновичу, питаннячко, і, сподіваюсь, ви допоможете мені, так би мовити, розв'язати його. Скажіть, хто, зрештою, був організатором та керівником балаганської протиурядової групи? Хто був автором та ініціатором тієї шкідливої відозви? Якщо вірити вам, усе те робили ви самі. Так?

— Так. Про це я вже сто разів говорив. Час би пам'ятати.

— Значить, і відозву писали ви самі? А що ж робили інші?

Грабовський мовчить.

— Ну?

Мовчанка.

— Значить, ви. Так і запишемо. Але біда в тому, що те ж саме говорять усі ваші однодумці, навіть Улановська.

— Бо то правда.

— Правда, однак не зовсім. Вони кажуть, що не ви, а вони, кожен зокрема. Виходить, усі керували, усі писали, усі розсилали, всі закликали до повалення царського трону. Як це, так би мовити, зрозуміти?

Питання і смішить, і дратує Грабовського. Чи й справді цей служака нічого не розуміє, а чи тільки прикидається дурнем? Ну, та хай.

— Не розумієте? — спокійно питає Павло. — Уявіть собі, цього разу я вам таки вірю. Не розумієте. І, мабуть, ніколи не зрозумієте. Співчуваю, проте нічим не можу допомогти.

— Чому? — здивувався слідчий і задоволено усміхнувся. — Ні, Павле Арсеновичу, можете, але не хочете.

— Ні, не можу, бо ви вже до того знівечений, що нездатні зрозуміти навіть найпростіших речей. Горбатого, як то кажуть...

— Грабовський! — підхопився слідчий. Лице горіло, а очі стали як гострі шпичаки. — Я, здається, з вами чемний.

— От я й користуюся вашою жандармською чемністю, — вів далі Павло. — Кажу

вам чистісіньку правду. А ви будьте ще чемнішим і вислухайте. Присядьте, — підняв він руку, і слідчий, як покірنا дитина, сів на стілець. — Вас безнадійно зіпсовано. Ви ж не першого мене допитуєте. Правда ?

Слідчий мимохіть кивнув головою.

— Не першого. Але й жодного серед тих, кого мучили до мене і кого будете ще мучити, не розгадали й не розгадаєте. Не мені — самому собі зізнайтеся в цьому.

— Слухайте, ви, — смикнувся слідчий. — Я вас, так би мовити, не про це питаю. Ваші сентенції, власне, мені...

— Не потрібні, — підхопив Грабовський і так блиснув очима, що слідчий знітився, притискуючись до спинки стільця.

— Знаю, — вів далі Павло, міцно спершись руками об стіл. — Не думаю викладати моральні норми, бо все це не дасть вам нічого. Хочу лише сказати, що ви і тисячі вам подібних є нічим іншим, як сліпою зброєю в руках тих могутніх кровопивців, які сидять на позолочених тронах. Вам тільки дай право різати людей, то ви й рідного батька заріжете. Але знайте: коли наша рука дотягнеться до коронованої голови, вона знайде і вашого брата.

— Мовчати! — Слідчий зірвався з стільця, схопив наручники і брязнув ними об стіл. — Мовчати! Я тебе навчу поважати закон!

— Не лякайте, — кинув Павло. — Давайте суд. Чого тягнете?

— Не спіши. Він тобі не обіцяє нічого доброго.

— Знаю.

Слідчий довго дивився на арештанта, наче вперше бачив його, а потім, порившись у паперах, заговорив уже спокійніше.

— Дивний ви чоловік, Грабовський. А втім, можете гордитися. Хоч ваш протест і не викликав нового запасу революційної енергії, вищого, як ви сподівалися, ступеня напруги в боротьбі проти, кажучи вашими словами, деспотизму, він, мушу сказати, все-таки знайшов собі прихильників.

Грабовський допитливо глянув на слідчого. Той, помітивши це, продовжив:

— Може, вам зараз це не зовсім вигідно, бо збільшує ваші провини перед владою і, ясна річ, матиме вплив на вирок суду, якого ви так домагаєтесь, але... Знайшлися навіть такі диваки, котрі оту вашу листівку зрозуміли як заклик до бунту і ладні були припасти динаміту, пороху та інших речей, необхідних для того. Бачите, як воно виходить...

Вперше за весь час допитів Грабовський уважно слухав слідчого, але нічого второпати не міг.

— Не розумієте? То я допоможу, і, сподіваюсь, ви врахуєте це. Що ви знаєте, будьте ласкаві, про Софію Новаковську?

— Нічого, — не задумуючись, відповів Павло.

— А про Михайла Ромаса?

— Стільки ж.

— Не вмієте, любий мій, бути вдячним, — поморщився слідчий. — А ви подумайте,

пригадайте. Можу ще додати: той самий Ромась, отримавши ваш протест аж у Павлодарі, зрозумів його вірно і відповів вам, — тут слідчий заглянув у папірець на столі, — і відповів вам так: треба протестувати не тільки в Сибіру, а по всій Росії, протестувати не відозвами, а бомбою. Чуєте? Бомбою. Он як.

Павло мовчав. В його уяві постав завжди розважливий Ромась. "Пізнаю Михайлів почерк, — з гордістю подумав. — Він — послідовник Кибальчича".

— Пригадали? — спитав слідчий.

— Мені нема чого пригадувати. Вперше чую ці прізвища. Вони мені нагадують стільки ж, скільки нагадало б і ваше, скажімо, за два місяці до нашої зустрічі.

— О-о! — скрипнув стільцем слідчий. — Бачу, ви ще й, так би мовити, дотепник. Та зараз мене цікавлять не ваші дотепи, а те, в яких стосунках ви були з Ромасем і Новаковською. Годі клеїти дурня. Відповідайте!

— Вперше чую про них.

— Слухайте, Грабовський, — затарабанив слідчий олівцем по столу, зеленіючи від люті. — Сьогодні я примушу вас говорити правду. Чуєте, примушу!

— Не звольте турбувати свою особу, — їдко засміявся Грабовський. — Бережіть нерви. А коли вже вам так цікаво, то слухайте: названих людей я у вічі не бачив і не знаю. Але якщо вони справді на нашу відозву відповіли готовністю до збройної боротьби проти деспотизму, то, зятяте собі, це справжні люди. Шкода тільки, що спізналися, а то, може б, нам з вами довелося і не так зустрітися. Інша розмова була б короткою.

— Го-ді-і! — заверещав слідчий і, схопивши наручники, вибіг з-за столу.

Він розмахнувся і вдарив Павла в праву щоку. Намірівся ще раз, але не встиг, бо Грабовський відповів йому стусаном. Слідчий, впустивши наручники, обома руками затиснув розквашеного носа і впав на стілець.

Сутичка відбулася блискавично. Доки солдат, що вартував за дверима, забіг до кабінету, обоє сиділи на своїх місцях, наче вели мирну бесіду.

— В карцер! — заскреготав зубами слідчий. — Згною! А-а-а!..

23

Пізня, глибока, як безвість, осінь. Сиві хмари пливуть низько-низько над видноколом, торкаючись своїми мокрими кучмами безлистих дерев і покрівель. Тільки іноді викотиться на небосхил сонце, погляне байдужим оком на непривітну землю і знову квапливо сховається за темними сувоями хмар. Земля, напоена дощами та людськими болями, приглушено хлипає і натягає на себе холодну ковдру туманів.

Степами, ярами, оселями бродить, як сновиди, людська доля. Худа, змарніла, з смутними, напівсонними очима.

Лише вітрові не до сну. Змагаючись з мжичкою, він мчить полями, розпанахує темну пелену туманів, вириває старе бадилля. Стугонить попід вікнами, хапає людей за поли:

— Не спи, земле, не спи! Не дозволю! — шаленіє гордий сваволець.

І земля квилить як чайка...

Чотири роки каторги — такий був вирок суду. Усім по чотири, навіть жінкам. Після вироку чоловіків переведено до спільної камери, їх прогулянки подовшали, сягаючи іноді й до двох годин.

Не міг скористатися ними тільки Володимир Іванович — лежав тяжко хворий.

Старий, виснажений багаторічною працею, він найгостріше відчував згубний вплив тюрми. Досвідчений страйкар на допитах поводився, як на мітингу, виголошував короткі, але гарячі промови, погрожував. За це часто потрапляв до карцера і виривався звідти лише ціною тривалих голодовок. Карцер та голодування руйнували кволе тіло і нарешті зламали його. На другому році після арешту Володимир Іванович зовсім занедужав.

На суд його ледве привели. Там він сидів мовчазний, байдужий, начебто все, що відбувалося в залі, було йому стороннім і чужим. Каламутні очі блукали десь за вікном. Тільки інколи в них спалахували вогники люті й болю, але зразу гаснули, і в зіницях знову застигала каламуть.

Коли ж суддя закінчив читати вирок, ореховозуєвець стрепенувся, як підстрелений орел, обвів очима суддів, гірко посміхнувся кутиками губ і мовчки схилився на Павлове плече. Так його зацікавленого й привели до камери. Лише коли поклали на ліжко під стіною, то побачили, що на очах Володимира Івановича бриніли сльози.

...Зустріч після довгої розлуки збуджувала всіх до розмови. Грабовський, Ожигов, Краніхфельд розповідали, як кого було заарештовано, як потрапили в Іркутськ, як поводитися на допитах. Володимир Іванович слухав, зрідка докидав якесь слово, але розповідати сам не міг. Говорили про все, не торкалися тільки вироку, наче боялись згадувати його.

Але згодом згадали й про нього.

Якось, повернувшись з прогулянки, на котру Грабовський не ходив, чергуючи коло хворого, Микола й Віктор розповіли про свою зустріч з Евеліною Улановською.

— Вона живе разом з Софією Новаковською, — тихо, щоб не розбудити Володимира Івановича, говорив Ожигов. — Казала, Новаковська почуває себе зовсім погано. Після суду захворіла і вже не встає. Не набагато краще виглядає й сама Евеліна — квола й бліда, як з хреста знята. Від себе та від Софії просила звернутися всім до сенату з клопотанням переглянути вирок. Ну, ми з Віктором і вирішили...

— Писати прошеніє? — насупив брови Павло.

— Ні, спершу порадитися з Володимиром Івановичем, з тобою, а потім, якщо вирішимо...

— Прошеніє?

— Ну, називай його як хочеш, — втрутився Краніхфельд. — Тут діло, Павле, зовсім не в назві. А що ти, власне, бачиш поганого в тому, щоб написати? Адже йдеться... — він зам'явся трохи.

— Ну, ну, — підштовхнув його Павло, — про що йдеться?

— Про полегшення наших мук.

— Писати прошеніє .. — міркував Павло, не звертаючись ні до кого. — Значить, у

ньому мусимо зректися наших переконань і всього, що обстоювали, за що боролися, одне слово — все визнати помилкою. Це важко й збагнути, хлопці.

— Так, Павле, збагнути не легко. Але треба зрозуміти й інше.

— Що саме, Вітю?

— Завтра закінчується наше право подавати апеляцію.

— Ех, Павле, Павле, — зітхнув Микола, — якби ти бачив Евеліну, якби послухав її...

— А Новаковська! — підхопив Краніхфельд. — Вона, звичайно, не належить до нашої групи, ми її вперше бачили на суді, але ж жінка — наш одностудець, також страждає за нас. Думаю, ми не можемо бути байдужими до неї, до долі її маленького сина...

Павло мовчки одійшов до вікна. Евеліна, Софія. Він якось досі не думав про них, а якщо й думав, то не помічав різниці між їх становищем і становищем чоловіків.

Та зараз відчув. Софії й Евеліні тільки по тридцять років, як і його покійній Надії. Тридцять. Це ж лише половина людського віку. І вже каторга. Жахливо. Ну, а чим зарадити? Чим можна допомогти їм? Задля цього він готовий на все, навіть на шибеницю, крім одного — відмови од переконань, од боротьби.

— Що ж робити? — запитливо глянув на Краніхфельда і Ожигова.

Товариші мовчали.

— Що робити?.. — донісся кволий голос Володимира Івановича. Всі троє кинулися до хворого. Йому, видно, полегшало, бо лежав, спокійно дивлячись на стелю. — Сперечаєтеся, хлопці? Шукаєте виходу? Хочете, щоб і вовки були ситі, і вівці цілі? Але... — хворий, не закінчивши фразу, зайшовся кашлем.

Хлопці стояли розгублені й винуваті. Зрозуміли — Володимир Іванович чув їхню розмову. Мовчки чекали, що скаже він, старий пролетар. Коли кашель вгамувався, Володимир Іванович перевернувся на лівий бік і пальцем покликав до себе Грабовського.

— Вірно робиш, Павле. Правильно, — заговорив тихо. — Шкода наших дівчаток, дуже шкода. Та й вас шкода, дорогі мої, всі молоді, як квіти. Але я мало вірю в те, що ваше прошеніє дасть якусь полегкість дівчатам, а нашій справі може пошкодити. Так, може. Треба гарненько подумати, що і як писати. Бо ж просити, значить, визнати себе переможеними, каятися, зрікатися найсвятішого. Без цього навряд чи прислухаються, бо їм саме й треба домогтися від нас зречення. А каятися, зрікатися ми не можемо, не маємо права. Можемо тільки вимагати. Вимагати скасувати вирок, як неправильний. Протест і вимоги — от наша правда...

Володимир Іванович знову закашлявся. Цього разу кашель був ще довший і важчий. Відкашлявшись, старий мовчки одвернувся до стіни очима...

— Що ж будемо робити? — пошепки запитав Краніхфельд, коли Володимир Іванович заснув.

— А хіба не ясно, Вітю? — спитав Павло. — Відбувати кару, от і все. Писати сльозливе прошеніє — я категорично проти.

— А як же, Павле, бути з дівчатами? І їм на каторгу?.. — втрутився Ожигов. —

Невже ти гадаєш, що ми з Віктором боїмося за себе? Подумай добре, — показав на Володимира Івановича. — Чи довго протягне він на каторзі? Чи довго протягнуть Евеліна і Софія? Ми витримаємо — це ясно, а от вони, я питаю? Ти про це, Павле, подумав?

— Ще в харківській тюрмі мені пропонували написати прошеніє, — заговорив Павло, не відповідаючи на запитання. — Кілька днів у моїй камері лежали папір та перо. Пропонували, підказували, навіть умовляли. Не написав. І зараз, хлопці, я ні писати, ні підписувати нічого не буду. Не можу. — Помовчав трохи і додав: — Можете писати, я не буду проти — при одній умові: якщо у вашій апеляції — не в прошенії, а в апеляції — не буде каяття, не буде прохання, а тільки вимога.

— Тільки вимога, саме так, Павле, саме так. — Ожигов підбіг і обняв Грабовського. — На цьому, Вітю, стою і я. Тільки вимога. Одна вимога, і більше нічого. Ми не злочинці, й каятися нам немає в чому. А не прислухаються, то хай знають, що ми не схилилися, лишилися собою. Згода, Вітю?

— Згода, згода! — Краніхфельд захопив обох в обійми. — Тільки вимога!

...Поверталися з прогулянки збуджені, особливо Ожигов і Краніхфельд. Підписану ними та Улановською апеляцію тюремне начальство взяло й обіцяло надіслати до сенату.

— Тепер чекай з моря погоди, — зауважив Павло, коли підходили до камери. — Дарма радієте. Ще доведеться не один місяць годувати нужу. Пообіцяли, а ви й повірили. Вони м'яко стелять, зате спати твердо. Я знаю їх.

— Це ти вже зайве, Павле, — заперечив Краніхфельд. — Їм самим не вигідно нас тут тримати. А ми теж нічого не програємо, якщо й затягнуть трохи. Хоч дочекаємось теплих днів, легше буде йти на каторгу.

— Боюсь, щоб не стало душно...

Переступивши поріг камери, балаганці зупинились як укопані. Володимир Іванович лежав на ліжку горілиць. Ліва рука його, здавалось, прикривала серце, а права безсило звисала дотолу, затиснувши між двома пальцями невелику, трохи пожовклу фотографію. З-поміж напіврозплющених повік ледь-ледь сутеніли очі. Тіло було ще тепле, старий, мабуть, щойно помер.

Поскидавши шапки, хлопці якийсь час стояли в скорботі. Потім стулили небіжчикові повіки, склали йому на грудях руки і почали розглядати фотографію. З неї дивилися теплі, трохи поійняті сумом жіночі очі. Біля жінки з обох боків стояли хлопчик років дванадцяти та менша дівчинка. На руках жінка тримала біленьке, пухнасте, мов курчатко, немовля, яке охопило рученятами шию матері і сяяло ясною, схожою на ранковий промінь усмішкою.

— Прощався, мабуть, Володимир Іванович, — журно сказав Микола Ожигов. — Ви бачили коли-небудь її? — показав на фотографію.

Грабовський і Краніхфельд заперечливо хитнули головами. Ніхто з балаганців не бачив ніколи фотографії родини Володимира Івановича. Старого шанували засланці, часто приходили до нього за порадою. Він слухав скарги, розпитував про сім'ї, радив,

підбадьорював. А про власну родину ніколи не розповідав, наче в нього її не було. По табору ходила чутка, що у Володимира Івановича є жінка й діти, що живуть вони десь під Москвою, але напевно того ніхто не знав. Мабуть, тільки залишаючись на самоті, Володимир Іванович думав про дружину й дітей та розглядав пошовклу фотографію.

— Чекають, — не зводячи очей з фотографії, майже крізь сльози говорив Віктор Краніхфельд. — І ще довго будуть чекати, виглядати, сподіватися, що ось-ось повернеться татко, погладить вихрясті голівки. А він уже ніколи не прийде, назавжди покинув. І покинув заради щастя інших...

Павло мовчав. Руки дрібно тремтіли, губи посмикувалися, як у дитини, що от-от має розплакатись, а очі, сухі, аж завалені, жадібно вдивлялися в обличчя хлопчика на фотографії, дивовижно схожого на батька. В примружених, трохи суворих оченятах підлітка, в круто зламаних бровах, вольовому, ще не зовсім окресленому підборідді, в тісно стулених губах він бачив силу батька. Здавалося, цей хлопчик зараз стисне кулаки, зійде з фотографії і гукне: "Я готовий до бою!"

— Ні, Володимир Іванович не помер, — тихо, але рішуче промовив Павло. — Не помер. Він живе! — І показав на підлітка. — Він буде жити.

24

Повільно, але неухильно весна відвойовувала свої права. Глибокі, завалисті сибірські сніги щодень присідали до землі, і воркотливо дзюрчали в ярах талі води. Ранками схоплювалось сонце, викочувалося на голубу просторінь неба, оглядало землю, що звільнялася від снігового полону, і золотими віниками замітало її.

Набухлі бруньки, підігріті промінням, здавалося, зараз бризнуть зеленим листям і п'яним суцвіттям. Навіть завжди насуплене й мовчазне подвір'я тюрми, обгороджене товстим темно-сірим муром, оживало.

Сьогодні, замість прогулянки, балаганців послали прибирати тюремне подвір'я. І це було для них маленьким щастям. За три роки перебування в іркутській тюрмі знали лише запліснявілу камеру, допити, хижі очі та кулаки тюремної обслуги. Руки аж свербіли до праці.

Позабиравши лопати, граблі, Грабовський і Ожигов вигрібали з-під муру торішнє перемерзле листя, шматки череп'яного посуду, закинені сюди з вікон в'язниці. Краніхфельд, упрягшись в залізну тачку, вивозив мерзлятину на смітник.

Настрій був піднесений, робота кипіла, і навіть напівсонні безбарвні очі солдата, що стовбичив недалеко, здавалось, задоволене поблискували.

— Я бачу, Вітю, — навантажуючи тачку, посміхався Микола, — з тебе вийде, як каже Евеліна, файний каторжник. Ну, прямо тобі не вмирав і не воскресав, з діда-прадіда каторжник.

Краніхфельд не відповів на жарт товариша, мовчки взяв голоблі тачки, напнувся й рушив. Високий, тонкий, він од тягаря аж натужився, і було видно, як під перетлілим мундиром рухалися всі його кістки та м'язи.

— Так, Павле, — заговорив Микола, коли тачка сховалася за рогом тюрми, — тепер починаю розуміти, що ми, мабуть, дали маху з нашою апеляцією, її, видно, заморозили,

і нам доведеться тут сидіти хтозна-скільки. Та й взагалі надій на неї дуже небагато.

— Я про це, пригадую, говорив раніше, — з нотками докору відповів Грабовський. — Бути пророком *post factum*, не ображайся, Миколо, не така вже мудра річ. Ясно, то була помилка, і за неї я лаю передусім тебе.

Лице Ожигова налилося кров'ю, але дивився він на друга спокійно, ніби чекав саме такої відповіді.

— Лаяти — твоє право, Павле, — мовив він. — Може, й заслуговую на це. Але хочу, друже, аби ти зрозумів одне: я не думав про якісь власні вигоди. Мені ніщо не страшно — не тільки каторга, а й саме пекло. Підтримуючи Віктора, думав лише про Евеліну, Софію, Володимира Івановича, хоч ніколи не говорив про це, бо знав, що наш старий не схвалив би моїх намірів. Я знав, і ти... Зрозумій хоч зараз, — Микола підступив майже впритул до Грабовського, — зрозумій і прости, коли я помилявся. _

— Ти наче з дуба впав, — засміявся Павло. — Що я, по-твоєму, бог чи папа римський, щоб індульгенціями торгувати? Такі гріхи не прощаються. Якби я хоч трохи був певний, що, обстоюючи прошеніє, ви домагалися якихось там, як ти кажеш, власних вигод, то я б вас обох прокляв назавжди або просто подушив би своїми руками.

— Ну, це вже занадто. Звідки ти певний, що зміг би задушити.-скажімо, мене? — пожартував Микола, натякаючи на свою велетенську статуру.

— Хотів би я, Миколо, випробувати твої здібності, — вплив з-за рогу тюрми Краніхфельд, тручаючи порожню тачку. — Ану-бо, відвези кілька разів, а я накидатиму. Заодно й поглянемо з Павлом, наскільки ти підготований до каторги.

— Так, так. Колю, заодно й подивимось, — підхопив Павло. — Бери-но.

Ожигов обвів товаришів хитрим поглядом.

— Намір у вас, хлопці, добрий, — почав. — Але марна праця. Можу запевнити, що до ролі, про яку ви говорите, не підходжу. Тачка, наскільки я розуміюсь на цій справі, річ тендітна, до неї потрібна крихка кісточка, голуба кров, ну, й відповідне виховання. А що я? Козак. Руці мої, як самі зводите бачити, не дуже тонкої роботи. Уявіть собі, отакий гевал візьметься за голоблі тачки — вони зараз тріснуть. Словом, негодящий. Зовсім інший коленкор — ви, вам тільки до тачки, особливо, Вітю, тобі.

— З тобою, бува, не радилися судді? — запитав Грабовський.

— Ні, Павле, не радилися, — продовжував Ожигов. — Вони керувалися вашими злочинами перед царем, у своїх же висновках про вашу придатність до тачки я виходжу з інших міркувань — з ваших родослівних.

— Ти часом не дружив з моєю бабкою? — з ледь помітним відтінком роздратування запитав Краніхфельд.

— На жаль, не довелося. Але якщо вірити, Вітю, твоїй біографії, то і твоя дворянська кров, і твій чин підпоручика цілком підходять до цієї роботи.

— Годі тобі! — втрутився Павло. — Не замовляй зубів. Запрягайся. Накидай, Вітю.

Але везти Миколі тачку не довелося, бо солдат звелів балаганцям негайно покинути роботу.

Через якийсь час до камери, крім коридорного, зайшов високий офіцер у модному

пенсне.

--- Ваше прошеніє, --- сказав, дивлячись на папери в масивній папці, --- розглянув сенат. Обороняв пан Спасович. Сенат, з огляду на ряд причин, знайшов можливим замінити вам каторгу засланням. Про місце буде сповіщено окремо.

--- А як з жінками? --- запитав Павло.

--- Так, як і з вами.

--- Усі в одне місце?

--- Мабуть, у різні.

--- А попроситися всім в одне не можна?

Офіцер нічого не відповів, поглянув на годинники і вийшов.

--- Ну, --- Краніхфельд обняв обох товаришів. --- Бачиш, Павле, ми виграли, а ти говорив!..

--- По перше, Вітю, не виграли, а перемогли, --- прохопився Микола. --- Перемогли. І, по-друге, перемогли тому, що не просили, а вимагали. Вимагали - й перемогли. Розумієш?

--- Та хай так, але наша все-таки зверху, --- не міг угамуватися Краніхфельд.

...Гулкий стукіт у двері розбудив балаганців. На долівці й стіні камери вже блищала смуга вранішнього проміння.

--- Ожигов! Зібратися в дорогу, --- просунулася крізь відтулені двері голова коридорного.

--- А ми?

--- Не знаю. Сказано --- Ожигову. Збирайся! --- байдуже кивнув тюремник.

Після сніданку він знову показав голову.

--- Ожигов! Виходь.

Микола обняв товаришів, потиснув їм руки.

--- Ну, друзі, не згадуйте лихом. Може, доля ще зведе нас колись, тоді знову повоюємо. А коли пощастить повернутися в Луганськ, то розкажу своїм землякам, як ми тут разом терпіли, боролися й мріяли. Так, неодмінно розкажу, --- зітхнув і рушив до дверей.

Павло і Віктор підійшли до вікна. На тюремному подвір'ї стояли дві групи арештантів. Недалеко од них щось розмірковувало начальство, снували туди-сюди конвоїри.

--- Евелі-і-іно-о-о! --- гукнув Краніхфельд, притискаючись до ґрат.

Над головами арештантів затріпотіла біла хусточка. Махаючи нею, Улановська щось радісно кричала, але серед галасу на подвір'ї нічого розібрати не можна було.

--- Павле, --- одірвався Віктор од вікна, --- дай паперу.

Павло подивився на друга:

--- Що?

Він витягнув записну книжечку, перегорнув її й зіщулювся. Чистим лишився тільки один --- останній листок. Мовчки показав його Краніхфельду.

--- Оце і все? --- скрушно запитав той. У його голосі бриніла тяжка мука.

Грабовський схилився над столом, розділив листочок на дві половинки, одірвав одну й подав:

--- Густо пиши.

Скінчивши писати, Віктор просунув руку крізь ґрати.

--- Евеліно, ло-ви-и!

Дівчина рвонулась назустріч папірцеві, що плавко спускався на землю. Та не встигла, бо конвоїр підхопив папірець і сховав до кишені.

--- Віддайте! Віддайте, то мені! --- благала дівчина.

Конвоїр погрозив рушницею.

--- Марш на своє місце!

--- Віддай! --- на весь голос крикнув Грабовський і жбурнув у конвоїра кварту.

--- Віддай, гад! Поверни! --- вигукнули кілька арештантів.

Конвоїр висмикнув з кишені папірця, перечитав його і кинув на землю.

--- Вітю-у! Спа-си-бі-і, --- уже з юрби гукала Евеліна, махаючи запискою над головою. --- До-о-об-ре! Неод-міно на-пи-шу-у!

--- Ладнайсь! --- пролунала команда, і конвоїри заметушилися.

Першою рушила група, до якої прилучили Ожигова, за нею група Улановської й Новаковської.

--- Ща-сли-вої до-ро-о-о-ги! До ско-ро-го по-ба-чен-ня-я! --- гукали Грабовський і Краніхфельд.

--- Спа-си-бі-і! Ру-шай-те за на-ми-и!..

--- Ну, от... --- зітхнув Краніхфельд, коли хвіст арештантської колони виповз за браму. --- Тепер ми лишилися вдвох. Пішли, а в яку дорогу? Чи побачимо, чи зустрінемо ми ще їх, чи, може...

— Гора з горою не сходяться... Скажи, Вітю, дуже її любиш? — Павло глянув прямо в очі другові.

— Евеліну? — перепитав Віктор. — Як би тобі відповісти? . Так, як ти свою Надію. Я без неї просто не можу, Павле, не можу, розумієш? Ми зблизилися за рік до твого приходу в Балаганськ, а познайомилися ще майже шість років тому, коли я приїздив з Мінська в Харків. Евеліна — справжній борець. Не перебільшую. Вона могла спокійнісінько жити на хлібі матері-акушерки та братів і вчитися. Але цього не зробила, пішла іншою дорогою. І не вагається, не кається. Навіть не йде, а лине, не живе, а горить. Ти б послухав, що вона сказала мені, дізнавшись про заміну каторги засланням. Я радію, говорила, не тому, що боюся каторги, а тому, що в засланні, користуючись хоч крихтою свободи, зможу краще боротися за щастя. І я вірю їй, друже мій, вірю: вона буде боротися до останнього подиху.

Краніхфельд трохи помовчав.

— Я її, Павле, знайду, отож дав їй мінську адресу своєї сестри. Сказала напише. Знайду, друже. Найдорожчою ціною знайду.

Павло слухав схвильовану розповідь Краніхфельда і радів за нього. Радів щиро, хоч серце обкипало кров'ю і болісно стискалося. Надійка... Надійка...

— Грабовський! Рихтуйся, — коротко сповістив тюремник, принісши обід.

— Не знаєте, куди?

— Скажуть.

— От і край, — зітхнув Краніхфельд, коли вийшов коридорний. — Час настав. Сядьмо, Павле, та ще пообідаємо разом. Може, востаннє.

Куліш не йшов у рот. Тримаючи ложки в руках, мовчки надивлялися один на одного: щоб запам'ятати назавжди...

Книга третя

ПРОЛІСОК

Я не співець чудовної природи

З холодною байдужістю її;

Мій ум ворують змучені народи, —

Їм я віддав усі чуття мої

Нехай поети, до вітхнення вдатні,

Співають нам на всякі голоси

Про мирові куточки благодатні, —

Де є страждання, там нема краси!

П. Грабовський

1

Двоє саней раптово спинилися, і люди, що сиділи в них, побачили на— дверях великого будинку білу таблицю. Обведена тоненькою золатою рамкою, вона стріляла кожному в очі чорними літерами, попереджуючи: тут — якутське обласне поліційне управління.

П'ять вершників, які супроводжували підводи, про щось напівголоса погомоніли між собою, і один з них, припоручивши коня товаришеві, лінкувато поплентав до дверей. То був старший конвоїр.

Подорожні злізли з саней, заставлених валізами й скриньками, затупцювали на скованому морозом снігу. На відміну од вершників, зодягнених у однакові кожухи, всі вони були в чому бог дав.

— Нарешті приїхали, — сказав Краніхфельд, немилосердно б'ючи руками об поли свого темно-сірого пальта.

— Спасибі, Вітю, за добрі вісті, бо я думав, ще їдемо, — пожартував Ожигов. — Від твоїх слів ніби потеплішало. Повтори, братику.

— Авжеж, потеплішало, — вкинула Новаковська, заправляючи під шапку кучеряве волосся — У декого почалася навіть під носом відлига...

— Ти про себе, Соню, могла б не сповіщати, — впала в слово Улановська. — Автобіографічне, знаєш... Он Павло, либонь, уже віршує. По бороді видно, зуби висікають ритміку Байронового в'язня. Чи не так, Арсеновичу?

— Може, так, а може, і не так, як казав колись наш дяк. Тобі, Евеліно, збоку видніше, — посміхнувся в бороду Грабовський, та жартівливої розмови не підтримав.

Хоч Евеліна жартувала, але в її жарті була правда:

Павло таки добре змерз. Доки їхали й сидів між Ожиговим та Краніхфельдом, прикривши ноги ведмежою шкурою, здавалося, не відчував шаленого морозу, а зараз зуби вистукували дрібушечку.

Але він думав не про те, бо всю увагу поглинуло місто, яке бачив уперше. Оглядав його, скільки міг сягнути зором, і з подиву аж очима кліпав. Ще в тюрмі, а потім дорогою думаючи про нього, не сподівався, звісно, застати тут щось подібне хоч би на Харків чи Іркутськ, проте все-таки знав, що в Якутську сидить віце-губернатор, тому й сподівався на краще, ніж застав. Власне, ніякого міста нема, є, якби на Україні, велике село, в кращому разі — повітове містечко.

Правда, своє обличчя воно має, до того ж обличчя досить цікаве. Хоч би й ця, видно, головна вулиця. Широка, рівна і зовсім порожня, можна качатися по ній — ніде тобі жодного дерева. Обабіч неї — десятків п'ять рублених будинків, схожих на цей, в якому міститься поліцейське управління. Більшість з них від світу одгороджена високими дощаними парканами та ще вищими, ніж паркани, міцними брамами. Праворуч за цією вулицею аж ген-ген поклубочилися, наче темна овеча отара, низенькі споруди, оточені такими ж низенькими парканами. Догадується: то, очевидно, юрти.

Оце так обласний центр, столиця. В таких можуть плодитися й царювати криваві осташкіни. А де ж той будинок Монастирьова, про який уже відає не тільки Росія, а й закордон? Чи ще стоїть він, а чи вже знесли його?

Хотів було запитати чоловіка в окулярах й бахматій шапці, який ішов правим боком вулиці, уважно оглядаючи сани й людей, але не встиг, бо з управління саме вийшов старший конвоїр у супроводі місцевого поліцейського чиновника і загадав обертати підводи.

— Куди ще? — поцікавився Ожигов.

— До хижі, — загадково посміхаючись, пояснив чиновник.

На сани вже не сідали, ступали за ними разом з конвоїрами, котрі тягнули за повіддя своїх наморених коней. Іти довелося недовго: тюрма стояла за якихось двоє гін від поліцейського управління. Грабовський пізнав її легко: маячила одразу ж за міською межею — темна й гостроверха, наче копиця гною на снігу. На іркутську скидалася хіба тільки своїм похмурим кольором. На відміну від тієї, грізної кам'яниці, оперезаної високим муром, була дерев'яною.

І всередині тюрми, куди скоро потрапили прибулі, всюди кидалося в очі дерево.

— Зверніть увагу: тут зовсім нема каменю й заліза, — висловив свої враження Грабовський, оглядаючи тюремне подвір'я.

Новаковська гірко посміхнулася.

— Ех, Павле Арсеновичу, Павле, — заговорила якось журно і з болісним докором. — Довгу й тернисту дорогу пройшли ви в своєму житті, багато лиха скуштували, а все-таки залишаєтеся поетом, романтиком. Нема заліза й каменю. Хочете побачити, то подивіться, — показала на двох каторжників, які несли за дужки велику металеву парашу.

Їх важко було одрізнити, бо схожі один на одного, мов олов'яні солдатики. Обидва без шапок, з напівбритими головами, в сірих суконних халатах, підперезаних мотуззям. На ногах замість чобіт — масивні коти, чи шкіряні капці, за якими волочилися, глухо подзвонюючи, кайдани.

— Не залізо? — запитала Новаковська, коли каторжники повернули за ріг будинку. — Мало його? Лише на цих двох мучениках двадцять шість фунтів, не кажучи вже про наручники й парашу. І каменю не бракує. А серця тих, хто щодня збиткується над в'язнями, — не холодне залізо, не каміння?

— Та воно звісно, — згоджується Грабовський. — Такого каменю й тут вистачає, але ви, Софіє, мене не так зрозуміли. Я казав, порівнюючи цю тюрму з іркутською кам'яницею.

— Можеш, Павле, ще раз пересвідчитися, — докинув Краніхфельд, киваючи в бік тюремного чиновника, що наближався з текою паперів під пахвою. — Камінь номер перший.

Але чоловік, що підійшов, виявився зовсім не каменюкою. Худорлявий, з чималеньким горбом за плечима, писклявим голосом і полохливими очима, він самохіть освідчився. Походить з коліна старовірів, яких колись загнала сюди лиха година. Тепер писарює, заробляючи шматочок хліба завдяки своїй каліграфії, котрою не може намілюватися начальство. Хай вони не дивуються і хай це буде між ними, але він до них від начальника тюремного замку. Кумедно якось виходить. Дізнавшись від конвоїрів, кого привезено з Іркутська, начальник спершу пополотнів, а потім, трохи оговтавшись, наодріз відмовився приймати балаганців.

— Чого раптом? — здивувалась Улановська.

— Чого? — знизав плечима писар. — Ніби самі не відаєте. Потерпає за себе. Після Монастирівки порядки в нас, звісно, трохи пом'якшали, але й зараз ще трапляється, о, не дай господи... То й побоюється, щоб ви не ославили його перед усім світом. Знаєте, коли ото розійшовся по Росії ваш протест, тут зчинився такий переполох, таких синяків нашим поналіплювали, що Осташкін і досі ніяк не змиє їх.

Писар вдався на диво балакучим. Словом, начальник тюрми прийняти балаганців відмовився. А коли конвоїри пішли в поліцейське управління зі скаргою на нього, він наказав своєму помічникові переселити арештантів з переповнених камер у порожні. До себе ж покликав писаря і звелів йому шепнути прибулим, аби вони попросили губернатора дозволити їм мешкати ці кілька днів, доки будуть відправлені на поселення, не в тюрмі, а в місті, на приватних квартирах. Необхідно, мовляв, підготуватися до далекої й важкої дороги, дещо прикупити... Хай вони тільки напишуть, кожен зосібна, прошенія, а вже з ними, тими прошеніями, подасться, куди треба, сам начальник.

— Де ж сьогодні ночуватимемо?

— Можна і в улусній.

— Що воно таке? — не розібрав Краніхфельд.

— Такий будинок на вулиці Собранській. Сказати б, заїжджий двір, де спинаються

ночувати улусні чиновники, що приїздять сюди за якимсь ділом, та інші люди. Там не дуже завізно й не нудно, можна переспати й пообідати. То будемо писати?

Балаганці переглянулися.

— Отут на снігу?

— Чому ж на снігу? — перехопив писар, відчувши, що прибулі схильні здатися на його намову. — Хіба ми вже такі бідні, щоб серед подвір'я... Ходімо.

За якусь хвилину переступили поріг кімнати для побачень, котра межувала з тюремною канцелярією. Посеред неї стояв довгий стіл, обставлений важкими й незграбними, мов колоди, стільцями, в кутку — діжка з водою ти прив'язана до неї на ланцюжку кварта. Ще й не встигли всістися, як запобігливий писар приніс щербатий каламар з червоним чорнилом, кілька ручок і цілий жмут паперу, моторно розкладаючи все те на столі.

— От бачите, прошу, — смачно клацнув язиком, скінчивши роботу, і вийшов. Навіть двері зачинив за собою, щоб не заважати: хай радяться собі й пишуть.

Залишившись одні, балаганці довго сиділи мовчки. Ожигов так зосереджено стежив за блощицями, які цілими гуртами мандрували по стінах, наче ніколи в житті їх не бачив.

— Тьху, бий тебе лиха година, — порушив нарешті мовчанку. — Прямо тобі якийсь вертеп. Чуєте, нас уже тут бояться. Потерпає, щоб не прославили його, й сам підказує. Це треба розуміти. Ну, то як же, друзі, будемо писати? Чи ти, Павле, й зараз проти, як тоді, в іркутській тюрмі?

— Все не можеш забути? — посміхнувся Грабовський. — Ні, цього разу не проти, бо це прошеніє — сліпому дзеркало. Воно їм стільки дасть, як од нас забере. Такі можна писати, навіть доцільно. Може, справді губернатор уважить клопотанню начальника, то нам і ковінька на руку — хоч познайомимось з тутешніми засланцями та побачимо Монастирівку. Давайте починати, бо писар скоро вже прибіжить.

— Ну, благослови, боже, і ти пособляй, свята Магдалино, — жартома перехрестився Краніхфельд, узяв ручку й підсунув до себе папір. — А що ж писати тому губернаторові? Як ти гадаєш, Павле?

— Тут нема чого, Вітю, гадати, — відповів замість Грабовського Ожигов. — Коли б я був на твоєму місці, то мені й за вухом не свербіло б. Ти ж колись грав на фортепіано, а цей губернатор, кажуть, полюбляє бринькати на балалайці. От і маєш, можна сказати, приключку. Пиши так, аби розчулити його. Великий, мовляв, маестро. Оце ниньки притарабанили мене сюди з Олександрівського централу та й хочуть запакувати у тюремний замок, що під твоїм високим началом, бояться, далебі, щоб я звідсіля не чкурнув. Ото ще йолопи царя небесного — більше нічого й не скажеш про них. Куди ж би міг я втекти, коли тут, у твоєму богом береженому володінні, — всюди тюрма, хоча й не замкнута, як сказав колись один мудрий поет. Так що зласкався, любий маестро, і звели цим своїм пням, хай дозволять мені, "лишенному всех прав состояния", пожити бодай кілька днів у місті — може, там хоч блощиць менше, бо тут бр-ррр...

— Ну, годі тобі, Миколо, баляндрасити, — втрутився Грабовський. — Не заважай, —

і сам потягнувся до ручки.

2

Губернатор таки вважив клопотання начальника тюрми, підтриманого поліцмейстером: десь по обіді писар, забігши до кімнати побачень, сповістив балаганцям, що їм дозволено мешкати в місті.

Залишивши свої пожитки при вартових біля тюремної брами, всі п'ятеро рушили. Грабовський подав думку шукати спершу не житло, а будинок Монастирьова, але до його ради не пристали: треба насамперед подбати про ніч, яка незабаром мала насунути після короткого зимового дня.

Спершу подались до улусної, та марно: там було повно людей, а на дверях шинку висіла колодка. Постукали в деякі брами, і теж дарма — ніхто й не відгукнувся.

— З цим у нас неважко, — пригадав Ожигов писареві слова і спересердя плюнув. — Уже й сутінки сідають. Боюсь, нам доведеться колядувати до ранку. Давайте повернемось до тюрми, переночуємо, а вранці знову підемо на розшуки.

— Ні, — одрубала Новаковська. — Нізащо. Серед вулиці на снігу спатиму, а туди не піду. Вільному — воля, я шукатиму навіть усю ніч.

Її підтримали інші. І не помилились. Щастя несподівано всміхнулося вже біля наступної брами. На грюкання вийшов господар, у якому Грабовський пізнав чоловіка в окулярах, котрого хотів біля поліцейського управління запитати про будинок Монастирьова. Він чомусь так зрадів їхньому приходові, що, не розпитуючи, запросив до господи погрітися чаєм. Вони подякували, але відмовились, нашвидку викладаючи свої клопоти. Хазяїн одягся й пішов з ними. Уже дорогою розпитував і розповідав про себе та якутське заслання.

Він — Віташевський — родом з Одеси, також політичний. Попосидів по тюрмах, побував на карійській каторзі, однак якось виніс ноги. Скоро десять років, як потрапив на поселення в Якутію. Довго жив у наслегах та улусах, а оце недавно дозволили переїхати в місто.

Тут чимало засланців, також переважно поселенців, що перебувають під гласним наглядом поліції. Серед них є цікаві люди. Взяти хоча б Костюріних чи Гаврилових. Живуть по-різному, хто як може, а він, Віташевський, перебивається на хлібах приватного вчителя та ще малює, цікавиться також якутською етнографією. Але його цікавість мало чого варта, от Зубрилов — то ентузіаст, прямо-таки фанатик.

— Уявіть собі, заснував тут краєзнавчий музей. Скільки віддав сил, скільки поклав праці, подолав різних перешкод, а таки домігся свого.

За розповіддю свого добровільного рятівника й незчулися, як підійшли до будинку, де ледь поблимувало світло.

— Тут живе мати одного козака, який цієї осені переїхав з родиною в улус. Вам буде зручно в неї.

Господиня справді сподобалась всім, а надто жінкам, які зразу прилинули до неї, наче до рідної неньки. Вислухавши рекомендації Віташевського, вона аж руками сплеснула.

— Спасибі, Миколо Олексійовичу, що не забули про мене й привели. Де ж би це вони, сердешні, тулилися в такий скіпень? Залишайтеся й живіть, скільки вам треба, а про гроші й не говоріть. Ніякої плати не хочу. Ви, дівчата, будете спати в моїй кімнаті, а хлопці тут. У ній зараз холодно, бо ж не палю, але цьому можна зарадити. І тапчан внесемо. Та роздягайтеся, сідайте, ось я вам зараз стільці внесу.

— Не турбуйтеся, Василю Марківно, — мовив Віташевський. — їм ніколи сидіти, треба ще речі принести.

— То ви, хлопці, збігайте, а ми з дівчатами тим часом нагріємо вам кімнату і про вечерю подумаємо.

Віташевський також зголосився підтримати хлопчачу компанію. Довго умовляли, що легко обійдуться без його допомоги. Згодився лише тоді, коли пообіцяли завтра побачити Монастирівку, а потім буде видно.

Пожитків у них, здавалося, ніяких і нема, а все-таки довелося тричі обертати туди-сюди.

Повернувшись, хлопці не впізнали своєї кімнати. Тепер вона дихала теплом, привітно посміхалася. На столі парували миски й високий мідний чайник, а попід стінами красувалися дбайливо застелені три тапчани.

Вечеряли не поспішаючи. Скидалися на веселу дружню родину, де Грабовський, завдяки його окладистій бороді й вусам, сховався за старшого сина. Лад усьому давала Улановська, з якої не зводив захоплених очей Краніхфельд, мабуть, дивуючись її хазяйновитості й моторності. Василина Марківна, поволеньки сьорбаючи чай, розпитувала своїх несподіваних пожитків, кожного зосібна, звідки вони родом, чи є батьки й матері, як потрапили в якутську неволю. Уважно слухаючи, тихо зітхала, часто витирала рідким фартом вологі очі.

— А що ж вас, матусю, загнало сюди? — запитав Грабовський, коли Софія Новаковська скінчила розповідь про свої тяжкі митарства, про її чоловіка й восьмирічного сина Сергійка, якому випало дитинство без материнської ласки.

— Ет, бодай того не знати й не згадувати, — скрушно хитнула сивою головою стара. — Кубанці ми з діда-прадіда. Жили колись, хвалити бога, з достатком. Та треба ж було лучитися лихові невсипущому. Мій чоловік поліг на війні проти бусурмана, а я залишилася з своїм малим Климком, таким, як оце зараз ваш, Софіє, синок. Хазяйнувала якимось сама. Коли ж Клим вигулявся на парубка — забав у козаки. Як не відмовляла його, таки не послунав — пішов. Спродала я все та й потяглась за ним П'ять років служив у Черкаську. Потім їх полк, після якоїсь там заворушки, розігнали, козаків кого куди, а мій Клим аж тут опинився. Згодом до нього приїхала невістка з дітьми, а за ними і я. А хіба ж угодиш цьому гомонському начальству? Не догодив Клим, і погнали, мов пса, в улус... Повернутися в рідні краї, далі, вже нема надії, тут, у цих снігах, доведеться й звікувати Ех, горе наше, горе, як господнє наслання.

— За що вашого Кліма прогнали звідси? — поцікавився Микола Ожигів.

— Та хай на їхній голові окошиться, — знічев'я махнула старою рукою і більше нічого не сказала. Видно, їй важко було говорити, а може, й не хотіла звіряти родинну

таємницю. Ніхто й не зважився більше допитуватись.

Обляглися уже далеко за північ. Ожигов і Краніхфельд трохи погломонили й послули. А Грабовський не міг: ні втома, ні смачна страва, ні хатнє тепло — ніщо не могло нав'язати сну. Лежав не вкриваючись, з розплющеними очима і задоволено дихав давно забутиим і таким милим домашнім затишком. Думки плывуть, рожеві й легкі, немовби павутиння над нивами.

От пропливає ще зовсім свіжа картина розлуки в губерньській тюрмі з Улановською, Ожиговим і Краніхфельдом. Усе те було тяжким, повним розпуки й гіркоти, а зараз видається таким райдужним, аж ніби казковим. Тоді Віктор клявся знайти Евеліну. І таки знайшов. Сталося це того самого дня й без карколомних романтичних пригод, якими так щедро напхано романи про молодих закоханих, котрим доводиться розлучатись проти волі.

Коли партія, з якою мав вирушати Грабовський, уже вишикувалась біля тюремної брами, до неї прилучили ще зо два десятки арештантів, в тому числі й Краніхфельда. Обігнувши місто, вона підвечір вступила в дворище Олександрівського централу, де сиділи переважно ті, хто знав свій вирок і чекав відправки на місце. Там Віктор і зустрівся з Евеліною.

Так знову зібралися докупити всі балаганці, крім Володимира Івановича.

Там, у централі, просиділи понад півроку — до глибокої осені. Згадало начальство про них лише тоді, як настала санна дорога, їхати було важко, особливо для Грабовського з його кволим здоров'ям та невідступними болями в серці. Мандрували понад три місяці. Скажені морози, шалені віхоли-вітри, бездоріжжя, блаґенька одежа, нікудишне харчування...

І якщо він доїхав сюди, не поліг на страдній путі, то цим завдячує перш за все своїм товаришам, їм і лише їм та своїй волі до життя. Скільки виявили дружньої уваги й турботи, піклуючись про його здоров'я! І не одні хлопці, а й Улановська та Новаковська на етапних станціях дбали, як могли, щоб виділити йому кращий шматок хліба, миску гарячої страви чи склянку міцного чаю; і ведмежу шкуру, яку придбали дорогою, також віддали на чоловічі сани — Павла загорнути.

Хоч як опирався старший конвоїр, а вони таки змусили його заїхати в Киренськ, показати недужого лікареві й дістати потрібну мікстуру. Трохи полегшало.

Грабовський був дуже здивований і вражений, несподівано стрівши в Киренську харків'янина Сергія Балабуху, з яким розлучився понад п'ять років тому — в ізюмській тюрмі: тоді Балабуху погнали в Східний Сибір, і він, виявилось, потрапив до Киренська. Сергій вийшов ще минулою весною, але влітку чоловік не міг вибратися звідси — також чекав санної погоди. Не встигли набалакатися — старший конвоїр квапив. Передав Балабухою поклін на Україну...

Думка знову повертається до балаганців. Добрі в нього товариші, з такими легко жити, й боротися, і навіть померти. Оберігають його, мов дитину. Коли зможе віддячити їм? Та чи й заслуговує він того? Кажуть: ти співець, маєш голос, усім нам потрібний, а найбільше — народові. Співець... Народові...

Ех, друзі, друзі мої незрадливі! А який я, власне, співець? Які струни розворушив у серцях знедолених, що повідав їм, чому доброму навчив їх? Що створив для них? Поеми "Текінка" й "Бурятка", сотні півтори віршів та перекладів, кілька дріб'язків прозою, які ще не побачили світу і невідомо коли й побачать. Хіба все це варте вже того, щоб натягувати на себе мантию бояна? Ех, бояни, бояни. "Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан". Вірно сказав славетний співець землі російської. Бути громадянином, жити болями й муками працюючої громади — ото і плуг, і молот, і арфа кожного з нас. Узявшись за перо, мусиш пам'ятати це.

Плуг, молот. Чи ж зможеш ти з твоїм здоров'ям орудувати ними? Хоча б так, як орудують інші? Зможеш? Та й чи знайдеш у собі сили зректися пера? І загалом, чи на ту дорогу ступаєш? Затуманені байраки, колючі терни, дощі і спека, іноді роздоріжжя...

А Микола Ожигов, якось прочитавши в Олександрівському централі "Текінку" й уривок з перекладу "Шільйонського в'язня", сказав: "Ти, Павле, не Байрон і не Шевченко. Словом, поки що не справжній поет. Але можеш і повинен стати справжнім. В тобі є божя іскра. Отож роздмухай її..." Можеш... Мусиш... Миколо, друже мій душевний, друже щирий. Невже тепер розлучать нас з тобою? Це важко й уявити собі.

А де ж то Ромасик зараз? Що поробляє і як відчуває себе? Чи вже вивели його з Павлодара, чи не карається в тюрмі? Писав, сподівається етапу на Іркутськ, отже, скорого побачення з усіма балаганцями. Та минуло відтоді майже два місяці, але нема ні його самого, ні хоча б листа. Або знову вступнув якусь штуку, як ото в Тюмені, і заробив карцерний режим з заборонаю листуватися, або ж десь мандрує. Куди попроводять Михайла, яку дірку знайдуть для нього? Невже ніколи не доведеться зустрітися з ним? А треба, дуже треба. При зустрічі можна буде розповісти, чому і як саме прилучили його до балаганців і судили заочно, чому він, як і вони, отримав спершу чотири роки каторги, а потім поселення в Східному Сибіру. Він же, мабуть, і не відає того, що тут невільно прислужився йому його друг Павло. Все це має з'ясуватися. Ой Михаїле, Михайлику...

3

Після сніданку хлопці взялися за роботу на подвір'ї. Ожигов величезним колуном рубав дрова, що їх Краніхфельд носив до повітки, а Грабовський, замашно орудуючи лопатою, прокладав у глибокому снігу тунель від будинку до хвіртки. Василина Марківна, що допомогла жінкам розвісити випрану білизну, не могла намілюватися дружною роботою своїх квартирантів. Особливо подобалась їй вправність Миколи.

— Бачу, ви, паруб'ята мої хороші, занудилися по ділу, — говорила, визбираючи тріски. — То добре, бо ж праця — вона всьому голова. Хто вмиває руки від неї, той, хай йому... Зате в обід ми почастуємо вас варениками й тутешнім киселиком. Біжіть-но, Соню, подивіться, що в нашій печі діється, чи не вичахла. Ви, Ліно, полізьте на горище і наберіть там, у діжі, що біля коминка, ягід, а я зараз принесу від сусідки сиру. Перепочиньте Павле, трохи та не докопуйтеся до самої землі, бо тут стільки понадувало, що й до весни не розчистите.

— Так, так, Василю Марківно, учіть молодих, аби знали, — донеслося від воріт. —

Знаного за плечима не носити.

Грабовський побачив у хвіртці Віташевського.

— А ви вже, значить, хазяйнуєте, — продовжував той. — Ну, як воно тут, хлопці й дівчата? Не дуже ремствуєте на мене за квартиру?

— Та що ви, Миколо Олексійовичу, ми з Василюю Марківною наче... — почав було Краніхфельд, але гість перебив його.

— То й добре, коли задоволені. А я, Павле Арсеновичу, прийшов виконати свою обіцянку. Навіть захопив деякі нові матеріали про Монастирівку, залишу вам, почитаєте. Цікаво. То підемо? Ви, Василю Марківно, відпустите їх на годину-дві?

— Я? — стелула плечима стара, і блідий рум'янець заграв на її колись вродливому лиці. — Таке скажете. Хай ідуть, як треба, роботу можна й потім закінчити, а про обід я подбаю сама. Кидайте, хлопці. Коли вже візьметься за вас наш Микола Олексійович, то... Тільки не дуже баріться там, бо вареники...

Через якийсь десяток хвилин балаганці вже поминули губернаторську резиденцію, котра містилася недалеко від обласного поліцейського управління. Віташевський розповідав майже про кожен будинок.

— Це наша магістраль, головна вулиця, і називається Великою Таке наймення, правда, пасує хіба що до її ширини, бо сама вона куценька й обшарпана, мов старець. Нема кому дбати про місто. Всілякі там осташкіни клопочуться не так інтересами цього убогого краю, як власними гаманцями та ще тим, щоб дужче допекти нашому братові.

На мить спинилися біля будинку, на дверях якого красувалося "Якутские епархиальные ведомости".

— Тутешня газета, — пояснив Віташевський. — Також дме в осташкінську дудку.

Його не дослухали, бо всі звернули увагу на кремезного чоловіка з вилицюватим лицем і занадто виряченими, ніби підпухлими, очима, що вийшов з редакції. Здивував насамперед його одяг: пальто з ведмежої шкури, горностаєва шапка, хутряні рукавиці, а при боці — невеличкий тесак у піхвочках, облямованих сріблом. Він, очевидно, збагнув, що перед ним політичні засланці, бо хижо глянув на них, обійшов і поплентав до розцяцькованих саней посеред вулиці.

— Оце так бурмило, можна й без рушниць посилати на ведмедів, — подав голос Ожигов— — У вас, Миколо Олексійовичу, і такі водяться?

— А чому б їм не водитися? Є. Поживете — самі побачите. Місцевий тойон з якогось улусу. Видно, з ясачниківського коліна: то ж їм цар дарував такі тесаки за справний збір податків. Вони, грабуючи мисливців, постачали йому хутро, за яке він на європейських ринках лупив мільйони, а їм за те дарував тесачки. Вони, знаєте, гордяться тими дарунками не менше, ніж польська шляхта своїми гербами. Якраз на таких, як оцей, і спираються всілякі осташкіни та їх брехливі "відомості". От ми й прийшли.

Подвір'я Монастир'ова, де чотири роки тому сталися трагічні події, справляло гнітюче враження. Замість хвіртки зяяла велика дірка, а сама хвіртка валялася на снігу. Горішній завіс одної половини брами був вирваний, і вона хиталася під вітром,

жалібно поскрипуючи.

— Бачите, що коять осташкіни, — заговорив Віташевський. — Наче поперек горла стоїть їм Монастирівка, очі мозолить, ладні й слід затоптати. Минулого літа вночі хтось і вогнище розклав біля самого ганку. Добре, що люди уздріли й погасили, а то все спопеліло б. От бузувіри. Ну, правду казати, нас осташкіни теж побоюються, бо після того вогню ми зняли бучу. Так і заявили: якщо вони сплять або зруйнують цей будинок, то запротестує все сибірське заслання і про новий злочин знатимуть скрізь. Трохи було ніби притихли, а зараз знову починають.

Поставили хвіртку на завіси, висторцювали браму, взяли її на засув і лише тоді рушили до будинку, що стояв у лівому кутку подвір'я. Він невеличкий і зовсім занедбаний, але ще міцно тримається на землі, виглядає навіть грізно, неначе готовий дати одкоша всякому, хто зважиться напасти на нього. На дверях висить колодка, двоє вікон засклені, а інші, з причілля й затилля, щільно позабивані дошками.

Перед ганком спинилися, поскидали шапки і, трохи постоявши з похиленими головами, почали оглядати місце кривавих подій, які привели балаганців у Якутію.

— Вцілили? — показує Грабовський на засклені вікна.

— Ні, — відповів Віташевський. — То вже ми самі повставляли, а решту позабивали.

— Тут не живуть?

— Як бачите. З місцевих ніхто не хоче, аби не мати докуки від осташкінців та відвідувачів, які частенько сюди заглядають, ну, а засланням поліцмейстер не дозволяє. Звісно, треба, щоб хтось таки поселився: хоча б не допускав руйнації, та, може б, і осташкіни не так збиткувались. Ми з Зубриловим уже клопочемося про дозвіл розташувати тут музей. Але місцева влада опинається, бо розуміє, куди воно хилиться.

— Всередину заглянути б, — просить Новаковська.

— Зараз. То ми зачинили, аби ніхто тут не лазив, доки ведемо торги з поліцмейстером.

Віташевський одімкнув колодку. Через порожні сіни потрапили в першу, а потім і в другу кімнату. Скрізь сліди спустошення. Підлога майже вся зірвана, а земля перерита. Біля розваленної печі стоїть диван з високою спинкою, люто пошматованою. Поруч валяються уламки столу, стільців, череп'я, заплямлене кров'ю, перетліле ганчір'я, розірвані ланцюжки ручних кайданів, а під стіною, коло вирубаного плінтуса, — розтолочений маленький черевичок.

Софія Новаковська ступнула до черевичка, схилилася над ним і, здавалось, скам'яніла.

— Мабуть, Гаусманові донечки, — тихо пояснює Віташевський. — Гаусман, Альберт Львович. Уявіть собі чоловіка, який, уже знаючи свій смертний вирок, крадькома, щоб не помітили дружина й донька, позирав через ґрати на шибеницю, яку майстрували для нього, а тим часом думав над законами природи, жорстоким якутським кліматом і ще жорстокішим судочинством царської імперії. І розважав маленьку доньку, аби не нудилася в похмурій камері, — оповідав їй казки, смішні дитячі віршики, заплітав неслухняні кіски.

Голос Віташевського тремтить, відлунюючи жалібними нотками. Жінки витирають хусточками сльози, Краніхфельд і Ожигов дихають, немовби придушені важенною брилою, а Грабовський прикипів гарячим поглядом до поколупаної кулями й багнетами стіни і не може дати своєму серцю ради.

Уявіть собі. Справді, іншим балаганцям важко уявити будь-котрого з монастирівців, а от йому легко. Більшість з них він не лише бачив, чекаючи в Бутирках весни, а потім першої арештантської партії в Сибір. Разом з ними йому довелося їхати у вагоні до Нижнього Новгорода, далі Волгою та Камою пливти на тюремній баржі, де він написав і подарував на спогад Євгенії Шефтель вірш... Говорили, радилися, сперечалися. Лев Матвійович Коган-Бернштейн, його мила дружина Наталя Йосипівна, безстрашний Микола Львович Зотов, дотепний поет Шур, інші. Хіба можна забути і не уявити їх живими навіть через десятки, сотні років?

— Миколо Олексійовичу, — звертається Улановська, трохи вгамувавши сльози, — розкажіть нам, як усе те відбулося.

Віташевському, видно, важко говорити, бо кістляві пальці дрібно тремтять, протираючи скельця окулярів.

Жив він тоді в улусі, але часто приїздив до міста, бачився з Ноткіним, який квартирував у Монастирєва, з Подбельським, Гаусманом, Коганом-Бернштейном, а з Миколою Зотовим та Мінором був на дружній нозі. Від них, звісно, знав і про нелюдський наказ Осташкіна, і про той протест, що готувався. Та хто ж міг передбачити, що воно скоїться так нагло й трагічно.

Він саме гостював у селі Павловському. Вранці двадцять другого березня прибіг до його приятеля Гейман, який відбував там своє поселення, і сповістив, що Осташкін сьогодні збирається розправитись з непокірними якутськими засланцями. Приятель, недовго роздумуючи, запряг коні, і вони рушили, однак, поки добралися, тут уже лилась кров. Марно намагались проскочити в підвір'я — воно кругом було оточене козаками й городовими. Чули стрілянину, брутальну солдатську лайку, жіночий і дитячий лемент.

Раптом з хвіртки вихопився Осташкін, зігнутий у три погібелі, переляканий. Обома руками тримався за груди. Слідом за ним мчали офіцери Карамзін та Важев. Добігши до підводи біля воріт, вони посадили віце-губернатора на неї і щодуху погнали в управління. Потім з'ясувалось, що Зотов послав навздогін Осташкіну дві кулі, одна з яких, влучивши в гудзик, завдала віце-губернаторові легкої контузії, а Важев і Карамзін, мабуть, просто скористалися цим, аби врятувати власні шкури.

Лише коли вщухла стрілянина, а солдати трохи вгамувалися, народ розштовхав під ворітьми козаків і увірвався в підвір'я. На землі лежали тіла Ноткіна, Муханова, Шура і Піка. Біля ганку хрипів і корчився в тяжких конвульсіях Подбельський, але до нього не допускали солдатські багнети. З будинку доносилися стогін і ридання — там Наталя Йосипівна подавала першу допомогу пораненим — чоловікові, Фундаминському, Мінору, Зотову й Софії Гуревич. Остання була вся поколота і невдовзі померла.

Ні Осташкін, ні Карамзін, ні Важев більше не повернулися. Завершити справу, очевидно, було доручено поліцмейстеру Сухачову, бо він згодом появився з десятком

городових і трьома порожніми підводами. Вигнавши людей з подвір'я, солдати й городові під його орудою скидали трупи на одні сани, на другі — тих, які вже не могли йти, а на треті — все, що вигребли з житла Ноткіна. Живих і легко поранених вишикували за саньми, і жалібна процесія посунула до тюрми.

Тоді розгнівив місцеву владу також син Василини Марківни. Чоловік він чесний, душевний, як і його мати. А такі, звісно, не подобаються начальству. Уже на вулиці Подбельський, який лежав з тілами забитих, востаннє застогнав, рвучко пересмикнувся, і голова його впала на сніг. Не витерпів Клим, що йшов у солдатському-козацькому кільці, вилаявся, передав на мить свою рушницю сусідові і підтягнув мертвого героя на сани. За те його мало не судили, а потім виперли в улус.

— А оце, — показує Віташевський на зірвану підлогу та пошматовану обшивку дивана, — поліція накоїла вже потім. Сподівалася, певно, що Ноткін тут понаховував чогось, що знайде якісь матеріали для свого ганебного судилища. Осташкіни все роблять, щоб запламувати славу Монастирівку, викорінити й згадку про неї, але всього цього їм уже не бачити, як свині неба.

4

Меморіальний музей, до якого сьогодні завітали балаганці, містився в одній кімнаті. Вона не така вже й мала, але музеєві в ній зовсім тісно: експонати висять на стінах, лежать на столах і навіть на підлозі. Посеред кімнати вільного місця так мало, що відвідувачам ніде обернутися.

Зубрилов хвилювався, аж червонів, наче був не поважним консерватором, чоловіком з посрібленими скронями та помітним черевцем, а початкуючою вчителькою, яка після закінчення жіночих курсів уперше переступила поріг класу. Забувши про дбайливо вистругану указку, що стирчала з халяви повстяка, він схилявся майже над кожним експонатом і розповідав не лише про його зміст та історичну вартість, а й про те, ким і коли подарований музеєві. В тій квапливій і непослідовній розповіді було стільки захвату й сердечного вогню, що її не зміг би спокійно слухати навіть той, хто ніколи не цікавився минулим,

Балаганці вже не так оглядають експонати, як дивляться на збудженого оповідача, хоча й серед експонатів є цікаві і привабливі. Он на жердці висить пара жіночих чобіточків: вони без підборів і закаблуків, а халяви й витяжки тонко вигаптувані сліпучо яскравим бісером. Поряд з ними — вельми гарна хутряна одежа.

. — А оце тільки сьогодні приніс, — показує Зубрилов на купку кольорових мінералів під стіною. — Ще не встиг виготовити бирочки. Звісно, експонатів у нас поки що мало, — ніби вибачається, що не може повністю задовольнити сподіванку гостей, — але, повірте мені, згодом буде багато. Зараз саме минає, — висмикнув з бічної кишені сюртука схожий на цибулину годинник і поглянув на циферблат, розцяцькований римськими цифрами, — минає один рік, вісім місяців і три дні, як ми врочисто нарекли цю кімнату музеєм. Тоді мали сімсот шістдесят чотири експонати, а тепер уже лічимо дві тисячі дев'ятсот дев'яносто сім, включаючи і роздобуті сьогодні. І, думаєте, влада дбає? Навпаки — дорогу перегороджує. Люди допомагають. Самі приносять усе, що, на

їх гадку, гідне увічнення. І з міста, і з улусів, навіть з найдальших наслідків. Народ, знаєте, любить рідну землю, свою історію, гордиться нею і хоче, щоб його нащадки не думали, ніби вони якісь безбатченки.

— Хай ті нащадки, які колись милуватимуться нашим музеєм, — вставив Костюрін, непомітно зайшовши до кімнати, — завдячують оцьому славному дідусеві, — і показав на масивну волячу голову, що стояла окремо на міцній дерев'яній підставці.

— А так, так, Вікторе Федоровичу, — жваво підхопив Зубрилов.

Він підійшов, поклав руку на лоба, ніжно погладив, мов живу скотину, заглянув у темні орбіти, де колись були очі, навіть протер їх хусточкою.

— Справді, йому мають дякувати нащадки, бо все з нього почалося. Ми не дарма назвали його дідусем нашого музею.

Було це чотири роки тому. Тоді Зубрилов мандрував по Вілюйщині, записуючи з народних уст олонхо — епос якутів. Заїхав також у Вілюйськ. Ночуючи в Семена Єгорова, побачив у його юрті цю голову і запитав, звідкіля він роздобув. Хазяїн і каже: знайшов, копаючи яму під весняну земляну симу. І тієї самої миті зародилася в Зубрилова думка про музей. Захоплений нею, всю ніч не спав, а коли вранці висловив ту думку Єгорову, той подарував йому голову: мені вона, мовляв, без надоби, а там служитиме доброму ділові. Ну, Зубрилов, звісно, забрав.

Заїздив тоді в Мархінський, Батурський, Намський та інші улуси і скрізь, де тільки випадала нагода, вів мову про майбутній музей, а голову показував, як свідчення того, що заснування музею вже почалося. Люди відгукувались гаряче і не скупилися. Тоді він привіз у Якутськ близько сотні дрібних речей — хатній посуд, мінерали, вироби з кісток, дерева, каменю й слюди.

— Багато допомогли й наші засланці, а надто Віктор Федорович та Микола Олексійович.

— То вже зайве говорите, — зашарівся Костюрін.

— Чому ж, Вікторе Федоровичу? Зовсім не зайве, — наполягав Зубрилов. — А пригадуєте, як ви з Миколою Олексійовичем захопилися, коли я звірив вам свою ідею, як самі ходили до людей і збільшили кількість експонатів на одну чверть? Не відпирайтеся... Бачу, бачу, — звернувся вже до балаганців, — як Віктор Федорович та Микола Олексійович люблять наш музей. Хоч і не служать у нас а щодня заходять. І майже кожного разу не з порожніми руками. Ану, Вікторе Федоровичу, виверніть-но свої кишені, покажіть, що принесли.

— Нічого особливого, — поморщився Костюрін і простягнув консерваторові срібне стремено. — Це від старовинного якутського сидла.

— От бачите, — ще більше запалився Зубрилов, милуючись новим подарунком. — Спасибі. А хіба ж, скажіть, без вас та Миколи Олексійовича я придбав би оту модель?

— Не поспішайте, — посміхнувся Костюрін. — Ви ще її не придбали.

— Еге, не придбали, але тепер, здається, вже вирішено.

Зубрилов не може стриматись, щоб не розповісти відвідувачам про новий експонат, яким скоро має поповнитися музей.

Є тут в одних людей, виточена ще їх покійним дідом, модель старовинного острога, одна з башт якого ще й досі височить на околиці міста. Тій моделі навіть важко скласти ціну, бо в ній, можна сказати без перебільшення, геніально виявилася висока обдарованість і майстерність якутів у різьбі по кістці. Вдумайтеся лише: вся вона зроблена з кістки у формі квадрата, рамена якого мають не менше по півтора аршина. В кожному кутку і посередині рамен, що являють собою фортечні стіни, — башти, яких аж вісім. І все це вирізьблено так тонко, з таким умінням і любов'ю, що дивишся на нього, як на нерукотворне чудо. Якого терпіння, якої наполегливості, скільки зусиль треба було, щоб довести все те до такої дивовижної досконалості!

— От вам і дикі племена, інородці, як обзивають царські чиновники якутів, евенків, чукчів, юкагірів та інші народи Далекої Півночі. Ні, я не спинюсь ні перед чим, а та модель таки стоятиме тут. Бо так мислю собі: кожен з нас, потрапивши в силу лихих обставин сюди, повинен зробити щось корисне для людей, для цього багатого, а водночас і дуже бідного краю. Тіснота в нас, як самі бачите, величезна.

— А як же з будинком Монастирєва? — запитав Ожигов.

— Ви вже знаєте про наш задум?

— Микола Олексійович розповідав.

— Задум гарний, та нема пуття, — зітхнув Зубрилов. — Здається, нічого з того не вийде. От хай скаже Віктор Федорович, скільки ми оббивали пороги в обласному та міському управліннях, але все марно. Не хочуть і слухати, навіть сердяться, коли заводиш мову про те. Обіцяють виділити тут нам ще одну кімнату. Ну, та хоча б уже це...

5

Людей зібралося до Віташевських чималенько. То були все політичні засланці, а також дві якутські родини — сусіди господарів. Декого з них балаганці вже знали, але більшість бачили вперше.

Слухаючи розмови, жарти, що лунали звідусіль, Грабовський крадькома розглядав наймолодшу серед гостей пару, що сиділа з протилежного боку столу і не брала участі в спільній балачці. Це, як виявилось, були Гаврилови, найближчі приятелі Віташевських. Він — худенький, з клинцюватими зализинами, гострими рудуватими вусиками і надміру блідий. Вона йому ніби й не під пару, бо повна молодечої сили, наче розквітла троянда, і чимсь нагадує Сигиду. Чим саме — не можна й збагнути. Адже зовні вони зовсім не схожі одна на одну: та була смаглявою, з волошковими очима і світлим волоссям; у цієї лице біле, аж просвічується, неначе тонкий порцелян, коси чорні-чорні, а брови ще чорніші і з яскравим відблиском. О, либонь, нарешті уловив — їх споріднюють очі, і не кольором, ні, а тією глибиною, якій, здається, кінця-краю нема. Невже й ця, як покійна Надія, політичний борець, присвятила себе великій справі?

Роздуми Грабовського перебив господар дому, певно, й не відаючи того.

— Дорогі гості, — підняв він чару. — Велике вам спасибі за те, що завітали до нашої хати і зігріли її своєю ласкою. Дозволю собі від усього тутешнього заслання сердечно привітати тих, які слідом за монастирівцями піднесли голос протесту проти

самодержавної деспотії і за це зазнали тяжкої кари. Славні балаганці, ваш мужній приклад запалив сміливістю мільйони сердець на боротьбу за волю. Наслідки ваших безстрашних дій особливо добре відчули ми тут. Доти нічим не обмежені, свавільні й нахабні, тутешні поліцейські власті, довідавшись про ваш протест, про той розголос, якого він набрав не лише в Росії, а й за кордоном, ураз принишкли. Ми вільніше дихнули і цим завдячуємо насамперед вам.

На знак згоди з господарем всі гості підвелися.

— Тепер слово за іменинниками, — подав голос Олекса Макаревський.

Балаганці презирнулися. Краніхфельд недвозначно наступив під столом на ногу Грабовському, а Ожигов, запеклий противник будь-яких таємниць, сказав:

— Це ми доручаємо Павлові Арсеновичу. Він у нас — поет, мастак на промови, а до того ж був ініціатором і натхненником нашого протесту.

Його мову заглушили дружні оплески. Від них Грабовський розгубився. Почував себе до того скованим, що насилу одірвався від стільця.

— Милі друзі, — почав, ледве стримуючи хвилювання. — Хочу перш за все сказати, що Микола Олександрович завів вас в оману щодо моїх скромних літературних спроб і моєї ролі в організації протесту... Все це він занадто перебільшив.

— От тобі й маєш! — розвів руками Ожигов. — Адже тут є живі свідки, і на суді ти, Павле, говорив, що не тільки писав нашу відозву, а й розсилав її сам і що відповідальність за неї повністю береш на себе. Було таке?

— Було! — разом потвердили Улановська, Новаковська і Краніхфельд.

Довкола столу знову пролунали гарячі оплески. Але тепер вони не сковували, а підбадьорювали Грабовського:

— А хіба ти, Миколо, ти, Евеліно, ти, Вітю, та наш покійний Володимир Іванович не так само говорили, намагаючись зменшити кару для інших? Не будемо зараз вимірювати й порівнювати наші заслуги. Хочу сказати інше. Мене, як і моїх товаришів, глибоко зворушила. та велика й душевна увага, якою оточили нас тут. І не лише в гостинній господі Миколи Олексійовича.

Він якусь мить помовчав і продовжив:

— У нас ще вчора жевріла надія, що губернатор дозволить нам залишитися в Якутську, жити разом з вами. Але сьогодні вона лопнула, як мильна бульбашка, бо нам уже оголосили місце поселення: я, Віктор Павлович, Евеліна Людвигівна — на Вілюйщині, а Микола Олександрович і Софія Юхимівна — на Верхоянщині. На наші домагання не зважили: не дозволили усім п'ятьом мешкати вкупі. Отже, розлука неминуча, вона скоро настане. Однак тим, хто ще зараз вершить наші долі, доведеться переконатись, що роз'єднати нас їм не вдалося і ніколи не вдасться: навіть перебуваючи в різних місцях, за сотні, за тисячі верст одне від одного, наші серця завжди будуть разом. І в цьому наша сила, запорука того, що хай не завтра, не післязавтра, хай пізніше, але ми таки переможемо. Давайте ж вип'ємо за безсмертя тих, які чесно полягли на тернистих дорогах людського поступу, за торжество добра над злом.

До своєї чарки Грабовський тільки пригубився. Це завважив Костюрін, який сидів ліворуч від нього.

— То вже не діло, — нахилився до вуха Грабовського. — Ви й попереднього разу не підтримали компанію, але зараз, виголосивши такий тост, ухилитися не личить.

— Ні, Вікторе Федоровичу, я не ухиляюсь, проте випити не можу. Спиртного взагалі не вживаю, як і не палю.

— Це така ваша релігія?

— Зовсім не релігія, а так уже склалося. Колись палив, іноді міг також випити чарку. Але ж я майже вісім років просидів у тюрмах і ні від кого передач не мав, крім хіба що від сестри й брата в Харкові. Де ж би мав діставати тютюн чи горілку? Довелося просто відучити себе, і зробити це було не важко. Ну, а зараз, при моїй хворобі, зайва краплина спиртного або навіть запах цигаркового диму завдають мені таких мук, що бодай і не згадувати.

— Даруйте за недоречний жарт. Я, власне, хотів про інше. Маю до вас прохання. Термін мого заслання тут скоро закінчується. Думаю їхати звідси в Тобольськ і взятися там за редагування газети "Сибирський листок", офіційним видавцем якої числитиметься моя дружина. Хочу просити вашої згоди, щоб ви, живучи на Вілюйщині, були нашим постійним кореспондентом. Як дивитесь на це?

— Можу лише подякувати за увагу і постараюсь задовольнити прохання. Вас, очевидно, цікавитимуть насамперед місцеві матеріали?

— Звичайно, однак не тільки вони, а й інші, в тому числі й літературні.

6

Діла не бракувало всім. Але найбільш мала його Василина Марківна. Бо вже її пожильцям видали в управлінні гроші на дорогу. Повернувшись з того триклятого управління додому, довго радилися, як приготуватися в дорогу, але нічого з тієї ради не виходило. Та й не диво — молоді, зелені, хіба вони знаються на цьому. От і довелося Василені Марківні взяти весь клопіт на свою голову. Та й клопіт не малий. Грошей тих мов кіт наплакав, а стільки ж усього треба — і харчів, і одежі, і всілякого припасу. Мандрівка — не рідна тітонька, не пригріє, не нагодує. Всі озуті й одягнуті абияк, а їхати ж який світ. Торік її Клим возив одного монастирівця і розказував: туди верстов сімсот, станції одна від одної далеко, а на них нічогісінько не розживешся.

Василина Марківна добре бачить, чого кому найнагальніш потрібно, бо ж за ці два тижні, що живуть у неї, звиклася з ними, наче з рідними, і придивилася. Он на Вікторові шапчина зовсім міленька, немовби покришка, вух не прикриває, а в Миколи тільки й слава, що є рукавиці: вони брезентові і без підкладки, де там теплу затриматися. У Софії комір куценький, на Евеліні валянки ледве дихають.

Але ці четверо хоч, дякувати богам, здорові. Особливо болить її душа за Павла. Дивіться ж бо: наймолодший серед них, всього двадцять сім років має, а вже сухотнявий і серцем недужий. Йому б про таку дорогу доброго кожуха і повстяків, а він напівголий. Де того всього візьмеш? Як би зараз знадобилися оті теплі Климові штани, але ж Клим забрав їх з собою. Чи, може, дати свою кожушину? Так у чому ж самій

залишитися, коли вся одежа уже в улусі? І так пече, і так гаряче.

А про те, щоб з цієї мізерії, яку дали в управлінні, вигадати якимось на козуху, нема що й думати. Он сьогодні ярмаркували разом з Евеліною та Софією: купили три пуди житнього борошна, пуд риби, півпуда яловичини, десять фунтів коров'ячого масла, три ворки сиру, кілька кварт ягід, бо ж треба щось і до від'їзду їсти, і на дорогу насушити сухарів, спекти пирогів. Коли оглянулися на гроші — в очах потемніло. Утрюх знову перелічили витрати, все зійшлося копійка в копійку, а гаманець майже порожній. От тобі і Павлів козуху, і Вікторова шапку, і Евелініні валянки, і Миколині рукавиці. Як то кажуть, купило притупило. Але Павла так відпустити не можна — не доїде, загине хлопець дорогою. Хай тут дівчата самі завдають розчину, а вона, Василина Марківна, сходить до Віташевських, Гаврилових і побалакає з ними про Павла...

Ще й не розвиднілося добре, а в подвір'ї Василини Марківни було вже людно й гамірно. Віташевський і Ожигов виносили з сіней скриньки, валізи, мішки з сухарями і складали біля воріт. Там же Костюрін сторцював в'язанки книжок, а Гаврилов і Краніхфельд витріпували коло дровітні ведмежу шкуру. Вікторові, видно, так і не пощастило замінити свою мілку шапку, але тепер у нього за плечима чорнів добрячий башлик, і, може, тому він задоволене посміхався.

Усі поспішали, бо сподівалися підвід з конвоїрами, які мають провадити Краніхфельда, Улановську і Грабовського у Вілюйськ. Микола Ожигов жартома уже цілий тиждень називає їх вілюйчанами, а себе з Новаковською — верхоянцями. Про свій сьогоднішній від'їзд були попереджені опівночі: рушають вони на світанку, бо треба нині покрити два станки, які мають понад сотню верст, а день зовсім короткий. Мусила Василина Марківна поночі бігти до Віташевських, а вже потім Микола Олексійович обійшов інших, сповіщаючи новину, якої, власне, й сподівалися.

Витівка поліцмейстера була зрозумілою: він хотів тихенько випроводити вілюйців, ще коли спало місто, — щоб не зійшлися на проводи люди, а надто політичні засланці Якутська. Балачка про довжину двох перших станків — то пилюка в очі. Але Віташевський також не з плоту виламаний — він з Гавриловим та Макаревським постарався не гірше, ніж усе поліцейське управління.

— Ого — радісно вигукнув Зубрилов, заходячи в подвір'я. — Тут збір уже повний. Значить, осташкіни провалилися. А мене трохи затримали ті собачники, городові. Аж утрюх прив'язалися, як наслання: куди й за чим так рано квапишся? Спершу я одпихався то сим, то тим, а потім, побачивши, що тільки час марную, сказав, як воно є. Почали мене умовляти: нема чого туди йти, ніхто нікуди сьогодні не їде. Ну, я їм, звісно, не повірив, чемно розкланявся і пішов. Але й вони сюди торочаться, очевидно, мають розпорядження поліцмейстера.

— Хай приходять, коли їм так цікаво, — махнув рукою Віташевський — Тепер, після Монастирівки, вони не наважаться зачепити нас, а ми не дамо їм маслака в зуби.

Василина Марківна порається біля пирогів та коржиків. Пачкує їх десятками і складає в торбинки.

— Оце, — навчає Евеліну, — на кожен станок окремо. Та дивися мені, дорогою будь ощадна, не роздаровуй конвоїрам і погоничам. А хлопців харчуй добре. На станціях готуй їм щось гаряченьке. Павло хай побільше п'є чаю з малиною.

На подвір'ї люди вже кишать кишмом. Не тільки політичні засланці, а й місцеві. Гаврилови обступили Грабовського. Вони також засмучені, особливо Ольга Василівна.

— Нас, Павле Арсеновичу, скоро також, здається, випруть у Вілюйськ.

— Невже?

— Либонь так, — ствердно хитає головою Кость Семенович. — Мені вже натякали, хоча наказу ще нема. Нам, звісно, не хочеться. І не тільки тому, що там — глушина. Є й інша причина. Я — фотограф. У Якутську все ж до шести тисяч мешканців, а там, кажуть, у десять разів менше. Чи ж матиму заробіток? Ну, то вже побачимо, може, якось обкрутиться.

До них підходить міський лікар Гусев. Цього хірурга, який славиться в Якутську не тільки своїм ремеслом, а й високою порядністю, Грабовський трохи знає. Знає не тільки з похвальних розповідей Зубрилова та Віташевського про те, як турботливо рятував Гусев поранених монастирівців, а й з власного досвіду — двічі бував у нього в лікарні. Тоді й переконався: цей гуманний лікар володіє секретами не лише хірургії, але й терапії.

Потиснувши усім руки, Гусев довго тупцяє довкола них, немовби на жаринах. Його права рука безугавно непокоїться в кишені кожушаної бекеші, а очі аж пронизують недогадливих Гаврилових.

— Костю Семеновичу, — нарешті мовить вибачливо, — прошу дарувати мені, але, за обов'язками ескулапа, мушу висловити своєму пацієнтові деякі поради на дорогу.

І, не чекаючи згоди, узяв Грабовського під руку.

— Я от що хотів, Павле Арсеновичу, — продовжив стишеним, майже змовницьким голосом, як трохи одійшли вбік. — Ви ж ото бували в мене на прийомі. Я собі й подумав: чому б вам не захопити від нас довідки про стан вашого здоров'я. Вона не зашкодить, а іноді може знадобитися. Ну, приміром, скориставшись нею, могли б домагатися дозволу повернутись у Якутськ — під медичний догляд. Правда?

— Та воно так, звичайно, — згоджується Грабовський, — але якби ж про це було раніш подумати, а тепер уже пізно.

— Пізно лише мертвому робити припарку, кажуть у нас, — посміхнувся лікар, — а тим, хто ще живий, можна і треба. — Він витягнув з кишені папір. — Беріть. Хай щастить. Добре, що встигли, бо он уже й гості прийшли.

Грабовський оглянувся і уздрів трьох городових, які заходили в подвір'я.

— От бачите, — неприховане глузував над ними Зубрилов, — а ви ж казали, нині ніхто...

Він не докінчив, бо слідом за городовими у хвіртці виросла постать поліцмейстера.

7

— Хот. Хот, — махає погонич довгою пужакою, дзвінко торохтить нею по передній рамі нарт, а олені ніби й не чують того: ступають неквапно, ледве переставляючи ноги

в копнистому снігові, і нарти повзуть за ними, мов черепаха.

Ступаючи за нартами, Грабовський час від часу позирає на темну халабуду, що манячить ген-ген попереду. То підвода, на якій їдуть Улановська і Краніхфельд. Вона — кінна. Коні, запряжені в неї, також дуже худі, але все-таки трохи моторніші від оленів, і олені не встигають за ними.

Ту підводу роздобули у Вілюйську самі, без допомоги окружного справника Антоновича, і з величезними зусиллями, зате вона добре зарятувала їх учора під час віхоли. Правда, халабуда маленька, там навіть двом тіснувато, тому в ній постійно їхала одна Евеліна, а хлопці, чергуючись між собою, заглядали в неї лише для того, щоб погрітися, але й то не мале діло. Вночі ж віхола вгамувалася, і Грабовський ще зранку вирішив: хай у халабуді весь день їдуть Краніхфельди, як він почав жартома називати Віктора й Евеліну після того, коли вони вирішили побратися. Їм упарі буде затишно й приємно воркувати. А йому байдуже й на нартах, у компанії фурмана та конвоїра, тим паче що вони сидять німотою і не заважають йому думати. До того ж він ліпше зодягнений, ніж Віктор: Василина Марківна та Ольга Василівна десь роздобули для нього і повстяні валянки, і кожушанку під

пальто.

Якби тільки не забивало дух і не кололо в грудях, то так би йшов увесь день, переміряв би все це якутське снігове безмежжя, яке не може досягнути ні зір, ні навіть тьма. Але що поробиш. От і зараз. Продибав не більше гони-півтори, а груди вже розпирає, як циганську халабуду, вони, здається, не витримують того шаленого внутрішнього тиску і лопнуть. Серце скніє і б'ється, аж у голові каламутиться.

І як Тут не згадаєш Кобзареві влюблениці. Кажуть, він з нею не розлучався впродовж всього свого заслання. Вона, Журлива й жальна, обіймає всього тебе, і годі вирватися з тих владних обіймів. Коли б малися сили, затягнув би її на все горло, щоб розбудити, розворушити оцю довколишню, сковану лютим морозом, тишу. Та ба — нема сил. Їх ледве вистачає хіба лише на те, аби леліяти її в думках:

Та забілили сніги,
Забілили білі,
Ще й дібровонька...
Та заболіло тіло ;
Бурлацькеє біле,
Ще й головонька...

Наздогнавши нарти, вилізає на них, загортає коліна ведмежою шкурою, всідається і хапливо дихає. Коли нарешті віддихується, йому стає легко і приємно. Тепер ніби й повітря порідшало, менше тисне на груди.

А серце б'ється стривоженою пташиною:

Ніхто не заплаче
По білому тілу
По бурлацькому...
Ні отець, ні мати,

Ні брат, ні сестриця,

Ні жона його...

Конвоїр, бачачи, як густішають сутінки надвечір'я, а передня підвода обертається в них на невиразну пляму. починає непокоїтися.

— Агей, саха! — термосить фурмана за плече. — Не куняй. Лоскочи їх, лоскочи. Бо я зараз сам візьмуся і за них, і за тебе.

Та фурман на ті погрози зважає так само, як олені зважають на його безперервні понуки: не оглядається, не відповідає, не поспішає. Як і досі, повторює монотонно і незлобиво:

— Хот. Хот...

— Хот, хот, бодай вони тобі виздыхали, — перекиривляє конвоїр, але вже не погрожує, просить: — Ворожи їм що-небудь... В управі ж нікого не застанемо, доведеться всю ніч гібти на вулиці. І де ти такий взявся на мою голову разом з твоїми сухоребрими оленями.

Загалом цей конвоїр — непоганий, в кожному разі набагато кращий від тих, з якими не один раз доводилося мандрувати. Кращий уже хоча б тим, що їде мовчки: оце за всю дорогу вперше забалакав.

— І за що ви кленете чоловіка? — звертається до нього Грабовський. — Хіба він винуватий, що торік не вродило сіно і скотиною аж вітер колише? Та й ваші прокльони не прискорять їзди.

— Певно, не прискорять, — згоджується конвоїр, — але ж тих уже зовсім не видно.

— Не журіться, не пропадуть, в улусі спиняться. А те, що поспішили, — навіть добре: може, ще застануть когось в управі. Правда?

Конвоїр нічого не відповів. Слова Грабовського, мабуть, заспокоїли його. Він поклав рушницю на нарти, загорнувся великим коміром і приліг, немовби збирався спати.

Не хотілося говорити і Грабовському. В тихих сутінках поволі рояться думи-спогади. Вони спалахують біля кожної з тих численних, неприємних і важких пригод, якими позначена довга, майже двотижнева, мандрівка з Якутська, але найбільше снуються над Вілюйськом.

Вілюйськ — місце мук Чернишевського і багатьох інших. Нарешті побачив його. Погане містечко, навіть гірше за Балаганськ, Кілька купецьких садиб, заставлених великими будинками та склепами, козака школа, церква, тюрма — ото і всі його "командні висоти". Тюремне подвір'я було замкнуте, і на саму в'язницю зиркнув, можна сказати, одним оком — крізь вузькі прощілини огорожі. Тепер вона, тюрма, порожня і вся заметена снігом. Кажуть, після монастирівців-каторжників до неї поки що нікого не кидали — так і пустує самотою, одгороджена від світу височенними гострими палями;

Всього два дні побули у Вілюйську, похапцем оглянув його, а враження залишилося назавжди. Воно, враження, — гнітюче, особливо від юрт і життя-буття місцевої бідноти. Кругом злидні аж кишать. Жінки, чоловіки, діти, котрих стрічав на вулиці, — обдерті, виснажені, з остуженими носами, щоками, з очима, роз'їденими трахомою, або й зовсім сліпі. Багатьох загризає проказа. Подивисься' на них — і кров холоне в жилах. Чув,

згодом почне працювати лепрозорій, що створюється зусиллями й заходами міс Кетті Марсден. Коли б хоч скоріше, бо лепра тут — чи не найстрашніше лихо.

А ще лихо — убоге харчування. Воно, те харчування, в бідноти; здається, навіть убогіше, ніж у тюрмі. Люди, в яких довелося жити, чекаючи фурманки на Мархіно, частували його тільки чаєм та заболонною кашею. Бо ж нема нічого. Житні сухарі Грабовського були для них справжніми ласощами...

Багато помарудили засланців у вілюйському поліцейському управлінні. Окружний справник Антонович зустрів їх холодно, з відвертою неприязню. Видно, заздалегідь був попереджений, хто має приїхати, бо зразу оголосив: балаганці будуть поселені в різні наслегі і не менше за дві-три сотні верст од Вілюйська. Ледве ублагали його поселити Краніхфельда й Улановську разом. Про себе Грабовський уже й не говорив, побоюючись нашкодити друзям. Та йому, власне, однаково, де саме жити на Вілюйщині. У другому Бордонському наслегу — хай і в ньому, тим більше що від нього до другого Мархінського селища, де мешкатимуть Віктор і Евеліна, нібито недалеко, якихось там, казали, вісім чи десять верст...

Павлові роздуми перервав конвоїр.

— От уже, либонь, і Мархіно, — висловив догадку, беручи в руки берданку. — Слава богу.

Незабаром справді в'їхали в селище, яке під блідим місячним світлом ледве виказувало свої обриси. Чи воно уже спало, чи ще вечорничило, важко було встановити: на вулиці не зустріли жодної живої душі, вікна ніде не блимали, але майже над усіма покрівлями струмував дим, вистеляючи на снігу кучеряві тіні.

В управі, що стояла на пригорку, ще світилося. Там застали Краніхфельда, який розмовляв з писарем.

— А де Евеліна? — запитав Грабовський.

— Я тут, Павле, — обізвалася Улановська з сусідньої кімнати, — Скоріше несіть речі з нарт, і будемо їсти. Грабовський непорозуміло глянув на Віктора.

— Пішли, — сказав той, налягаючи шапку, — зараз розповім.

З'ясувалося, в тій кімнаті, з якої подавала голос Улановська, мешкає сторож управи, і писар домовився з ним, що засланці переночують у нього. Евеліна вже познайомилася з господиною, і вони разом готують вечерю.

В управі було світло й тепло, а писар, опецькуватий чолов'яга з чисто виголеним лицем, виявився на диво люб'язним, трохи навіть запобігливим. Переглянувши передані йому конвоїром папери, поклав їх у шухляду і запитав про дорогу.

— Ну, дорога... — почав було Краніхфельд, та не встиг розповісти, бо нараз одчинилися сінешні двері і поріг переступив дідусь. Був одягнений у якесь лахміття, що звисало довкола нього строкатим канцуряччям, прикриваючи величезні личаки. На голові мав гостроверху шапку, в руках — ціпок.

— Байбале, — звернувся до нього писар, — ти вже тут? Знову почнеш чудасію?

Але дід не відповідав. Підступившись до Краніхфельда і Грабовського, які сиділи на лаві під стіною, скинув шапку і одважив п'ять доземних поклонів.

— Тойони! Тойони! — вигукнув благальне.

Говорив шпарко, хапливо, наче боявся, що йому не дадуть закінчити. Якутську мову іноді пересипав російськими словами, розмашисте жестикулював, але ні Павло, ні Віктор не могли достоту второпати, чого він хоче. Грабовський збагнув лише те, що йшлося про якесь озеро, річку, поля, сінокоси, сільських бідарів, голодну скотину. Догадувався: перед ними стоїть, шанобливо схилившись, не жебрак, а людина, котру болить якась важлива громадська справа.

Вислухати й зрозуміти прохача заважав також опецькуватий писар, який враз зареготав. Дідові гарячі зливи і писарів розкотистий сміх тривали кілька хвилин.

Нарешті писар змовк. Витерши строкатою хусткою спітнілу лисину, він видобувся з-за столу. Підійшов до старого, взяв за плечі, обернув лицем до порога і штовхнув у спину.

— Батур, батур, акари ! Забирайся геть. Це не тойони, іди.

— Не виганяйте його, — попросив Грабовський. — Скажіть, чого він хоче.

Але писар ніби й не чув. Заспокоївся лише тоді, коли випер нещасного з управи.

— Це наш дивак, — почав пояснювати, причинивши щільно двері, — Байбалом звати. На весь світ ремствує, а тих, котрі багатші, готовий прямо живцем закопати. Домагається якоїсь там правди, воює проти податків, все чогось шукає, а чого — й сам не тямить. Тільки людей морочить та власті дратує. Його не переслухаєте. Прийняв вас за начальство, ото й розійшовся. Тепер до ранку тупцюватиме біля управи. Таке трапляється кожного разу, коли приїждять до нас окружний справник або хтось з обласного управління. Ну, дідько з ним. Ідіть спочивайте, а завтра руште в свої наследи.

8

Знову дорога.

Дивується Грабовський: мороз сягає за сорок градусів, сніг іскриться блискітками, аж повискує під полоззям, а не холодно. Навіть густе, наче холодець, повітря не душить грудей, і їхати приємно. Чи це тому, що ситі в сірих яблуках коні летять, мов змії, стримувані конюхом управи, чи тому, що поруч не сидить конвоїр з рушницею, а чи тому, що скоро закінчиться останній прогін?

Останній. Що являє собою той Бордонський наслід? Як добиратися з нього до Краніхфельдів?

Віктор та Евеліна ще залишилися в управі. Затримаються там днів два, доки вирішать питання про земельний наділ. Вони порішили, одружившись, завести власне господарство. Радили те саме робити й Павлові, але їх плани не ваблять його. Він не відчуває в собі ні талантів дбайливого хазяїна, ні охоти до того. І не думає огніздюватися тут, у Якутії, бо ж то значить зв'язати собі руки й ноги, розпрощатися з святою мрією про повернення на Україну. Ні, ні — геть клопоти хазяйські, геть домочадські спокуси! Тих сто шістдесят шість карбованців і п'ятдесят вісім копійок, які даватиме казна щорічно, йому вистачить на прожиток — до розкошів не звик. Знайти б собі одного-двох учнів, щоб заробити на книжки та газети, — то й було б досить...

Звернувши з санного набою по закрижанілому руслі річки в лісову просіку, побачили чоловіка, що стояв за гін двоє від просіки на краю величезної галявини і розмахував руками, наче комусь подавав якісь знаки.

— Що він там робить? — здивувався Грабовський.

— Видно, знову планує, — відповів погонич, і добра посмішка сяйнула на його симпатичному обличчі.

— Планує?

— Еге. То ж Байбал, дивак з наслега, у який ми...

Грабовський уже не чує дальших слів фурмана. Придивляючись до чоловіка на галявині, він справді пізнає того діда, котрого вчора писар брутально вигнав з управи. Дідусь, звісно, й не відає, що Павло після вечері тричі виходив надвір, довго блукав попід управою, сподіваючись застати там старого і вислухати його душевну скаргу-прохання, що прикра пригода в управі не давала йому вночі заснути, що через неї він зненавидів облесливого писаря-товстуна.

— Байбал з Бордонського наслегу?

— Так, — киває головою погонич. — Родом.

— То запросіть його на сани, — перебиває його Грабовський — Я хочу з ним побалакати.

— Ого! — сміється фурман. — Запросіть... Зараз його й калачем не виманите звідси, коли прийшов на своє озеро

— Своє? Там озеро? Його?

— Гарне озеро, побачили б ви його влітку. А Байбаловим люди називають. Про те озеро та різні дідові химери, пов'язані з цим озером, знають не тільки в Бордонському наслегу чи в Мархіно, а й у всьому Вілюйському окрузі.

Спинивши коней, фурман крикнув. Байбал, либонь, почув, бо обернувся до підводи лицем, але не відгукнувся. тільки помахав шапкою — не прийде.

— От бачите. Оце доки не обійде всеньке озеро, а потім не почвалає од нього до річки, доти й не звертайся — все дарма. Ще сьогодні побачите його, сам знайде вас, якщо завітає до наслегу. Бо може й не завітати. То такий. Усе прикидає, мудрує.

— Над чим мудрує?

— Це діло довге, двома словами не розкажеш.

— То розкажіть бодай коротко. Розумієте, він учора почав був викладати мені в управі якусь свою скаргу, але писар витурляв бідолаху.

— Ой-ой, — зітхнув фурман. — Таки правду кажете — бідолаха. Хіба той писар уперше витурляв його? Та й чи до вас першого звертається Байбал?

— Хто ж він такий і чого хоче?

Пустивши коней легким чвалом, фурман починає розповідати. Власне, він не все достоту й відає про бордонського дивака. Знає лише те, що чував од людей. Колись, років п'ятнадцять тому, Байбал був хазяїном середньої руки. Мав садибу, юрту з чималим хитоном для скотини, десятків зо два корів, коней, волів, навіть власну сіножатку. І громада поважала його, бо й тоді ще не давав пальця в рот ні старості, ні

ясачникам. До того ж добре знався на рибальстві і готуванні різних сим.

Та от налетіло на чоловіка лихо, мов буран серед погожого дня. Дружина померла від пологів, а діти, залишившись без материнського догляду, почали слабувати, сліпнути і пішли одне за одним у землю. Мовлять же люди — біда не сама ходить, а й свою донечку за собою водить...

Покликали якось Байбала в улусну управу та звістили: він — великий грішник, злочинець. Он уже скільки років не платить казні податків. І не допомогло йому ніщо — ні запевнення, що був справним платником, ні благання, ні сусіди-свідки, бо ж паперів про виплати не мав на руках.

Щоб розквитатися з казною, мусив Байбал спродати за безцінь і скотину, і сіножатку, і своє рибальське причандалля. То все робота старости.

Староста, кажуть, загарбав більшу половину Байбалових статків. Так колишній господар обернувся на барахсана, сірому. Правда, Байбал не скорився лихій долі. Подався в округ зі скаргою, але те нічого не дало. Довго не повертався бідолашний додому, жив нібито у Вілюйську, наймитуючи при каторжній тюрмі. Здається, й зараз там, тільки іноді навідується до рідного наслегу. Все клопочеться про те озеро.

— Як то?

Це також має свою історію. Стративши родину й господарство, Байбал став трохи несповна розуму. Міркуючи над тим, як оборонити бідноту від зажерливих тойонів, надумав випустити воду з цього озера і таким чином дати барахсанам землю під сінокоси. Те ніби наснилося йому, підказано самим богом суходолу, який у тяжкому двобої здолав бога водяного. От чоловік і не може заспокоїтись. Безліч разів був у голови нашої управи, і в окружного справника, і в попів, але всі вони лише глузують над ним...

9

— А може, я таки поїду з вами? Все ж підсоблю.

— Ні, ні, не треба. Ми й самі впораємося, звиклі.

— То візьміть хоч мою кожушанку, дивіться, який мороз надворі, простудитись можна.

— І не вигадуй того! — замахав обома руками Байбал, наче одбивався від напасті. — Їсти бери на столі та підкладай дров у камельок, а як хто питатиме, то скажи, скоро повернуся.

Він підперезав на собі лахміття, взяв поперечну пилку й сокиру під стіною і вийшов.

Залишившись один, Грабовський довго стояв, тримаючи в руках кожушанку, і мовчки дивився на похилені, струхлявілі двері, немовби сподівався, що вони ось-ось знову одхиляться і хазяїн візьме запропоновану йому одежину. Але старий не повертався. Лише згодом донісся його хрипкуватий голос:

— Хот! Хот!

Грабовський глянув у вікно, та через товстий шар криги нічого не побачив. Повісивши кожушанку на кілок, став оглядати юрту. Вона не гірша і не ліпша од тих,

котрі раніш довелося бачити. Хіба що старіша, бо стіни осіли в землю, та менш обжита і тому трохи пустельніша й ніби просторіша. В одному кутку — стіл, обабіч якого притулилася низенька лава та два стільці, в другому — щось схоже на тапчан, в третьому — масивна російська піч, у четвертому — камельок, що пахтить теплом, — ото і все багатство Байбалової господині, коли не рахувать Павлової скриньки та книжок, які лежать купою посеред юрти.

— Ой господо, господо, — подумав уголос. — Як то поведеться в тобі? Треба ж було трапитись такому.

Трапилося справді те, чого і в думці не могло бути.

Бордонський староста, місцевий тойон років за шістдесят, з хитрими миготливими очима, стрів засланця, як ще його ніхто не зустрічав. Заглянувши в папери, почував потилицю і скривився, ніби вкусив перцю.

— Ну що ж, — протягнув ліниво. — Коли велять, то нам належить виконувати. Однак попереджаю. У нас, знаєте, не Якутськ, не Вілюйськ, навіть не Мархіно. Тут я не допущу сваволі. Якщо буде потрібно кудись одлучитися чи ще там що, — неодмінно сказати мені. Словом, шукайте собі житло. Загляньте он туди, — показав у вікно на юрту, яка ледве визирала з снігового намету.

На тому розмова й припинилася: староста був напідпитку і не дуже цікавився особою засланця, а Грабовський не хотів псувати собі настрою після приємної дороги.

Сусіди старости взяли нового бордонського пожилця переночувати, хоч і самим було тісно: крім господаря й господині, в юрті тулилося п'ятеро дітей. Обідати запросили. Розмовляли мало й переважно на мигах, бо зо два десятки якутських слів, котрі вже встиг опанувати Павло, мало допомагали, а хазяї не відали того, що можна балакати не по-їхньому.

Не встигли встати з-за столу, як до юрти зайшов Байбал. І зразу, навіть не привітавшись, почав викладати свою скаргу. Слухаючи, Грабовський дивувався: чи тому, що вже дещо знав про нього від фурмана, а чи тому, що старий говорив розважніше, ніж тоді в управі, але тепер його можна було зрозуміти.

Ніхто з начальства не хоче вдуматися в добру раду Байбалоу. Їх, начальників, як і бордонського старосту, не муляють злидні. А яка ж то була б вигода від осушення озера, вигода насамперед для бордонської бідноти! Та й хіба те озеро єдине? Скільки їх у Вілюйському окрузі, в цілій Якутії! Ото б прибавилося землі і під сіножаті, й під поля! Так не хочуть послухати, окаянні, не вірять, регочуть! Ні, треба, либонь, говорити не з начальниками, а з людьми. Коли люди самі нарешті візьмуться за розум — діло піде...

Довго розповідав Байбал про якутське життя, про недолю барахсанську та розкоші тойонські. Обіч нього, напроти камелька, який ледве похлипував синюватими промінцями, розкидаючи блискітки по тьмяних стінах юрти, сиділи господар і господиня й мовчки хитали головами, немовби стверджуючи: все те — правда.

Грабовський дивився на них, на оповідача, і в його збудженій уяві поставали гіркі злидні, які ніколи не переводилися під солом'яними стріхами пушкарнянської бідноти і в хаті його рідної матері. Під тими убогими стріхами теж не вгаває слізне бідкання про

кусень хліба, про чоботи на ноги взимку та одєжину на плечі, не вгаває ремство на місцевих дуків, шинкарів та інших жмикрутів. І там, на Україні, виром вирує ненависть голоти, тиняються по містах і селах такі, як Байбал, народні заступники, невтомні шукачі справедливості й щастя.

А хіба там не глузують, не знущаються пани, старости, попи, справники? От ніби й зараз сріблиться перед ним голова каторжника Дулемби, котрий приніс сумну звістку про смерть Надії Сигиди, жевріє кров, якою востаннє сплюнув дядько Кузьма. Тих обох, поляка й українця, зламали тюремні каземати, а ці тут конають і без тюрми, щодня мордовані голодом, трахомою, проказою. Скрізь однаково, всюди земля гуде, волаючи нещадної розправи й праведного суду над кривдою...

Пішов Байбал опівночі, виливши все найгіркіше і найболючіше, чим повнилася його неспокійна душа. А як тільки розвиднілось, знову прибіг. Тепер не скаржився, був бадьорий і веселий, ніби більше й не існувало для нього клопотів з осушенням озера.

— От і добре! — радісно вигукнув. — А я боявся, щоб хтось, бува, не випередив мене.

Не питаючи згоди, завдав Павлову скриньку на свої згорблені плечі, взяв паку книжок і рушив до дверей.

— Гайда, — кивнув головою.

— Куди? — не зрозумів Грабовський.

— Ну, до мене ж, — відповів, наче це вже було вирішено. — Житимеш у моїй юрті. Я тобі не заважатиму. Палива привезу, сима є. Через день-два піду, а ти хазяйнуй...

Він так умовляв, так благав, розхвалюючи свою юрту, що Павло не міг йому одмовити. Догнав старого вже на вулиці...

— О Байбал, ну й дивак, — посміхнувся своїм думкам, підходячи до столу.

На столі стояло горнятко з симою. Обіч нього лежала дерев'яна ложка та кусень густо загниченого коржа з соснової заболоні. Такий корж Грабовському доводилося куштувати у Вілюйську і вчора за обідом. Він ще гірший, ніж той вівсюжник, яким старосільський пан годував своїх строкарів. Давкий, терпкий, неспоживний і відгонить смолою.

Спробував сими. Тепла і смачна. Нагадувала тільки-но засмажені карасі в сметані. З'ївши її кілька ложок з сухарями, почав розпаковувати книжки. Видобував одну за одною, кожну легенько стріпував, витирав ганчіркою і оглядав, наче давнього й доброго приятеля після розлуки.

Так, так — то давні й добрі приятелі, котрих ніколи забути не можна, з котрими ніколи не розлучишся, як з власним сумлінням. Серед них є й ті, що з ними подружився ще в Харкові, Ізюмі, Бутирці та промандрував увесь безмежний Сибір, і ті, які в Іркутську передавав тишком-нишком, обминаючи тюремне начальство, любий Станіслав Хлусевич.

Як і листи друзів з волі, книжки приносили йому розраду, допомагали коротати похмуру в'язничну самотину, давали силу й множили віру в неминучість торжества правди над кривдою.

Над ними бився днями й ночами, ридав і тішивсь, на їх крилах злітав і падав, з ними покірно радивсь і гаряче сперечався, з них пив велику мудрість і стійкість людського духу.

Знає їх, знає кожну майже напам'ять, але зараз почуває, що знудьгувався по них, немовби зголоднів, спрагнув. Та й не дивно — понад три місяці не розмовляв з ними. Дорогою читав мало, похапцем — хіба що газети та пошматовані журнали річної давності. У Якутську дні були вщерть заповнені іншими ділами й клопотами. От і занудьгував. І вони, здається, аж посміхаються йому, просяться до рук. Від них уже й не чути того дурманячого в'язничного духу, який ще й досі не вивітрився з його одежі.

Байбал повернувся додому, коли в юрті вже тлумилися надвечірні сутінки. Весь у снігу, з крижаними бурульками на бороді й вусах, перемерзлий, але збуджений, ніби навіть помолоділий.

— От і все, — сказав, обтрушуючись. — Дві сосни зрубали, розпиляли на колодки і привезли. Тепер можеш палити, скільки забагнетесь. До самого літа вистачить.

Не роздягаючись, набрав у кварту окропу з казанка, що кипів на камельку, і, стягнувши бурульки з вусів, почав жадібно сьорбати.

— Беріть он сухарі, — показав Грабовський на стіл. — Почекайте хвилю, я чай зварю. — І поспішив до своєї скриньки.

— Не треба, — задоволене кречав старий. — І без чаю обійдуся. Мені аби тільки кишки нагріти.

— У мене є трохи, привіз з Якутська.

— То й добре, що привіз. Тримай для себе. Тут не роздобудеш і око затрусити.

Грабовський розв'язав ворочок землистого кольору, наготований Василюю Марківною, і кинув дві пучки чаю в казанок.

— Для чого ж так багато?! — смикнувся Байбал, наче його самого обдало окропом.

Грабовський одібрав у старого кварту, вилив недопитий окріп і, наповнивши її міцним чаєм, поставив на стіл.

— Сідайте.

Але Байбал не сів. Спритно крутнувшись на одній нозі, мов хлопчисько, шугнув у сіни і через якусь мить повернувся, тримаючи в руках повну миску сими.

— Я зберігаю її в хитоні, там, де колись стояли коні, — пояснював. — Так і ти роби, щоб не псувалася в теплі, то й матимеш надовго. Там її пудів зо три, тобі одному ген-ген вистачить, може, й до літа.

— Мені?

— Коли захочеш, можеш і людей частувати.

— А ви ж де будете?

— Подамся в Мархіно. На них я таки знайду управу. А ти тут рибою не скупися, їж, скільки зможеш. Весною знову заготуємо. У нас цього дива є, аби тільки не лінувався. Колись я такої сими робив велику яму, пудів на десять-п'ятнадцять, а тепер нащо вона мені. Я більше в Мархіно, на заробітках. Сюди лише іноді заглядаю. Очі мої не можуть дивитися на того недолюдка, старосту.

Поставивши миску на стіл, почав роздягатися. І коли скинув з себе верхнє лахміття, Грабовський з подиву жахнувся: на старому були тільки блаженські літні штани, залатані на колінах, а замість сорочки — якесь канцур'я непевного кольору, навіть без коміра.

Боже, боже, і оце так, напівголим, тиняється чоловік узимку від села до села, клопочеться громадськими справами. У ліс їздив. І ось бадьорий, вірить у кращу будучину.

А Байбал, видно, нітрохи не соромився своїми дивовижними злиднями, ніби й не помічав їх. Сідаючи за стіл, навіть дбайливо розгладив долонями зім'яте лаття на плечах.

— Беріть же сухарі, — ледве вимовив Павло, завваживши, що Байбал потягнувся до коржа.

— Сухарі? — здивувався старий, наче йому запропонували щось надзвичайне. — То хай тобі. Ми й до заболоні звичні.

— Спробуйте хоч.

— Хіба з чаєм.

Але й до чаю одламав лише малесенький шматочок, і не стільки їв його, скільки смоктав, мов ласощі, голосно смакуючи.

— Добре, — сказав, облизавши губи. — В далеких краях, кажуть, усі люди таке їдять, а в нас одні тойони, шамани та їхні діти.

10

По вечері Байбал дістав з-під ослона довгий мисливський ніж і, всівшись поблизу камелька, почав колоти соснові поліна на тріски. Працював повільно, але так зосереджено, наче оперував живе тіло — без жодного зайвого руху. Стежачи за його чорними грубими пальцями, Грабовський не міг вгамувати подиву. І чомусь пригадалась натхненна розповідь Зубрилова про високу майстерність того, хто залишив для нащадків кістяну модель старовинного острога. Мабуть, і в того були такі самі руки, як у Байбала, мабуть, і той довгими зимовими вечорами длубався у підсліпуватій юрті над своїм нетлінним творінням, якому й ціну важко скласти. Очевидно, Байбал з його високолетною, істинно поетичною фантазією, з його майже фанатичною наполегливістю та філігранною точністю рухів теж міг би вирізати не гіршу, а то й кращу модель.

Ніби нічого мудрого й нема, все просте, звичне, як і всі інші домашні клопоти, ці тріски. А поглянь уважніше на них, придивися до кожної зокрема — як вони схожі одна на одну! Рівненькі, тоненькі, аж світяться. Коли б ними зашालювати вікно, то в юрті, далєбі, було б краще видно, ніж від того крижаного накипу, що править за шибки.

Скінчивши колоти останнє поліно, Байбал поклав ножа під ослін. Пройшовся по юрті, узяв свою свиту, яка вже розмерзлася, але ще не висохла, бо ледь-ледь парувала, наповнюючи житло водянистим запахом, і розстелив там, де тільки-но сидів.

— Що ви робите? — запитав Грабовський.

— Спати пора.

— На тапчан лягайте.

— Там ти спатимеш.

— Для мене ж є лава.

— О, ні. У нас так не можна. Коли ти гість — тобі все: і місце найкраще, і постіль, якщо вона є. Так велить звичай. Мені й тут добре. Трохи спочину, а вранці піду.

— Куди?

— Спершу в Мархіно, а там — побачу.

— Побудьте хоч кілька днів, доки я обживуся.

— Не можу. Не гнівайся, але не можу. Та й що тут обживатися? Сьогодні я вже побалакав з своїм двоюрідним братом Арамааном — він тобі щодня приносить молоко, сир і сметану. Треба йти, діло не жде.

— Що там таке спішне? Не з озером бува?

— А коли б і з ним, то що? Чи вже й ти починаєш глузувати з мене?

— Глузувати я й не думаю, бо нема чого, але...

— Але? — аж розсердився. — Не алекай. Знаєш, що я минулої ночі бачив уві сні? Уже втретє...

— Розкажете — знатиму.

Так, так, учора старому знову об'явилося знамення боже. Таке, що не будеш алекати, побачивши на власні очі. А чого б йому, тому знаменню, об'являтися, коли все те, про що клопочеться Байбал, просто химера, як кажуть голова й писар улусної управи? Чого? І чому воно, те знамення, з'явилося не комусь іншому, а саме йому, Байбалові? Чого бог суходолу говорив з ним? Утретє...

А сталося таке. Ще не встиг учора Байбал склепити повіки, як опинився не в своїй юрті, а в лісі. І на березі озера побачив бога суходолу. Молодий, веселий, з гарячими очима. Заквітчаний зеленим листом та всіляким зелом, бог дивився у воду і гукав:

--- Годі тобі марнувати землю! Оддай мені її!

Озеро довго мовчало. А потім грізно загуло, запінилось, немов скажене. Розверзлося диким водограєм, і на його поверхню вплив водяний бог. Коренастий, весь у баговинні, борода наче в білого ведмеда, брови похмурі, а очі хижі.

— Іди геть звідси! — пробубонів глухо, погладжуючи на грудях густу й велику, як тайга, сиву бороду. — Тут моє царство, і тобі до нього — зась. А захочу — і твоє заберу. Зроблю своїм.

— Подавишся! — дзвінко кинув бог суходолу. І луна відгукнулася в лісі далеким перекатом. — Це мені належить здавна-прадавна. Ти нагло загарбав його, винищивши ліс пекельною лавою. Тепер оддай по добрій волі. Або виходь, поміряємось силою.

Бог вододолу, зухвало взявшись у боки, зареготав, аж черево затряслось:

— Ха-ха-ха-а! Малий ти ще й мізерний. Надаю я тобі ляпасів, надаю! Тікай, поки не пізно.

Бог суходолу ворухнув рясним зелом:

— А я ще раз кажу — віддай. Май серце. Не бери гріха на душу. Подивись: олені, воли, корови, коні — без сіна, люди — без поля. Земля під водою марнується. Біднота

заболонню перебивається. І слабує від того.

— А-ха-ха-ха-ха! — знову загорланив зухвалий бородань, перебивши мову молодого.
— Біднота!.. — І жбурнув цілим хмаровищем піску: — Знай, коли такий.

— Так ти он як, — розсердився нарешті бог суходолу.

Він розмашистими кроками ступнув прямо на хвилях, схопив старигана за бороду і витягнув на берег. Тоді почалося таке, чого не знає навіть олонхо. В лютому двобої здивилися не лише боги, а й земля та вода. Скільки вирувало те запекле бойовище — і не сказати. Але як скінчилося, то на березі лежав напівживий бог вододолу з потрошеними ребрами і вискубаною бородою.

— Ой-йо-йой, — стогнав і корчився він. — Не вбивай, зглянься на старість. Що я вартий без бороди? Благаю — зглянься, о-о-о...

— Землю віддаси? — питає молодий, стоячи над ним у зеленому вінку.

— Забирай, забирай усе, що хочеш, що тобі потрібно.

— Не мені, а людям.

— Хай людям. Ти переміг, за тобою сила. Бери і оддавай, кому хочеш. Але не помились. Думай. Висушуй озера, переорюй дно, ходи по ньому. Розтоплюй своє царство, скуте моєю одвічною мерзлотою. Сміливо проникай у нього. І там знайдеш, закуте в кризі, таке багатство, про яке ще ніхто не знає, не відає. Вистачить на всіх. Я, переможений, піддаюся твоїй волі.

— От і гаразд, — урочисто промовив бог суходолу, і його великі очі спалахнули, мов сонця. — Не буду вбивати, живи собі, але живи чесно. Хай відтепер дружать риба із звіриною, як брат із сестрою, земля з водою, а ми з тобою. Щоб щастя осявало світ. Щоб полегкість була барахсанам. Де хочеш жити?

— Переселюся туди, де вода ніколи не стоїть на місці.

— Іди, а люди тут самі дадуть собі раду. Він поміг водянникові звестися на ноги. Той, доземно вклонившись озерові, пошкандибав до річки. Тоді озеро втихомирилось. Звірі та птахи у дружбі й злагоді розбрелися по лісу. Бог суходолу обернувся в золоту хмаринку, а пустельний берег встелився буйним рясом.

— От бачиш, — зітхнув Байбал, виклавши своє нічне сновиддя. — Сам бог провіщає, а вони мені, староста й писар, баки забивають, глузують.

— Що ж сказав бог землі?

— Що сказав? — перепитав старий, наче не розчув. І, якусь мить помовчавши, додав: — Нічого. Що тут ще говорити? І так ясно: треба осушувати озеро. Земля ж марнується, а риби доволі і в річках. Можна прокопати канали від озера до річки. Я бачив, як у Вілюйську один чоловік прокопував ярки і ними спускав з міста талі води в річку. Він говорив мені не раз... Ех, та що балакати, час спати.

Байбал роззувся, ліг і зразу заплющив очі. Все це зробив так скоро, що Грабовський не встиг і слова промовити. А тепер уже й сам не хотів тривожити старого, хоча й мав намір поговорити, бо й досі не відав, на яких умовах залишався жити в його юрті.

Вважаючи, що старий заснув, взявся розпаковувати останню в'язку книжок. Розкладаючи їх на ослоні, думав над дивним сновидінням, яке назавжди зарубцювалося

в його пам'яті.

Чи й справді все оте наснилося Байбалові? Могло наснитися. Могло, бо ж він увесь пройнявся ідеєю осушення озера, нею тільки й живе. А міг і вигадати, аби цією вигадкою переконати старосту й писаря управи, які здавалися йому головними супротивниками. Непогана вигадка. Поетична, освітлена промінням віри й надії в торжество добра на землі.

До того ж хіба все, про що він говорив, окрім двобою богів, є просто химерою, теревенями? Не все. Звісно, зараз осушити велике озеро в якутській тайзі, виливши з нього воду через канали в річку, нездійсненна мрія, здатна викликати лише подив і сміх. Але хіба не через людські мрії, також дуже поетичні й романтичні, навіть малоймовірні, розгадуються одвічні таємниці природи, відкриваються закони хімії, фізики, механіки? Винахід Архімеда скидається на дотепний анекдот. Хто зараз, за винятком попів, може запевнити, що через якесь століття, півстоліття, а може, й раніш, не осушуватимуться озера та непрохідні болота, що людина не мінятиме русла річок, не обводнюватиме з допомогою глибинних каналів безплідні пустелі, не створюватиме нові моря, не освоїть і цей напівдикий північний край? Ех байбали, байбали, мученики фантазії, сіромахи нещасні, Архімеди в лахмітті!

Грабовський глянув на старого. Той, згорнувшись калачиком, лежав тихо-тихо, немовби й не дихав. Відблиск полум'я освітлював його плечі, ледве прикриті латками сорочки, зморщену, як капшук, шию, закуйовджену кучму на голові, що зараз сріблилася ще яскравіше, ніж удень. Павлове серце стиснулося, захлинаючись жалем і німою розпукою.

Доле людська, доле! Тут навіть камінь заригає, збагнувши, що під цим строкатим латтям, під цим буйним чубом нечесаним, у цих зморшках, схожих на темні борозни, роїться крилата мрія, живе і б'ється невмирущий, невсипущий дух дерзання.

Відчини ще змалку перед Байбалом храми людської культури, бібліотеки, наукові лабораторії, театри, дай простір його допитливій натурі, його крилатій уяві, розумно спрямуй її. І хто відає! — може б, і його хист розквітнув на увесь світ. Залунала ж аж ген-ген слава селяків Михайла Ломоносова і Тараса Шевченка, пам'ятають, шанують і завжди шануватимуть люди синів поморського рибалки та українського хлібороба-кріпака. А цей трусить лахами, умовляє, благає старосту й писаря.

Грабовський підійшов до скриньки, одчинив її і витягнув своє солдатське вбрання. Воно ще міцне, хоча й не нове: як скинув його з себе в Бутирках, переодягнувшись в арештантське, то так і лежало. Тільки чи не буде малувате?

Розгорнув штани й сорочку, поглядом приміряв їх до скуленого Байбалового тіла і задоволено посміхнувся: здається, підходить. Оце вранці віддасть старому, щоб не світив ребрами поміж людьми.

— Агей, Павле, — подав Байбал голос.

Грабовський з несподіванки аж здригнувся.

— Що таке?

— Не сердься, що заважаю тобі. А якби справді прокопатися вглиб і там

подивитись? Розповідав мені один козак, що нібито в них, у Росії, під землею добувають камінь, який славно горить у печах, залізо і навіть те, з чого роблять гроші. Може б, і в нас воно знайшлося? Як ти думаєш?

— Звісно, може знайтися, — майже машинально відповів Грабовський, вражений роздумами старого. — Треба шукати.

— А як же пробитися туди, коли така мерзлота? От раніш я робив ями для сими: прокопаєшся на аршин-півтора, і далі не йде — крига. А ті ж багатства, мабуть, аж он на якій глибині. Так кажеш, треба шукати?

Грабовський не відповів, бо його зараз хвилювали не так поклади якутського підземелля, як те, щоб одягнути старого мрійника. Тримавши в руках убрання, підступився до Байбала.

— Ану приміряйте, — подав штани.

— Для чого?

— Поміряйте, а як підійдуть, то й ходіть у них. Ось і сорочка. Нате.

Але Байбал не простягнув руки, навіть не глянув на подарунок.

— Не вигадуй, — сказав рішуче. — Не візьму.

— Я ж прошу.

— То не проси. Дабиит теж просив...

— Хто це?

— Син мій.

— У вас є син?

— Не тільки син, а й невістка Балбаара та внучка Аанис.

Павло зовсім спантеличився. Від фурмана чув, що Байбал самотній, що всі його діти давно вимерли, а виявляється...

--- Вони живуть у наслігу?

--- Ні, у Вілюйську. Кілька років і я там жив. Тепер лише іноді навідуюсь, аби побачити малу. Вони також просять, коли буваю в них, взяти якусь одежину чи ще там щось, але я... Для чого воно мені, старому, хай уже ви, молоді. Не исиах справляю. Сховай.

Розгублений Грабовський стоїть оніміло з вбранням у руках, не знаючи, що далі робити. Певним залишається одне: тут без хитрощів не обійтись.

— Так берете?

— Нема про що й балакати, — одрізав Байбал. — Сказав же — сховай.

— Ну добре. Не хочете — не треба. Не буду з своїм набиватися, хоч воно мені й не потрібно, бо мале. Завтра знайду собі квартиру, а це подарую господареві, де спинюся.

— Знайдеш квартиру? — Байбал підвівся на лікоть. — А моя юрта тобі не подобається?

— Подобається, але що з того. Як можу у вас жити, коли ви не приймаєте від мене й такої дрібниці.

— Дрібниці?!

Грабовський ніби й не чув надривного вигуку старого. Провадив своєї:

— У нас на Україні є такий звичай: подарунка не приймають тільки недобрі люди, вороги, а жити в домі ворога не можна.

Він поклав штани й сорочку в скриньку, зачинив її і взявся зв'язувати книжки. Перекладав з купки на купку, крадькома поглядаючи на схилену до самої підлоги Байбалову голову. Мовчанка тривала довго.

— Павле, — обізвався нарешті Байбал тремтячим голосом. — Не йди нікуди, живи в моїй юрті. Сима є, молоко буде.

— Спасибі за все, і за симу, й за молоко. Але зневажати звичаї свого народу не можна, гріх.

— А штани справді на тебе малі?..

— Не налазять.

— Ото біда. Дай приміряю...

Штани якраз прийшлися по Байбалові. Тільки комір сорочки був малуватий, і горішній гудзик не досягав не те що петельки, а й хрящуватого кадика.

--- То залишишся, Павле?..

--- І кожушину надягайте.

--- І?.. А?..

--- Та надягайте ж...

11

Свої нориви якутська весна виказувала й скупю, і ліниво, але око, незвичке до цього краю, легко вловлювало їх. Дні, дуже короткі, майже непомітні взимку, довшали, доточуючись імлистими ранками та вечорами. Вночі крига на вікнах голосно вищала, боронячись від зальотів шаленого морозу, а опівдні заливалася рясними слізьми, наче німо оплакувала свої нічні муки. Може, од тих щоденних сліз вона помітно марніла і тоншала. Високі снігові намети драглили й меншали, а повітря надворі та в юрті водянішало, мряковіло.

Грабовський стоїть біля порога, позирає на сизе громаддя нерухомих хмар, на темно-сіре верхів'я безлистої тайги, що похмурою стіною облягла малесенький наслег, і серце обгортається холодним смутком. Далина, ширина — ні кінця, ні краю. І однак тісно, бо все довкола здушене тайгою і важким каменем давить на груди. От якби хоч шматок південного степу, залитого сліпучим промінням, дзвінкого українського простору. Гай-гай, якби ж то!

На мить заплющивши очі, лине в ті далекі весни, які бачив колись, змалку, на рідній Слобожанщині. Далекі, як прадавні, вічні легенди, але від того ще миліші й дорожчі. На ясно-синім небосхилі виграє сонце молоде, схоже на яскраво-червону тканину; призьба підсихає й злегка туманиться; на вулиці, попід тинами, руйнуючи кволі крижані гребельки, воркоче струмок і несе дитячі кораблики, змайстровані з сухого кукурудзиння. А понад полями, що вже скинули білу намітку зими, миготить, переливаючись ніжною голубизною, марево... У пам'яті зринають чийсь слова:

"Весна прийшла!

Тепло знайшла!" —

Кричать дівчатка й хлопчики.

"Цвірінь! Цвірінь!

Журбу покинь!" —

Клопочуться горобчики.

Приліз дідок,

Зліз на горбок,

У хаті бути не хочеться.

Тепляк дмухнув,

Крилом махнув —

По бороді лоскочеться.

Все ожило,

Все розцвіло,

І рій дітей привітненьких

На той горбок

Несе вінок

З фіалочок блакитненьких...

Хороші слова — прудкі, дзвінкі, запальні, як і сама весна, як і ті дівчатка й хлопчики, що зустрічають її. Де, коли читав ці слова — зараз не пригадає, та вже тиждень вони не сходять з його уст. Чудові, милі, але чомусь хисткі і плинні, наче оті далекі весни в слободі, що відшуміли назавжди і не повторяться ніколи.

Підняв повіки — чарівна омана зникла. Олов'яне бескеття хмар ніби ще побільшало, осіло нижче до землі, і тайга злилася з ним, утворивши суцільну пелену. Стало холодніше. Над селищем схилявся вечір.

Зайшовши в юрту, Павло світить каганчик, сідає за стіл і припадає очима до невеличких аркушів паперу, над якими побивається вже не день і не два. Не один такий аркуш пошматував, вкинув у вогонь. Не йшли на душу ні світлі тони, ні радісні звуки, ні молодечий настрій, які могли б передати нестримну ходу весни. Навпаки, проти його волі зринало те, що діялось довкола. Розумів, відчував — це не та весна, яку не раз бачив у дитинстві, але саме ця заволоділа всією його уявою і проситься на папір:

Весна, весна... Надворі май;

А в нас лежать сніги;

Панує стужа навкруги...

Весна, весна... а в нас — гай-гай!

Дріма похмуро чорний гай

Та додає нудьги.

Весна, весна... Надворі май;

А в серці жаль та сум;

Справляє небо якийсь глум...

Весна, весна, а в нас — гай-гай!

Хоча б малесенький розмай

Для нерозважних дум!

Весна, весна... Надворі май;
А в нас, замісто чар,
Густий серпанок темних хмар...

Ще три-чотири штрихи — і картинка, здається, буде готовою. Сумна та картинка, аж гнітюча. О, як хочеться, щоб бодай ті останні штрихи були життєрадісними, повними вогню й весняного захвату! Може, під кінець шпаківню змайструвати чи пролісок цнотливий або ж фіалку синьооку посадити? Посадити... Та де ж усе тут зійдеш хоча б для вірша?

Колись письменник-декабрист Олександр Бестужев-Марлінський, який відбував заслання в Якутську, гірко скаржився, що не міг знайти квітів для привітання іменинниці:

Но ах! Якутская весна
Не зелена и не красна!
И здешний май холодный, дикой
Одной подснежною брусникой,
А не лилиями богат.

Так було при Бестужеву, так і зараз. Лілії, жоржини, троянди, фіалки.

А де ж фіалкового настрою візьмеш, коли лють закипає в грудях? Іноді поетів дехто ганить за те, що в їхніх творах переважають темні фарби, що вони оспівують людську журбу та горе. А запакуй його в оцю напівтемну юрту, похарчуй заболонною кашею — які тоді він побачить барви, якої заспіває?

Хіба ми не прагнемо звеселяти людей і себе? Хіба не любимо щастя й радощів? Прагнемо й любимо в сто крат більше, ніж хто. Але для нас, робочих шкап, ті високі прагнення, та пекуча любов коштують... От пишу, караюсь, а яка доля спіткає це писання? Чи побачить воно світ божий, чи прочитають його люди? За останні два-три роки з іркутської тюрми надіслав у галицькі часописи поеми "Бурятка", "Текінка", понад півтори сотні віршів, перекладів та дещо прозою. А де вони зараз, що з них дійшло, що загинуло, що надруковано, що забраковано — хто те відає? Альковні мотиви, мінорні півтони...

— Ен капсе! — почув Грабовський позад себе густий баритон і рвучко обернувся.

Спершу ніяк не міг второпати, що воно. Біля порога клубочилося хмаровисько холодного повітря, і в ньому похитувалась масивна людська спина, оперезана широким патронташем. З подиву протер очі, але це мало допомогло. Лише коли двері причинились і хмаровисько розвіялось, побачив чоловіка, який, назадгузь залазячи в юрту, тягнув за собою свинячу тушу.

— Що ви робите? — вигукнув спересердя. — Хто вам дозволив?

Окрик, видно, подіяв: чоловік, покинувши тушу, випростався, чим ще більше здивував Павла. Це був справжній велетень. Такого Грабовському не доводилось бачити не тільки в Бордонському наслегу, але й протягом усього життя. Навіть Микола Ожигов проти нього виглядав би хлопчиком: він стояв, трохи схиливши голову, щоб не впертися в стелю.

— Ен капсе, — .вдруге привітався, також трохи спантеличений. — Добридень, кажу. А де батько?

— Нічого не розумію, — щиро зізнався Павло.

— Про Байбала питаю.

— Ви часом не Дабиит?

— Не часом, а завжди Дабиит, — пожартував здоровань. — А хто ж ти такий?

Грабовський, трохи оговтавшись, коротко розповів, як потрапив у наслег та в Байбалову юрту. І сам не помітив, коли перейшов на "ти". Правда, зробити це було неважко: Дабиит мав приблизно стільки років, скільки й він, до того ж видався дотепним і компанійським. Слухав уважно, не перебиваючи, а як Павло скінчив, запитав:

— Ну, як тобі тут, у нашій юрті?

— Нічого, жити можна.

— То живи, коли можеш, бо я вже думав розвалити її.

— Для чого?

— Щоб батько сюди більше й ногою не ступав, щоб сидів біля мене. Де ж він зараз може бути?

— Очевидно, в Мархіно, недавно передавав мені звідти гостинець. Дивний чоловік.

— Може, набридав з осушенням озера, закликав до спілки?

— Ні, не те. Пішов він і незабаром повернувся з торбою борошна на плечах. Думалося, до весни поживе тут зі мною. Та де там. Наступного ранку — знову в дорогу. І борошно залишив мені, і грошей не схотів брати.

— Пізнаю батька, — вставив Дабиит. — Ти не бери того до серця.

— Відтоді вже тричі передає мені тутешніми людьми, які бувають у Мархіно, борошно і ячну крупу. Де він їх дістає?

— Заробляє. Батько майстер на всі руки, до всього здатний, і старість йому не заважає. Косить сіно, мурує печі, розпилює дерево на дошки, рибалить, заготовляє симу. Більше року не був у нас. Дружина й донька напосілися на мене — привези діда. Здавалося б чого тобі, старому, потрібно — сиди дома та грайся з онукою. Так ні ж, прямо біда з ним. Та хай про це потім, зараз я випряжу й заведу в хитон коней, а ти тим часом приготуй посуд — розберемо вепра.

— Де добув такого?

— Іду лісом, дивлюсь — сновигає поміж деревами: поживу шукав. От я його й нагодував. Добрий вибухався дідько. Сім зарядів випустив у нього, усеньке рило й голову потрошив, поперебивав ноги, а він — живий, насилу докінчив ножом.

Надворі Дабиит не гаявся. Заким Грабовський сполоснув старі ночви, він повернувся, і взяли за вепра.

— Чому ж батько не хоче жити у вас? — цікавиться Грабовський. — Не подобається йому Вілюйськ?

— Діло складніше.

— Яке саме?

Орудуючи ножем, Дабиит веде повагом і без особливих емоцій, наче йдеться не про його, а чийсь минуле. Він, найстарший Байбалів син, був підлітком, коли померла мати. Батько, розорений ясачниками, довго домагався правди і в Мархіно, і в Вілюйську, і в Якутську, а Дабиит тим часом доглядав своїх менших братиків і сестричку. Та що міг зробити для них, хворих, коли в юрті не було нічого?

Повернувшись додому з порожніми руками, принижений і зганьблений, Байбал уже не застав двох молодших синів-близнят, котрих задушила проказа. Через якийсь час осліпла від трахоми донька і також пішла на той світ. З горя батько мало не збожеволів. Навіть спробував руки накласти на себе, та люди завчасно побачили його в зашморгу і перерізали мотуз.

Як розтанули сніги, Байбал та Дабиит покинули рідний наслег. Літо пронаймитували в одного мархінського тойона. Восени помандрували до Вілюйська, де зиму перебилися, рубаючи людям дрова і полюючи на звірину. А весною, зібравши довкола себе таких, як самі, голодранців, підрядилися заготовляти симу... Через два роки поставили собі юрту, і скоро в ній залунав голос молодой Балбаари... До Дабиита прийшло мисливське щастя. Жити стало легше, а недавнє лихо почало забуватися...

Тоді Байбал найнявся до каторжної тюрми, власне, до Чернишевського.

— — До Миколи Гавриловича? — вигукнув Грабовський, вражений несподіваною новиною.

— Так, до нього. Чому дивуєшся?

— І ти знав Миколу Гавриловича?

— Трохи, а батько більше.

Байбал цілими днями пропадав у тюремному подвір'ї, щоб чимось догодити Чернишевському. Там частенько й ночував, коли не проганяли козацький урядник і жандарм. Старий так звик до своїх добровільних обов'язків, що, коли Чернишевського забрали з Вілюйська, не міг нагріти собі місця дома. Невдовзі після того й почалися його мандри та клопоти з осушенням озера. Так уже дев'ять років. А як почув позаторік, що до Вілюйська припроваджено учасників якутської трагедії, — знову повернувся. І зразу ж — до тюрми. Але його і в подвір'я не пустили. Два місяці тинявся попід парканом, доки не випровадили монастирівців звідти на каторгу...

12

Після купання йти по чистому і сипкому, мов цукор, піску, перестрибувати маленькі теплі калюжі легко й приємно. Сонце, що, здається, спинилось у високості, ласкаво гладить промінням сиру землю, і вона, розніжена тією ласкою, леліє рожевими випарами, красуючись світло-зеленою наміткою молодих трав. Безлиста тайга все ще супиться, наче розгнівана на весь довколишній світ, але невгамовні пернаті співаки вже розметали її зимову дрімоту. Розворушене їхніми співами, серце бринить, як нова бандура, захлинається радістю і п'яннє.

Грабовський пригадує Арамаанове застереження, і йому стає смішно. Либонь, Арамаан хотів тільки полякати. Напучуючи його, як потрапити у другий Мархінський виселок, Байбалів двоюрідний брат казав:

— Головне дістатися річки, а там просто — берегом.

— Я вийду на річку? — зрадів Павло.

— Інакше не можна, іншої дороги нема.

— То це ж чудово! Хоч викупаюсь нарешті.

— Не купайся.

— Чому?

— Вода в наших річках ще холодна — зразу простудишся.

Попередження Арамаана трохи зіпсувало Павлові настроїв. Та як побачив ще здалеку сріблястий блиск води, як ступив на берег, враз пригадалася маленька Ушаковка в Іркутську, на яку три довгі літа дивився через ґрати і марив, щоб хоч раз пірнути в її повільну течію. Відчував, що зараз не знайде в собі сили вистояти проти спокуси.

І не вистояв. Затамувавши подих, миттю роздягнувся, стиснув зуби і стрибнув у воду. Вона справді була крижаною, але не виліз, доки не накупався вволю. За таке щастя ладен перехворіти...

Круто повернувши од берега, дорога помчала до лісу. Крокуючи ним, Павло дивувався: ялини, берези, кедри в ньому такі, як і скрізь, а модрини й сосни — від самого кореня аж до перших гілляк — зовсім голі, наче пообчухрувані. Хто б це і для чого так понівечив, спотворив їх? І коли? Мабуть, торік, бо стара кора валялася на землі, а молода на стовбурах уже зміцніла й деінде потріскалась.

На узліссі стрів чоловіка. Запитав його про диво з модринами й соснами.

— Та це ж наші збирали влітку заболонь. На зиму заготовляли. А вона під корою, от і позчищали.

— Ну, а берези, ялини — чому на них кора?

— Тому що під нею нема заболоні. Ми харчуємось тільки з модрин та сосон. А ви тут уперше?

— Так.

— То скоро побачите, як люди заготовляють заболонь, десь через місяць.

Зразу ж за узліссям починалося селище. Воно було трохи більше, ніж Бордонський наслег, мало десятків зо два юрт та кілька будинків. Крайній від лісу тільки що зіп'ятий.

На даху біля димаря порався чоловік, у якому пізнав Краніхфельда.

— Дурно робиш! — гукнув, спинившись перед будинком.

— Правду кажеш, — відповів Віктор жартом, яким на подібне привітання відповідали арештанти Олександрівського централу, коли їх виводили на роботу в тюремне подвір'я. І оглянувся. — Диви! Здоров, коли не брешеш.

--- Це вже щось нове.

— А чого нам до старого повертатися, хай воно згорить. По-новому, Павле, живемо, то й байка нова. Йди до хати, там Евеліна, а я зараз докінчу й злізу.

Евеліна стоячи навколішки, шпаклювала підлогу в передпокої. Так була заклопотана роботою, що й не почула, як гість переступив поріг.

— День добрий у хату.

Господиня підхопилася.

— Тю на тебе, перелякав. Добридень, Павле.

Зміни, які сталися з нею за останні півроку, важко було не побачити. Вона значно потовстішала, руки й ноги стали дебелишими і повільнішими в рухах. Замість безтурботної дівочої веселості в її очах світилися спокій та хазяйська діловитість. Навіть коси, завжди чепурно заплетені, тепер були зжужмлені на потилиці і не справляли колишнього ефекту.

Вона завважила його подив.

— Вибачай, що такою нечупарою застав, — хапливо розгладжувала свою спідницю, густо заляпану глиною, фарбою й схожу на потерту церату. — Оце так кожен день, ніколи вгору глянути. Віктора бачив?

— Так.

— Заходь, — показала на двері сусідньої кімнати, завішані полотнищем. — А я зараз, — і вийшла в сіни.

Кімната, в яку потрапив, була вже обжитою й дихала домашнім затишком. На вимазаній жовтою глиною печі, пофарбованій підлозі, заскленому вікні, на ліжку, столі, стільцях — скрізь відчувалась увага вимогливої до себе господині. Вразила тільки в'язка книжок у кутку, напівприкрита рядниною й затрушена дерев'яними стружками. Поглянув на неї — і аж плечима пересмикнув, наче хотів скинути з себе неприємне враження.

— Кажу, коли не брешеш, — говорив Віктор, заходячи в кімнату, немовби продовжував незакінчену надворі розмову. — Бо та дотепна й там, у тюрмі, справедлива приповідка, Павле, зараз не підходить нам — робимо для себе. Чого ж стоїш, наче засватаний, сідай і розповідай, як воно там у тебе.

— Не розкажуй, Павле, — донісся голос Евеліни з-за стіни. — Почекай мене, я теж хочу послухати.

За якусь хвилину-дві вона зайшла, вже зачесана і перевдягнена, але не в тому вбранні, в яке вдягалася раніш, а в новому — кольористому і облямованому на грудях та рукавах білячим хутром.

— О, ти, бачу, гарно пігментуєшся, — відзначив Грабовський.

— Справді? — зашарілася. — А Віктор каже... Інакше, Павле, й не можна. Тут з гімназичними забаганками далеко не поїдеш. Тут потрібно бути як і всі інші, бо цуратимуться і засміють. До того ж мені вбрання місцевих жінок подобається. Все. Мовчу. Тепер хвалися ти.

— Хвалитися нема чим. Лічу дні, як скупердяй червінці, ото і все.

— Хворієш знову?

— Зараз ніби нічого. Сиджу, читаю, пишу потроху. Недавно отримав листа від Миколи Ожигова Пише, важко було добиратися до Верхоянська. Він там перукарює й самотужки вивчає медицину. Кланяється вам од себе и Софії. Вони, либонь, також побралися.

— Уже?

— Може, ще й ні, та поберуться. Це відчувається з листа.

— А ти бурлакуєш?

— Як бачите.

— На тому затявся?

— Ні, не затявся. Поспішати нема куди, і поки що цим не сушу голови.

— Не сушу голови, — докірливо повторив Віктор, голосно клацнувши язиком. — Ех, Павле, Павле, нема кому взяти тебе в руки Тобі найперше треба одружитися. Добра, турботлива жінка підтримала б, зміцнила твоє здоров'я і взагалі... От, скажімо, я...

— Тут зараз, Вітю, не про тебе, — вставила Евеліна. — І не повчай Павла, сам не маленький.

— Я не повчаю, а кажу правду. "Читаю, пишу потроху..." І ти йому віриш, що потроху? Мабуть, так само працює, як працював у тюрмі — дні і ночі, не виходячи навіть на повітря. Сама ж знаєш, як йому потрібні затишок і відпочинок. Послухай, Павле, щирої ради — кинь до лиха оте бурлакування. Зрозуміло, тобі після Надії полюбити іншу нелегко, але життя є життям. Візьми хоча б Софію: вона теж кохала Юхима Новаковського, за ним добровільно пішла в Сибір, має сина від нього, а тепер, сам ти кажеш, що відчув між рядками. Знайди собі вірну дружину, збудуй хату. Ми посадили картоплю, сподіваємось непоганого врожаю, а на той рік хочемо викорчувати пні, там, де зрубали дерева для будинку, і посіяти ячмінь. Володимир Галактіонович, живучи в Амзі, також...

— Спасибі, що згадав Короленка, — перебив Грабовський. — Про <Шільйонського в'язня" і досі нічого не сповістив?

— Нічого.

— Отак звідусюди, — зітхнув Павло. — А про Сигиду, Вікторе, ти зайве кажеш. Вона не стоїть на перешкоді. Не хлопчик, добре розумію, її нема і вже не буде. Я ніколи не забуду Надію, до останнього подиху любитиму мою прекрасну сестроньку. Діло зовсім не в цьому. Хазяйнувати тут, друзі мої, я не хочу і не збираюсь. Все тягне мене в Якутськ або хоча б поближче до нього. Якби ж то пощастило.

— Щось уже робиш для цього?

— Трохи. Пам'ятаєте Олексу Макаревського, харків'янина?

— Того, що був на вечері у Віташевських?

— Він. Ну, так я вже перехрестив його на свого близького родича, двоюрідного брата.

— Як?

— Дуже просто. Місяців два тому подав іркутському генерал-губернаторові заяву, в якій, посилаючись на своє погане здоров'я, прошу перевести мене в Якутський округ, до двоюрідного брата Олексі, який, мовляв, доглядатиме мене. Приклав і ту довідку, яку дав мені лікар Гусєв, — може, клюне. Чекаю.

— Хай бог помагає, як то кажуть, а ми вирішили не рипатися. Оце закінчимо будинок, обгородимось та й почнемо хазяйнувати. Евеліна уже й насіння дістала, щоб

розвести квітки на вікнах.

— Я б і виноград розвела, — докинула Улановська. — Але він тут не росте, а квіти, очевидно, ростимуть. Ну, та це ще побачимо. Зараз я почастую тебе, Павле, своїм обідом. Коли б знала, що прийдеш, зварила б український борщ, галушки з сиром.

Вона підвелася і пішла до печі. В кімнаті на деякий час запала мовчанка. Павло знову поглянув на книжки в кутку, які протягом усієї розмови не сходили йому з думки.

— Ще так і не розв'язували? — показав на них.

— Нема де розкласти, — відповів Краніхфельд. — Все чекають, поки спорядимо ту кімнату. Там уже одведу для них місце, змайструю етажерку. Та й читати поки що ніколи, все поспішаємо, щоб не прогавити літа.

— А над чим ти трудишся, Павле? — обізвалася Евеліна, — Щось нове написав?

— Та всілякі дріб'язки. Перекладаю Байронового "Чайльд-Гарольда", переробляю деякі свої вірші, написані в Іркутську. Хочу скомпонувати збілочку.

...Повертався додому з дивним, хворобливим настроєм, не відаючи, як подолати його. Наче загубив щось дороге. Міркував, докопувався, причіпливо аналізував кожную деталь.

Евеліна. Віктор, її знав ще з Харкова, його — з Балаганська. Завжди такі байдужі до особистого, непримиренні до зла, неправди, такі гарячі й сміливі. Адже Краніхфельдове заслання вже закінчувалось, він міг би й не підписувати протесту проти розправи Осташкіна, щоб не накликати на себе біди. Так ні ж, підписував, розповсюджував, а на слідстві поводив себе, як і належить справжньому революціонерові. Улановська майже п'ятнадцять років поневіряється по в'язницях та в засланні.

І раптом — знадив родинний затишок. Обох знадив. Невже втома? Прагнення спочити, забути, відчувати повноту особистого щастя? Що це, друзі мої вірні, друзі хороші? Вирішили не рипатися. Газету лише зрідка переглядають, книжки й досі не розв'язані. Ні з ким не листуються. Квіточки розводитимуть... Знайди собі дружину, збудуй хатину...

О ні, ні! Ця наука мені не підходить і ніколи не підійде Мила Евеліно, не про ті квіти, що прикрашають у кімнаті вікно, треба дбати, не їх потрібно сіяти. Квіти недремного людського духу, квіти-блискавиці, що не бояться лютого морозу, що здатні підіймати й надихати на прю проти повсюдного лиха, — от які маємо вирощувати!

13

Так, так, тут майже все якесь ненормальне. Масштабне, гігантське, непідвладне людській уяві: і ландшафт, і тайга, і довжина річок, і кількість озер, і багатства, і злидні, і різючі зміни температури. Усього цього ніколи не збагнеш, не досягнеш, не побачивши на власні очі, не відчувши тілом і душею, не переживши. Може, саме це робить і тих, які тут мешкають, і тих, котрих недоля закидає сюди, такими витривалими, мужніми, а разом з тим по-дитячому безпосередніми, щирими й добрими.

Якутську зиму Грабовський і раніш уявляв собі так. Знав: вона холодніша й жорстокіша, ніж будь-де в неосяжній царській імперії. Про ту холоднечу не раз думав ще в іркутській тюрмі, сподіваючись, що йому та його друзям після суду не поминути

Якутії. Думав і, правду кажучи, побоювався. І чи не завдяки саме такій — психологічній — підготовці успішно, навіть порівняно легко протистояв шаленим морозам, зокрема в Бордонському наслігу.

До весни виявився менш готовим, ніж до зими. Сподівався погожих днів ще у квітні, але марно — вони прийшли значно пізніше, та й погожість їхня була затьмарена водянистою, мов осіння плюта, габою. А літа такого зовсім не сподівався, і коли б йому раніш хтось розповів про це, не повірив би. Спек. Неймовірна, моторошна спека, яка своїм шаленством, очевидно, ще перевершує січневі морози. Той, хто не бачив живої Якутії, вважає її лише краєм страшного холоду і навіть не здогадується, що вона — край жахливої спеки.

Надворі сонце палить так, що й п'яти хвилин не вистоїш під ним — шкура болить, робиться моторошно. А в юрті — напівтемрява й густа задуха, перемішана з димом. Єдине вікно щільно затулене рядниною — щоб не залітали комарі, а особливо чорні паути, які кусають дуже боляче. Двері відчинені навстіж, та це мало допомагає: адже перед порогом безперервно, з рання до смеркання, тліє копичка кіз'яків, підтримуючи ядуче куриво — заслін од тих самих комарів і паутів. Вітру в спекотливих дні тут майже нема, а якщо він коли-не-коли й дихне, то занесе в житло лиш кіз'яковий дим і чад.

Працювати важко — солоний піт заливає очі, змокрілі пальці мліють, а в голові думки плутаються і тануть.

— Ото ще хазяїн, — донісся з подвір'я сердитий Байбалів голос. — Не міг догадатися. І той йолоп...

— Що там таке? — підхопився Грабовський, поклавши ручку на стіл. — Кого ви лаєте?

— Кого, кого, — провадив Байбал уже в юрті, скидаючи з плечей торбу. — Вікно заткане, повно диму. Чому й досі не приладив сітку?

— Де її взяти?

— У хитоні за діжкою.

— Я ж не знав, що вона там.

— Пошукати треба. Попросив би Арамаана.

— Його вже третій тиждень нема дома, рибалить.

— А хто ж тобі молоко носить?

— Діти.

— Ет!

Байбал, оглянувши юрту, вийшов у сіни і невдовзі повернувся, несучи густу дротяну сітку. Тільки зірвав з вікна ряднину, як усередину метнувся рій мурах.

— Нічого, хай летять, хай, — заспокоював, прибиваючи сітку. — Ми їх випровадимо.

Скінчивши, він погасив вогонь і розклав новий кроків за два од вікна. Запаленим віхтем сіна повиганяв паутів з юрти.

— Тепер інше діло, — сказав, зачиняючи двері. — Збирайся.

— Куди?

— До озера.

— Чого?

— Побачиш його і будеш знати.

— Може, завтра?

— Ні, ні. Сьогодні, зараз же, завтра я...

— Знову підете?

— Авжеж. Оце навідався, щоб побачити, як хазяйнуєш, а вранці піду. Ось тобі.

Розв'язавши мішок, Байбал витягнув з нього волосяну сітку, якою влітку люди закривають лице від комарів, і подав Грабовському.

— А ви ж як?

— Вони мене знають.

Зібралися скоро.

— Де ж це ви стільки пропадали? — поспитав Грабовський уже за наслідком. — Були в Дабиита?

— Був. Отож він тоді, як ти його напоумив, знайшов мене в Мархіно. Пожив я в них, заки сніг не зліз, а тоді... Чого ж буду сидіти комусь на шії? Доки ще є сила, то мушу сам собі заробляти, а не жебрати. Правда, цього разу заробив я так, що соромно й людям казати. Хай він подавиться своїми грішми.

— Хто?

— Югай, бодай йому добра не було.

Від Дабиита Байбал потрапив у Кангальський наслід, де пристав до гурту чоловіків, які споруджували місцевому тойонові будинок. Біля того будинку морочилися всю весну, а як робота скінчилася, старий вирішив заглянути додому. І заглянув, але свого пожилця не застав — Павло тоді ходив у Мархінський виселок. А тут причепився до нього бордонський староста — йди косити сіно. Не хотілося Байбалові найматись, бо ж треба було сидати на власну косарку — ту, що Югай купив тоді, коли спродували Байбалове майно. Але погодився на своє безголів'я — староста обіцяв добре заплатити. І заплатив...

Косовиця йшла гарно. Уже й лан кінчався, та несподівано трапилось лихо: косарка наскочила на пень, і полетіли ножі. Югай мало не сказився. Це ти, каже, навмисно зробив, аби зіпсувати косарку, яку сам колись прогайнував. І сплатити зароблене відмовився.

Не стерпів такої кривди, такої наруги Байбал. Плюнув старості в його погані очі та й пішов зі скаргою в управу. Все розповів голові. Та що з того? Голова дослухався до тієї щирої й правдивої сповіді, як до торішнього грому. Сказав, ніякого суду чинити не може, бо ж не був на полі і не знає, хто більше завинив — наймит чи господар. Вийшло так, що Байбал мусить двічі лягти під канчуки на хара масу, тобто чорну дошку ганьби: перший раз — за образу старости, а другий — за те, що покинув роботу, не добувши строку.

— Чуєш, Павле? На хара масу! Бач, яка правда! Ні, ні, я на них таки знайду закон — і на Югая, і на голову управи Захара Попова. Я їм покажу хара масу. Знатимуть. Де це видано, щоб ні за що класти людину на хара масу й бити? Вже забули про

Монастирівку? Завтра піду до окружного справника, а не допоможе — в Якутськ подамся, до найвищого тойона.

— Думаєте, справник або губернатор кращий за Югая чи Попова?

— Мусить бути кращим, мусить судити по правді, а не так.

— Мусить...

— А що ж робити, Павле? Мовчати й лягати на хара масу?

— Ні, не мовчати й не лягати, — відповів Грабовський і, трохи помовчавши, додав:

— Треба протестувати, але протестувати не одному, а цілими наслегами й улусами, разом. Тоді до наших скарг дослухатимуться не тільки староста чи голова, а й губернатор. Потрібно усім зразу.

— А як же їх зібрати докупі?

— У цьому якраз головна біда наша, особливо в Якутії, де наслег від наслега за сотні верст.

За балачкою Грабовський і не помітив, як забралися в лісову гущавину. Тут паути нападали цілими зграями, і він змушений був надягнути на голову волосяну сітку. Байбал ішов спокійно, як і раніш, не одбивався від мурах, наче вони й не кусали його. Він, видно, знав цей ліс не гірше, ніж свою юрту, бо простував навмання, не роздивляючись по боках.

Озеро показалось несподівано, немовби зненацька підкралося. Напівовальне, повноводе, воно вражало своїми обширами й незайманою красою. Його дальні обриси губилися під суцільною стіною низькорослого лісу. Лише в одному місці зелена стіна обривалася, ніби хтось розвалив її, і там похилий берег, заллятий сонцем, золотавився галявиною. На галявині маячать намети, метушаться люди, а на воді при березі тулиться багато човнів.

— Що там таке? — показує Грабовський на галявину.

— Мабуть, наші заготовляють симу, — пояснив Байбал. — А може, з якогось іншого наслегу. Зараз побачимо. Ну, як? — підморгує на озеро.

— Гарне.

— Не про те питаю. Вистачило б поля й сінокосу для бордонців?

— Певно.

— То-то ж.

— Глибоке воно?

— При березі не дуже, а туди далі, посередині, ого-го .. — Не скінчивши фрази, Байбал рушає берегом до галявини. Ступаючи за ним, Грабовський оглядає озеро й остаточно допевнюється, що ідея старого — химера. Вихлюпати таке водоймище, осушити його — скільки ж тут рук потрібно, скільки праці? А якою має бути глибина каналу? Химера. В усякому разі поки що.

Якби ж Байбал збагнув це. Не збагне. Навіть не тому, що не може збагнути. Не хоче і, очевидно, ніколи не захоче. Він так уже зжився з цією мрією, так переконався в можливості, або, вірніше, в потребі здійснення її, що розлучити його з нею зможе хіба

смерть. Це Павло відчув усім серцем, тому й не намагався затьмарювати світлу надію старого. Може, тільки вона, та надія, тримає його на світі, бодай трохи скрашає його нужденне життя.

Галявина виявилася досить великою. Зараз вона нагадувала собою кочовий табір, густо уставлений шкіряними наметами, куреннями, купами риби, модринової кори, берестовими діжками, різним рибальським причандаллям тощо. Людей — до сотні, і купчаться своїми наслегами. Бордонці — на самому березі.

— От і підмога! — радісно вигукнув Арамаан, уздрівши прибулих. — Добре, що прийшли. Водиця цього року гарно вродила. І галян, і окунь, і карась, і щука. Буде сима. Пристаєте до нас?

— Ні, — відповів Байбал. — Ми про симу й не гадали. Оце думав показати Павлові озеро, а сам піду.

Арамаан поклав на землю сіть, випростався.

— Ой, брате, брате, і доки ти отак тинятимешся по світу? Однак з того твого дива не буде пива.

— Не буде?! — спалахнув Байбал. — І ти вже починаєш каркати? Тягнеш тойонську руку?

— Бодай та рука всохла. Не в ній, брате, діло, а в тому, що отак марнуєш свій вік.

— Я марную?

— Авжеж. Ходиш, домагаєшся, а багачам і за вухом не свербить. Що ж це за життя? Одумайся, щоб не було пізно.

Бордонські чоловіки, припинивши роботу, потягнулися до Арамаанового намету. Босі, без сорочок і сіток, видублені сонцем, водою і вітрами, вони всідалися на гарячому піску, мов на моріжку, і навперейми розпитували про новини.

— Чого це ти не поладнав із старостою?

— Хай з ним злі духи ладнають, — супить кущуваті брови Байбал і починає розповідати з усіма подробицями свою лиху пригоду на сінокоші.

Павлові нецікаво вдруге слухати її. Знявши з голови волосяну сітку, він побрів табором. І дивувався: паути тут не кусали, хоч і було їх сила-силенна. Ішов поволі, роздивлявся довкола і відкривав для себе новий, ніколи не бачений світ.

Тут, у цьому таборі, всюди панує копітка і тонко злагоджена праця. Нею зайняті всі — від найстаршого до наймолодшого, кожен робить своє.

Посеред галявини палахкотить вогонь, у який дітлахи підкидають хмиз, а над ним кипить і парує пузатий казан. Витягнувши з нього перемлілу рибу, жінки розминають її ложками на тісто і висипають у мішок з сириці. Коли ж він наповнюється до гички, два чоловіки зашивають його шкіряними дратвами, тягнуть на берег і, припнувши на довгий мотуз до човна, кидають у воду.

— То для чого? — дивується Грабовський.

— Щоб сима не псувалася на сонці, — відповідає одна з жінок. — Потім, як стане холодніше, ми її витягнемо.

У найдальшому кіпці галявини натрапив на дивну споруду, біля якої поралися

старий дідусь і маленький хлопчик. До чотирьох невисоких стовпчиків прибіта лозяна решітка шириною зо два аршини і довжиною сажнів на п'ять. Зверху — тонкий шар висмаженого риб'ячого м'яса, а знизу — тихий димокур з листя та іншого лісового непотребу.

— Що це? — питає дідуся.

— Барчу робимо, — відповідає той. — Візьми спробуй, хоч вона ще й не готова. Піди-но, — звертається до маленького помічника, —— принеси тієї, яку ми вчора зробили.

— Спасибі, — дякує Павло. — Я знаю, що таке барча, але ще не бачив, як вона готується. Мудро придумано.

За десяток сажнів од сушарні на модриновій корі в'яляться окуні й карасі. Це — майбутня хохту, котру дома ще треба підсмажувати. Її найбільше заготовляють якути, особливо коли багатий улов і не вистачає рук, щоб обернути його на барчу або симу.

Повертаючись до Арамаанового намету, Грабовський почув наглий тупіт і оглянувся. Прямо на нього мчав на баскому коні Югай.

— Хто дозволив одлучатися з наслегу? — гримнув бордонський староста, порівнявшись. — Хто?

— Ніхто. Мені й не треба дозволу.

— Як?

— А так. У вирокі суду не сказано, що нам, засланцям, не можна ходити в ліс чи в поле.

— У ліс чи в поле, — перекривив Югай. — А в Мархінський виселок?

— Там живуть мої друзі, і я маю право відвідувати їх.

— Я забороняю! Я!.. — зарепетував староста, аж синіючи на виду. — Я в управу!! До справника!

На галас збіглися бордонці і обступили Грабовського, наче хотіли одгородити його від розлютованого Югая.

— Плюнь на нього, Павле, — заговорив Байбал. — Плюнь і не дивись. — Він обернувся до старости: — Чого ти в'язнеш до чоловіка?

Югай аж затрясся в сідлі. Не тямлячи себе, він рвонув повід, і кінь свічкою звівся перед Байбалом, краючи передніми ногами повітря. Але старий навіть не ворухнувся, наче ніякої загрози й не існувало.

— Чого в'язнеш? — продовжував допитувати. — Що він тобі зробив? Думаєш, як тойон, так на тебе й управи не знайдеться? Знайдеться. І за роботу мені сплатиш, бо я не винуватий, що на твоєму сінокосі пакілля.

На обличчі Югая тріпнулася зневажлива посмішка.

— Наставляй кишені, візьмеш, волоцюго, візьмеш.

— І візьму! Але тут не про мене. Де таке бачено, щоб чоловікові боронилося ловити рибу? Чим він буде взимку харчуватися?

До бордонців підходили люди з інших наслегів. Натовп усе більшав, глухо ремствуєчи.

— Женіть його звідси! — вигукнув хтось.

— Геть! — долинуло з іншого боку.

Староста побілів. Його руки тремтіли, а піт заливав перелякані очі. Такого повороту він не сподівався, бо в Бордонському наслегу йому ніхто, крім хіба Байбала, ніколи слова не сказав наперекір. Як же тепер вибратися з цієї халепи? Не рубонеш же всіх канчуком, не покладеш разом на чорну дошку.

— Люди! — знайшов Югай нарешті мову. — Я нікому не забороняв ловити рибу, ловіть собі.

— А чого причепився до Грабовського? Хіба він не наш?

— Що маєш до нього?

— І Грабовському не забороняю, — продовжив староста, коли влігся галас. Тепер говорив спокійно, тихо. — Хай ловить. Але мав би мені сказати, що йде на озеро, бо ж закон того вимагає...

— Ет, закон, закон, — заговорив Арамаан, вийшовши з натовпу. — Його, звісно, треба виконувати, але ж де той закон, а життя... Тут Грабовський не винуватий. То ми його сюди потягли. Що потрібен твій дозвіл, не знали. Вибачай, думалося... А як закон не велить засланцеві рибалити, ми для нього самі заготуємо сими.

— Може й він з вами бути тут, — подобрішав староста. — Але ви відповідаєте за нього.

— Можемо відповідати. Спасибі тобі за добре серце та їдь додому.

Югай задоволене посміхнувся, витер піт з чола, повернув коня і скоро зник у лісовій просіці.

— Хоч ти й брат мені, а останній дурень, — кинув сердито Байбал у бік Арамаана. — Дякує за добре серце. Його, негідника, треба... А ти...

— Не лайся, брате, інакше не можна було зробити. Подумай сам. Закон на його боці. Ти кричи й лусни, а він міг забрати Павла, за грати посадити. Хай собі їде задоволений, а ти, Павле, залишайся з нами. Згоден?

— Авжеж.

14

Пролісок.

Перше живе зело землі, ще затиснутої в лещатах зими, перший провісник тепла й пісні. Ніжний, цнотливий, немов дівча-підліток. Хтось з поетів назвав його несміливим. Чи таки несміливий? О ні! Він — сама сміливість, найчистіша, найщиріша, найпалкіша, яка, здається, межує з безумством, але саме тому так приваблює й збуджує світлі думи і настрої. Ні троянди, ні жоржини, барвінок чи кручені паничі — ніхто з цих літніх красенів, розкішних і пахучих, не стане на прю з березневими віхолами та дошкульними морозами — ніхто. А він, — синьоокий, тендітний, ніжний, — стає на герць. І виходить у тяжкому двобої переможцем, віщуючи своїм білим суцвіттям наступ погожих днів.

"Пролісок" — саме так називатиметься майбутня книжка, якщо їй пощастить побачити світ. Пролісок весни поетичної! Ти мусиш бути особливо сміливим, не

боятись лютої негоди, не гнутися, жити й рости, служити людям, даючи щастя й насолоду. Нести в собі любов і гнів, мрій крилатих перегони і рокіт сурми грозовий. Нести завзято, щедро, без страху і вагань, розпуки й каяття.

Грабовський сидить за столом, перегортає дрібно списані аркуші, і вони вливаються йому в душу кожен своїми муками й жалями. Того болить гірка доля робітника, котрий на вічнім заробітку страчає силюнки свої і топить горенько у чарці... Той колише, наче свою недужу дитину, тяжку журбу швачки-страдниці, в якій над роботою з раннього ранку до пізньої ніченьки рученьки терпнуть, злипаються віченьки... Той захлинається в невідільницькій глушині: людина єсьм... мене гнітуть слаботи; я чую їх, несила ж утекти... На інших постають, немов докір сумлінню, сільська вчителька, що молодю ще злягла в могилу; незабутня сестронька Надія, замордована катами; зустрічі, розлуки, прощання, пекучі сльози, німий смуток...

Уже чимало набралось віршів, викінчених і начисто переписаних, — скоро й до сотні сягне. Таки набігає книжечка. Але потрібно ще працювати й працювати, як отій нужденній швачці. От хоч би й цей — про героїв. Уже скільки часу б'ється над ним, скільки варіантів знайдено й перекреслено, а він і досі, як то кажуть, не витанцювався, не являє того, що повинен явити:

Не вам мій спів, уквітчані герої
Кривавих справ, не вам мій голос, — ні!
З-під барв рожевих вигадки пустої
На чорнім тлі ви бачитеся мені.
Хай досі сниться іншому піїті
Шалений брязкіт кинутих шабель...
Не кращ було б запособлять освіті,
Підняти люд хоть на один шабель?
Моя хвала трудівникам незнаним,
Що двигли мисль по селах, хуторах,
Цуравшись власно мрій золототканих,
Чий невідомо почиває прах;
Чий вік минув за працею, як днина,
Сліпим братам торуючи межу...
Перед тими я стану на коліна,
Героям тим подяку я зложу!
Моя хвала живим, як і помершим,
Отим борцям за будуче Русі...

Ні, таки ще до кінця не витанцювався. А витанцюватися мусить, бо ж без вірша про творче кредо поета немислимий дебют взагалі — митець зразу має проголосити свою віру, свої погляди, прагнення, смаки. Немислимий тим паче такий: дебютантові не дев'ятнадцять років, коли початкуючий піїта складає гімни білому цвітові яблунь, волошкам, шарудінню хвиль на морі, мерехтінню зір на літньому небі, захиляючись у ліричній бігунці. Все повинно бути гранично чітким і недвозначним: щоб і в цій збірці

читачі ясно побачили, чого можна чекати від її автора в майбутньому.

Це кредо необхідно висловити також на типово українському матеріалі, щоб було конкретніше і зрозуміліше для читачів, а надто для тих співців, які зовсім поринули в минуле, лише тим і займаються, що вихваляють запорозьку старовину або зойкають над нею, обливаючи її холодними й ріденькими сльозами. Широкі, як синє море, шаровари, розметаний на вітрі чуб-оселедець, шибайголови-характерники, золоті череси, криві шаблі, ятагани, гетьманські булави, полковничі пірначі, корогви, литаври — от і весь їх світ, близький і дальній. Та ще, може, покірний панові й богові мужик.

До таких служителів музи пориває гукнути на повен голос:

Запорожжя та козацтво

Спать уклалося в журбі...

Інший час, панове-братство, —

Інші теми на добі!

Відлічивши козакові

Поважання данину,

Чи не глянуть мужикові

У хатиноньку сумну?

Глянуть просто, без серпанку,

Яким все обволіка

Пан поет, що бачить з ганку

Богоносця-мужика...

Так, так, братове, інші теми на добі. Інші проблеми, інші герої. Все інше, бо ж плин історії не спиняється ні на мить. Якраз навпаки: його скорість, як і насиченість новітніми суспільними явищами, зростає з кожним наступним десятиліттям, роком, місяцем, тижнем, днем. І громадський діяч, митець — а митця важко собі уявити не громадським діячем — повинен це відчувати, бачити, знати. Без цього бачення й знання годі бути не тільки сурмачем, заспівувачем, а й останнім підголоском. Байрон, Пушкін, Шевченко, Міцкевич стали знаменами своїх історичних епох завдяки їх геніальності, тобто вмінню уловлювати пульс життя і правдиво виражати його.

Чи ж багато має зараз Україна істинних сурмачів, володарів і виразників дум людських? На превеликий жаль, мало. Мудрий Іван Франко, крилата Леся Українка, чудовий знавець народного духу Панас Мирний, ну, ще дехто...

Та й чи ж хоч половина усієї пишучої братії бачить і відчуває ті зміни, невинне відмирання й оновлення, які відбуваються тепер у сферах і господарсько-виробничій, і політично-становій, і культурно-духовній? Ой ні, ні. Особливо там, у Галичині...

Перечитуєш ті галицькі часописи, котрі вряди-годи прориваються через кордон сюди, і нерідко серце закипає кров'ю. Думаєш, докопуєшся, питаєш сам себе: чому? Чому від значної частини опублікованих на їх сторінках творів так і тхне старовиною, якоюсь задавленістю, антиісторизмом, своєрідним анахронізмом? Чому в них домінує давно віджиле, часто скидаючись не так на відбитки реального теперішнього життя, як на кволі літературні ремінісценції? І не лише тоді, коли йдеться про минуле, а й про

сучасне.

Недавно прочитав "Ядзю і Катрусю". Загалом повість цікава й засвідчує симпатичний мистецький хист у Наталі Кобринської, зосібна тією своєю частиною, в якій змальовано долю одвічної наймички Катрусі. Таких, як Катруся, о цій порі, — в тому рахунку і в Галичині, — сила-силенна, їм, щодня кривдженим світом визиску і безправ'я, важко живеться, але вони не схиляють голови, не піддаються чорній розпуці, не йдуть під суспільний укіс, а боронять свою людську гідність, борються, працюють, навіть знаходять у собі сили жартувати, сміятися, не видавати людям свого горя, знаходити хвилини щастя.

А панна Ядзя? Неважко здогадатися, що цією своєю героїнею письменниця порушує проблему ролі шляхетної жінки в громаді. Як же вона ставить, як розв'язує цю справді важливу проблему? Наскільки життя, клопоти, думи й почування молодой Селецької позначені сьогоднішнім духом? Як вони несуть у собі правду про громадянську активність теперішньої жінки-патріотки? Відповідь на всі ці питання, як трактує їх авторка, може б, і змогла втішити історичних ровесниць Наталки Полтавки, та сучасному читачеві, який бачить те, що діється навколо, вона видається ветхою баєчкою про бліднолицю панянку-красуню з добрим серцем, але нещасливу в коханні, яка непомітно для самої себе стає добродійкою свого села.

Бере книжку, гортає її і спиняється на одній з сторінок, нервово покреслений олівцем. От хоч би оце: "В доброті свого серця вона любила думати про тих далеких бідних, котрим вона з своїми робітками приходила з поміччю. Перед її уявою поставали дуже зворушливі сцени, вичитані переважно з повістей. Вона бачила нещасливу матір, котра не мала що дати дітям їсти і в найбільшій розпуці хотіла відібрати собі й дітям життя, коли несподівано з рук невідомої добродійки надійшла поміч".

Яка все це старовина! Який історичний анахронізм, що сягає аж ген-ген у кріпаччину або й далі?! Тип Ядзі дуже блідий і для сучасності забарений. Танцюрки на "добродійні цілі", подібно до роз'їздів у приємній асистенції пана Адама по шляхетських маєтках за пожертвуванням для селян, потерпілих від градобобою, не варті серйозної уваги.

Виявляти тепер суспільну роль жінки такими благодійницькими дрібницями, котрими звеличує себе панна Ядзя, література не може, не має права, якщо вона хоче корисно слугувати громаді. Не має права, бо ж на історичний кін уже вийшла нова жінка — революційний борець, громадський діяч, трудівник науки і культури. Софія Перовська, Віра Засулич, Надія Сигида, Марія Калюжна, Марія Ковалевська, Евеліна Улановська, Софія Новаковська... Чого варті "добродійницькі" дрібниці Ядзі Селецької проти громадянських подвигів цих велеток духу людського?!

А звідкіля беруться в писаннях галичан такі прикрі анахронізми, які бачимо в повісті Наталі Кобринської? Безумовно, вони не просто собі плід авторської рутини. Вони, мабуть, живляться своєрідністю галицького укладу життя і зумовлені недостатньою зрілістю суспільної думки та літератури. Либонь, звідсіля йде все інше, в тому числі й питання про роль жінки в громаді. Взяти хоч би оті не дуже численні

товариства, що вже існують або створюються в Галичині. Завдання, які ставлять вони перед собою, видаються зародковими, початковими. Цей первісний стан у Росії давно вже пережитий.

Навіть при наявності тяжкої державної кормиги, при відсутності елементарної демократії, передова частина російської громади в царині духовній стоїть вельми високо і твердо. Далеко не треба ходити за доказами: тоді як у Русі Австрійській немає жодної дівочої гімназії, а жіноче питання почало прокидатися лише тепер, — у Росії жіноча освіта посідає не останнє місце, а жінка з давнього-давня бере участь у письменстві та науці. Під кінець шістдесятих, а переважно з сімдесятих років жінщина виступає вже і як громадянка в різних проявах поступового руху суспільства. В усіх на очах відбувся масовий, можна сказати, хрестовий похід у народ. Усі знають і ту сумну долю, і ті жертви, які тут принесла до вівтаря батьківщини жінщина. На тому важкому шляху вона виявила стільки духовних скарбів та високої величі, що віки сяятиме її світлий, обайно прекрасний образ.

Починаючи з Пушкінової Тетяни, література змалювала нам чимало чудових, живих, на диво рідких типів жінщини російської; найбільшим артизмом відрізнявся Тургенев, котрому переважно мусить бути вдячним жіноцтво. Письменники-народники показали нам щирі взірці тих типів у нижчих верствах суспільності, не поминувши простого люду. Ті любі, дорогі образи зворушують читача вродою внутрішніх прикмет, зігрівають почуттям діяльної любові до нужденного брата.

Жінщина-українка йшла поруч з московкою, бо історія зв'язала їх до купи у тому рухові, і з цього погляду ми не добачаємо ніякої різниці між тією і другою. Інше треба сказати про Польщу, що більш або менш відокремлювалась у своїх змаганнях суспільних: жінщина стоїть там на далеко нижчому ступеневі просвітному, як і громадянському; жінщина-полька, здається, не забула ще, що вона насамперед пані чи панночка, а вже потім і одиниця великого гурту людності. На те, звичайно, мались свої причини, — даремно було б чіпати питання про "вину"; та й як розібратись у тому історичному виру, що поглинув у своїй безодні стільки людських мрій, стільки часом доброго та прекрасного!

Всі ці оцінки, які вже давно снуються в голові й просяться на широкий суспільний простір, треба буде згодом висловити в одному з галицьких часописів, хай у Франковому "Народі". Коли б вони викликали голосний відгомін серед галичан, а найперше серед тих, хто практично і в творчості займається жіночим питанням, — було б добре. Мабуть, у тому відгомоні, якщо він пролунає, знайдуться і сердите невдоволення, продиктоване місцевим гонором, і скарги на лиху історичну долю, і докори авторові за його "прагнення посварити" Галичину з Наддніпрянщиною, і ще дещо. Ну й хай: хоч ти мені, Платоне, й друг, та істина, братику, дорожча, казали древні...

А істина, милі мої побратими, в тому, що жінка Росії і України, на відміну від жінки Галичини, бере активну участь у суспільному житті, виступає борцем за кращу будучину. В полі її діяльності, її духовних змагань і пошуків — господарство, політика,

наука, культура, просвіта. Це стверджують подвиги не тільки славетних героїнь типу, скажімо, Перовської чи Сигиди, а й багатьох не відомих широкому загалові, про яких недавно вже говорила преса: слухачка Рождественських лікарських курсів Юлія Нагірська, яка доброхіть поїхала на допомогу голодуючим Самарської губернії і там передчасно померла від тифу; донька колишнього ректора Київського університету Михайла Максимовича, що по закінченні Вищих жіночих курсів не залишилась у великому місті, а стала скромною сільською вчителькою і чимало корисного зробила для людей... Коли-то, хочеться запитати, панни Ядзі стануть нарешті Нагірськими?

Нагірська, Максимовичка, Симонова та багато інших героїнь-трудівниць, яких ми ще не знаємо, — то не плід поетичної фантазії, то реальні люди, не об'єднані в якісь "товариства" чи "клуби", а розкидані по найдальших закутках країни, зайняті своїми різними ділами, але вони, винесені на сторінки газет і журналів, постають яскравими літературними образами, гідними наслідування. Це — суспільні типи, вихоплені з російської пореформної дійсності, їх споріднюють, роблять саме суспільними типами думки, мета, змагання, навіть риси духовної величі та обайності. Мовби вони є дітьми однієї духовної неньки.

Еге ж — духовної неньки. За ту неньку правлять наслідки загальнолюдського руху просвітнього, які осягнуло сучасне людство. Прекрасні істоти, чудові типи! Чи є ж такі в Галичині, поки що важко певно сказати; коли є — тим краще. Все ж жіноцтву галицькому чимало чого знайдеться повчитись у російського — от хоча б тієї щирої прихильності до простого люду, того розуміння насущних потреб його, того боління народним горем, тієї героїчної мужності в прямованні до повзятої мети, всього того, словом, що так яскраво виявили згадані трудівниці. Відгомони подібних змагань дочуваємо ми і між галицьких русинок; дай же, боже, щоб ті відгомони вилилися в один широкий, живий і могутній рух на користь Русі-України, на поліпшення тяжкого горя, в якому перебуває наш темний, нужденний люд, — дай боже!..

"Думи мої, думи мої, лихо мені з вами", — сказав колись Кобзар великий народу нашого. Так воно насправді є, так воно, либонь, ще й буде до котрогось часу, — лихо мені з вами. Вони, думи, звільна рояться серед чотирьох рублених стін юрти, б'ються об німу самотину і розпливаються неясним, невловним, наче сновиддя, мереживом надій далеких та захмарних, завдаючи пекельних мук.

Стомлений роздумами, Грабовський підводиться з-за столу і, розправивши плечі, підходить до вікна. Воно тепер уже не загороджене дротяною сіткою, і через нього добре видно захід сонця, що червонясте палахкотить над далекими верховинами тайги, густо заливаючи її золотавим багрянцем. Ледь прижовклі молоді берізки, що стоять, немов почесна варта, між наслегом та безмежним лісом, у тому багрянці скидаються на фантастичних русалок, задивлених у сизе небо, і наганяють легкий смуток.

Рання якутська осінь — вона також дивує, і насамперед тим, що почалася зовсім несподівано. Ще в кінці липня, коли разом з бордонцями рибалив на озері, сонце так пекло, так шаленіло, що здавалось, ніколи не вгамується. А вже на самому початку серпня раптом схаменулось, наче враз спало на своїй пекельній силі. З кожним новим

днем показувалося на світ уже пізніше. Невеселе, мандрувало в небесному склепінні все нижче й нижче і, ховаючись за хмари, поспішало до заходу. Не встигало нагрівати, як раніш, землю — і вона дихала спокійною прохолодою. Невже так зненацька й зима наступить?

Знову повернувшись до столу, Павло схиляється над недописаним листом Василю Лукичу. Довгим і якимсь незібраним виходить цей лист: сам лише життєпис ледве вмістився на кількох аркушах, а ще ж хочеться вставити в нього замітку про Порфира Кореницького. Та й пурхати по верхах не можна — це ж відповідь на перше послання люб'язного Лукича. Коли вже чоловік цікавиться тобою, просить написати про твоє життя, звірити твої плани, настрої, думки, — уваж йому.

Але справа тут, зрештою, не в самій людській чемності. Ні. В більшому. До якої з галицьких політичних груп належить Василь Лукич, не зовсім ясно. Якщо судити по редагованій ним "Зорі", то... Але що тут гадати на киселиці — все напиши, як є, як думаєш, як почуваєш. Хай відає чоловік, якого автора запрошує до співробітництва в журналі, щоб потім не кааявся.

Його, Лукича, видно, найбільше турбує питання про взаємини народу й інтелігенції, зокрема в Галичині, про національну мову, культуру. Правду кажучи, ці питання хвилюють не тільки редактора "Зорі", а й самого Павла, на них він має свої власні погляди. Може, Лукич і не пристане до цих поглядів, але мудре правило стародавніх греків про істину ще не застаріло й ніколи не застаріє.

Вмочивши перо в чорнило, продовжує писати шпарко-шпарко: "Щодо моїх думок, то я дивлюся так. Інтелігенція кожного народу повинна працювати коло свого народу, надіючись тільки на себе — і снага, і слабота в них самих; вона (інтелігенція) не тільки сама повинна стояти врівень з найвищими думками віку, але й зробити ті думки по спроможності власністю народу... Таким робом, наша ціль — рятування власної народності через ужиття здобутків загальнолюдського поступу; народ наш мусить піднятися у розвитку до інших освічених народів, остаючись тим часом народом українським..."

Скрипнули двері, і з сіней донісся гамір. Припинивши писання, Грабовський оглянувся. Біля порога стояли Арамаан та ще два чоловіки. Лише тепер Павло пригадав, що вчора обіцяв їм сьогодні увечері розповісти про Україну.

15

— Ти, Вітю, справжній герой! — не міг втамувати свою радість Грабовський, стягуючи з гостя мокрого плаща — Подумати лише: така непогідь, така холодна і в'їдлива плюта, а він приїхав! У нашому селищі цілий тиждень ніхто й носа не показує надвір, наче весь наслег вивмирав. Чистісінький тобі лицар!

— Такий лицар, як з псячого хвоста сито, — сміється Краніхфельд, незграбно повертаючись, весь обмоклий до нитки. — Та не шарпай, руки повисмикувати можна. І де ти такої сили набрався? Видно, Якутія йде тобі на добре. Поневолі залицарюєш, мавши таких приятелів.

Ти про що? — питає Павло, розвішуючи плащ біля гарячої печі.

— Навіть не здогадуєшся? Як тобі не соромно? Стільки часу не був у нас! Що ми

лише не передумали — захворів, закохався, нагнівався. А воно — ні се, ні те, ні п'яте, ні десяте. Ну, хай уже ми не могли навідати тебе, бо ж таки не маємо часу, сам знаєш...

— Хазяйнуєте?

— Та хазяйнуємо, хай йому грець.

— Самі ж забагли.

— Забагли? — в голосі гостя забриніла образа. Він струснув мокрим чубом, а на підлозі видовжилася мокра доріжка.

— Ну, не сердься, Вітю. Спасибі, що заглянув. Сідай. Може, чаєм почастувати?

— Не завадить, але спершу частуй новинами.

— Особливими похвалитися не можу.

— Давай, які є.

Краніхфельд пройшовся по юрті, мерзлякувато здвигуючи плечима, і схилився над столом.

— А це що? — показав на товстий пакет з сірого паперу і без адреси. — Такі великі листи пишеш? Справді, мабуть, закохався?

Лице Грабовського вкрилося сором'язливим рум'янцем.

Він теж підійшов до столу і глянув на пакет, наче вперше бачив його.

— Рукопис тієї книжки, про яку розповідав вам улітку.

— Закінчив?

— Здається.

— А як назвав?

— "Пролісок".

— Гарна назва, поетична. А де збираєшся видавати, якщо не секрет?

— Хотів би у Львові.

— Чому ж не в Росії або на Наддніпрянській Україні, скажімо, в Києві?

— Чому? — перепитав Грабовський і, трохи подумавши, сумовито продовжив: — Певно, що хотілося б у Києві, проте видати українську книжку там дуже важко, особливо такому гультіпаці, як я. Хто візьметься за те видання, якщо навіть дозволить царська цензура, хто вкладе свої кошти, потурбується? Таких доброзичливців у мене там нема.

— А у Львові?

— У Львові є, хоча й не дуже грошовиті. Про Івана Франка чув? Цього літа я почав листуватися з Франковим другом Михайлом Павликом і редактором одного з галицьких часописів Василем Лукичем. Оце й посилаю Лукичу, думаю просити також Павлика, Франка, щоб вони допомогли, чим можуть.

— Коли так — посилай, діло твоє, але відносно доброзичливців ти помиляєшся. Є вони в тебе й на Наддніпрянщині.

— Тобі краще відомо, ніж мені?

— Може, — загадково відповів Краніхфельд. Він видобув з кишені аркуш паперу, розгорнув його і хапливо пробіг очима, шукаючи чогось.

— Ага, — хитнув задоволене головою. — Ось воно, те місце, що стосується тебе.

Слухай: "Вы когда-то интересовались переводом "Шильонского узника" на малорусский язык. Было это так давно, что вы, может быть, и забыли; история этого перевода следующая: во 1-х, я послал его в Киев, одному малороссу-писателю. Он ответил, что перевод очень хорош, но — странное дело: у нас теперь можно печатать по-малорусски оригинальные произведения, а переводов — нельзя. Поэтому байроновская поэма у нас печататься не может. Он обещал похлопотать и прочее, — но до сих пор я так ничего и не знаю. Наведу еще раз справки, да, может, кстати, и это распоряжение уже отменено. Несомненно одно, что перевод прекрасный".

— Не Короленко часом пише? — запитав Грабовський, коли Краніхфельд скінчив читати.

— Він, Володимир Галактіонович. Учора Евеліна отримала цього листа. Бачиш, чоловік пам'ятає, клопочеться, мабуть, сам читав і інших просив почитати, а ти — доброзичливців нема... Що тепер скажеш?

Павло не відповів. Був так уражений і зворушений, що не міг слова вимовити. Думки й почуття враз безладно змішалися, наче їх підхопив буревій. Є, є доброзичливці і на Наддніпрянщині! Та ще й які — сам Володимир Короленко! Той Короленко, який теж побував у Якутії. Хай поки що й не надрукують "Шильонського в'язня" в Росії, хай, але вже те, що Короленко, як і той його київський знайомий, визнав переклад прекрасним, — це чогось та варте. Виходить, треба й надалі не послаблювати перекладацької праці, треба шукати добрих людей і в Києві.

— Ти, Вітю, — звернувся до Краніхфельда, що сидів мовчки, — попроси від мене Евеліну, щоб подякувала Володимирі Галактіоновичу за турботу.

— Це вона зробить і без прохання. Є в мене, Павле, ще одна новина, цікава для тебе, але поки не затанцюєш — не скажу.

— Не жартуй.

— А чому б і не пожартувати. Танцюй!

— Друже...

— Танцюй... Хоча б ту, що ти любила: ой гоп, ти-ни-ни...

— Ех, — Павло взявся руками в боки, хвацько вибив дрібущечку, тричі присів, викидаючи наперед носки чобіт, і пішов кружляти.

— Ой гоп гопака, чорні брови в козака! — регоче Краніхфельд, захлинаючись. — Ну годі, а то ще юрту розвалиш. Так от. У Вілюйську з'явився польський засланець Дулемба, там же отаборилися Гаврилови.

— Дулемба? — підстрибнув Грабовський. — Невже той, що був у мене в камері і розповів про смерть Надійки?

— Не знаю. А незабаром туди має прибути Ромась.

— Михайло?! Де ж він зараз?

— Ніби в Якутську, але скоро вирушить звідти.

— Так це ж чудово! От би зібратися всім до купи та побалакати од душі! Ти, Евеліна, Микола Ожигов, Софія Новаковська, Михайло Ромась, словом — балаганці. Уявляєш?

— Ще б пак. Але ж це неможливо, — зітхнув Краніхфельд. — Нemoжливо, голубе.

Надто далеко від нас Микола та Софія. А з Ромасем твоїм, мабуть, таки скоро побачимось. Знаєш, що ми з Евеліною намислили?

— Що?

— Влаштувати весілля.

— Справді?

— Може, й не весілля, а зустріч усіх засланців Вілюйщини під виглядом весілля.

Гадаю, власті не заборонять.

— Всіляке може трапитись.

— Звісно, але спробуємо. Нам треба, Павле, частіше зустрічатися. Ой, як треба! Бо так поодинокі й зовсім можна занидіти. На власній шкурі це відчуваю. За хазяйськими клопотами я, здається, й читати розучився. Ну, про це ще побалакаємо, а тепер частуй чаєм.

Розпрощавшись на краю наслєга з Краніхфельдом, Грабовський повертався додому мов зачарований. Не помічав ні дошкульної мряки, що сіялась густо й настирливо, ні хлюпотливих калюж під ногами, ні навіть вузької вулички. Ввижались лише чорні коси та карі очі, пойняті далеким і мрійним полиском. Буйне шумовиння волосся поволі розпливається і тане, а тихий мерехтливий зорепад великих очей, здається, огортає душу, і вона мліє в його шальних обіймах, захиляється солодкими муками

Ольга. І чого так забилося серце тоді, коли Віктор сказав, що Гаврилови у Вілюйську? Чому? Ну, сподобалась тобі жінка, дуже сподобалась, запала в кожную фіброчку твого ества. Може, тому, що чимось нагадує твою незабутню сестроньку. Може. Але ж ти так мало знаєш її: всього кілька разів бачились, а розмовляли ще менше. До того ж заміжня вона. Сам помисли над цим. Помисли!

Та думки каламутяться, як і оте звабне й хистке марево кіс. Де там зараз зібрати їх докуп, зладити, спрямувати? Вона, одна вона — Ольга.

Він не споруджує собі якихось фантастичних замків, нічого не розраховує, не планує, не сподівається фатального збігу обставин: вона потрапляє у велике нещастя, він долає незмірні перепони, рятує... Ні. Хоча б зрідка бачити її, чути голос... Така сподіванка жевріла саме в той час, коли обдумував і писав клопотання дозволити йому переїхати в Якутськ, а тепер... Якби ж то знаття, що так вийде, то ліпше просився б у Вілюйськ.

Біля Байбалових воріт побачив коня і здивувався — невже нові гості? У вершникові, який тупцяв перед юртою, пізнав симпатичного конюха Мархінської управи.

— Я, Павле Арсеновичу, — сказав той уже в юрті, — на хвилинку заскочив.

— Таке спішне діло, що під плютою добиралися?

— Ніби не таке й спішне, але нашому голові не терпиться. Все хоче збутися вас.

— Звідси?

— Так. Ви, здається, клопотались про переїзд у Якутськ?

— Так, а що?

— Прийшла відповідь з Іркутська. Генерал-губернатор дозволив вам переїхати, але

не в Якутськ, а до Вілюйська.

— У Вілюйськ? — не повірив своїм вухам.

— Еге. Коли не захочете — можете й не їхати. То вже ваш клопіт. Але я б не радив вам лишатися тут.

— Чому?

— Є одна причина. Тому й заїхав.

Деся місяць тому староста Югай надіслав голові Мархінської управи Попову скаргу, в якій ремствує на Грабовського. Засланець, мовляв, не покався, продовжує свої витівки. Самочинно, не питаючи дозволу, ходить у сусідні наследи, до таких, як сам, злочинців. Вони відвідують його, і невідомо, про що розмовляють. Очевидно, знову ведуть протиурядову політику. До нього в юрту вечорами сходяться й бордонські барахсани, там він їм щось говорить та вичитує з книжок, підмовляючи до непослуху. Староста просить голову управи зробити трус у Грабовського, а всі самочинні походеньки, зустрічі й зборища суворо заборонити.

Захар Попов, чоловік хитрий і нерішучий, довго сушив собі голову над тією скаргою. Не знав, що робити з нею, чи переслати її окружному справникові, чи викликати до себе Грабовського і побалакати з ним. Так ні до чого путнього й не дійшов, а тим часом з Вілюйська привезли циркуляр генерал-губернатора. Голова управи дуже зрадів — халепа сама впала з плечей.

— От і погнав мене передати старості генерал-губернаторове повеління, ну, а я самохіть тихенько забіг до вас. На цьому бувайте здорові.

— Зачекайте трохи, хоч перекусите, — заклопотався Грабовський.

— Ні, ні, дякую. Треба поспішати до Югая.

— Спасибі, чоловіче добрий, велике спасибі.

— Нема за що. Аби тільки вам пішло на краще.

16

Гострий запах прілої глини, що підсихала на тільки-но складеній печі, дратівливо лоскотав у носі, дурманив і стомлював. Полишивши писання, Грабовський вмовився біля теплої груби і почав гортати свіжу книжку "Народу", яку отримав від Павлика в день від'їзду з наслега і встиг лише нашвидку переглянути. Але й читати не хотілось. В пам'яті роїлося все пережите за останні тижні.

"Весілля" Віктора та Евеліни не відбулося, в чому значною мірою завинив також він, Павло. Як тільки раптовий мороз скував плюту, а земля вкрилася снігом, Грабовський на Арамаанових нартах помчав у другий Мархінський виселок.

Краніхфельди радісно стріли його, але коли почули про циркуляр генерал-губернатора та Югаїв донос, то стривожились і засмутилися. Хоч як важко було розлучатися з найближчим другом, вони все ж одностайно радили скористатися дозволом.

— Їдь, Павле, — говорила Евеліна. — І не зволікай. Бо вже як той осоружний староста в'ївся, то від нього не одкараскаєшся. Буде паскудити тобі, де тільки зможе, сам добре знаєш цих чиновних башибузуків.

— Та дивись, не цурайся нас, — докинув Віктор. — Коли буде в чомусь потреба, подавай звістку, ми ж маємо своє хазяйство — допоможемо. А "весілля" справимо пізніше, їдь.

Грабовський послухався дружньої ради. Повернувшись від Краніхфельдів, почав готуватися до від'їзду. Тихцем рихтував свої пожитки, запасався харчами на дорогу, чекаючи, доки Югай офіційно сповістить розпорядження з Іркутська. Але староста не сповіщав, наче не хотів одпускати засланця з свого наслега. За цей час він чогось двічі їздив до управи: може, домагався дозволу зробити обшук у Байбаловій юрті. Либонь, щось таке було, бо коли нарешті покликав Павла до себе, то аж палахкотів люттю. Ледве процідив крізь зуби кілька крижаних слів.

Через п'ять днів по тій короткій балачці Грабовський побачив у вілюйському поліцейському управлінні нового справника — Кочаровського — і був приємно вражений. Порівнюючи з Антоновичем, цей виглядав значно старшим, здавався більш розважливим і людяним. Говорив тихо, теплим грудним голосом:

— Ромась уже прибув, але зараз його в місті нема. Я доручив йому зробити опис нашого округу, і він поїхав по улусах. Коли повернеться, важко сказати, мабуть, у кінці тижня.

— А як з мешканням? — поцікавився Грабовський.

— З житлом у нас погано. Тіснота страшна, особливо в юртах. А тут, як на лихо, ще й люди прибувають. Ледве влаштував Гаврилових і Ромася, тепер — ви, а вже отримав повідомлення з Якутська, що скоро приїдуть якісь Юделевський, Михайський і Кассіуші. Словом, можу порадити вам хіба що таке. Недалеко від тюрми пустує колишня сторожка. Правду кажучи, пустує з дурного дива: у ній позаторік застрелився поштмейстер. Відтоді вона й викликає страх у вілюйців. Темнота, знаєте, забобони. Коли хочете — поселяйтесь. Там, правда, ще треба докласти рук... Можете й сьогодні глянути.

Одвернувшись до відчиненої квартирки, Кочаровський гукнув:

— Генрик Адамович!

До кабінету зайшов чоловік, у якому Грабовський, на великий подив для себе, пізнав того, що приніс йому в іркутську тюрму звістку про трагічну смерть Надії Сигиди.

— Дулемба?! — підхопився з стільця.

— Павло? — вигукнув у нестямі й колишній карійський каторжник.

Якусь мить мовчки оглядали один одного, а потім міцно потисли руки.

— Ви знайомі? — здивувався Кочаровський.

— Знайомі, прошу пана, — ствердив Дулемба. — Зо дві години разом сиділи в одній буцегарні. Оце зустріч! Ти лише зараз, Павле, звідтам?

— Ні, давненько вже, року півтора. Жив у Бордонському наслігу Мархінської управи, а тепер перевели сюди.

— Квартиру знайшов?

— Ще не шукав.

— То й не треба. Спинишся в мене. Пан справник дозволить?

Кочаровський не заперечував. Був навіть задоволений, що так просто й легко вирішилось з мешканням для нового політичного засланця. Але ще раз нагадав про тюремну сторожку.

— За тим і покликав вас, щоб ви показали її Павлові Арсеновичу. Гадаю, в ній можна жити.

— О-о! — запалився Генрик Адамович, мов юнак. — З тої вартівні вийде файна халупа. Завтра покажу, а зараз — до мене.

Кімната Дулемби була невеличкою і на диво затишною, наче її доглядало дбайливе жіноче око. Та найбільше вабили Грабовського в ній книжки, які купчилися не тільки на столі й вікнах, а й на підлозі. Приємно вражав і господар. У ньому, енергійному, радісно збудженому, тепер не було й сліду тієї важкої моральної пригніченості, з якою три роки тому завітав до Павла в камеру іркутської кам'яниці. Навіть повен рот зубів має, видно, нові вставив.

Запитанням, переказам не було кінця. За ними й вечір, і довга зимова ніч спливли непомітно. Більше говорив Генрик Адамович.

Виходець з дрібної шляхти, Генрик не пішов узвичаєною стежкою своїх дідів та батьків. Не скінчивши гімназії, юнак покинув її і став заробляти собі шматок хліба на одній з варшавських миловарень. Там і почалася його життєва школа. Читання заборонених книжок, знайомство з трудовим людом, виступи з промовами на зборах. Перший арешт, два роки сидіння в тюрмі...

Після ув'язнення — знову діла. Ще цікавіші й інтенсивніші. Людвиг Варинський, Едуард Плоський, Тадеуш Рехневський, Дулемба фундують першу польську партію робітників "Пролетаріат", створюють її центральний комітет, організовують каси допомоги безробітним, агітують живим і друкованим словом, чинять праведний суд над царськими посіпаками, налагоджують стосунки з петербурзькими та київськими народовольцями...

А потім — сталося це десять років тому — прошуміли масові арешти по всій Польщі. До варшавської цитаделі кинуто було близько двох сотень робітників та інтелігентів. Довго тривало слідство. Власне, не слідство, а паскудна карикатура на нього. Підробка протоколів, фізичні й моральні тортури над допитуваними, шпигунство, провокації підкуплені свідки, цілковита зневага до голосу оборонців — чого там тільки не було під виглядом правосуддя. Жорстокішого вироку навіть сам диявол не міг би придумати: чотири керівники "Пролетаріату" — Петро Бардовський, Станіслав Куницький, Михайло Осовський, Ян Петрусинський — зависли на шибениці. Двадцять п'ять пішли на каторгу або в заслання. Крім них ще тридцять три зазнали нелюдської розправи так званим адміністративним шляхом.

Дулембі дали тоді тринадцять років каторги. Скоро він пізнав її на Карі. Майже дві тисячі днів — робота, робота, робота, на ногах — кайдани, в руках — прикована тачка. Стусани наглядачів, хліб, схожий на граніт, суп з гнилою рибою, позачергові нічні наряди за непокірність Далі — дике знущання над Лизаветою Ковальською, жіночий

протест, смерть Надії Сигиди, самоотруєння Марії Калюжної, Марії Ковалевської, Надії Смирницької, Івана Калюжного, Сергія Бобохова, довгий етап до Іркутська.

— 3 іркутської кардегардії, — казав Генрик Адамович, кошлаючи білу чуприну на голові, — погнали мене в акатуйську каторжну тюрму. Вона нітрохи не краща, ніж іркутська, та запізнити її мені вже не довелось, бо через півроку потрапив у вільну команду. Згодом прибився сюди, тут ошатувався. Про варіння мила забув. Знайшов собі інше ремесло — столярство. Роботи вистачає. От і сьогодні справник покликав перестелити підлогу в одній з кімнат управління. Ех, Павле, були б руки, а мука для них знайдеться!

Вранці Грабовський та Дулемба оглядали сторожку, нараяну Кочаровським. Вона як зловісна потвора стояла на голомозому піщаному горбі обіч високої тюремної загороди. Вікна повибивані, двері напіввідчинені, сіни перегорожені сніговим заметом.

У двох її кімнатах — теж косяки снігу, що своїми вершечками сягають до віконних луток, а в третій, яка колись, очевидно, правила за кухню, біля печі — купка сухих поліняк.

— Буде, пся кров, халупа, буде, — висловив своє задоволення Генрик Адамович. — Зараз і почнемо. Ти, Павле, розпалюй у печі.

Поклавши барду на припічок, Дулемба взявся викидати сніг. У Грабовського ж не ладилося. Хоч дрова й добре горіли, але комин не витягував диму. Довелось переносити палаючі поліна з печі в грубу, яка виявилася справною й незабаром дихнула теплом.

Під кінець тижня сторожка посміхалася скляними шибками, і в ній лунали бадьорий перестук молотка та весела гембелева пісня. То Дулемба вистругував дошки для столу, а Грабовський збивав нове ліжко.

Надвечір несподівано прибіг Байбал. Був захеканий, наче змагався з кимось наввипередки.

— Оце такі — кинув, переступаючи поріг. — Значить, приїхав і сам собі хазяйнує, а тобі, старий, — зась. Гарно, гарно. Чому ж ти, Павле, не зайшов до Дабиита та не дав знати?

— Та я ж, бачите... — почав було Грабовський, але Байбал перебив:

— Бачу, бачу. Не мав часу, знаю. А я мав час у таку сніговицю плентатися туди й назад?

— Ви були в наслегу?

— Авжеж. І вийшов звідси саме в той день, коли ти приїхав сюди. Приходжу, дивлюся — юрта порожня, побіг до Арамаана, а він каже... Я й на ніч не залишився, поспішив сюди.

Байбал підійшов до ліжка, майже готового, поглянув і невдоволено скривився.

— Хіба так роблять?

Грюкаючи бардою, вмить розібрав ліжко, причіпливо оглянув стовпчики, дошки, вирізи та дірки в них і, не сказавши й слова, почав знову збивати. Грабовський та Дулемба, пораючись біля столу, мовчки позирали на старого.

— От як треба! — радісно вигукнув Байбал, зібравши ліжку.

Потім никав з кутка в кут, не знаючи, за що взятись.

— Ану, пустіть-но мене, — підступився до столу. — Бо й тут, бачу, не буде діла.

З ним не сперечалися. Стукнув молотком по одній ніжці, по другій, підсунув стіл до стіни.

— Отак потрібно.

— Ми ж так і думали...

Клопотався вже іншим.

— Чому вона нидіє, а не горить? — показав на грубу.

— Дрова сирі, тільки позавчора привезли з лісу.

— Сьогодні принесу сухих з подвір'я тюрми. Треба і в печі топити.

— Пробували, але вона димить.

— Сам візьмуся за неї, тільки не заважайте...

Прийшовши наступного ранку в сторожку, Грабовський і Дулемба здивувалися: посеред кухні лежала купа цегли, а на місці старої печі зводився підмурок нової. Дабиит розмішував глину в кориті, а Байбал мурував. У цьому ділі він був мастак.

— Більше вона не буде куріти, ні, — говорив, орудуючи кельмою.

І не помилився: в новій печі дрова палахкотіли, як у паровозній топці, а в кухні й не пахло димом. Закінчивши піч, Байбал хотів перекласти й грубу. Ледве відговорили його. Тоді вхопився за інше — поставити паркан довкола сторожки.

— Не потрібно, — умовляв його Грабовський. — Це зовсім зайве. Не хочу від світу одгороджуватися.

— Тобі видніш...

17

Михайло Ромась увірвався в хату, мов буря. Весь засніжений, з розчервонілим лицем, він обхопив Грабовського дебелими руками й довго мовчки тиснув до грудей.

— Ану, покажись, голубе сизокрилий, покажись, — заговорив нарешті, трохи одступивши. — Нічого! — вигукнув радісно. — Їй-богу, нічого! Виріс, посоліднішав, вуса й борода як у Діда Мороза, тільки сивини бракує. А я з улусу. Заскочив до справника, щоб доповісти, що повернувся, а він мені: "Вами цікавився Грабовський".

Павло задоволений своїм другом. Незабаром шість років, як вони розлучилися. Так, так — шість років, з яких біля трьох проведено в тюрмах, а Ромась, на додачу до всього, цілий рік мандрував — з Павлодара до Вілюйська. Проте здоровий, міцний, як дубчак, і, здається, навіть бадьоріший, ніж колись.

— Добре, Павле, що ти приїхав, що не огніздився на Мархінщині, — продовжував Ромась. — Тут ми з тобою таке закрутимо.

— Навіть?

— Побачиш. Якби ти знав, скільки цікавого в тому ділі, котре доручив мені Кочаровський! Побувши оце півтора місяця в улусах, повештавшись між людьми, побачивши їхнє життя, я всім серцем відчув, збагнув, як тутешнє суспільство засмоктала темрява, як спритно орудують у цій темряві, немовби щуки в морі, голови,

старости, писарі, податкові чиновники та інші кровопивці. Перечитуєш звіти управ, переглядаєш всілякі документи, — і чуприна на голові стовбурчиться. Самочинство, чорна несправедливість і брутальна кривда виром вирують. Ти уже зв'язався з якимсь місцевим часописом?

— Поки що ні. Та й не поспішаю, бо не збираюсь писати, скажімо, в "Якутские епархиальные ведомости". А для чого тобі ті часописи?

— Мені вони, власне, не потрібні. Розумієш, у тих звітах, які я одержав з управ, є такі разючі факти про свавілля місцевої адміністрації, що самі просяться на шпальти. Чому б тобі не повідати їх людям?

— Хай трохи згодом. Зараз не маю жодної вільної хвилини та й не знаю, до якого друкованого органу краще адресуватись. В Якутську я познайомився з Віктором Костюріним. Він, між іншим, також з України, колись учився в Одеському університеті, жив у Херсоні. Торік закінчив термін в Якутії і поїхав до Тобольська. Там його дружина збирається видавати газету "Сибирский листок". Якщо їй пощастить здійснити свій намір, тоді зможу написати.

— От і чудово. А тепер, Павле, розкажи мені, бо я й досі не знаю, як і чому мене притулили до балаганського протесту.

— Як і чому? — перепитав Грабовський.

Цього питання сподівався. Скільки разів ставив його сам собі і намагався знайти відповідь. Та жодна з них не задовольняла і не втішала. Спростовував їх і безжально відкидав, бо видавалися компромісними. Відчував одне — саме він винуватий перед Михайлом.

Тому й гірко було на душі ще тоді, коли велось слідство, коли зачитували вирок. Гризло сумління: за що ж Ромасю дали каторгу, а потім — заслання? Адже він не жив у Балаганську, не писав, не розповсюджував протесту проти розправи в Якутську.

— Вибачай, Михайле, — почав скрушно. — Прости, що так вийшло. Я ж писав тобі, як другові, і, звісно, сподівався, що ти пристанеш до нас, піднімеш усіх павлодарських політичних, а сталося...

— Що сталося?

— Ну те, що й ти сюди потрапив. Винен я.

— Ти? — хмурить брови Ромась. — Нерозумна вигадка і недоречна сентиментальність. Не будь, Павле, бідною Лізою. Ти тут ні до чого.

— Але ж мій лист викликав твою відповідь.

— То й що? Май на увазі, про якутські криваві події в Павлодарі знали ще до твого листа, і я їх сприйняв саме так, як написав. Було дуже боляче й прямо-таки жахливо.

Ромась трохи помовчав.

— Зараз, голубе сизий, — заговорив знову, — і сам себе лаю, що був половинчатим, здався на раду товаришів. Тепер розумію: нам треба було протестувати разом з вами. Ви, балаганці, зробили вірно, хоч наслідки й вийшли дуже драматичні.

— Справді драматичні, але ми на похвалу не розраховували. Особливо ж драматичні для тебе: ти ні за що дістав таку жорстоку кару.

— Оце мене найбільше боліло. Тому й на слідстві, на свою голову, поводився, як ображена панянка. Правда, того, що зроблено, вже не виправити, але ти тут не винуватий: мій лист до тебе, як я зрозумів з запитань слідчих, перехопили жандарми і приплели до вашої справи. Так, здається?

— Так, — ствердив Грабовський. — Того твого листа я не отримував. У Балаганськ він прийшов після мого арешту. Мені на допитах цитували його, та й то лише одне місце — де ти погрожував самодержавству динамітом. Що ти писав?

— Зараз не пригадаю, але нічого особливого там не було. Ну сповіщав, що твоє послання отримав, що порадився з павлодарськими арештантами, більшість яких відмовилася підписати ваше звернення й висловилися за доцільність протестувати не в Сибіру і не на папері, а в Росії, з динамітом у руках.

— Кажуть, ти розповсюджував нашу відозву?

— Ні, тільки показав нашим в'язням і передав з тюрми на волю.

Ромась помітно хвилювався. Певно, йому важко було згадувати минушину. Очі його нараз погасли, а чоло спітніло. Він спересердя кинув недокурочок, що вже пік пальці, скрутив цигарку, жадібно затягнувся і продовжив:

— Павле, друже, мушу звірити тобі те, чого ще нікому не звіряв і, мабуть, ніколи не звірю.

— Ну, — посміхнувся Грабовський. — Може, закохався?

— Ні, таке, що в грудях пече.

Павлові брови насупились.

— Зрадив?

— Називай, як хочеш.

— Коротше!

— Весь час караюсь не тільки за те, що мало зробив для поширення вашого протесту, а й за поведінку під час слідства.

— Що-о-о?

— Зрозумій мене. Усі ви, балаганці, були разом ув'язнені і знали, за що саме. А я не мав ані найменшої уяви, чому мене раптом перекинули з спільної камери в одиночну. Довго сидів там, мов глухонімий, доки ти весною не сповістив листовне причини мого нового арешту. Згодом мені офіційно інкримінували поширення вашої відозви у Павлодарі. Почалися допити, сповнені різних погроз та всіляких натяків. У руках слідчого було всього два факти — моя відповідь тобі і примірник відозви, не до кінця переписаної мною. У своїх показаннях я плував, але з тієї плутанини загалом випливало, що не поділяв настроїв балаганських протестантів, не приєднався до них, умовляв тебе не підписувати звернення і не розповсюджувати його. Спершу, мовляв, хотів переписати ту відозву й віддати комусь, та потім, добре помисливши, вирішив, що все це зайве, непотрібне, тому й кинув переписувати. Словом, одгороджувався від вас, викручувався. За все те не можу простити собі. Колись стільки зазнали разом випробувань, та ще яких...

Ромась змовк, витер рукавом піт з чола і відсапнув так, наче скинув з плечей важку

ношу. Мовчав і Грабовський. Тільки густа зажура в очах видавала його душевну муку.

— Не можу і я похвалити тебе, — сказав згодом. Говорив поволі, карбуючи кожне слово, наче виривав їх з найдальших глибин власного серця. — Правду кажучи, не сподівався, що ти по довгій розлуці принесеш мені таку звістку.

— Повір, Павле, я не міг приховати це від тебе.

— І добре, що не приховав, але...

— Павле...

— Бачиш, у твоїй поведінці мене вражає не те, що ти вигороджувався. Зрештою, ти мав на це право, бо найменше завинив.

Грабовський підвівся, нервово покошлав чуприну, пройшовся од столу до дверей і знову сів.

— Ет, Михайле, Михайле. Описуючи тобі якутську різанину, викладаючи наш протест і закликаючи поширити його серед засланців Семипалатинської області, я не допускав, що ти зможеш залишитися байдужим. Навпаки, був абсолютно певний, що ти... Візьми хоч би Краніхфельда, якого тобі, правда, не доводилося бачити. Так от, у нього майже не було знайомих серед монастирівців, і його заслання в Балаганському окрузі наближалось до кінця, Йому, очевидно, найлегше було б пропустити повз вуха трагічні вісті з Якутська. Але він не стерпів, не подумав про власну долю, став одним з ініціаторів протесту, писав його, розповсюджував, за що й потрапив у Якутію. Або Софія Новаковська — сама надіслала листа міністрові внутрішніх справ, рішуче заявивши, що приєднується до протесту. А ти, Михайле, як і я, ще в Бутирках познайомився і подружив з багатьма монастирівцями.

— Павле, я дуже переживав. Я вже після вироку, оголошеного мені, відмовився просити помилування.

— Чув. Це добре. Добре й те, що...

Розмову перервав несміливий стукіт у двері. До хати зайшли Гаврилови.

— Даруйте, що самі завітали, без запросин, — вибачався Кость Семенович, сяючи своїм хворобливим рум'янцем.

— Дуже радий бачити вас, — хвилювався хазяїн. — Навіть сам збирався розшукувати, де ви живете.

— Повільно збираєтесь, — встала Ольга Василівна. — Ми тільки сьогодні почули про ваш приїзд, а ви, кажуть, давненько тут. І все збираєтесь...

— Житло обладнував. А ви вже обжилися?

— Трохи.

— Знайшли роботу?

— Я займаюся фотографією, — відповів Кость Семенович, — а Оля, здається, скоро почне працювати в лепрозорії.

18

Низько схиливши кучмату голову, Байбал ходить по хаті, супитьсся, іноді зітхає і скося зиркає на хазяїна. Але кожна зморшка його худого обличчя світиться теплою батьківською любов'ю, яку не можна ні вгамувати, ні приховати.

Той день, коли сторожка була повністю відбудована і Павло перебрався сюди від Дулемби, здавалося, став для Байбала святом. Він бігав, метушився, перекладав принесені речі й книжки, топив у грубі, в печі, до блиску вимивав підлогу. Відтоді й приходив щоранку і шукав собі якогось діла. Поробивши все, взявся прокопувати стежку до церкви на березі Вілюя, сажнів за двісті від тюрми. Всі умовляння Грабовського були марними.

— Не думаєш ходити на відправу, то я тебе не силую, не ходи. Але стежка має бути, — відмагався і продовжував вергати лопатою сніг. — Щоб ніхто не дорікав, що не шануєш бога.

Згодом почала виявлятися нова химера старого — подоба ревнощів. Як хтось заходив до Грабовського і довгенько затримувався, Байбал не міг приховати свого невдоволення: переступав з ноги на ногу, голосно позіхав і спідлоба поглядав у бік хазяїна, немовби підказував — випроводжай уже цього непрошеного гостя, тобі треба працювати.

Так і сьогодні. Вранці, йдучи на роботу, завітав Генрик Адамович. Він недовго сидів: оддав часописи, що брав почитати, похвалив Павла за намір написати статтю про Чернишевського та й пішов.

— Чернишевський, Чернишевський, — перекривив того Байбал, коли за Дулембою зачинилися двері. — Що він знає про Миколу Гавриловича, адже ніколи навіть не бачив його? Стружиш собі дошки, то й стружи, а то ще — Чернишевський, стоящий чоловік, світило...

— Е-е, це ви вже дарма, — стримано посміхається Павло. — Генрик Адамович вміє не тільки стругати. Він знається на грамоті, читав книжки Чернишевського, навіть розповсюджував їх.

— Читав? — здивувався старий. — Ну, коли так — діло зовсім інше. А такий непоказний. Хочеш писати про Миколу Гавриловича?

— Авжеж.

— Це добре. Але спершу піди та розпитай людей.

— Тут є багато таких, що знали його?

— Вистачить. І я можу одвести тебе до них. От хоч би Карякіна, чи, як її прозивають у місті, Карячиха. Він колись столувався в неї. Треба заглянути й до Миколи Жиркова. Цей тоді вчився в козацій школі і часто ходив з Миколою Гавриловичем на прогулянки. Можна б сходити й до Кокшарських, але ті, мабуть, нічого гарного не скажуть або ще й набрешуть.

— Чому?

— Він розбив з ними глека.

— Глека?

— Кокшарський тоді був помічником справника і якось запросив Миколу Гавриловича додому. Той пішов. Може б, лиха й не сталося, якби не Кокшарська. За чаєм вона почала вихвалитися, як спритно вміє обдурювати якутів, виторговувати в них хутра. Мовчки вислухавши це, Микола Гаврилович шапку в руки і гайда з хати. Більше

ніколи й не заглянув до них. Любив правду, а за бідних горою стояв.

— А в камері Чернишевського ви бували?

— Таке питаєш! Вважай, щодня, як оце в тебе.

— От мені б побачити її, ту камеру.

— Тоді ходімо.

Грабовський одягнувся, й рушили. Спинились перед темно-бурою брамою, що дивилася прямо на крижане дзеркало річки. Впоперек неї, від слупів до середини, пролягли дві залізні штаби, зімкнені важкою колодою.

— Оце так замкнули після монастирівців, — мацає Байбал колодку і йде далі.

Недалеко від брами знайшли дірку в загороді і, попригинавшись, пролізли. Грабовський оглядає подвір'я. Так він і уявляв собі його, не раз вдивляючись поверх гостроколу в покрівлі тюремних будинків.

Он, у найдальшому закутку, ледве визирають з-під снігу дві невеличкі споруди, уже напіврозвалені. Там, кажуть, раніш містилися цейхгауз, кухня, лазня. Ближче до брами — великий, продовгастий і похмурий будинок з ганком, одними дверима і частими вікнами, густо заграбованими. Павло догадується — то і є в'язниця.

— На цьому ганку, — каже Байбал, одчиняючи важкі двері, — любив стояти Микола Гаврилович, зустрічаючи вранішнє сонце. Іноді літніми вечорами сидів тут. Сам собі, щоб ніхто не заважав. Вийде, бувало, з книжкою, сяде...

Посеред в'язниці — широкий, як вулиця, коридор з подвійними вікнами. Обабіч нього — шестеро дверей з вухатими залізними засовами: до кожної камери. На коридорі і в камерах валяються розламані тапчани, стільці, злежане сіно та різний мотлох, покритий товстим шаром порошу. Всюди моторошна, гнітюча пустка.

Важко дивитися.

Важко дихати.

Важко думати.

— У цій, — показує Байбал на першу камеру праворуч, — жив жандарм. У сусідній — козачий урядник. Микола Гаврилович — он у тій крайній, найтемнішій і найхолоднішій. А я — по всьому коридору. Тут у печах палив, варив, прибирав...

Двері камери Чернишевського прикручені дротом. Перед ними підметена підлога.

— Хтось тут хазяйнує?

— Це я позавчора, — відповідає старий.

Він повагом розмотує дріт, скидає з голови шапку і врочисто, з якимсь побожним трепетом, відчиняє. Ця камера, як на одного арештанта, досить простора, може, трохи й більша за інші, але набагато темніша, бо її вікно майже впирається в тюремну загороду і до нього не сягає жоден промінець. У ній чисто, меблі цілі і незапорошені — мабуть, Байбал повитирав.

Під одною стіною — дерев'яне ліжко, маленький столик, на якому лежать окуляри з одним скельцем і ручка з поржавілим пером. До протилежної стіни притулилася масивна скриня та довжелезний стіл. В кутку, біля голландської грубки, — схожа на баддю бочечка з лозовими поворозками.

— Все це так і було при Миколі Гавриловичу, — пояснює Байбал. — Правда, одразу після його виїзду пропало крісло, сонячний годинник і мідний самовар. Певно, вартівці поцупили або й сам Кокшарський, що любив погріти руки на чужому. В цьому бочонку Микола Гаврилович тримав воду. Підвішував його до стелі, аби не налазили таргани та миші, які тут кишіли. В скрині зберігалися харчі, посуд, деяка одежа. Тією ручкою писав. Ото бідний мучився, коли зламались окуляри. Заки привезли нові, дивився через одне скельце і нагинався до самого паперу. На цьому великому столі горами стояли книжки, до яких нікого не допускав, навіть мене.

— Куди ж вони ділись? Узяв з собою?

— Його звідси випроводили тільки з тим, що на ньому. Книжки залишились. Потім, кажуть, їх вивезли в Якутськ. А він, чуєш, мовби здогадався, що має покинути Вілюйськ; за два дні перед тим подарував мені новісінький каптан, який прислала йому жінка. Добрий був, ніколи нікого не кривдив, мене часто підгодовував. Ото принесе йому Карячиха, а він, що з'їв чи не з'їв, і вже кличе: "Нате, покуштуйте, як люди смачно готують".

— Ви довго йому слугували?

— Слугував? Так іноді допомагав. Хоч він того не любив. Прийду, бувало, вранці, а в нього вже чисто-чистісінько. Хочу помити підлогу — теж не дає: сам, мовляв, помию. Правда, топив я йому в грубі ліпше, ніж у жандарма й урядника. За це він, сердега, один раз мав велику халепу.

— Яку?

— Був серед козачої варті п'ятидесятник Євтропій Бродников. П'яниця невсипущий, а начальству ліз без мила куди не слід. До Миколи Гавриловича завжди прискіпувався, ходив за ним назирці. На мене гримав: Чого, саха, турбуєшся про політичного злочинця? Чому погано топиш у моїй грубі?" Та я його слухав, як бог шамана.... Коли одного разу рано-вранці заходить справник Третьяков, його помічник Кокшарський та ще якийсь чиновник з Якутська. Чогось довго обдивлялися подвір'я, тюрму, камери. Потім допитували всю варту, чи справно стереже вона в'язня. Аж згодом стало відомо, що то Бродников написав брехливий донос на Миколу Гавриловича.

— Що ж Бродникову було за те?

— Нічого. Трохи полаяли, на тому й скінчилося. Навіть з варті не вигнали.

— А ви приїзд полковника Купенка пам'ятаєте?

— Ще б не пам'ятати! Той бузувір тоді накоїв такого, що Микола Гаврилович ледве видихав.

Сталося це під різдво, в найлютіші морози. Раптом серед ночі, не сповіщаючи окружного справника Івана Жиркова, той жандармський полковник з десятком солдатів заскочив у тюрму. І зразу ж до Миколи Гавриловича. Всю ніч рилися в його камері, все перетрусили й поставили догори ногами. А вранці пішли по містечку. Заглядали в двори, на горища, копирсалися в коморах, порожніх ямах з-під сими, зривали підлогу в будинках — чогось шукали. Та не знайшли.

— А в Миколи Гавриловича?

— Забрали кілька папірців та гроші, і більш нічого. Між людьми ходила чутка, нібито Купенко вивіз цілу хуру всілякого писання, але то неправда, бо я був тоді і все бачив. Коли поїхав Купенко, для Миколи Гавриловича настали ще гірші часи. Жандарми не одставали від нього ні на крок. І вдень, і вночі, навіть до вітру водили під караулом.

Грабовський слухає, мовчки озирає кімнату, і йому здається, що всюди бачить сліди рук великого правдолюбця. Виразні, наче вкарбовані, вогнем душі випечені, незгладимі сліди. Ох, купенки, бродникови, — і ви тут ходили, людоїди, обмацували все брудними пальцями, вгризалися зубами й пазурами, топталися кованими чоботищами, хижо, з звірячою люттю розривали його скривавлене серце, розпинали, як Прометея, та своїх слідів не залишили. Ні! Тільки сумна згадка тюремного сторожа, сльози матерів і дітей, над головами яких ви руйнували дахи серед зими, розпанахані ями з-під сими. Ото і все.

Можливо, ви десь ще тиняєтесь по світу, вишукуючи собі нові жертви. Можливо, хизуєтесь блискучими еполетами, аксельбантами, орденами, нишком строчите доноси. Над його ж могилою скоро вп'яте розцвітуть квіти — сині, голубі, жовтогарячі, червоні. Але ви вже давно мерці, готова пожиїза для хробаків, бо такими зачалися в материнському лоні. А він — живе і зараз, житиме й потім — навічно нездоланий велет. Пророча мисль і дальнолетна мрія, непідвладні ніяким ґратам, незмірні праця й туга, народжені й поховані сюжети, палкі поривання і світлі надії — все тут його. Вони завжди зорітимуть над високими кручами холодного Вілюя, над убогими якутськими оселями, над Руссю неосяжною, над усіма видноколами. О, не вам, нікчемні купенки та бродникови, не вам зоріти над світом, не вам, убогим, ставати на прох з великим ним...

І дома Грабовський не міг вгамувати збентежене серце. Було гірко й важко. Місця собі не знаходив, а сльози самі наворачталися на очі. Уява повністю опанувала його, диктуючи свої права, свої веління. Вона поновлювала в пам'яті все, що бачив сьогодні у в'язниці, творила й те, чого ніколи не бачив.

Он там, на ганку каторжної тюрми, показався старенький і сивенький, скарлючений недолею дідусь. У сірій широкополій свитині, розтоптаних валянках, з книжкою та паперами в руках. Затінивши окуляри долонею, яка безугавно тремтить, він полинув у думках, як птах у стрімкому польоті, в далеку й захмарну далину.

Дивиться Гадає.

Когось чекає.

Сподівається.

Кличе.

А може, ридає невидимими сльозами.

Може, нишком полинув туди, де конає Росія в кайданах, стенаючись у тяжких муках і прагнучи, як світа-сонця, поступу вперед.

Може ..

Нараз переступив з ноги на ногу, немов пік його дерев'яний поріг, опустив кволу

руку, похитнувся, наче підстрелений орел, і зник за високими дверима. Через якусь хвилю вже сидить на стільці, притискує до самих брів окуляри з одним скельцем, примружує підсліпуваті очі і шпарко пише. Пише, пише, ніби боїться, що хтось схопить його за руку і спинить, не давши висловити те, чим повниться душа. О сили небесні, о кривдо земна, о доле нещасна! Козацький урядник, нахабний, як і саме найбільше зло Русі, схилився над його худим плечем, напружує зелені зіниці, аж пропикає папір хижим, пронизливим зором.

Зненацька, якось незримо й невідомо звідки, насунулась темна хмарина і затуманила собою все, навдивовижу яскраве, видіння. А як розтанула вона, легенька, то в камері вже не було ні дідуса, ні урядника, ні столу, ні стільця, нічогісінько. Лише метався по стінах і стелі, поблискуючи пекельними зубами і пожираючи списані папери, вогонь, а з нього викублювався темний попільць.

Павлове серце стискалось від шаленого болю. Це ж, певно, ніхто ніколи не довідається, що думав, чим клопотався великий чоловік, які благородні думи і мрії поглинуло зажерливе полум'я.

* * *

З піщаного горба сніг зліз скоро, а на рівнині, де його було найбільше, танув поволі, обертаючись у ріденьку кашу, сіру й холодну. Вона заповонила всю прибережну вулицю, одділивши тюрму від містечка. Хоч бери та й човном перепливай.

— І так кожної весни, — каже Байбал, поглиблюючи канаву між вулицею та вілюйським надбережжям. — Зо два тижні ні пройти, ні проїхати, поки сама вода не висохне. А доглядати за ярками, прокопаними Миколою Гавриловичем, начальство не хоче, навіть людям боронить. Їх, цих ярків, було три — цей та два з того боку тюрми, від яких і сліду вже не зосталось. Любив небіжчик це діло. Іноді я підсобляв йому трохи, і тим самим начальству ніби болячку посадили на м'яке місце. Он уже й зараз суне...

Грабовський озирнувся. Попід тюремною загородою поспішав поліцай, цибатий, мов журавель.

— Чого тут порпаєтесь? — гримнув до копачів.

— Хочемо воду спустити в річку, — відповів Грабовський.

— Могли б у іншому місці копати.

— Для чого ж, коли є стара канава.

— Пан справник забороняє. Хіба не знаєте, чий це ярок?

— А звідкіля нам знати? — схитрував Павло.

— Не забивай мені баки. У Вілюйську всі знають, хто його викопав.

— Може, вілюйці й знають, а я приїхав сюди перед різдвом, коли все було заметено снігом. Оце вперше бачу.

— А ти? — похопився поліцай до Байбала.

— І я вперше. Колись любив копати ярки Чернишевський. Але то було давно і копав не тут, а по той бік тюрми. Цей не Чернишевського.

— Не Чернишевського, не Чернишевського, — глузливо повторив поліцай. — Хто тобі дозволив згадувати злочинця?

— А я й не згадую, так, прийшлося до слова.

— Годі! — розсердився поліцай. — Кінчай, кажу тобі, бо справник...

— Зараз, зараз, пане.

Старий зруйнував гребельку і завдав лопату на плечі.

— От бачите, — сказав, дивлячись на брудну воду, що вже наповняла прочищений ярк. — А ви кричите. Хай собі біжить до річки. Людям буде дорога в церкву, а попові — вигода.

— Тепер геть звідціля, щоб я вас тут більше не бачив, — пробурмотів поліцай і рушив до міста.

— Добре, добре, — хитав головою Байбал. — Ось я навіть лопати однесу додому,

Зійшовши на кручу, Грабовський окинув зором річку. Вона широка й повновода, а на крутому повороті — швидка, сердита, аж бурунить хвилями. Вони, вкупі з масивними крижинами, навальне летять до піскуватого підніжжя кручі, грізно б'ються об неї, і від тих ударів здригається тюремне подвір'я, поскрипуючи дерев'яними будівлями. Течія вихоплює з кручі цілі брили землі, розмелює їх між крижинами і несе в безвість.

Ото сила. Перед нею, здається, ніщо не зможе встояти. Ще дві-три весни, й такі розливи, як оце зараз, зруйнують похмуру в'язницю, де загинуло стільки великих думок мужньої й нездоланної людини.

19

День видався хмарний і марудний, наче не доспав у коротку червневу ніч. Вранішнє сонце, вихопившись з-за лісу, гайнуло піскуватими горбами, розлилось на вікнах колишньої тюремної сторожки і кудись зникло, немовби стрибнуло в провалля. Небо й земля спохмурніли, зажурилися.

Грабовський поспішав. Стискуючи між пальцями ручку, схилявся над папером, і перо тихо поскрипувало. Потім одривався від столу і починав ходити з кутка в куток своєї напівпорожньої господи. На ходу видобував з конвертів листи, перечитані вже не раз, пробігав їх очима, супив брови.

— Негарно вийшло, негарно, — потирає чоло. — Для чого було, не подумавши, робити таке?

Ще позавчора пообіцяв своїм маленьким друзям піти сьогодні на вілюйські плеса й луки. Там зараз дуже цікаво. Після весняної повені Вілюй ліниво й тихо перегортає свої крижані хвилі. Аж ген-ген, потойбіч від тайги, на його широкому узбережжі, вкритому рівною й густою щіткою трав, купчаться, шукаючи поживи, птахи. Яких тільки не побачиш: гуси, качки, кулики, дикуші, кукші, рябчики, лебеді, білий журавель, і трипалій дятел, і рожевий мартин...

Гудить себе Павло. Пощо було обіцяти? Знав же, сподівався, що сьогодні чи завтра прийде пошта і принесе йому, як завжди, разом із щастям нові тривоги, коли вже ніколи буде думати не те що про звабні вілюйські плеса, дівчату та пернате царство, а навіть заснути.

Давно чекав тієї пошти. Два тижні тому мала бути, та не була. Уже навіть

подумував, що прогавив або що вона нічого йому не привезла і тому не зайшов поштмейстер. На столі зібралася он яка купа листів на Україну.

Думки, як галич, рояться одна чорніша другої. Невже набрид своїми скаргними листами там, на Україні? Набрид... Ех люди, коли б ви знали, як тут живеться! Всі понімили, наче змовились його докопувати. Що з тими статтями й віршами, котрі послав уже звідси в Галичину? Дійшли вони чи загинули в дорозі?

Чому не пише Іван Франко? Це особливо боляче. То ж він перший відгукнувся на його голос, перший оповістив читаючу громаду про поета-засланця Павла Граба, а тепер чомусь замовк.

Мовчать і Михайло Павлик, і Кость Паньківський, що вислав ще в квітні окремі аркуші "Проліска", і Василь Лукич — невже розсердився за те, що в листі до Франка назвав його "Зорю" безкритичною? Але за таке сердитися не можна, бо ж сказано таки правду, а правда, братики мої, вища над усе!

Серце ридало. Угамовував його, як міг. Чого ти, дурне, чого? Заспокойся. Може, їм не до мене, може, своє лихо, свої клопоти допікають?.. Нарешті не втерпів, воно, серце, таки здолало, — і самі собою полилися слова, пекучі, мов отрута, настояна на всіх найгіркіших полинах:

Чи ви живі, чи повмирили;
Чи я діждусь коли, чи ні,
Щоб клаптик часом переслали
Паперу братнього мені?
Прохав, молив...
Що більше вдію?
Хоча б хто на сміх написав...
То все б кохав дурну надію,
Все б долі привид не зникав.

Привид долі. А він таки тікав. Тікала надія, ховаючись за видноколами. Куди ще звертатися, кому писати, що робити? Питав німих стін, питав Байбала, але стіни не озивалися, а старий якут лише зітхав і відкашлювався, наче його щось дерло по горлі. Іноді колишній тюремний сторож поймався недобрим гнівом і жбурляв слова, мов камінці:

— Забудь, Павле, про них, коли такі, хай їм. Микола Гаврилович також усе нудився за листами.

Та від Байбалової ради не ставало легше. Деякі листи й вірші, наготовані до відсилки, пошматував, викинув за поріг і вирішив бодай трохи розважити наболілу душу — піти з дітлахами на плеса.

А вчора, вже по обіді, забіг поштмейстер і поклав на його стіл цілий пакунок. Все з України. Від радості, що враз гарячим прибором залила груди, дав поштмейстерові цілого карбованця. Вражений таким несподіваним дарунком, чиновник пообіцяв на один день затримати вілюйську пошту, аби щедрий засланець спорядив усе те, що має одсилати.

Випровадивши поштмейстера, тремтячими руками порозклеював пакунки та листи і взявся читати. Кость Паньківський надіслав ще десять примірників "Проліска", а в листі просив нових творів, запитував, чи все дійшло з його попередніх посилок. Лист від Михайла Павлика був значно ширший. Цілий тобі трактат. От добродій Павлик, який він сумлінний і розумний. Уміє сказати те, що хоче. Читаєш його послання, і ніби прояснюється твоя уява, світлішає в голові, постає перед тобою ціла картина галицького літературного життя, політичних і мистецьких змагань. Спасибі йому, що не пошкодував часу й сил, задовольнив прохання.

Потім узявся за часописи. То були деякі минулорічні книжки <Народу" й "Хлібороба" та найновіші — сьогорічної "Зорі" й "Правди". Спершу припав до "Зорі" — цієї найдавнішої своєї знайомої. У ній шукав насамперед те, що раніш знаходив, — зашифроване листування з ним. Гортав нервово, стрибаючи гарячими очима по сторінках.

— О-о! Є! — гукнув так, що шибки дзенькнули. І, стишивши голос, прочитав: — "Вп. П. Граб. Поезії і ін. статті дістали. Незабаром покористуємось, спасибі Вам".

Сльози радості котилися по худих щоках.

— Спасибі й вам, люди добрі, що не забуваєте.

Книжки "Народу" й "Хлібороба" переглядав до півночі Забув і про вечерю. Поклавши журнали на стіл, ходив по хаті і обдумував прочитане. Почуття були збурені, а враження строкаті й барвисті, як оті привілюйські луки.

В "Народі" не сподобалася стаття Якова Невестюка, що без знання справи, подекуди навіть райдужними барвами малювала життя політичних в'язнів царської імперії. Чому чоловік береться писати про те, чого сам не скуштував? Чому й Павлик легковажить з друком?

Якийсь Римар у "Хліборобі", розповідаючи про свою тяганину з місцевим попом, милується облудною християнською мораллю, готовий навіть схилитися перед цісарською деспотією...

Підхопився ще до сходу сонця і зразу ж сів за стіл. Квапився, сподіваючись, що з хвилини на хвилину галасливі хлопчики принесуть у його німу хатину свій дзвінкий і милий сміх.

Писалось легко. Ніби то не перо шурхотіло, а думки, ясні й погожі, злагоджено крокували, зручно влягаючись у рядки. От уже готова відповідь Паньківському. Вова — стисла, ділова, густо пересипана назвами книг, часописів та цифрами.

Над листом до Павлика задумався. Чомусь почали розбігатися думки. Ніяк не зладиш їх, не зосередиш, щоб одним махом викласти на папір. Ще перечитав Павликове послання, поклав на стіл і непомітно для самого себе повернувся до того, над чим уже не раз і не два замислювався. Потирав чоло, кошлав чуба. Халепа, та й годі. Не легко розібратися в тих галицьких літературно-політичних партіях. Там, на місці, певно, легше розпізнати їх. Одне ніби ясно: він не міг би пристати ні до москвофілів, ні до народовців. То вже так.

Раніш, читаючи "Правду" і вірячи їй, проймався беззастережно повагою до

народовців. Москвофілів зневажав, коли не сказати більше. Цих агентів самодержавства в Галичині добре показав ще передніше Чернишевський. Так як ніхто цього не зробить між галичан, хіба що Франко. Вони зрозумілі — недвозначно "тверді" у своєму, може й платному, служінні царському тронові. Але народовці — з цими справа набагато складніша...

Знову простягає руку до Павликового листа, розгортає його, вчитується — і аж на лиці міниться. Ще заглядає в учора принесену поштмейстером книжку "Народу". Так воно таки й виходить. Залицяються народовці до цісаря, б'ють йому доземні поклони, сподіваються на його ласку. От тобі й "нова ера", нова, м'яко кажучи, неадаптивність.

Схиляється над чистим аркушем, і перо шарудить, волочачи за собою кривулясту стрічечку. "Дорогий брате Павлику! Листи ваші дістаю правильно — чимале вам спасибі! Ви розчинили трохи мої очі на справи галицько-руського життя, бо доти я блукав у темряві. Та й як було не блукати — одно: через лихі обставини, в яких перебуваю; друге — через свою українську байдужість; третє — староруським брехням, що часом появляються на сторінках російських реакційних видань, я не вірив і не віритиму, навіть тоді, коли що-небудь походить на правду...

Що тичеться народовців, то я виображав їх "свічадом доброчинності", високо ставив у своїй уяві, з великим боєм перечитував про "нову еру" і другі події... Мені здавалось, що в запалу бійки Ви, може, й побільшували вини табору народовського, бо ж самі кажете, що тій "ері", як і іншим подіям, причасна гірстка народовців, а далеко не всі вони. Як би там не було, по моїй думці, у радикалів може бути згода де в чому тільки з народовцями..."

Нараз плин думок, що набрав потрібного ладу, скаламутило глухе тупотіння ніг під хатою. Грабовський почав наслухати. На устах тріпнулась посмішка. Догадувався — то прийшли хлопчентя. Стало і прикро, і приємно. Ну хай так, хай — він піде з ними трохи на луг, може, ще краще збереться думками і вночі закінчить.

— Дядьку Павле! Дя-а! — донеслось з-за вікна.

Грабовський поспішив до дверей. Одчинивши їх, спинився вражений. Перед порогом стояла чорноока дівчинка і витирала сльози. Біля неї, підігнувши передню ліву ногу, топтався і скавучав кудлатий Тигин.

— Аанис?! Заходь до хати. Що з тобою?

Але дівчинка не ворухнулась.

— Там чоловік, — хлипала.

— Де?

— Там, — показала на чагарник за вілюйськими плесами. — Весь закривавлений, стогне. Ведмідь напав на нього. Ми були там. Хтось крикнув, і ми побігли. Дивимось, а кривоп'ятий його на чоловікові, лапами б'є і гризе. Тигин кидався на нього, а він одкусювався. Потім пішов собі в гущавину, а чоловік залишився. Дядю Павле, йому ж болять, ходім туди...

Вогкий, багnistий ґрунт, сірі, більма калюж утруднювали ходу. Кудлань Тигин,

скаржно гавкаючи, то забігав далеко вперед, то повертався назад, зазивно дивився в очі дівчинки і рвався до лісу.

Грабовський, напружуючи всі сили, біг, аж у голові дурманилось. Чув, як захлинається серце, тремтять ноги, а піт заливає очі. Оце лише тиждень тому підвівся з ліжка після короткотривалої, але гострої недуги і почував себе кепсько. По тій недузі до нинішнього дня і за поріг не виходив, не те щоб отак далеко бігти. Важко, ой як важко, наче хуру везеш на гору!

Часто спиняється, відсапує і знову йде. Та ноги плутаються в бур'яні, ніби зовсім непідвладні йому.

За першими кущами, де починався ліс, Аанис стала.

— О-о, — показала на купу пошматованої одежі, біля котрої вже метався пес.

Грабовський розгорнув лахміття й жахнувся. На землі лежав Дабиит. Руки, ноги й лице були поранені, кривавились, очі заплющені. З-під тіла визирало широке лезо ножа, на якому тьмянів тоненький струмочок крові.

— Дя-а, хто то? — запитала дівчинка.

Вона боялась підходити до скаліченого, стояла осторонь, силкуючись угамувати кудланя, що гасав між нею й Павлом та вискав.

— Дя-а ..

Грабовський не відповідав. Та й що було казати? Аанис не відала, що в купі дрантя лежав її рідний батько, найславетніший вілюйський мисливець. Ще вчора хвалилася: тато поїхав у Мархіно, побуде там з тиждень і привезе гостинця. От тобі, дівчинко, й гостинець...

Павло розсуває шмаття Дабиитової сорочки і припадає вухом до грудей. Серце б'ється чітко, ритмічно. На грудях ятриться велика вирва.

— Аанис, — кличе дівчинку, вдаючи з себе спокійного.

— Хто? — виривається в неї тривожне запитання.

— Збігай до мене в хату, візьми на вікні пляшечку із спиртом і неси сюди. Не забудь рушника захопити.

Аанис ще якусь мить стоїть, переминаючись з ноги на ногу. Наче жде чогось. Так воно і є. Її чорні оченята палають. У них видовжилося німе й тривожне запитання — хто?

— Ну йди Треба кров спинити.

Почувши про кров, дівчинка блискавкою шугнула з лісу. За нею покульгав Тигин.

Зоставшись біля Дабиита, Грабовський почав оглядати його Мисливець був добре понівечений. Права рука, вибита з ключиці, лежала безвільно на землі, наче обривок товстого мотуза. Жили на лівій нозі, трохи вище коліна, немовби перерубані. Глибокі сліди ведмежих пазурів темніли на обличчі, спині, грудях. Видно, довго змагався чоловік з лютим звіром. Що ж тепер робити?

Як же він, Дабиит, сьогодні з'явився тут? Невже за два дні полагодив усі свої справи в Мархіно? Тричі вже викликали Дабиита за юрту в Бордонському наслегу: чому старий Байбал вештається по світу та ще й податку в казну не сплачує? Крутили,

вертіли, мов злочинця, допитували. Думав, що заспокоїлися, бо ж останнього разу, коли їздив на виклик голови управи, одвіз їм півсотні білячих та заячих шкурок. Але на тому, видно, не минулось. Знову покликали чоловіка...

За роздумами Грабовський і незчувся, як з-за куща вихопилася Аанис.

— Ага?! — викрикнула дівчинка й остовпіла, дивлячись на закривавлене Дабиитове лице. — Ага-а... Тато-о...

— Цить, Аанис, цить, — розгубився Грабовський, лаючи себе за те, що не придумав, як зустріти дівчинку, щоб вона не перелякалася. — Давай сюди, — схопив її за рученята. — Не плач, татко здоровий. Ось ми йому зараз...

Вливши кілька краплин спирту мисливцеві в рот, почав обкутувати його рушником поперек грудей. Коли притиснув рушник до вирви, гамуючи кров, Дабиит розплющив очі і застогнав. Почувши батьків голос, Аанис ще дужче заплакала, а Тигин, що сидів біля неї, зализуючи скалічену ногу, хижо наїжачився і загарчав.

— Не плач, Аанис, тато вже дивиться.

— Дивиться?

— Еге ж, — ствердив Павло, хоч мисливцеві очі, блиснувши на мить, знову заплющилися.

Скінчивши порати непритомного, Грабовський зітхнув. А що ж далі робити? Удвох з дівчинкою вони не допровадять Дабиита додому.

— Тепер, Аанис, біжи в містечко за людьми.

Покликавши Тигина, дівчинка рушила.

Грабовський підвівся і лише тепер відчув гострий біль у ногах. Наче сотні голок ворушилися в них, немилосердно колючи. Довго навпочіпки порався над Дабиитом, от вони й зааніміли. Ще ж, здається, не такий старий, тридцятий рік іде. Он Ромась лиш на два роки молодший за нього, а дивись, який дужий та шпаркий. Так захопився описом Вілюйського округу, що й місця не може собі нагріти. Все шукає, розкопує, ніби золотошукач. Допався чоловік до живого діла і ніби вдруге на світ народився.

20

Дабиитове подвір'я було переповнене людьми, а господар лежав на ведмежих шкурах під юртою і глухо стогнав. Біля нього, вклякнувши на колінах, розпачливо голосила Балбаара.

Грабовський покликав до себе Аанис, котра стояла в дитячому гурті і розповідала, як вони з Тигином знайшли під лісом батька. Даючи їй записку, сказав:

— Скоренько однеси до Гаврилових. Якщо Ольга Василівна дома, передай, щоб негайно йшла сюди.

Дівчинка вибігла з двору.

— Легіентей... Легіентей... — шугнуло натовпом.

Люди шанобливо розступилися, даючи дорогу місцевому шаманові і двом чоловікам, що несли за ним з півтора десятка орлів, ворон, чайок, гагар, зозуль, сайок та інших птахів, вирізаних з дерева, і невеличкий бубон.

Про Легіентееві камлання проти різних хвороб Грабовський уже чув, але самого

шамана, вславленого серед вілюйчан, ще не бачив і тому зараз роздивлявся його з неприхованим інтересом. Власне, в Легіентееві, порівняно з іншими якутами, нічого особливого не було. З-поміж них він вирізнявся хіба що опасистим черевом, навидовиш пронизливими, пойняними хижим блиском очима та куцим шкіряним кійосаном, облямованим багатьма залізними й мідними прикрасами найхімерніших форм. На голові в шамана стирчала висока однорога шапка, спереду і ззаду підбита дорогим хутром, а носки чобіт скидалися на пазуристі ведмежі лапища.

Балбаара підвелася й поспішила назустріч Легіентееві.

— Ой, горе в нас, велике горе, — простягнула благально руки.

— Що з ним трапилося? — запитав Легіентей, не дивлячись на Дабиита.

— Ведмідь покалічив.

Шаман закопив масну губу.

— Не плач, — кинув невдоволено. — Слізьми не зарадиш. Ведмідь, значить. Даси корову і...

— Корову?! А як же ми без неї?

— Корову й п'ять лисячих шкур, — додав Легіентей тоном, що не допускав жодних заперечень.

— Боже!..

— Як знаєш. Каліцтво від йоге — то страшне наслання, його важко подолати.

— Хай уже й так, аби тільки жив.

— За це ніхто поручитися не може, хіба що святі духи. Значить, корова сьогодні буде в моїй череді...

Легіентей кивнув двом своїм помічникам, і ті, оддавши йому бубон, почали ставити довкола Дабиита дерев'яних птахів, які символізували собою святих духів.

Шаман глянув на недужого, обійшов усіх ідолів, спиняючись біля кожного і нечутно щось мимрячи. Звів побожно очі до неба і якусь мить остовпіло стояв. Нараз з усієї сили гримнув у бубон і підстрибнув. Далі годі було й розібрати, що діялося з ним. Вигукував якісь закляття, лиховісне завивав, чудернацько викривляв руки, ноги, трясся, наче в лихоманці. Все це, як і несамовите дзеленчання брязкалец на кійосані, приголомшувало людей. Діти, що раніш було вилізли наперед, тепер схлипували і ховалися за дорослих.

Шаманове біснування не займало тільки Дабиита — мисливець продовжував лежати з заплющеними очима. У воротах показалися Аанис і Ольга.

— Сюди йдіть! — гукнув їм Грабовський.

Гаврилова пройшла між ідолами і взяла Дабиитову руку, слухаючи пульс.

Легіентей коршуном кинувся до неї.

— Хто ти така?

— Милосердна сестра, — відповіла Ольга, видобуваючи з своєї валізи медичне приладдя.

— Руська? Політична? — гримів шаман.

— Для хворих це не має значення.

— Але Дабиит — саха, якут.

— І це нічого не важить.

— Важить! Ти хочеш отруїти його! Я справникові поскаржусь!

Грабовський став між Легіентеєм і Гавриловою.

— Скаржитися можете й маєте право, — кинув шаманові, — але лікувати потерпілого не заважайте. Дабиитові зараз потрібна медична допомога, а не ваше біснування.

— Біснування?! — верескнув шаман, немовби його шилом шпигонули. — Я самому губернаторові!.. Дабиит — саха і може бути врятований тільки камланням. Ви, політичні, не втручайтесь в наше життя, ми, якути, самі розберемось. Не дозволимо вам його труїти. Ідіть геть!

Грабовський не рушив з місця, а Гаврилова тим часом перев'язувала мисливцеві рани.

— Балбааро!! — затупав ногами шаман. — Вижени їх з двору! Зараз же вижени! Геть! Геть!

Приголомшена лихом жінка тільки скрушно хитала головою. Вона посоловілими очима дивилась на людей, наче питала їх, що їй робити, але вони мовчали, перелякані.

— Чого стоїш? — наступав Легіентей. — Хіба не бачиш, що вони отруюють твого чоловіка? Виганяй!

— Кого виганяти? — донеслося з вулиці.

Грабовський озирнувся і побачив Байбала й Дулембу, які забігли в подвір'я, тримаючи в руках довгі вудлища.

— Кого, питаю, виганяти? — гукав Байбал.

— Легіентей велить, аби я їх вигнала, — відповіла Балбаара, показуючи на Грабовського й Гаврилову. — Вони, каже, труять Дабиита, а я...

Та Байбал уже не слухав невістку. Посинілий від обурення, не тямлячи себе, він розмашисте ступнув до Легіентея, вихопив у нього бубон і жбурнув об землю.

— Труять?! — гукнув, захилинаючись. — Це ти сказав? А хто тебе сюди просив?

— Я сам прийшов! — врочисто відповів Легіентей. — Сина твого рятувати прийшов, Байбале, від отрути.

— Сам?! Ану забирайся геть, щоб тобою й не смерділо! Іди рятувати своїх тойонів, яким лижеш сідниці.

— А-а-а! Он як, — наїжачився шаман. — Ти тягнеш руку за політичними злочинцями, царевбивцями? Зневажаєш заповіді великого шамана?

— Не твоє діло! — одрубав Байбал. — А політичними мені не дорікай, бо я не ручусь за себе. Іди!

— Я піду, але пам'ятай про кару святих духів.

— Геть!!

Зганьблений шаман ще трохи потоптався і рушив з двору.

— А корова щоб сьогодні була в моєму загоні, — подав голос уже з вулиці.

— Яка корова? — не зрозумів Байбал.

— Наша, — відповіла Балбаара. — Він заправив її за камлання, і я пообіцяла, бо ж іншого виходу не було.

— Дурна! — гримнув старий і погрозив Легіентееві кулаком: — Я тобі дам корову! Люди якийсь час стояли, мов приголомшені.

— Байбале! Байбале! — загукали навперебій Легіентееві помічники. — Що ти наробив?

Розгублені й перелякані, вони повизбирували своїх дерев'яних ідолів і кинулись навздогін.

Тільки тепер натовп, здавалось, прийшов до тями.

— Образив шамана...

— Скривдив святих духів...

— Гніву неба не минути... — тривожно гомоніли люди й поволі виходили з двору.

— Куди ж ви? — хапала Балбаара їх за поли, забувши вже й про недужого чоловіка. — Покидаєте нас самих?

— Не знаємо, нічого не знаємо. Шаман, Легіентей, — озивались до неї ті, що ще не встигли вийти з подвір'я, але також поспішали за передніми.

— Чого ти, Балбааро, побиваєшся? — гукав Байбал. — Чого? Хай тікають, коли такі.

Скоро подвір'я майже спорожніло: на ньому залишились тільки найближчі Дабиитові сусіди, що, мабуть, зважили на Балбаарине слізне благання та плач маленької Аанис.

Прикра пригода глибоко вразила Грабовського. Дивувала не так Байбалова звага, як поведінка людей, що залишили скаліченого мисливця й пішли за шаманом. Але чим глибше вдумувався в цю пригоду, тим ясніше добачав те, що раніше й не приходило в голову.

Яка незмірна далина пролягла між Якутією і Україною! Її навіть важко уявити. Яка колосальна відмінність у способах життя та рівнях духовного зросту мешканців обабіль Лени і Дніпра, Вілюя і Бугу, Індігірки та Дінця, Колими та Десни, а забобони, моторошний страх перед карою господньою — все таке споріднене й близьке. Хіба там, на Україні, не так само, як тут? Трудовий люд, а найпаче сірома, подібно до Байбала, дошкульно глузує над попами, називаючи їх брехунами, ненажерами, п'яницями, жіночими облесниками, лицемірними боговідступниками, і водночас боїться їхніх погроз, нерідко й зрікається своїх близьких, друзів, навіть кривих родичів, відданих з амвона анафемі, покараних епітимією.

Дивувало й інше — взаємини між Байбалом та Дулембою. Минулої зими, одразу ж по приїзді до Вілюйська, Павло трохи побоювався, щоб ці два його приятелі не стали запеклими ворогами: адже Байбал тоді й не приховував своєї неприязні до Дулемби. Правда, Генрик Адамович не дуже сердився на те, іноді навіть посміювався незлобливо, проте могло статися всіяке — у Байбала вдача крутенька: якщо він уже зненавидить когось, то не так легко розвіяти ту ненависть.

Але згодом, якось зовсім несподівано, стався злам на краще. Причини цього повороту залишаються загадкою й досі. Вони могли бути в тому, що Дулемба,

закінчивши відбудову вартівні, не дуже часто навідував Павла, і Байбалові ревності, нічим не живлені, зійшли нанівець. Могло вплинути й те, що Байбал відчув у Дулембі освічену людину, знайому з творами Чернишевського. Може, зближало їх і теслярське ремесло.

Ну, та що б там не впливало, але вже ранньої провесни варшавський робітник і бордонський барахсан столярували разом. За роботою, очевидно, багато говорили про своє життя, бо, забігши якимсь увечері до Грабовського, Байбал почав розпитувати про Варшаву, Київ, іркутську тюрму, карійську каторгу, смерть Надії Сигиди, захоплено говорив про тих, хто створив партію "Пролетаріат", а Дулембою не міг нахвалитися. Коли ж настало літо, почали вкупі ловити рибу. От і сьогодні з річки прибігли.

— Павле! — гукнув Генрик Адамович, що допомагав Гавриловій. — Йди-но сюди, занесемо Дабиита в юрту.

21

Свято исиах, котрим якути зустрічають літо і вславляють конярство та вдатних вершників, Грабовський бачив ще торік у Бордонському наслігу, і воно не сподобалось йому. Там порядкував Югай. Він поскликав до себе таких, як і сам, багатіїв з Мархіно та найближчих селищ, і тут з ними просив бога Дьєсегея побільшити їхні конячі гурти. Вони пили, їли, розважалися, а барахсани лише здалеку дивилися на ті розкішні веселощі.

Повернувся тоді в юрту з гнітючим почуттям, якого не міг позбутися кілька днів. Тому й зараз не квапився.

— Що там твій Югай? — говорив з серцем Байбал. — Свято справляє не він, а громада. Хіба можна не піти? Правда, Гене?

— Правда, — підтримав його Дулемба, одягнений по-святковому. — Громаду треба шанувати.

Свято влаштовувалось на широкому вигоні, де вже юрмилося чимало люду. Сивоголовий дідусь Мичар люб'язно вітав прибулих:

— Спасибі, що прийшли, не погордували нами.

— Ну, не я тобі казав? — радісно посміхнувся Байбал. — Громаду, Павле, правду мовить Генрик Адамович, треба шанувати.

Увагу Грабовського привернула дивна споруда. Такої на бордонському святі не було. На чотирьох стовпах висотою в сажень прибіта гладенька перекладина. Довкола них устромлені в землю молоденькі берізки, віття яких сягає перекладини і майже повністю закриває її. Обабіч струнчаться ще два ряди берізок, обв'язані квітчастою волосяною шворкою. До неї поприплетено силу-силенну барвистих стрічок, іграшок та кілька телячих намордників.

— Це, — каже тихо Байбал Грабовському й Дулембі, — називається тьуселге, тобто коло, а для чого воно, скоро побачите.

Сажнів за п'ять від тьуселге чоловіки закопують товстий модриновий стовп. Міцно утрамбувавши землю, просвердлюють вісім дірок і забивають у них чисто вистругані білі кілки. Вище і нижче шийки стовп прикрашають десятима обручами різного

кольору, а поверх них прив'язують мотузки з пасмами конячого хвоста й гриви. Повтикавши навкруги берізки, до нього припинають білого коня, озброєного й окульбаченого старовинним сідлом у срібній оправі.

Жінки зайняті своїм ділом. Он дві несуть масивну шкіряну баддю з кумисом. Притуливши її до крайнього стовпа тюселге, перекидають квітчасту шворку через перекладину. Інші підносять туди наповнені кумисом глечики, кварта, що називаються чоронами, кухлики, миски з м'ясом, кашею та іншими наїдками.

— Не кваптеся з цим, — підходить до них Мичар. — А де ж стане далбар чибичах?

Слідом за ним парубки підносять порожню берестову діжчину, гарно оздоблену конячим волоссям, і ставлять її поруч з великою баддею. Мичар наливає в неї кумис, кладе кавалок коров'ячого масла і розміщує новою березовою ложкою, держак якої прикрашено мичкою білої гриви.

— Отак, — клацає задоволене язиком. — Далбар чибичах готовий. Хай не гніваються на нас небожителі й духи природи.

Байбал торкнув Грабовського за лікоть.

— Ось почнеться алгис, якого в Бордонському наслігу ніхто не знає і не годен зробити.

— Що то таке?

— Заклинання, яке виголошується при висвяченні юнаків у вершники. Слухай.

Ще раз оглянувши тюселге, Мичар надягнув шапку з срібним візерунком, перехоплену двома яскраво-червоними стрічками, покликав до себе дев'ять юнаків та вісім дівчат і дав їм по чорону й кухлику з кумисом. Потім поставив хлопців у лаву обличчям до сходу сонця, дівчат — ліворуч. Став між ними, підпалив багаття, вклякнув на ліве коліно, підняв праву руку догори й почав:

Нарешті прийшов той день,

Коли ми дев'яти юнакам,

Які ще не знали з тими,

Хто ходить у спідницях,

А також дівчатам

Шанобливо підносимо

Великі чорони й маленькі кухлики.

І повторюємо: цей день, молоді наш!,

Настав. Ми вас напуваємо й годуємо

Через синє полум'я.

Залишений нашим дідом-прадідом

Еллеєм Боотуром заповіт,

Укладений ним колись звичай

Мусить бути священним

І для всіх наступних поколінь.

Хай царствують щастя й радість!

Дідусь на мить змовк, передихнув, звівся на ноги й обернувся врочистим лицем на

схід:

Святи Кюрге Дьесегею,
Називаючи твоє славне ім'я,
Звеличуючи твою високу славу,
Підносимо тобі в чоронах яства,
Через священний вогонь наливаємо,
Через голубе полум'я частуємо!

Узявши в руки найбільший чорон, Мичар тричі хлюпнув у вогонь кумис, нахиляючи посуд до себе.

— Хто такий цей самий Дьесегей, що йому така шана? — питає стиха Грабовський Байбала.

— Наш великий бог, — відповідає той. — Покровитель коней, всього конярства. Слухай, слухай.

А Мичар, поклавши спорожнілий чорон, вів далі:

Боги наші, святі духи землі!
Благаємо: посміхніться радісно нам
І дбайте про наш достаток!
Вам найпершим подаємо яства,
Котрих ще ніхто не куштував, —
Дев'ять чоронів кумису підносимо вам!
Звеличуємо вашу високу славу,
Через вогонь наливаємо,
Через голубе полум'я частуємо!

Розмашисте зачерпнув березовою ложкою з далбар чибичаха смачної кумисо-масляної суміші, покропив нею берізки біля тюселге, зняв з голови свою обрядову шапку.

Люди почали всідатися на землю. Скоро довкола напоїв та наїдків утворилися три гурти: чоловічий, жіночий, молодіжний.

— Вас, — кивнув Мичар Грабовському й Дулембі, — прошу сюди. Сідайте ось тут, — вказав на вільне місце біля шкіряної бадді. — А ти, Байбале, порядкуй серед дітей.

Мичар першим пригубився до великого чорона і, як велить звичай, передав його сусідові — Генрику Адамовичу. Від Дулемби чорон потрапив до Грабовського і згодом, обійшовши все чоловіче товариство, вже порожній, повернувся до Мичара. Далі кожен пригощав сам себе: пив кухликом кумис, заїдав кашею, м'ясом, симою, заболонними коржами.

Після святкової трапези почалися розваги. Кволий і хриплий голос Мичара затягнув пісню про славетних косарів, яку дружно підхопив увесь чоловічий гурт:

Такий, як Титків син,
Як велет Бахаана,
Котрий впродовж всієї косовиці
Накошував щодня по вісім копиць сіна,

Такий не народився ще.

— Слава! Слава доброму косареві! — залунало в молодіжному гурті так, що білий кінь коло шанобливого стовпа став дибки.

Той гурт уже розгойдував свою пісню:

Тих, що з кокардами на шапках, — геть!

Тих, хто в еполетах, — повалити!

Тих, які чваняться кортиком, — знищити!

Тих, які тронові служать, — також!

— Агей! — гукнув молоді Мичар. — Хто там забаг на хара масу? Тихіше треба.

— Чого тихіше?! — подав голос Байбал. — Ми й так багато мовчимо. Не затикай нам рота хоч на свято. Хара маса... Співайте, співайте, хлопці, щоб знали царські офіцери, а вкупі з ними наші тойони, що чекає їх. Настане пора — згинуть усі до одного, як чорні паути.

Жінки й діти слухали олонхосута. До них скоро приєдналися майже всі учасники исиаху.

Олонхосут, чоловік років за п'ятдесят, видно, з коліна вілюйських барахсанів, мав гарний голос і хист імпровізатора. Говорив розважно, вдумливо, немовби на ходу складав героїчний епос про легендарного предка якутів Нюргуна-Боотура, прозваного Стрімким. Свою розповідь часто переплітав ритмічним речитативом та приємним баритональним співом. Одягни його в білі гребінні штани й сорочку, дай солом'яного бриля на голову, а в руки бандуру — і готовий тобі кобзар.

— Но! — заохочує Байбал оповідача.

У Павловій уяві, збудженій і розкритій натхненними словами олонхосута, поволі виростає оповита романтичним серпанком звабна постать Нюргуна, окреслюються його патріотичні й волелюбні діла, його самовіддане служіння "середньому світові", тобто якутській землі, на якій випала доля жити племені айии аймага. На цю багату чудову землю Нюргуна посадовив творець всесвіту Юрюн Айии та власитель людських доль Дьилга Хаан, звелівши йому бути на ній господарем і обороняти плем'я айии аймага від нападів абааси — потворних носіїв зла з "нижнього світу", котрий навіть уявити собі важко.

Виконуючи це веління, Нюргун-Боотур звершує багато подвигів. У тяжких герцях знищує він лихих богатирів абааси Йииста Хара, Тимір Дьєсиентейя, злого чарівника Алип-Хара; визволяє з абааської неволі свою сестру Айтали-Куо, красуню Кюн Туйярима та тридцять дев'ять мужів "середнього світу". Тридцять днів змагається він з одноруким та одноногим циклопом Уотом Усутааки...

Нюргун не завойовник, а благородний лицар — не бере в полон, не грабує переможених. І мудрий господар, викорінюючи лихо в рідному краю, дбає про народний достаток:

Загороджує обори для скотини,

Колиски майструє для дітей,

Став прабатьком всіх людей

Незмірної якутської землі.

— Отакий наш славетний предок Нюргун-Боотур Стрімкий, — врочисто закінчує олонхосут.

Він бере свій чорон і, сьорбнувши кумису, починає мовчки закурювати. Якийсь час усі мовчать. Тільки гарячий блиск очей видає їхню глибоку схвилюваність.

— Да-а-а, — порушив мовчанку Байбал. — Були колись мужі в Якутії, а тепер — одне сміття.

— То ми, виходить, сміття? — подає голос Мичар.

— Ні, не сміття, ми — люди, але зараз не про нас кажу. Тойони, баї, купці, царські чиновники, попи, шамани — коли на них уже прийде безстрашний Нюргун?

— Ти знову про своє? І свербить же тобі язик. Ануте, хлопці, починайте стрибки, а ви, дівчата, готуйте нагороди переможцям.

— Зараз! Зараз! — підхопилася на ноги весела молодь.

22

Недуга переслідувала Дабиита довго й настирливо. Минуло коротке вілюйське літо, залягла вже й осінь, а він ледве-ледве переступав з ноги на ногу, тримаючись за стіни, стискаючи зуби, щоб не стогнати від шаленого болю.

Початок зимового полювання ще побільшив муки запеклого мисливця. Ранками Дабиит, підвівшись з ліжка, брав рушницю в руки, перевіряв набої, курки, шкандибав до вікна і пожадливо дивився на тайгу доти, доки не терпли хворі ноги. Іноді хапався збиратись у ліс, але стиснуті взуттям і одягом рани починали кровоточити, і він непритомнів.

З настанням осінньої негоди глибокі вирви на Дабиитовому тілі, здавалось, зовсім перестали гоїтись. Тоді хтось пустив у містечку здогад, що то мордують мисливця мстиві духи чорного шамана, наслані Легіентеєм за образу й за те, що Балбаара не пригнала обіцяну корову.

— Таке може бути, — говорив Мичар, який беззастережно вірив у шаманову всемогутність і боявся її. — Може бути, ти, Байбале, не глузуй.

Байбал сміявся:

— Духи чорного шамана? Пора б тобі, Мичаре, вже власну голову мати, а не перебиватися позичками. То сам Легіентей старається, щоб допекти за свою ганьбу, а ти розвісив вуха і балабониш казна-що. От я зустріну його та й покажу духів. Все корівка спокою не дає. Не вдалося пограбувати. Чорного шамана? Усі вони чорні, а Легіентей найчорніший серед них.

Згодом пішла чутка набагато страшніша, ніж шаманове прокляття. Люди міркували: чи не був той ведмідь, що покусав Дабиита, прокаженим і чи не заразив він мисливця? Це викликало в Байбала не глузування, а тривогу.

— Так, так, — журився старий. — Мабуть, проказа. Бо чому ж би їм, тим ранам, не гоїтись?

Гаврилова рішуче заперечувала можливість прокази, але це не переконало не тільки Дабиита, а й Грабовського з Дулембою. Вирішили попросити Ольгу Василівну —

хай привезе спеціаліста з лепрозорію.

— Закінчуй, Аанис, закінчуй, — вдруге нагадує Грабовський. — Час рушати, бо скоро лікар прийде до тата.

Дівчинка зводить на нього оченята, повні щирого дитячого благання.

— Я ще хочу писати. Ідіть, сама прибіжу.

Глянувши через її плече на розгорнутий зошит, він бачить старанно виведені, великі, як горобці, літери, і тепла радість лоскочеться в грудях.

— Ну, хай, — згоджується. — Тільки не забудь замкнути хату та ключа не загуби.

В Дабиитовій хаті застав лише господаря з дружиною.

— А де Аанис? — запитала Балбаара.

— Залишилась у мене писати.

— Морочите собі голову з нею. Ще не набридла вам?

— Ні, вона славна дівчинка і розумна.

— Думаєте, щось вийде з неї?

— Авжеж вийде. Так гарно виводить букви, що любо дивитися. Через тиждень-півтора візьмемося за читання.

— Не треба їй того, — зітхнула жінка.

— Чому ж не треба? — обізвався Дабиит. — Хай набирається розуму, коли люди пособляють. Щоб не була такою темною, як ми з тобою. Он же Ольга Василівна лікує.

— Таке скажеш, — не згоджується Балбаара. — Ольга Василівна з Росії, та ще й політична.

— То й що? Хіба серед наших нема грамотних? У Якутську, кажуть, є школи для дівчат. То правда, Павле?

— Правда. І медичні, й духовні.

— Нас, якутів, туди не пускають, лише декого з тойонів.

— Поки що з тойонів, а згодом пустять усіх. Знаного, Балбааро, за плечима не носити. Хай дівчинка вчиться; Доки буду жити тут — помагатиму їй, а потім само діло покаже.

— Спасибі вам за добре серце. Якби вже хоч недуга одчепилася від нашого господаря.

— Будемо сподіватися. Скажіть, ви коли-небудь чули, щоб звірі хворіли проказою?

— Мені не доводилося чувати, — відповів Дабиит. — Та й хто це може знати? Звідкись же та болячка береться в людей. Може, й від звірини. А цього ведмедя я не встиг розгледіти, бо він напав на мене зовсім зненацька, наче навмисно стеріг за кущами. Ех, була б зі мною рушниця. А то — один ніж. Кілька разів я таки добре садонув його, та, мабуть, не влучив. Може, він і справді був прокажений, але ж Тигинова нога, скалічена тим самим ведмедем, давно загоїлася, а мої рани — ні.

Надворі загавкав пес, наче почув, що йдеться про нього. Балбаара притьмом вибігла з юрти і повернулася з Гавриловою та незнайомим чоловіком.

— Знайомтесь, — заговорила Ольга, роздягаючись.

Чоловік передав Балбаарі свою палицю, пальто, шапку, причесав напівоблізлу

голову і з підкресленим почуттям власної гідності простягнув Грабовському випечену руку, увінчану перснем та довгими й трохи закрученими, наче пазури, сизими нігтями.

— Дмитро Адольфович Гіммер!

Він одрекомендувався так голосно й велично, немовби йшлося про якусь знаменитість, принаймні з імператорського роду, котра зараз мала ошчасливити Дабиитову юрту своєю царственою особою. Такий апломб був явно недоречним і нічого, крім посмішки, викликати не міг: адже лікар скидався на кирпатенького, занадто товстого і невиразного, як задавнена пляма, недоростка.

Помивши руки, він підступився до хворого. Оголені мисливцеві рани оглядав здалеку й похапки. На його лиці сяяли бездумність та байдужість.

— Лепра! — виригнув свій діагноз і задоволене потер руки.

Від того вигуку Гаврилова аж похитнулася.

— Невже?! — тільки й спромоглася запитати.

— Так, так, мила моя. Проказа, та ще й лепроматозна. Хворого треба негайно взяти до нас.

— Я не пущу його з дому! — забідкалася Балбаара. — Змилуйтесь, люди добрі. Ми нікому нічого не винні, за що ж це таке...

— Не плач, жінко, — обіззався Дабиит, який досі лежав мовчки і тільки слухав. — Нікуди я не поїду. Звідси винести мене зможуть лише вперед ногами або закованого.

— Що?! — зловтішне скривився Гіммер. — Тебе, саха, ніхто питати не буде. Коли треба, то й кайдани знайдемо.

— Не дам!! Не дам!! — закричала Балбаара.

Вона схопила поліняку біля печі, підняла її над головою і стала коло Дабиитового ліжка, готова кинутись на кожного, хто б спробував приторкнутися до її чоловіка.

— Не дам! Там уже Суруксут...

— Заспокойтесь, Балбааро, — втрутився Грабовський. — Ніхто Дабиита ще не забирає. Прошу дарувати, пане Гіммер, але мені здається, ваш висновок дещо поспішний.

Гіммер приклав долоню до вуха, ніби не розчув.

— Як? Як? А чи знаєте ви, милий мій, наказ властей строго ізолювати всіх прокажених?

— Так то прокажених, а в Дабиита ознаки лепри відсутні.

— Ого-о-о! Ви, виявляється, теж тямите щось! Цікаво! Значить, відсутні?

— Таки відсутні, — докинула Гаврилова, ледве стримуючи своє хвилювання. — Шановний Дмитре Адольфовичу, подивіться уважніше. Я абсолютно переконана — це не лепра, і запрошувала вас сюди, аби ви своїм авторитетом розвіяли безпідставну поголоску відносно прокази. Гляньте ж, плям на тілі хворого нема, вії, брови не випадають, кістки міцні, обличчя чисте, з нормальним виразом.

— Чисте?! Ха-ха-ха! — зареготав Гіммер. — В якута лице з нормальним виразом. Вам, мила моя, більше підходить бути повпредом дикунів, аніж фельдшером.

Щоки Гаврилової залилися густим багрянцем, а очі спалахнули відчаєм. Вона

зіщулилась, наче боялась, що її зараз ударять.

— Дмитре Адольфовичу...

— Досить! — грубо обірвав Гіммер. — Я сказав — проказа і більше й слухати не хочу.

Грабовський бачить, що цей лікар нічого не допоможе, і подумки лає себе за пораду Гавриловій вдатися до фахівця.

— Слухайте, ви, — звертається до Гіммера, не приховуючи свого гніву. — Будьте хоча б з жінками чемнішим.

— То вас не стосується, — огризнувся Гіммер і вже до Ольги: — Зобов'язую вас завтра припровадити хворого в колонію. Там ще раз подивлюсь на нього, якщо буде потрібно.

— Не-треба, не треба дивитися! Ой-йой-йой, — знову заголосила Балбаара. — Хай тут помре, коли йому вже таке випало, але на муки не дам.

— Ну, знаєте, — кинув Гіммер і почав одягатися. — В таких умовах не можна працювати. Я вам не Легієнтей і не дам себе на посміховисько. Поїхали.

— Дмитре Адольфовичу, може, я прийду трохи згодом, — попросила Гаврилова.

— Ні, мила моя, поїдемо разом. Ви на службі, а в колонії є невідкладна робота. Гайда.

Ольга знизала плечима, наче вибачилася перед хазяями, і рушила з юрти.

— Він недобрий чоловік, — сказала Балбаара, коли зачинилися двері. — Не треба було й приводити такого. Хай би Ольга Василівна сама лікувала.

Баби Карячихи Грабовський дома не застав — тиждень тому поїхала в Якутськ до доньки. Замість господині в хаті поралася інша, також уже не молода. Гостинна і балакуча, вона зразу виповіла все, що видавалось їй під таку нагоду найістотнішим. Колись була наймичкою в Карякіних, доглядала їхніх дітей, а оце вже кілька років хазяйнує з Євпраксинією. І про Чернишевського знає не менше за Карячиху: все, що відбувалося в цій хаті, бачила на власні очі.

Почастувавши несподіваного гостя чаєм, сіла навпроти — і потекла тиха бесіда. Грабовський іноді перепитував, уточнював деякі подробиці, але жінка навіть була задоволена тим і повагом вела своє.

Так, Микола Гаврилович часто навідував Карякіних — харчувався в них. Спершу не ладилося з тим харчуванням. У Вілюйську тоді, як і тепер, надто серед літа, важко було роздобути м'ясо чи рибу, — від спеки все псується. А який то обід без м'ясного?

Або ще. Вілюйчани страви готують по-своєму, і щі, і суп, і все інше. Тут яловичину варять з коров'ячим маслом, а Миколі Гавриловичу то зовсім не йшло. Довго він показував нам, як робити щі, і таки навчив. Карякіни корів не тримали, більше клопочучись торгом, самі жили на купованому молоці. А він найчастіше готував чай з молоком. Брав молоко в одних багачів, які мали свою цілу череду, і пражив його сам собі в тюрмі.

Любив Микола Гаврилович якутів, особливо барахсанів. Зачувши, бувало, що в

якійсь бідацькій юрті недуга мордує дітей, — іде туди, а потім ще й лікарів шукає. Зате ж і якути поважали його.

Карякіни не раз сміялися, дивлячись у вікно, як він, простуючи до них на обід, стрічався з якутами. Уздрівши Миколу Гавриловича, барахсан ще здалеку скидав шапку і низько схиляв голову, незважаючи на мороз. Він підійде до того дивака, візьме шапку, надягне йому на голову, теж уклониться і йде далі.

Карякіна Микола Гаврилович недолюблював. Ще поки не мав капіталу і торгував різним дріб'язком, то скидався на душевного чоловіка. Та згодом, як нажив грошенят і спорудив собі лавку, зовсім закопив губу. Від того, чим здавався раніш, у нього залишилася хіба що богомільність: кожної суботи й неділі ходив до церкви, годинами колінкував перед господнім розп'яттям та вибивав поклони, живцем збирався в рай. Але з богобоязливістю там-таки, в храмі, й прощався, бо за прилавком шахраював і матірно лаявся, як найзапекліший антихрист.

Микола Гаврилович, бачивши те, частенько говорив Карячисі, що її чоловік — ханжа, бузувір, кровопивця безсоромний. Спершу господиня жартома сприймала те глузування і весело сміялася, а потім, видно, й сама почала замислюватись. Як би там не було, але коли Миколу Гавриловича вивезли з Вілюйська, жінка цілий день не виходила з своєї кімнати — все плакала. Чоловіка й бачити не могла, а попа, що прийшов висповідати її, вигнала. Доньку, яка народилася через півроку, хрестити відмовилась.

Карякін казався від люті й гримав на дружину:

— Ти своїм безбожництвом ганьбиш мене серед купецької громади, через тебе скоро люди перестануть заходити у нашу крамницю.

— То й добре, — кидала вона байдуже. — Продай оту кляту лавку або й спали, не грабуй людей, не обкрадай.

— Я обкрадаю?

— Обкрадаєш, як і всі купці. Жируєте на спинах якутів та козаків. Але скоро вам і вашому грабунку прийде кінець. Надбай власними руками, зароби — то й май. От як треба жити!

— Чернишевський так навчив тебе?

— Ну він. Він! Ваш брат, купчик, не навчить. А Миколу Гавриловича не чіпай, не маєш права!

— Хочеш ступити на його стежку?

— То не твій клопіт.

— Ти ж моя дружина.

— Доки була дурною — корилася тобі, а віднині не буду.

Після зимових м'ясниць Карякіни назавжди розлучилися: він пішов жити в свою лавку, а Євпраксинія залишилася з дітьми.

— З того часу нашу хату, — вела оповідачка, — немовби святі перелетіли. Стала вона гостинною й затишною. У ній завжди знаходять притулок не тільки політичні засланці, а й жебраки з улусів та наслегів. Євпраксинію люди називають сердитою

бабою, а проте горнуться до неї, бо вона живе справедливо, нікого не кривдить.

23

Найуважнішим слухачем цього разу був Байбал: він сидів навпочіпки біля печі і, здавалось, ловив кожне слово, кожен звук.

Таку ж зосередженість виявляв Дмитро Гіммер, хоч його, видно, більше цікавила сама читачка, ніж те, що вимовляли її вуста.

Інші ж скидалися на студентів, котрих не так хвилювала, як дратувала чергова лекція ординарного професора-богослова, що нудно переказував чужі й старі, як світ, погляди, деінде підновлюючи їх тривіальними дотепами власної фабрикації. Генрик Адамович байдуже, за давньою звичкою, смокче свою саморобну люльку з довжелезним цибухом; Михальський і Юделевський, прозвані тут запеклими книжниками, нетерпляче соваються на ослоні, іноді стиха перешіптуючись між собою, здивовано потискують плечима та виразно жестикулюють; Гаврилов знічев'я перегортає подертий журнал "Акушерка", ліниво переглядаючи пожовклі ілюстрації; банькаті Сержеві очі бездумно бігають по стінах і стелі, ні на чому не затримуючись.

Думки Грабовського кружляють довкола Гіммера та Сержа. Нині він дещо запізнився, і на нього вже чекали. Уздрівши Гіммера, щиро здивувався: досі в зібраннях вілюйських політичних засланих ніхто сторонній, за винятком Байбала, що завжди приходив з Дулембою, участі не брав. До того ж після неприємної розмови в Дабиитовій юрті Павлові не хотілося бути з Гіммером у одній, а найпаче в цій компанії, де всі добре знали один одного і висловлювали свої думки й настрої вільно, не боячись того, що завтра чи позавтра їх покличуть на розмову до поліцейського управління. Хто запросив Гіммера і для чого? Невже керівник колонії прокажених, який, подекуди, приїхав у Вілюйськ з Ташкента лише для того, щоб набити собі кишеню та зажити слави борця проти лепри, також займається політикою?

Та ще цей витрішкуватий Серж, що прийшов з ним і аж дметься від своєї пихи. Ще б пак — теж лікар, власне, напівлікар, бо позаторік відчислений з студентів за неблагонадійність. Відбуває заслання в Якутську і цим надміру гордиться — борець, жертва деспотизму, якій не пощастило скінчити курс навчання.

Знайомий з Віташевським, Зубриловим, Гусевим. Навіть ніби на близькій нозі з ними, але загалом невисокої думки про них. Консерватори, любить говорити, вони зараз не в моді, оджили свій вік.

Копаються в нікому не потрібній якутській історії, мові, збирають різне дрантя на зразок олонхо, а молодих слухати не хочуть. Різне дрантя. Мова й історія цілого народу нікому не потрібні...

— От і все, — каже Ольга, припинивши читання. — Далі йде наступний розділ. Хай продовжує хтось інший. Є охочі?

Ніхто не зголошувався.

— А чи треба продовжувати? — запитав Дулемба, ні до кого не звертаючись.

— Чому ж не треба? — дивується Гіммер. — Якраз цікаво. Ольга Василівна читає непогано, я слухав з задоволенням.

— Ольга Василівна справді гарно читає, — не заперечує Дулемба. — Але чи слід продовжувати... Де ти, Михайле, знайшов таке, щоб нам забивати баки?

Засоромлений Ромась червоніє.

— Даруйте, друзі. Раніш я цієї книжки ніколи не бачив. Дивлюся — "Історія матеріалізму". Ніби й нічого, підходяща.

— Де видобув?

— Дмитро Адольфович приніс і порадив для читання.

— Невже?

— Еге ж, панове, я, — ствердив керівник лепрозорію. — А мені привіз її пан Серж і сказав — то філософська новинка.

— Новинка? Ха-ха-ха-а, — зареготав Михальський. — Ця бородата новинка з'явилася на світ ще тоді, коли дехто з нас ходив пішки під столом. І одразу ж по виході її нещадно розкритикував Фрідріх Енгельс, назвавши автора плутаником.

— То й що з того? — подав задерикуватий голос Серж. Він одкашлявся, трохи помовчав. — Розкритикував Енгельс. Майте, панове, на увазі, ця книга зараз у великій моді. Мої якутські колеги захоплюються нею. Не менш популярною є й друга книга Фрідріха Ланге: "Робітниче питання, його значення тепер і в майбутньому".

— Таке ж саме шарлатанство, як і ця "Історія", — вкинув Дулемба.

Але його зауваження, мабуть, не дійшло до Сержа, бо той продовжував:

— Ми читаємо також книги Лассаля, Каутського й інших філософів та економістів. У наш час не можна сидіти в своєму провінційному закутку і мислити його масштабами. На межі двох століть, панове, скажу я вам...

— На розмежжі, як і роздоріжжі, — підхопив раптом Кассіуші, таки збивши промовця, — жити, звісно, важко, а ще важче шукати собі стежку. Скажіть, молодий чоловіче, вам і вашим колегам не попадалася часом така новинка, як лекції Карла Бідермана, виголошені майже півстоліття тому в Німеччині?

Серж знітився і знову одвів погляд.

— Власне... Я тоді... Ні, не знаю, або що?

— Шкода, — відповів Генрик Дулемба. — Таке саме лахміття, як і писанина Лассаля, Каутського та інших шукачів універсального філософського каменя, за допомогою якого можна одним махом розв'язати всі проблеми й суперечності буржуазного суспільства. Перенаселення земної кулі, послідовне й неминуче зубожіння народних мас як невідхильний закон історичного процесу, народження пролетаріату — цього суспільного лиха нових часів, залізний закон заробітної плати, необхідність обмеження шлюбів, потреба зректися страйків і демонстрацій, які дратують багатіїв і заважають досягненню станової гармонії... Можливо, для когось у всьому цьому і є новина, однак усе це — старовина, котру люди мого віку знають давним-давно.

— І не тільки вашого, — вставив Юделевський.

— Безумовно, не тільки мого. Замість того, паничу, щоб смакувати цю прісну й непоживну жвачку, почитали б професора Хейліберського коледжу Томаса-Роберта

Мальтуса, наприклад, його "Дослідження про закон народонаселення", з якого черпав Ланге. А загалом, я б вам і вашим колегам щиро порадив як стріляний вовк: киньте до біса всі оті запліснявілі "новини" та пильніше придивляйтеся до життя, бо воно незрівнянно багатша і складніша школа, ніж кафедральні викрути Мальтуса, Ланге, Бідермана та їм подібних прислужників товстого гаманця.

— А я з вами, пане Дулембо, не згоден, — підвівся Гіммер і, на знак протесту, навіть махнув палицею. — Не згоден! — вигукнув, мов на мітингу. — Я лікар, а не політик, і тих книжок, що тут згадувалися, не студіював, однак гадаю, в них є речі, гідні уваги культурної людини. Ну, хоч би взяти рекомендації обмежити шлюб. Вони, вважаю, слухні і насамперед для таких напівдиких племен, як, скажімо, те, серед котрого, по необхідності, доводиться нам жити. Чи варто якутам розмножуватись, особливо за рахунок їх найбіднішої частини? Ні, не варто.

— Чому?

— Тому, що розмноження веде і до голоду, і до різних захворювань. От я вже третій рік займаюсь у Вілюйську лепрою. І бачу: вона кублиться переважно в бідняцьких юртах. Та й як їй не кублитись, коли в кожній юрті по восьмеро-десятеро дітей. Занедужає одне — усі за ним, а далі передається в інші юрти, наследи. Адже характерно: серед тойонів, як і серед місцевого чиновництва, прокажених майже нема. Отже...

— Заборонити бідноті розмножуватись?

— А чому б і ні? Добрий хазяїн розводить скотину лише породисту, здатну збільшувати й поліпшувати стадо. Гадаю, обмеження шлюбів на околицях імперії дало б свої позитивні наслідки. Тим паче, що іногородці, як відомо, цивілізації не піддаються, не рухають її вперед, і для прогресу...

— Оце так штука, — озвався Байбал, який протягом усієї суперечки тільки поглядав то на Дулембу, то на Грабовського і не зронив жодного слова. — Значить, ти, Югаю, милуйся з своєю жінкою, скільки хочеш, а ти, Арамаане, не маєш права, бо його, Югаєва, жінка приводить здорових дітей, а твоя, барахсанова, приводить прокажених. Гарний закон. Спасибі, що придумали.

— Саме так, — додав Юделевський, — придумали. Висмоктали з пальця на догоду колонізаторам усіх мастей. Німецька бідерманівщина пересаджується на ґрунт російського самодержавства. За її допомогою можна викорінити не тільки лепру, а усе істинно живе, трудове. Та постає питання: хто ж тоді оброблятиме землю, працюватиме на заводах і фабриках, хто годуватиме отих так званих цивілізаторів?

Він замовк, а за ним і інші.

Мовчанка та була недоброю, настороженою і підступною. Всі сиділи наче на вулкані, який міг вибухнути першої-ліпшої миті. Чулося, як шкварчала, немовби сердилась, цибухата люлька Генрика Адамовича. Гаврилов згорнув потріпану "Акушерку", поклав на стіл і підморгнув Грабовському.

— Павле Арсеновичу, почитайте щось з ваших нових віршів, бо, їй-богу, після глевкої філософії Ланге, заправленої гадючим салом шовінізму, так і тягне на

поетичний десерт.

— Ого-го! — зрадів Ромась. — Наш Кость Семенович, видно, також знається з музами, дивіться, які образні фейерверки пускає. Ану, Павле, почастуй десертом.

— Хи-хи-хи-и. — зморщився Гіммер. — Малоруський поетичний десерт, панове, — сказав, розтягуючи слова, — нітрохи не смачніший від якутського кумису, розведеного олонховим квасом. — Лікар трохи помовчав, мабуть, сподіваючись похвали за дотеп, але ніхто не обізвався. — І коли вже переведеться те мазепинство? — запитав. — Щось там пишуть, друкують на тому хохлацькому жаргоні, а кому воно потрібне, хто його читатиме?

— Дмитре Адольфовичу! — крикнув Ромась, багровіючи на виду. — Прошу бути обережнішим! Це вам не поліцейська дільниця. Самі напросилися, я дозволив прийти разом з вашим приятелем, але не дам у моїй хаті виливати цю расистську каламуть. Ми збираємося часто, розмовляємо про різне, проте ніколи не думали, хто з нас якут, росіянин, єврей, поляк чи українець, маючи багато клопоту й без цього. За звинувачення в мазепинстві, сепаратизмі я можу порахувати ваші ребра. Знайшовся мені оборонець настанов імператорського трону...

— Платний агент царату, башибузук паскудний, — докинув Гаврилов.

— Хай зараз же вибачиться перед Павлом за образу!

— Та плюнь ти на нього, Михайле, — заспокоював Грабовський Ромася, який уже схопився за важку чавунну праску. — Хай іде собі до дідька зі своїм вибаченням. Таких, як він, мені вже доводилося стрічати. Я легко пізнавав їх, як і їхнє смердюче мракобісся, тому й не беру всього того до серця. Такі, виконуючи циркуляр тих, хто їх годує, ладні заборонити користуватися рідною мовою не тільки українцям, полякам чи грузинам, але й німцям, французам, ба й істинним росіянам. Розпинали ж вони Чернишевського, проклинали Герцена за те, що він будив Русь од сплячки, а Белінського від розп'яття врятувала тільки передчасна смерть. Усе це мене не дивує. Інше гнітить — доки ці чортополохи плодитимуться на землі та пускатимуть усобиць люту змій поміж народами? Чи скоро викорчуємо цю найтяжчу проказу і дочекаємось того, щоб назавше засяяла зоря братнього довір'я і злагоди над нами?

Чув, як затріпотіло серце, заболіли груди, і сів на лаву, важко дихаючи.

— Чи скоро? — перепитав Дулемба тихо й задумливо. — Над нами, засланнями, Павле, та зоря вже давно зійшла. А щоб вона засяяла над нашими народами — ще багато доведеться потрудитись. І не тільки нам, а й прийдешнім поколінням. Але вона таки засяє. Інакше й бути не може, бо, як казав великий поет слов'янського світу Тарас Шевченко, "сонце стане і осквернену землю спалить". Ех, братовбивці лукаві, скорпіони безсердечні, доки ви запускатимете свої затруєні жала в людей?!

24

Таким Байбала ще ніколи не доводилося бачити. Збентежений, сердитий, очі палахкотять, а голос аж тремтить.

— Ну скажи мені, Павле, скажи, хіба так можна робити з людиною? — гукав, задихаючись, наче йому бракувало повітря.

— Що таке? — не второпав Грабовський.

— Суруксута схопили!

Досі Павло знав, що рідний Балбаарин брат Суруксут, хворий на проказу, уже третій рік перебуває в лепрозорії.

П'ять разів тікав звідтіля, але невдало: його ловили й повертали назад.

— Де схопили? Хто?

— У його ж юрті. Тоді саме там була Балбаара і все бачила. Сьогодні вранці він вибрався за загороду і подався до міста. Хотів поскаржитися справникові на Гіммера. Ну, перед тим, як іти в поліцейське управління, забіг додому. Тільки сів за стіл, не встиг і перекусити, а тут — козаки. Зв'язали його, мов розбійника, кинули в сани і попровадили в колонію. Казав, має скаргу до справника, просив одвезти його туди, але козаки над тим лише посміялися. Тепер уже Суруксутові кінець.

— Чому?

— Ще питаєш. І за попередні втечі його нещадно карали, ледве виживав. Так тоді ж він не скаржився.

— І цього разу не поскаржився.

— Не поскаржився. Хіба козаки не скажуть Гіммерові? А той не простить. Закатує, недолюдок.

— То ви вже перебільшуєте.

— Перебільшую? Ти ж не бував у колонії і не бачив, скільки на її кладовищі гробків. Думаєш, усі, що там лежать, померли своєю смертю? Більшість із них замучена. Тікали, скаржились, а їх ловили, повертали й незабаром закопували на цвинтарі. Ні, тепер уже Суруксутові кінець. Та й Дабиит щоб не накоїв лиха.

— Якого?

— Як прийшла Балбаара і розказала, що сталося з братом, Дабиит зразу схопився за сокиру і поривався бігти в колонію.

— Він уже добре ходить?

— Не дуже добре, але в подвір'ї прогулюється, іноді й на вулицю виглядає. Він давно дружить з Суруксутом, то може дійти й до колонії. Скажи, Павле, що робити?

Що робити? Це запитання постало перед Грабовським ще на початку розмови, а відповідь на нього не приходила. Податися до справника? А що з того вийде? Адже втікачі з колонії не раз зверталися в окружне управління, та Гіммерові все легко минає. Можливо, Кочаровський і втрутився б у Суруксутову справу, але які звинувачення проти Гіммера можна викласти йому? Потрібні факти.

— Га, Павле? — нагадує Байбал.

Грабовський ще якийсь час мовчить, міркуючи.

— Ідіть додому, — відповідає нарешті, — і скажіть Дабиитові, щоб не зв'язувався з колонією.

— А Суруксут?

— Ним я займаюся

Випровадивши старого, одягнувся і вийшов на вулицю. Новий план, що враз виник,

обмислював уже дорогою. Зараз він попросить Костя Семеновича, і вони разом поїдуть до лепрозорію. Може, при допомозі Ольги пощастить переговорити з Гіммером відносно Суруксута.

Квартира Гаврилових була незамкнена, але на стук не озивалися. Павло смикнув за клямку — двері навстіж розчинилися.

Переступивши поріг, аж одсахнувся. Посеред кімнати сиділа Ольга, згорблена і зовсім не схожа на себе. В зім'ятому халаті, з розпатланими косами й заплаканими очима. Дивилась прямо на нього, та затуманені зіниці, мабуть, нічого не бачили.

— Що з вами? — запитав, не відаючи, як поведеться в такій дивній і несподіваній ситуації.

Ольга нараз зіщулилась, наче від дошкульного холоду, і підвелася з стільця, хапливо обсмикуючи на собі одягу.

— Це ви, Павле?

— Я. Хіба не бачите?

— Та бачу...

— А де ж Кость Семенович?

— У Мархіно. Ще в середу поїхав. Справник послав щось там сфотографувати.

— Чому ви не на службі?

— Ет, — зітхнула важко, затулила очі хусточкою і гірке заплакала.

Грабовський підбіг до неї, схопив за плечі, які дрібно здригались.

— Ольго Василівно! Що трапилось? Хто вас скривдив?

Вона не відповідала, а він більше и не питав. Не міг ні ворухнутися, ні вимовити слова.

Отямився лише тоді, коли удвох сіли на канапу і Ольга, вже причесана й переодягнена, розповідала про те, що сталося. Вела здалеку.

Ще з перших днів служби в лепрозорію вона відчула на собі похитливі очі Гіммера. Він намагався всіляко привернути її увагу, показатись перед нею в найпривабливішому світлі.

Нову фельдшерку вихваляв, де тільки траплялась нагода, ставив за приклад для інших. Виділив для неї кращу палату, звільнив од нічного чергування. А вона вдавала з себе недогадливе дівчисько. Приймала всі ті заходи як належну турботу начальства про підлеглих, справно виконувала свої обов'язки, доглядала хворих, не виявляючи до нього ні уваги, ні прихильності.

Так минула зима. З наступом весни Гіммер пожвавився. Кілька разів, ніби ненароком, набивався супроводжувати її з колонії в місто. Дорогою викладав різні теорії вільного кохання, на яких гарно знався, звіряв свої почуття до неї. Пропонував дружити з ним, обіцяючи їй свою безмежну відданість і значне підвищення службового окладу. Уголос мріяв про принадну втіху, котра чекала їх попереду. Вона слухала, вряди-годи навіть люб'язно посміхалася, переводячи неприємну розмову на легкий жарт.

Не домігшись свого влітку, Гіммер змінив тактику: дружину з немовлям

відпровадив на всю зиму до Ташкента, а Ольжине прізвище з'явилося в графіку нічних чергувань по лепрозорію. Він довго затримувався в кабінеті, часто викликав її до себе, питав, чи не стомилась, скаржився на самотність і благав посидіти з ним. Якось, прийшовши на його виклик, застала на столі вино й закуску. Як не відмовлялася, а таки змусив пригубити чарку.

Підпивши, спробував пригорнути її, але вона так одштовхнула його, що він гримнувся головою об шафу і пішов додому з великою гулею на чолі. Цілий тиждень не з'являвся на службу.

Сподівалася всього — і гніву, і кари, і звільнення. Та не сталося ні того, ні іншого. Позбувшись гупі, Гіммер вийшов на службу і нічим не виявив своєї образи. Навіть вибачився, що сп'яну наробив дурниць. Думала, більше не в'язнутиме, і в душі раділа. Але та радість була передчасною.

Свого наміру він таки не зрікся, хоч поводився значно стриманіше й обережніше. Чогось раптом потягло його на політику. Розпитував, де збираються вечорами політичні засланці, що роблять, просив побалакати з Ромасем, аби той йому дозволив відвідувати вечори.

— Кость Семенович відав про все це? — запитав обережно Грабовський.

— Ні, не відав.

— Чому?

— Тут справа складна. Кость дуже вразливий. Після арешту за замах на астраханського губернатора Цеймерна він у тюрмі збожеволів і на деякий час був переведений до будинку душевнохворих. Рецидиви цієї недуги нагадували про себе й пізніше. Навіть дрібні ускладнення, на які інший зовсім не зважав би, згубно діють на нього. Костя треба оберегати від зайвих подразнень. Сподівалась, усе якось само минеться.

— Ви дружині Гіммера говорили про це?

— Ні. Та й для чого було розповідати? Вона порядна жінка, але безсила. Він, кажуть, так глумиться над нею, що їй доводиться часто відлежуватись після побоїв.

— Треба було товаришам сказати.

— Треба було, — гірко всміхнулася. — Знаю, наші зразу зчинили б гвалт. Не забувайте, я жінка. Мені не хотілось, щоб мої службові діла і моє інтимне життя ставали предметом усіляких пліток. Такі речі не роблять честі для жінки, тим паче тієї, що відбуває політичне заслання. Вірила у свої власні сили, а вийшло...

Останнім часом, особливо після сходин у Ромася, Гіммер знову почав липнути до Ольги. Тепер сягав значно дальше і діяв настирливіше. Якщо вона згодиться стати його дружиною, то він покине сім'ю і, маючи в Якутську славних приятелів, зробить так, що Гаврилова випруть звідси у якийсь далекий наслід, навіть за межами Вілюйського округу. Доки скінчиться термін її заслання, вони разом працюватимуть у лепрозорії, зароблять побільше грошей, виїдуть кудись на південь і там заживуть, як у раю.

А позавчора, дізнавшись про від'їзд Костя, повідомив її цидулкою, що ввечері прийде до неї. Сказати це у вічі, видно, не зважився. Ображена й обурена, вона шукала

його по всій колонії, аби жбурнути оту нахабну цидулку в самісінькі очі, та не знайшла: мабуть, навмисно завчасу пішов зі служби. Прибігши додому, замкнула двері й сиділа без світла.

Він таки приходив. Довго стовбичив на подвір'ї, гримав у вікна, двері, але з тим і пішов.

Важкою була та ніч для неї. Тільки перед ранком забулася тривожним сном. І заспала, трохи спізнившись на службу. У його кабінеті побачила всіх лікарів і фельдшерів.

Він зразу ж накрив її чорним рядном. Такими словами обсилав, так мерзив, що важко й передати. Вона й ледача, і нехлюйка, і нечесна, і підла, і зрадлива, і до служби ставиться погано. Ледве витримала, щоб не розридатись, змовчати.

Але на тому не скінчилося. Десь опівдні Гіммерова лайка стала відома хворим, і вони відмовилися обідати. Найрішучіше діяли люди з її палати, надто Суруксут, котрий погрожував убити начальника лепрозорію. Почувши це, Гіммер звелів одшмагати Суруксута, а Ольгу покликав до себе. Знову кричав, тричі вдарив по голові і сказав більше в колонію не з'являйтесь. Ну, вона і пішла.

Не втрата служби гнітить Ольгу, ні, хоч і служба їй потрібна. Інше болить — несправедливість, дике самодурство, страшенна зневага до людини. Коли б хтось сторонній побачив, як тяжко хворим у лепрозорії, — жахнувся б. Їх зовсім не лікують, всі вони напівголодні, обдерті, живуть в антисанітарних умовах, не мають жодного захисту від Гіммерового свавілля. Санітарами там служать звичайнісінькі козаки, які не мають найменшої уяви про медицину і намагаються якомога суворіше тримати нещасних людей у руках, тобто вкорочувати їм вік. Навіть подумати страшно, що вони зроблять з хворими її палати, з Суруксутом.

— Ви й не знаєте, що Суруксут з колонії утік?

— Утік?

— Сьогодні прийшов додому, але його зловили й повезли назад.

— Тепер може пропасти.

— Справді?

— Так. Розумієте, колонія ізольована. Крім обслуги, туди нікого не пускають. Вище начальство ніколи й не заглядає, а козаки прекрасно розуміють Гіммера і вміють йому догоджати.

— Завтра піду до справника.

— Не будьте, Павле, наївним. Кочаровський не має влади над Гіммером і сам побоюється цього спрута.

— В канцелярію губернатора пошлю листа. Зажадаю спеціальної комісії, яка б приїхала й розібралася.

— Багато разів уже писали в Якутськ, але все те не допомогло.

— Треба звертатися до преси.

— Це справа інша. Та що з того вийде, ще не відомо, а Суруксутове життя в небезпеці.

— У вас знайдеться папір?

— Певно.

— Давайте зараз і напишемо.

Грабовський підвівся, ступив до столу, але відчув гострий біль у серці, схопився за груди й знову присів на канапу.

* * *

Додому прийшов перед світанком. Ледве плентав, часто спинявся і, притулившись до паркана, довго віддихувався. А переступивши поріг своєї господи, зразу впав на ліжку, не маючи сил навіть розпалити в печі, зогріті вихололу хату.

Тільки тепер почав пригадувати вчорашній день, але не міг все вловити. Думки лізли повільно й ліниво. Ольжина розповідь, сльози. Раптовий біль у серці. Ніжні жіночі руки на грудях. Вони ще й зараз ніби пестять його і звабливо пахнуть...

Під полудень прибіг Байбал і злякався, побачивши Павла в тяжкому стані. Зразу затопив у хаті, напоїв недужого чаєм, нагодував обідом, переданим Балбаарою.

Так пролежав Грабовський цілий тиждень. Уся Дабиитова родина впадала біля нього. Байбал — уночі, а Балбаара з донькою — вдень. Один раз навіть Дабиит приходив, спираючись на палицю.

Чорноока Аанис цілими днями висиджувала на стільчику коло його ліжка, читаючи буквар та терпеливо ждучи, коли дядькові Павлу полегшає і він розповість їй дивовижну казку про той край, де ростуть солодкі-пресолодкі суниці, черешні, вишні, сливи, груші, яблука й кавуни. Слухати ту казку дуже приємно. Дядько Павло обіцяє: як Аанис стане більшою, а тойон дозволить йому виїхати на Україну, то він візьме її з собою. Тоді вона вже наїсться тих ласощів досхочу...

Іноді приходила Ольга. Але з нею майже не розмовляв. Вона завжди поспішала. Огляне його, дасть ліки і поривається додому — Кость Семенович, їдучи з Мархіно, серйозно застудився, теж хворіє і потребує допомоги. Та й йому важко було говорити, бо почував себе якось ніяково.

Власне, й балакати не хотілось. Коли поралася біля нього, він крадькома дивився на її хвилясті коси, високе біле чоло, оксамитові брови, а найбільше на пальці — довгі й моторні, як у музикантів. Дивився і жадібно вдихав їх неповторний запах. Без неї знову снував думки — звихрені, непевні, п'янки.

Розмовляючи, не згадували ні про лепрозорій, ні про Гіммера, ні навіть про статтю, що збиралися разом писати.

Якось він спробував заговорити про все те, але вона затулила йому рот рукою.

— Не треба. Потім. Видужуйте.

Сьогодні нарешті підвівся. Ранком, як тільки Байбал пішов додому, зразу сів за стіл. Статтю про Гіммерові вчинки закінчив аж перед обідом. Поставивши останню крапку, випростався і полегшено зітхнув.

Як завжди, без стуку зайшов Ромась. Вибачився, що давно не був у нього — все гасає по наслегах, переписує, інструктує.

Прочитавши статтю, захоплено вигукнув:

— Добре, Павле! Гостро, гаряче, а головне — вірно й справедливо! Пора. Я про ті чорні Гіммерові справи чував немало навіть у далеких наслегах. Люди скрізь ремствують на лепрозорій.

— Чув? А чому ж мовчав? Чого приймав того нахабу в себе дома? Знай, коли й далі прийматимеш, — я тобі більше не друг і не товариш.

Так, Михайло чував навіть гидкіше, ніж тут написано, Але не знав, чи то було правдою. Павлові про те не казав, бо знав, що Грабовському вистачає й своїх клопотів. А що Гіммер в'язнув до Гаврилової — про те таки не відав. Словом, статтю треба посилати. Але куди?

— У Тобольськ. До Віктора Костюріна. Той, якщо зможе, надрукує.

25

Повернувшись з пошти, Грабовський застав дома, крім Дабиита, який залишався в хаті, майже всіх вілюйських засланців.

Були до краю збуджені й стривожені. Говорили голосно, обурювалися, а Михайло Ромась, розмахуючи руками, гукав на все горло:

— Голову йому одрубати треба!

Коли трохи вгамувалися, розповіла Ольга. Сьогодні вранці викликав її до себе Кочаровський і допитував, які зв'язки підтримує вона з тутешніми засланцями, зокрема з Грабовським та Дулембою. Казав, має відомості, нібито вони втрюх склали якусь протиурядову спілку і готують цілу політичну акцію. Пропонував припинити те спілкування. Він, мовляв, такого не потерпить: може заарештувати й відпроводити в Якутськ — хай там розберуться. Про Гаврилова й не згадував — значить, фотографа у доносі не названо.

Кость Семенович додав: нині післяобід він під великим секретом дізнався від писаря поліцейського управління, що доніс справникові Дмитро Гіммер.

Повідомив також Михальський: учора він чув на ярмарку між людьми, нібито Гіммер відає про статтю Грабовського проти нього і обіцяє суворо відплатити Павлові. Начальник лепрозорію також розпускає поголоску про існування серед засланців таємної політичної змови. Ту чутку, кажуть, поширює й шаман, котрий на дружній нозі з Гіммером.

До глибокої ночі точилися розмови. Усі пригадували, хто і коли приватно зустрічався з Гіммером, про що була чи могла бути балачка. З'ясувалось: Ольга, крім служби, зустрічалася з Гіммером у хворого Дабиита та на читаннях "Історії матеріалізму" Ланге в Ромася. Більше, здається, ніде й ніколи...

Ухвалу вчинили однастайно: завтра Грабовський і Дулемба, якщо їх не покличе справник, самі підуть до нього й постараються розкрити йому очі на брехню донощика. Якщо ж Кочаровський не повірить їм, вони зажадають очної ставки з наклепником, прізвища якого нібито не знають.

Окрім того, відтепер усі засланці оголосять Гіммерові обструкцію: ніхто з ним не вступає в будь-які стосунки й розмови, навіть не вітається.

Дулемба запропонував: коли розмова у справника не дасть бажаних наслідків,

треба зібратися на вечір усім, запросити Гіммера і, як прийде, влаштувати йому суд.

— Та не словесний, а кулачний, — додав Ромась.

— Тепер він, либонь, не прийде, — висловив здогадку Кассіуші.

— Ні, ні, більше таки не прийде, — ніби ствердив Дабиит. — Не прийде!

Наступного дня Дулембі і Грабовському не пощастило поговорити з справником. Вони застали його на службі, але той дуже поспішав. Казав, викликають до губернатора. А як поїхав — наче у воду впав. Минуло понад два тижні — не повертався.

Засланці стривожилися. Що все те значить? Може, Кочаровський там, у Якутську, займається доносом, може, саме його й повіз, збрехавши про виклик. З дня на день, з години на годину сподівалися "гостей" з обласного поліцейського управління. Уже чекали трусу: все, що могло викликати підозру, позаховували або й знищили. Деякі книжки та папери Грабовського перекочували з вартівні в Дабиитову садибу і були сховані в копиці сіна.

Грабовський бідкався. Як, звідкіля Гіммер вивідав про статтю? Невже поштмейстер розклеював конверта, читав написане і розповів Гіммерові? Цікаво. Але важливіше інше: чому мовчить Віктор Костюрін, чому не публікує статтю про порядки в лепрозорії? Невже щось сталося з "Сибирским листком"?

Цю останню загадку нарешті розвіяв лист, що вчора прийшов від Костюріна.

Так, сталося: в "Листка" ускладнення з цензурою, тому він зараз не може виступити з статтею політичного засланця — цензура не пустить. Віктор Федорович повідомив, що допис про Гіммера він одіслав у тижневик "Неделя", а чи надрукують його, не відає.

Ще болісніше, ніж Грабовський, переживав Гаврилов. Він понад тиждень валявся в ліжку, змарнів, зсохся. Навіть поривався їхати до губернатора зі скаргою на Гіммера, хотів просити, щоб його дружину повернули в лепрозорій, а кривдника й наклепника покарали. Але товариші відраджували: їхати зараз не варто, треба почекати Кочаровського — коли справник офіційно повідомить прізвище донощика, тоді й скарга буде вагомішою.

Михайло Ромась і в наслідки та управи не їхав. Ходив хмарою грозовою. Потирав руки, чекаючи, щоб справник не оголосив прізвище донощика: можна буде влаштувати кулачний суд Гіммерові, остаточно звести з ним рахунки.

А Дабиит мовчав, сердячись на свою праву ногу, яка все ще поболювала й змушувала його спиратися на палицю. Тепер рідко заходив до Грабовського, а коли й навідувався, то сидів мовчки, думаючи про щось своє.

Нарешті приїхав з Якутська Кочаровський. Але ні Ольгу, ні Грабовського, ні Дулембу до себе не викликав. Павло Арсенович та Генрик Адамович пішли до нього самі. Він вислухав їх, сказав, що донос про їхнє спілкування справді є. Навіть переказав зміст, а донощика не назвав. Цього вони, власне, й не чекали, плекаючи надію вчинити суд.

Старанно готували збори, а Ромась вів перемови з керівником лепрозорію,

заманюючи його в товариство. У призначений вечір зібралися до Кассіуші. Та суд не відбувся. Михальський, який останнім прибув на зібрання, повідомив: йдучи сюди, він стрів підводу окружного поліцейського управління, котра везла напівживого Гіммера. Фурмани казали, що знайшли лікаря за містечком. Хтось, видно, почастував. Може, й не оклигає, бо голова провалена, а хребет переламаний.

— Шкода-а, — пожалкував Ромась. — Значить, суд переноситься.

— Може, й назовсім.

— Якщо не оклигає.

Прийшовши додому, Грабовський застав у хаті Дабиита. І здивувався: той був веселий, говіркий, ходив без палиці. Тільки коли почув про Гіммера, враз змовк і спохмурнів. Довго сидів ніби опечалений тим, що сталося.

— Невже видужає? — запитав, прощаючись з хазяїном, але відповіді не ждав.

Гіммер хворів уперто. Ніби важився чоловік, що йому вигідніше: чи остаточно податися на той світ, а чи звестися на ноги й ще топтати ряст, доки дозволить доля? Знайшовши непритомним, його одвезли в лепрозорій і поклали в окрему палату.

Спершу лікарі і фельдшери колонії рішуче відмовлялися доглядати свого начальника. Довелося навіть втрутитися Кочаровському.

З лепрозорію в містечко щодня приходили вісті. Засланцям їх приносила Ольга, яку одразу ж після нападу на Гіммера було викликано в колонію і запропоновано повернутися на свою посаду. Ті вісті були мінливі й видавалися майже неймовірними: смерть то навідала на Гіммера, то одступала. Якось навіть пройшла чутка, що начальник колонії віддав богові душу, а на другий день уже гомоніли, що він зовсім видужав, завтра чи післязавтра заявиться і перстом вкаже на свого напасника.

Всі ті суперечливі й непевні звістки сприймалися засланцями по-різному. Гаврилови сподівалися помсти, якщо Гіммер виживе. Ромася найбільше непокоїв майбутній суд. Грабовський ждав число "Недели" з своєю статтею. Михальський та Кассіуші, ці нерозлучні книжники, ходили насторожені, переймаючись Ромасевим мстивим настроєм.

Найближче брав до серця чутки Дабиит. При звістці про погіршення Гіммерового здоров'я він бадьорішав, а коли говорили, що воно поліпшується, — супив брови і тяжко зітхав. Мисливець намагався приховати свій стан, але спостережливе Павлове око легко вловлювало все те.

Лиховісне текли дні й ночі також у Кочаровського. Ще б пак: у самому серці його величезного округу такий неприємний, прямо-таки ганебний випадок. Ну, хай би то трапилося в якомусь сусідньому окрузі, в Якутську, Іркутську чи й у столиці імперії. Хай би навіть царський трон завалився.

До всього того йому, вілюйському справникові, жодного діла нема. А це ж скоїлося в нього. Та ще з ким — керівником колонії прокажених, лікарем, який має підтримку в губернаторській канцелярії. До того ж одразу після доносу на політичних.

Хто винуватий, хто скалічив Гіммера? Ясно — політичні. Вони, вони — і більше

ніхто. Але викликати їх до себе в управління ніяк не випадає: жодних доказів проти них нема.

Звідкіля б могли знати про донощика? Пред'явиш звинувачення, почнеш допитувати — зразу ж догадаються, що борониш свого лакузу. Ні, викликати політичних не можна.

Крім того, Гіммера міг пригостити хтось із обслуги лепрозорію або навіть з хворих.

Майже тиждень просидів Кочаровський у колонії.

Говорив з лікарями, фельдшерами, допитував козаків, хворих, та нічого не виявив. Городові притягнули до справника декого з мешканців міста, але й те намарне.

Так минуло три місяці. Уже й запахло провесінню: хуги втихли, сніги драглили, дерева сумно хитали голим віттям і опівдні плакали прозорими слізьми. Ночами тріщала крига на Вілюї, краючи цвинтарну тишу тюрми. Сонце бралось на небосхил все вище та вище, золотаві багнети пронизували понуру тайгу.

Знову прийшла звістка, і цього разу певна: Гіммер таки видужує, а для поправки його повезли в Якутськ. Захвилювалися Гаврилови: будучи в Якутську, де має міцну руку, начальник лепрозорію напаскудить їм. Друзі порадили Костю Семеновичу: сам їдь у Якутськ зі скаргою про переслідування дружини, бийся до кінця, а ми надішлемо колективний протест.

Гаврилов послухався.

* * *

Цього разу Михайло Ромась був більше збуджений, ніж завжди.

Ще здалеку, побачивши Грабовського, махнув йому рукою і побіг назустріч.

— Здоров був, — схопив за обидві руки. — Ти знову хмарний та смутний? А дивися ж — весна навколо! Хай вона й не українська, не така гомінка, а все ж — весна. Знову над чимось марикуєш? Вірші, еге?

— Так. Знаєш, Михайле, здається, буде нова збірка.

Михайло регоче:

— Не мала баба клопоту та й купила порося. Отак, Павле, і в тебе. Вірші, вірші, статті. Вони, ясно, також потрібні, хай читають люди. Але ще потрібніше щось конкретне, практичне. Розумієш? Служити людям! Взяти хоча б Володимира Короленка, про якого ходять легенди по всій Якутії. Навчав чоловік людей обробляти землю, вирощувати городину. Звісно, все це, з першого погляду, дрібне, майже нікчемне, але необхідне, особливо тут, де господарська культура, якщо вона тут є взагалі...

— А як з твоїм переписом? — питає Грабовський.

— Нічого, посувається потроху. Закінчую. Та є нове діло...

Михайло Ромась, знаючи наближення того кінця, почав було нудитися: за що ж тепер корисне взятися?

І, здається, натрапив. Прочувши, що незабаром збираються відкрити у Вілюйську метеорологічну станцію, він уже ходив до Кочаровського. Чутка ствердилась — станцію будуватимуть. Кому ж нею орудувати, як не йому, Михайлові? Хто тут краще обізнаний

з метеорологією і технікою, ніж він? Кочаровський згодився доручити це йому.

Павло не намилюється своїм другом. Скільки сили й завзяття в нього! Який він до всього практичного вдатний. Коли б ту силу й енергію йому, Павлові.

У Павла справи також посувалися — збірка віршів, про яку казав Ромасеві, таки складалася. Повільно, але визрівала. Уже й заголовок її окреслився — "З півночі". От би справді сказати людям слово про цей суворий край, про тутешнє життя.

Ех, життя, життя! Куди пливеш ти, де русло твоє, яке майбуття в тебе?

Перо шарудить, нашіптуючи весняні мотиви:

Зійшли сніги, шумить вода,

Весною повіва;

Земля квіточки викида,

Бує травка молода,

Все мертве ожива.

Веселе сонечко блистить,

Проміння щедро ллє;

Гайок привітно шелестить,

Неначе кличе пригостить;

Струмочок виграє.

Сіяють золотом небеса,

Витьохкують пташки...

А груди думонька стиска;

Ховає зверхня ця краса

Смердючі болячки

Поклавши ручку на стіл, виходить з хатини. Довго стоїть за порогом, оглядаючи тайгу, що тулиться до берега Вілюя. Непривітна зараз вона, якась злиденна й насуплена, аж смутком повіває, наче після пожежі.

То ж там, на Україні, зараз уже одцвіли сади, поля ряхтять квітами, люди майструють, нагострюють сапи, коси. А тут тільки-тільки розворушується земля. Та й повільно ж, мов тюрма. А для чого в цьому краї тюрми? Достатньо запроторити людину сюди — і вона вже в тюрмі, хоч і незамкнутій.

Добре колись казав Микола Ожигов — як звідсіля втечеш? І куди? Взимку замерзнеш серед снігів, а влітку — пропадеш у хащах та болотах. І влітку і взимку — хижа й голодна звірина. Страшний край.

А люди як люди — і там і тут. Їхні радощі й болі, думи й праця. І мрії про щастя. Дабиит ловить звіра. Байбал прагне подолати одвічну мерзлоту, одігнати тайгу, здобути людям родючу землю. Балбаара збирає насіння всілякої городини. А он десь, зовсім поблизу, наче за стіною, чути, як і в Охтирці чи Харкові, дружний перестук сокир, молотків, повискування пилки.

Він добре знає, звідки все те долинає — з будівництва купців Розторгуєвих, де Байбал і Дулемба заробляють нужденні копійки.

Вони, купці, квапляться, хочуть ще в цьому році розгорнути промисел. Риба, м'ясо, хутро. Готуй свої руки, Дабиите. Ніколи вже не розігнеться твоя натруджена спина, Байбале...

Грабовський уже не раз ходив на будівництво Розторгуєвих. Придивлявся, як споруджуються будинки.

Він знає багатьох з тих, що тут працюють, — і росіяни, і чукчі, й українці, і ескімоси, а найбільше — якути. Учора був свідком нещасного випадку: коли висаджували на стіну масивну балку, вона зірвалася і чотирьох теслярів покалічила, а Киргиелей наклав головою.

Учора ж таки поховали сердегу. Просто запорпали в землю — та й усе. Просили люди Розторгуєва змилуватися на похорон, але дука відмігся: сам, каже, винуватий, роботу мені затримав.

Книга четверта

БІЛЬ У СЕРЦІ

Броджу, тиняюсь, мов потороча,

Тужу день божий — ввечері, вранці...

Чи ж приголубить душа жіноча

Хоч на хвилинку, хоч наостанці?

Стою, питаю... Нема ні гуку...

Мутиться розум, слабіють сили ..

П. Грабовський

1

Уже понад тиждень минуло після від'їзду Гаврилова в Якутськ. Тоді, як удвох ішли з берега, випровадивши Костя Семеновича, Ольга просила не цуратися їхньої господи, навідуватися.

Він обіцяв, та свої обіцянки не виконав. Чи не нагнівалася, чи не зобидилася? Можливо. Бо ж сама не заходить до нього. І якщо нагнівалася, то справедливо: скільки сил оддала, рятуючи його від різних недуг, і нічого за ті послуги не бере. З його боку вийшло таки нечемно, негарно і нелюдяне.

Але хіба він не відвідує тому, що не хоче, зневажає? Ні, ні! Відчуває і добре розуміє: як піде, то не вгамує свого серця. Воно здолає і його, і її. Так, так, — здолає.

А чи має він моральне право кохати Ольгу? Надійка була вільна, як птах, ця ж заміжня, з родинними обов'язками, хворим чоловіком. Ні, не має права. До того ж йому ще не відомо, чи кохає вона його.

Тому не ходив усі ці дні до Гаврилових. Не хотів також людського поговору. Сподівався, серце охолоне, вгамується. А воно...

Учора побачив Ольгу з вікна козачої школи, коли проходила вулицею, і знову весь спалахнув. Довго після того блукав по місту. Хотілось зустріти її, і боявся. Навіть придумував собі різні ситуації несподіваної зустрічі, їй загрожувала небезпека, він рятував її...

Прийшов додому за північ. У сінях знайшов записку. Прочитав уже в хаті, при

свічці: "Хотіли бачити Вас, та, на жаль, не застали. Чого цураєтесь? Є новини".

Підпису не було, але пізнав Ольжину руку.

Лаяв себе, відшукуючи в пам'яті найдошкульніші слова. І чого понесло його до тієї школи? Мав надію зустрітися з учителем, котрий обіцяв підшукати йому учнів. Це міг зробити й іншим часом. Та й то — хіба ж знав, що вона саме тоді йтиме? Приходила. "Чого цураєтесь?" Цураєтесь. Боже святий, боже правий! Цуратися святині? Де це було, коли, в кого? А що там за новини? І хто разом з нею міг бути? Ромась? Дулемба? Чоловік? Останнє найімовірніше — чого ж би писала від чийогось імені. Значить, новини привіз Кость Семенович. Які вони?

Не заспокоївся до самого ранку. Безліч разів перечитував ті кілька слів, виведених милою рукою. Уже й напам'ять вивчив їх, звільна повторював, як молитву, а все ж у папір заглядав. Кожне слово з того рожевого паперу дихало на нього святешно й загадково. Вдивлявся у них, наче в чари. І думав. Рано-вранці він таки піде до Гаврилових. Не піде — побіжить. Саме вранці. Щоб побалакати з Костем Семеновичем і не стрітися з Ольгою, яка буде в колонії. Так. Тільки так.

Та ранком, і сам не розумів чому, але снувався по хаті, як замовлений. Перегортав старі часописи, переглядав якісь нотатки, в котрих нічого цікавого не знаходив. Уже почав ловити себе на мислі, що навмисно зволікає свій прихід до Гаврилових. Відчував, чому саме так робив, — Ольги ж зараз дома не було, — але побороти себе не міг.

І раптом сама Ольга ластівкою майнула під вікном. Навіть не повірив тому. Та як не повірити, коли ось вона вже переступила поріг. Свіжа й радісна, коси живим сріблом ворухаться на плечах, а щоки аж пашать райдужними рум'янцями. Видно, бачить його спантеличеність і сама починає розповідати. А далі — дивна розмова.

Так, так, учора вона приходила разом з Костем, перед від'їздом чоловіка.

Куди поїхав?

У Якутськ.

Як там поживає Гіммер?

Видужав ніби, але звідти вирушив не до Вілюйська, а в Ташкент. Чи тимчасово, чи назавсім — невідомо. Це розповідав Костеві Серж. Казав булькач, Гіммер почуває себе скривдженим. Лікар немовби ніяких лихих замірів супроти Ольги не мав, усе те вона сама вигадала; сподіваючись прославитися серед політичних засланих. Він, Гіммер, і зараз не має лихого серця на неї. А от Серж за свого друга відплатить. Не Ользі, ні, комусь іншому, то ще буде видно, але відплатить.

Чого ж Кость Семенович удруге поїхав до Якутська?

Є надія, що губернатор дозволить нам повернутися в Якутськ. Ото й подався за тим дозволом. Там підшукуватиме й роботу. А Павло таки нехороший. Ну, чому за всі ці дні й разу не заглянув у хату? Загордився? І сьогодні не збирався? Спасибі. Ну, хай йому не до вподоби її товариство, хай.

Не до вподоби?

Виходить так. Міг би не вечорничити, не досвіткувати в неї, а лише прийти, привітатися, сказати слово-два і піти. Та він же й цього не зробив. А коли б вона за цей

час померла? Йому однаково?

Однаково... Ольга ніби глумиться над ним, навмисно смикає його нерви, давно й так уже розсмикані. І що ти їй на це відповіси? Скажеш правду? Ні, ні, такого не буде. Не буде!

Павло, як хлопчисько, кидає сякі-такі слова, а більше відмовчується. Не знає, де й очі свої подіти.

А їй хоч би що. Ходить по хаті грайлива, збуджена, з якимось глузливим настроєм. Що це Павло малює?

Вона підходить до столу, переглядає купу списаних паперів, на деяких спиняється, перечитує.

О, він творить, віршує! Значить, "не згинайсь, угамуй своє горе"? Добре. Ну, коли вже так його приворожила муза і не одпускає від себе, то Ольга не буде змагатися з тією богинею, не кликатиме його до себе, не відбиратиме дорогого часу. Хай собі пише, хай творить, бо все те потрібне людям. Може, і їй колись присвятить кілька рядочків. Хороших, щирих, дружніх. Еге ж?

Що ти їй скажеш? Та він для неї ладен прихилити небо, дістати найдальшу зірку, обійняти тайгу!.. Чи напише? Уже написав. І не кілька рядків, а десятки віршів, найдорожчих, наймиліших. Хай вони не всі присвячені їй, але народилися в його серці не без неї. Коли він пише, то це вона, Ольга, водить його рукою, мережить мрії. Чи розповість їй коли-небудь про все те, чи звірить святу таємницю? Ні, мабуть, ніколи. Не може звірити, не має права.

Ніколи.

Гай-гай. Легше носити розпечений шворінь у грудях, ніж цю таємницю-муку.

Ользі весело. Вона вся так і сяє радістю, мов весняне небо. Чітко окреслені, наче вирізьблені, жіночі форми та принади, тривожна хвиля шовку на високих грудях, палкі очі-блискавки і десь глибоко-глибоко затаєне в зіницях тужливе шумовиння...

Завтра свято. Неділя. Вона таки одірве його від роботи. І нема чого супити брови. Йому треба спочити, погрітися на сонці. Човен уже замовлено. Вони будуть лише удвох. Попливуть далеко-далеко за течією Вілюя. Скупаються, половлять рибу. Він читатиме їй свої вірші, а вона слухатиме так уважно, як ще ніколи і нікого не слухала.

Прогулянка по Вілюю зараз зринає в його уяві, як знадлива казка.

Берестовий човник, легесенький, наче висušена тріска, мірно похитується на хвилях, що односять його вниз течією.

Вона у квітчастому шовковому платті, на якому змішалися пелюстки червоних троянд і кетяги бузку. Сидить на тупому носі човника, розповідає про своє безтурботне дитинство, іскристо сміється. Іноді нагинається, захоплює рукою холодну воду і бризкає на нього.

Він — босий, без сорочки, з розвихреним чубом. Підставив худі плечі лагідному сонцю і слухає її, кермуючи веслом.

Берег порожній і чистий, аж світиться.

Купались довго. Плавали. Потім лежали на гарячому піску.

Її чорні коси, підсихаючи, врунилися над високим білим чолом, а в очах коливалася промениста заграва Чи від зваб її молодого, налитого буйними силами тіла, яке вперше отак бачив, чи від тієї палахкотливої заграви, Павло почував, що й сам палає. Вдовольняючи її прохання, розповідав про своє минуле життя, та робив це якимось ніби підсвідоме, не чуючи власного голосу.

Коли розповів про дружбу з Надією Сигидою і прочитав деякі вірші, Ольга вперше за весь день засмутилася. Схиливши голову на руки, лежала мовчки і важко дихала.

— Ти її дуже любив? — спитала перегадом.

Він мовчав.

— І зараз кохаєш?

Він не відповідав, але вона бачила відповідь на обличчі.

Враз підвелася на коліна, обгорнула його шию руками і поцілувала в губи. Спершу він навіть не збагнув, що сталося, і розгублено закліпав очима.

— Вибачай, — сказала, витираючи сльози, які бриніли на її довгих віях. — Це за неї і за тебе, за вас обох, за те, що ви такі...

Як повертались до міста, куди поділа човен, де розпрощались, Павло всього того не пам'ятає.

Прийшовши в свою хатину, якийсь час сидів за столом нічого не бачачи. Потім упав на ліжку і так пролежав з відкритими очима до ранку. А вранці взявся писати листа Франкові. Не підвівся з-за столу аж до темної ночі. Не думав про стиль, красу й смислову наповненість слова. Писав мішма — і віршами, і прозою — так, як напливали самі думки, як лягали на папір. А коли закінчив і перечитав, стало соромно. І перед самим собою, і перед світом. Що подумає Франко, прочитавши всю цю душевну зливу?

* * *

Як не відмагалися, а Дабиит після исиаху таки забрав їх додому.

— Коли б не пішли, — казав дорогою, — то ж була б найбільша зневага й образа. Ви ж мене врятували, ви...

Юрта, дбайливо прибрана, посміхалася. На підлозі — гарно вичинені шкури звірів. У кутку, майже під самою стелею, — гіллясті оленячі роги, пов'язані барвистими стрічками. Обабіч них — велике коняче копито і кошлатий загривок. На стінах — різні іграшки з білої кістки. Всієї цієї мудрої краси хазяї раніш, либонь, і не виказували.

— Спасибі, що прийшли, — хвилюється Балбаара, заставляючи стіл мисками й глечиками. — А я виглядала, виглядала, чому ж це вони, думаю, баряться?

— Павлові, жінко, давай зразу п'ять чоронів кумису, — жартує Дабиит. — Щоб знав, як відмовлятися. Ольга Василівна ще сяк-так, а він уперся, хоч налигачем тягни. І що там цікавого побачив на тому исиаху? Як і торік, і позаторік...

— Не зовсім так, — заперечує Байбал. — Торік правував Мичар, а нині — люди тільки згадували його полохливу душу, яка вже витає серед небожителів. Цього разу замість олонхо розповідалася казка про дуку Бойтилу та барахсана Бордо. Мені, Павле, син Бордо, Берт-Ер, більше подобається, ніж Нюргун.

— І Нюргун дуже привабливий.

— Еге ж, привабливий, та всі його діла схожі на байку. Визволив дівчину, лицаря. А Берт-Ер після смерті братів і батька не тільки розправився з Бойтилою, а й повів за собою рабів.

— Досить вам про те, — просить Балбаара. — Сідайте до столу.

Господиня славно подбала про свято. На столі — і оленина, й конина, і яловичина, і ведмежати́на, і заболонна каша, і саламаат та ще й рожеві лілії, солодкі на смак. Навіть смажені гриби.

Їх, тих грибів, Байбал позавчора назбирав у лісі для Павла й Ольги. Насміявся тоді Грабовський досхочу, бо в кошику старого впереміш з їстівними грибами були й отруйні. Це Павла не дивувало: вілюйчани майже не вживають грибів, а тому не знаються на них.

Коли вже кінчали обідати, в юрту зайшла Аанис, тягнучи за руку, наче свого однолітка, Дулембу.

— Отак його, так, — радів Байбал. — Волочи ледацюгу. — І вже до Дулемби: — Що ж це ти, Гене, баришся?

— Та ми он з нею, — гладить Генрик Адамович чорні косенята дівчинки, — балакали, читали.

— Добре, що прийшов. А ти, онуко, дивись мені. Завжди така слухняна, а цього разу підвела діда.

Аанис ображено похнюпилась, але вже за мить підстрибнула до Грабовського лисичкою.

— Дядьку Павле, — защебетала. — А я таки вивчила <Мороз, Красный нос", ага!

— До кінця?

--- Весь

— Знає, знає, — докинув Дулемба. — Мені розказувала.

— І ще щось знаю, — похвалилася дівчинка.

— Що?

— Не скажу.

— Ні, треба сказати, — заохочує Генрик Адамович, змовницьки підморгуючи. — Тільки стань посередині юрти.

Аанис склала на животі руки і голосно почала:

Ну, прокидайтеся, діти.

Ранок — до книжки пора!

Сонечко всіло залити

Все посереду двора!

Швидше вдягайтесь до школи!

Кращі прогаєте дні, —

Пізно вертати, — ніколи

Їх не повернете, ні!

— Молодець, — похвалила дівчинку Ольга. — Це тебе дядько Павло навчив?

— Ні, — відповів Грабовський. — Я взагалі своїх віршів їй ніколи не читав.

— Це дід Ген, — вставила Аанис. — Сьогодні вранці дав мені книжечку, таку маленьку й гарну, а я вже потім сама вивчила.

— Он які — дивується Балбаара. — Уже й Павла Арсеновича знає.

— Добре, онуко, — радіє Байбал, втираючи долонею щасливі сльози на очах. — Вчися. Може, колись розберешся з тим озером.

— О, дід знову за своє.

— А ти, сину, не смійся. Думаєш, не розбереться, як виросте? Ого, ще й як розбереться, побачиш.

...Йшли від Дабиита удвох, радісні й безтурботні, побравшись, мов діти, за руки. Зараз він зовсім забув те, про що недавно писав Франкові. І душевні муки, і сумніви, і гризота сумління — все кудись раптом зникло, наче ніколи й не було.

Спинились біля воріт. Не розмовляли. Тільки дивилися одне на одного, немовби вперше зустрілись. Він і незчувся, як пригорнув її.

2

Минулого разу казала, прийде в суботу, а прийшла — завчасу. Була збентежена. В очах коливався тяжкий смуток. В правій руці тримала конверта, протаврованого чорним штемпелем.

— Кость написав, що дозвіл на переїзд до Якутська дали. Звелів поволі готуватися в дорогу.

І змовкла.

Грабовський сидів, наче вражений громом.

Кінець. Він певно знає: життя без неї буде для нього порожнім і злиденним. Якби ж довелося боротись просто проти суперника-коханця, якби навіть треба було величезними зусиллями завойовувати її любов — все те не лякало б, а тут... Адже Кость не лише приятель і порядна людина...

Ольга, мабуть, вгадувала його сумні думки. Вона підійшла, сіла на стілець поряд. Взяла його обидві руки, зовсім розслаблені, і запитала:

— Як же, Павле, далі?

Він здригнувся.

— Ти про що?

— Що мені тепер робити?

— Готуватися, їхати, — відповів, немовби мечем рубонув по власному тілу. Здавалося, навіть біль відчув.

— А ти ж як залишишся?

— Я?

— Тобі ж завжди потрібна дружня рука, лікарська — особливо.

— Не знаю, — журно хитнув головою. — Нічого не знаю. Ясно лиш те, що без тебе, Олю, каратимусь.

— І я без тебе, — схилилась до нього. — Я й не уявляю собі, як через кілька днів не буду бачити тебе.

— А як же з Костем?

Порівнював вірші "Проліска" з тими, що тепер лежали на столі, і в грудях бриніло якесь дивне й самому незрозуміле почуття. Часу, здається, минуло небагато, а зміни й самому впадають в око.

Змінився голос, спів. Не ті мотиви. Не той настрій. Не такий тембр. Замість життєствердного мажору часто прохоплюється болісний мінор.

Не те, не те, що було раніш. Не те, що треба громаді. Все це — твоє власне, суто приватне, особисте. Кому воно потрібне? Яку струну зачепить у серці читача? Чому доброму навчить? Куди поведе? В якій життєвій нагоді придасться? Ти ж колись сам — пригадуєш? — говорив, подумки викладаючи своє кредо, що поет мусить...

Бере аркуш зі столу. Рука ледь-ледь тремтить, і папір звільна похитується. Перед очима мерехтять рядки:

На гірке життя уродився я,
Не зазнав і раз щастя змолоду;
Знудьгувалася вся душа моя
Серед вічної стужі-холоду.
На шляху моїм скрізь хрести самі
Якась іродська сила ставила,
Святу молодість підтяла в ярмі,
Мети людської нагло збавила...

Так, так — власне, особисте. А до того ж у ньому стільки скарги і розпачливого елементу, стільки жальної муки...

Ось другий аркуш, також ніби благає не чіпати його:

Куди подінусь я з нудьгою,
Куди подамся від журби,
Робак, роздавлений ногою,
Нікчемна іграшка судьби?..

І третій — сумний, сумний та невеселий і набурмосений, як пізня якутська осінь:

Не прийде надія, одурить — я знаю,
Бо то вже мій жереб такий;
Без долі вродився, без волі сконаю...

О-о, а тут уже й зовсім віє цвинтарним холодом. До самого краю, до останньої межі дійшов. Нема найменшого просвітку. Одна тобі чорна розпука клубочиться і волає:

Годі! Несила, незмога
Так безнадійно страждати.
Годі! Скінчилась дорога...

Чи було щось подібне в "Проліску"? Здається, було — "Людина єсьм...". Але ні, не таке. Не таке. Та людина, змучена слаботами, тут постає ще більш пригніченою, скаржнішою, а в її словах — нічого, крім гнітючої зневіри і темної безнадії. Робак. Так, так — робак, роздавлений ногою, не здатний ні на що.

Слаботи. А скажи по правді, кого здивуєш тими слаботами? Скільки їх на всьому широкому світі, в кожному куточку землі, в людському серці? Невже ж усі підряд будемо виказувати на оглядини громаді? Що ж тоді, пройнявшись ними, робитиме громада? Як вона боротиме повсюдне лихо, рватиме ті важкі кайдани, якими окуто її руки й ноги? Скажи, як? Не забувай про неї, громаду.

Підводиться з-за столу, снує по хаті, а запитання, гіркі й пекучі, мов отрута, клубочаться в душі, незримо розриваючи її на шматки. Чим одіб'єшся від них, чим? Хіба що...

Ех, люди добрі, люди милі, не кваптеся з осудливими доганами, з суворими виροками. Не думайте, що я плачу або жалкую, шукаю співчуття, нарікаю на долю.

Певне, мені тяжко, певне, я нарікаю. Та не на те, що не мав щастя, а що так доводиться нівечитись не одному мені, нарікаю на ті лихі обставини життя, які вбивають душу в людині і здорове тіло прирікають на дочасну загибель. Це горе найперше вражає серце. Усім нам, мученикам. Що ж тичеться мене особисто...

І сказати соромно, і думати страшно, але, здається, ще ніколи безнадія та зневіра не огортали мене таким сумом, не затьмарювали так мого зору, як нині. І кругла самотина ще не дошкуляла так...

Самотина? А вони — Генрик Адамович, Байбал, Михайло, Дабиит? Про них забув? А твої брати, сестри? А весь світ — близький і дальній? Світ працюючих з нужденним куснем хліба? А в нього не буває розпуки? Подумай. Чи, може, хочеш руки накласти на себе?

Ні, ні! Ще не розтоптана душа, не поринула остаточно в багнюку.

Геть зойки!

Геть особисте!

Угамуй — сам угамуй! — свою розпуку!

Настали серце вогнями, а не болями!

Втамуй, задуши в ньому мінорні звуки!

Служи, співець, громаді!

Хай твоя пісня будить людей на прю велику!

Он подивись на Лесю, згадай її пісні крилаті, якими не нахвалиться навіть Іван Франко. Також хвора, її теж мучать сухоти, але вона, та слабосила дівчина, живе й дихає громадськими думками й настроями, сміливо кличе: "Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Не бійся досвітньої мли —---досвітні вогні запали, коли ще зоря не заграла"

А ти? Вслухайся добре, вдумайся сам, якими ти словами заговорив, які мотиви забриніли у твоєму серці, чим клопочешся: "Сяду за діло —--- нічого не робиться, стану гадати — чомусь не гадається..."

Соромся!

Це не твоє, не для тебе воно!

Не згадуй людям про вічну млу труни, про мертвий сон могил, не додавай знесиленим журби, не добивай зневір'ям підупалих. Ти перед ними невідомі далі

розгорни. Окриль їх стягом осяйновогненним! Заклич до діла, боротьби, окриль їх ідеалами святими і разом з ними твердо йди! Поперед інших стяг новий неси!

Ти завинив перед громадою. І маєш звірити їй свою найщирішу сповідь. Скажи все, все до краплиночки, нічого не забудь і не приховай. Вона, громада, зрозуміє тебе.

Мандруючи по хаті, він і не відав того, як поволі голубішали його очі, як яснішало хмарне чоло, просвітлене новими думками й почуттями. Напившись холодної води, знову сідає за стіл, бере ручку і схиляється над чистим аркушем паперу. Сповідь ллється журно, але на душі від неї легшає.

Я пав духом на час, я заслаб в самоті,
Весь погнувся під горя вагою;
Враз померхли були ідеали святі,
Я не бачив зорі за нудьгою...
Я ридати почав, проклинати людей,
Я почав на весь світ нарікати,
Перестав одрізнять блискіт світлих ідей,
Забув звагу — братів рятувати.
Власні болі самі в моїм серці жили,
Я знікчемнів у власних недугах;
А що ближніх моїх муки гірш опрягли,
То яке мені діло до других?
Тяжко сльози лились, що у мене нема
Та й довіку не буде вже друга;
Остогидла мені до загину тюрма,
З виду темна не сходила смуга...
О, простіть мене ви, непохитні борці,
Та погляньте знов приязним зором!
Про знемогу мою, про хвилини оці
Мені навіть і згадують сором.
В грудях жвавість росте; думка кличе вперед;
Відживають колишні заміри;
Перейшов по душі дошкульний уверед;
Знов я повен надії та віри...

З

Так, так — повен надії та віри. І самому трохи дивно. Вересень уже нахмурих брови, сиплется дрібними дощами, розвішує сиві тумани, облягає землю довгими вечорами й ночами, а довколишній світ став немовби яснішим і якимсь привабливішим. Здається, й тайга одступилась від містечка. І на людських обличчях поменшали сліди скорботи. Навіть тюрма позирає менш зловісно, аніж минулої весни й літа.

Звідкіля все це? Самообман? Що він знаменує, що віщує? Невже в очах посвітлішало? Спала хвороблива полуда з них?

Можливо.

А чи пам'ять притупилася? Чи серце заспокоїлось, переживши тяжку розлуку? Почав забувати її, Ольгу?

Ні.

Ні.

Он уже понад два місяці сплигло після від'їзду Гаврилових, а вона не одступається від нього: щоночі завітчує собою його тривожні сни, навіває гадки, а цілими днями чатує звабною тінню. Іноді привиджається до того зримо, що він починає розмовляти з нею.

Ось і зараз стоїть навпроти вікна, пронизана якимсь дивовижним світлом, аж іскриться, а в очах задавлені жалі. Дивиться на нього довго, сумно і з болісним докором. Хіба витримаєш, мовчатимеш, не обізвешся до неї?

Олю!

Олю!

Друже мій вірний, друже милий. Прости, зіронько, сіромасі бездольному. Знаю, тобі важко. Та повір, і мені нелегко. Без тебе конаю, місця не знаходжу собі, ледве-ледве поборюю фізичні й душевні недуги. Ти знаєш мене, а попереду ж — тутешня зима...

Важко, але інакше зробити, доленько моя, не можна було. Не можна. Навіть не кожен негідник зважився б на таке, а ми ж люди. Вислухай мене, коли вже завітала в мою господу.

Повік не забуду тієї, чи не найважчої в моєму житті, години, коли приходив прощатися з вами. Не знаю, як ти, а я добре завважив Костеві муки. І збагнув те, чого найбільше боявся: Кость бачив, розумів або самим чуттям закоханого чоловіка вловлював наші з тобою стосунки.

Він похапки зв'язував речі, складав у валізу посуд, а в нього тремтіли руки. Крадькома поглядав то на тебе, то на мене і ще нижче схилявся над роботою, силкуючись не видавати свого горя. Що мордувало його — загроза назавжди втратити тебе? Очевидно.

Але й це велике горе не робило його безсилим, жалюгідним ревнивцем. Яке високе благородство, яка гідна подиву людяність, яка внутрішня краса відсвічувалась у всій його поведінці. Він переживав, карався не лише за себе, а й за нас. Саме так — і за нас.

Пригадай, як ти, прощаючись зі мною, не стримала сліз. В ту мить Кость зовсім розгубився. З рук випустив свій фотоапарат, що ніс на підводі, і сам заляк, приголомшений. Не забула? Таке ніколи не забувається. А коли ти витерла сльози, він узяв тебе ніжно за плечі і, дивлячись прямо в очі, сказав:

— Олю, зваж усе і остаточно виріши. Щоб потім не ремствувала на мене, на себе саму, на долю, щоб не каялась. Ще є час, подумай. Я не буду проклинати тебе.

Ти, не відповівши нічого, сіла на підводі. Я безпомилково бачив, що йому від того ненабагато полегшало. Він підійшов до мене і запитав:

— А ви ж, Павле, як? Залишаєтесь одні? Витримаєте? Не зігнетесь?

Я спромігся лише головою кивнути, бо на більше не вистачило сил. Він зрозумів мене: гаряче потиснув руку, по-братньому обняв. От який Кость у тебе, в нас.

Минулої ночі, Олю, ти мені так страшно наснилась, що я прокинувся, весь облитий холодним потом, і вже до ранку не заснув. Бачив тебе недужою, марною і заплаканою. Кость обв'язував тобі голову мокрим рушником, наливав у ложку ліки, а Гіммер стояв біля порога, лютий-прелютий і з великим ножом у руках.

Я ніколи не вірив і зараз не вірю ні в віщі сни, ні в будь-які інші химери, але коли розвіялось страшне сонне видиво, то багато чого передумав. Що діється з тобою, з вами, дорогі мої? Справді недуга? Знову переслідує Гіммер? О-о, прокляття! Нічого не відаю, не знаю, і від того ще важче на серці.

Кілька разів поривався писати вам, розпитати, як маєтесь. Уже й писав, але не одсилав. То більше для самого себе, ніж для вас. Все не зважуюсь. Думка та серце змагаються, і вона часто забирає своє. Все допитує, як прокурор:

— Нащо засилати оті листи, такі смутні?

Мушу дослухатися її. Справді — нащо, для чого? Ятрить старі рани, рвати вам серця, й без того наболілі?

Ні, не треба. Не можна. Побиті морозом квіти ніколи не розцвітуть і не запахнуть...

Лиха доля спіткала нас, наше кохання:

Здибались ми ненароком

Терпіть далеку неволю...

Я був таким самотнім,

Ти ж відшукала вже долю.

Глухо скрізь, холодно, темно;

Смерть повіває могильна...

Щастя я прагнув даремно,

Ти його дати невільна.

Два-три слівця ненароком,

Дві-три усмішки коханих...

Вражений болем глибоким,

Знову б віджив я в кайданах.

Та не підхоже бурлаці

Збуджувать маріння красні...

Ми народились для праці, —

Геть же всі пориви власні!

Сонячна моя! Цих рядків тобі я ніколи не зв'язав, хоч вони зародилися в моїй душі і вилилися з неї ще весною, коли ти була тут, біля мене, коли мої і хата, і душа повнилися тобою. Не міг звирити, тримав їх у глибокій таємниці. І тепер прости, що згадав. Також поза своєю волею. Не можу не згадати, бо вони стали моєю молитвою, якої нема сил ні забути, ні бодай на мить позбутися, повністю оволоділи мною і безжально диктують свою волю. Пекельна молитва, але що подієш з нею — вона моя, моя.

Питаєш, як живу? Дивися сама. От воно, моє життя бурлацьке, все перед тобою, мов на тарілці виставлене. По вашому від'їзді небагато змінилося в ньому, особливо ж

на краще. Праця, читання, а найбільше... Ех, та й годі — хіба виміряєш, чого зараз більше в мене?

Недавно вичитав у пресі, що галицькі приятелі видали збірку моїх перекладів під назвою "З чужого поля", а я тим часом вислав їм книжечку своїх нових творів. Нарік її просто, без будь-яких поетичних прикрас — "З півночі". І присвятив тобі. Тепер іноді повертаюсь до її чернеток, що зберігаються в мене, перечитую їх, доробляю і ясно бачу: книжка — занадто вже сумовита, по самі вінця наповнена жалями й сердечними зойками.

Може, мені колись буде соромно за ті скаргні зойки та жалі, але що міг зробити, як поминути їх? Усі вони не вигадані, не награні знічев'я, всі правдиво відбили мій тодішній душевний стан. Я плакав, мучився, писавши деякі з віршів, що ввійшли до неї, і тим рятувався від тяжкої згуби. Ти знаєш мене, серденько, знаєш краще, ніж будь-хто, тобі не треба пояснювати, сама все зрозумієш.

Але навіть при тій журбі, яка панує над усім збірничком, мені здається, що він з погляду поетичної техніки є найліпшим серед усього написаного мною досі. Тому й хочеться побачити його на світі. Коли вийде та книжечка — неодмінно перешлю вам, і ти, прочитавши її, ще повніше уявиш собі, як я жив, як почував себе, і коли стрічався з тобою тут, і після вашого від'їзду.

Та, власне, й зараз ненабагато полегшало. Все нуджусь та сумую, не знаючи, куди подітись з своєю розпукою. Хочеться плакати, плакати без краю. Руки не підводяться до діла, слово не йде з уст, наче їх заціпило назавжди. На вище, ніж переклади і переспіви, поки що не спромагаюсь.

Переклади. Та й їх не дуже густо. Оце зараз перекладаю ту поему, котру ми читали разом з тобою влітку на березі Вілюя, і, уяви собі, прямо-таки впиваюся нею. Дуже терпкий, часами гіркий той напій, а я ковтаю його з якоюсь невтоленною жадобою і хмільною насолодою, хоч сам бачу, що від того не кращає, а гіршає мені. Не можу спинити себе, не можу втамувати жаги, наче забарений п'яниця в шинку. Не можу, бо ж Крукове фатальне слово "ніколи" назавжди втаврувалося в моєму мозку, проникло в найдальші закуточки душі і ворушиться там підколодним змієм.

Збираю всю снагу свою, щоб вирвати, випекти його звідтіля, але Крук — о, той безжальний, страхітливий Крук...

"Гей, прорічнику зловіщий!

Чи ти птах, чи демон віщий, —

Богом, скритим від усіх,

Вкупі з небом закликаю —

Ти скажи: в надземнім раю,

Межи ангелів святих,

Чи зустрінусь я з душею

Незабутньої Ленори,

Чи побачусь там із нею,

Що скрашає райські доли?"

Крук відрік на те: "Ніколи!" —
"Хто б не був ти: птах брехливий
А чи Демон, Дух злостивий,
Геть від мене! Геть туди, —
Проказав я, з місця вставши, —
Геть — де Пекло Ночі завше,
Не вертайсь мені сюди!
Чорніш пір'я твоя злоба,
Твоя лжа, твоє "ніколи";
З мого серця вийми дзьоба;
Щезни, лютий!" Крук поволи
Відповів на те: "Ніколи!"

Ось, сонцекрила моя, який він, той Крук, — понурий віщун смерті. І зараз бачу його на бюсті Паллади: сидить, лиховісний, вгризається залізними пазурами, хижо мружить криваве око і висотує з себе одне-єдине слово: "Ніколи!" А навколо нього все живе крижаніє. Дивитись на це, розуміти, відчувати — страшно й моторошно, бо оті пазури, отой закарлючений дзьоб, ті темні крила чомусь нагадують мені обставини нашого нерадісного буття.

Вслухайся, вслухайся: "Ніколи!" Чуєш? Але я... Ні, не піддамся йому! Всіма вогнями свого серця спалю його, розтоплю те трикляте "ніколи!". І вигукну на весь світ:

— Життя переможе!!!

Як товариші дивляться на мою роботу?

По-різному.

Михайла Ромася поезія не дуже цікавить — цей захоплений своїми практичними справами. Цілими тижнями вештається по наслідках, а як повернеться в містечко й загляне до мене, то аж захлинається, викладаючи привезені новини.

Суруксут трохи підлікувався, уже покинув лепрозорій і разом з Дабиитом готується до зимового полювання.

А Байбал та Дулемба майже щодня навідуються. Позавчора читав їм уривок з "Крука". Байбал так розчулився, що заплакав і сказав:

— Віднині круки — пекельні вороги мої.

Генрик Адамович, мовчки слухаючи, супився. Переклад похвалив, але порадив не захоплюватися Едгаром По, якого вважає романтиком-занепадником. Може, він і має рацію, можливо, я не сперечався, та все ж мушу докінчити почате...

Недавно викликав нас усіх Кочаровський і об'явив царський маніфест: замість десяти літ повної безправності мені визначили чотири роки. Бачиш, як змилювалися, хай їм найгостріша болячка між ребра за це. Казав, згодом можна буде приписатися до якої-небудь сільської громади, тобто обернутися з політичного поселенця, позбавленого всіх прав, на хлібороба з засланих — теж безправного. Ну, але як воно далі буде, мовляв сліпий, побачимо. Ох, круки, круки безсердечні.

Оце тобі, Олю, вся моя найсвятіша сповідь, мій найновіший curriculum vitae . А ти,

серденько, все мовчиш. Оченята засмучені. Чому? Гніваєшся?

Скажи хоч слово!..

* * *

Вечірній прихід Кочаровського здивував і збентежив Грабовського. Дивуватися таки було чому. Окружний справник, здавалось, зовсім не цікавився життям вілюйських засланців: у їхні мешкання ніколи не заглядав, а до себе в управління викликав лише при потребі. І раптом — сам завітав. Та ще й у такий пізній час. Яка лиха година пригнала його? Невже якийсь новий донос, і хоче вчинити обшук?

— Ого-го! — вигукнув Кочаровський, шарячи поглядом по стосах книжок на ослоні й столі. — Я й не знав, що ви розвели в себе цілу бібліотеку. Недарма ходять чутки, нібито у вас збираються люди, читають, сперечаються.

— Взимку іноді збиралися, а влітку... їм не до цього. Нема коли, хоч законом нам не заборонено збиратися.

— Не заборонено, звісно, якщо ті сходини та балачки не торкаються політики. Але зараз я до вас з іншим.

— Будьте ласкаві, — показав Грабовський на стілець. Справник подякував, скинув шапку і сів.

— Сьогодні, — продовжив, — мій помічник повернувся з Якутська і привіз новину: губернатор велить вам покинути Вілюйськ.

— Як то?

Кочаровський тільки безпорадно розвів руками.

— Куди ж перебиратися?

— На розсуд Мархінської управи.

— Знову?

— Такий наказ.

— Але ж переїхати сюди мені дозволив генерал-губернатор. Хіба Якутськ має право скасовувати веління Іркутська?

— А чому ви думаєте, що губернатор зробив це без відома генерал-губернатора? Очевидно, навпаки. Він клопотався, а генерал-губернатор дав свою згоду. А може, хтось інший доклав рук. Прошу тільки вас, Павле Арсеновичу, не подумайте, боронь боже, що я тут чимсь завинив. Зрештою, поводили ви себе благопристойно, особливого клопоту мені не завдавали, то й не маю на вас лихого серця.

— А губернатор?

— Важко сказати. Однак про дещо можна здогадуватися. Власне, я тому й зайшов до вас — зустрітися віч-на-віч поза службою. Думаю, тут орудувала рука Гіммера.

— Але ж Гіммер подався в Ташкент і немовби назовсім.

— Подався, та не назовсім. Він не хоче розлучатися з Вілюйськом, маючи в лепрозорії гарний заробіток. Спочине після недуги і повернеться назад. Правду кажучи, добра від того повернення я не чекаю. Знову почнуться скарги, доноси, втечі з колонії. Може, навіть якась комісія нарешті приїде. От і розбирайся. Набридло все це. Але заборонити йому повернутися не можу — це губернаторова канцелярія вирішує, а

ми мусимо виконувати її волю.

— Канцелярією ж не Гіммер керує.

— Так, не Гіммер, — згодився справник. — Проте... Пригадуєте, якимось ще влітку я жартома натякав, що вам, мабуть, доведеться залишити Вілюйськ. То був не випадковий жарт. До мого вуха дійшли чутки про деякі Гіммерові заходи в Якутську супроти вас. Але передати їх вам не міг — то ж були тільки чутки. Гіммер домагався, щоб вас і Гаврилових видворили з Вілюйська в різні і притому далекі наслідки. Як там далі обернулася справа, як пощастило Гавриловим потрапити в Якутськ, не відаю, а от ви мусите їхати в Мархіно.

— Коли?

— Готуйтеся. Після першого снігу й вирушите.

Кочаровський надягнув шапку і вже в сінях майже пошепки сказав:

— Зробіть мені, Павле Арсеновичу, одну послугу.

— Яку?

— Пообіцяйте, що про ці мої відвідини і нашу розмову ніхто не знатиме. Ви ж поїдете, а мені доведеться стрічатись з Гіммером.

— Обіцяю.

* * *

Несподівана новина приголомшила друзів Грабовського. По довгій і гнітючій мовчанці першим обізвався Ромась.

— Негідник! Живоріз, — лаявся він. — Дивіться, які коники викидає. Ох і лютий же я зараз на того, хто перешкодив нам звершити самосуд. Чого вихопився, наче Пилип з конопель? І сам не довів діла до кінця, і ми, можна сказати, пошилися в дурні.

Мисливець почервонів, мов рак в окропі, і мовчки чухав потилицю, низько схиливши голову.

Дулемба міркував уголос:

— Не гарячкуй, Михайле. Суд можна буде влаштувати, коли Гіммер повернеться. Ти ж сам казав...

— Казав, казав, — не вгамовувався Ромась. — Він випер Гаврилових у один бік, Грабовського — в другий, скоро, далєбі, ще когось випре. Хто ж його, гада, тоді судитиме, коли нас тут не буде?

Дабиит, глухо кашлянувши, докинув:

— Знайдуться такі. На перший раз вийшла помилка, а вдруге...

— Так, — підхопив Генрик Адамович. — Я теж думаю, що люди знайдуться. Зараз справа не в суді, а в тім, куди запроторять Павла. Це мене найбільше тривожить. Хоч би у Мархіно залишили.

— А чому в Мархіно? — здивувався Байбал. — У Бордонський наслідок треба. Там свої люди, юрта. Я також поїду з Павлом. Удвох не пропадемо.

— Егекеен, і мене візьміть у наслідок, — обізвалася Аанис. — Там гарні книжки читатиму.

— Ой дитино моя, — тяжко зітхнула Балбаара. — Скінчилося вже твоє читання,

назавжди скінчилось.

— Таки поїду. Правда, дядьку Павле?

— Я охоче взяв би тебе, коли б мама пустила.

Балбаара витерла рижком хустини затуманені сльозою очі.

— Не поїдеш ти, доню. Далина ж то яка. Та й що я робитиму без тебе? Може, Павла Арсеновича скоро знову пустять до нас. Тоді й продовжиш свою науку.

— Я доти зовсім забуду читати й писати.

До дівчинки підійшов Дулемба.

— Не журися, мала, не забудеш. У тебе гарна пам'ять. Замість дядька Павла, я вчитиму тебе. Чи ти, може, не хочеш такого старого вчителя?

— Хочу. Але хай і дядько Павло зостається.

— Якби ж то наша воля.

4

Двері причинилися, і в юрті запала густа тиша. Тепер Грабовський ще більше, ніж перед тим, відчув утому. Не спромігся навіть покласти на стілець біля ліжка книжку, з якої тільки-но диктував, — вона сама випорснула з рук на долівку. Рука безвільно впала на груди, така важenna, що й дихання забиває. І підняти її не було сили.

Так буває майже після кожного уроку. Доки учні пишуть, читають, жебонять, він ще якось тримається, збирає в собі всю снагу, аби не виказати безсилля, пекучого болю. А як тільки хлоп'ята підуть, тоді вже зовсім губить владу над собою. Не годен навіть кварту дістати, зволожити пересохлі губи. Коли дома Байбал, він допомагає, а коли нема, то Павло колодою лежить, зціпивши зуби й заплющивши очі, доки спочине і бодай трохи набереться сил.

Набереться сил. Та чи ж прибавляються ті сили? Чи міцніє тіло? Ой, ні, здається, ні. То він тільки тішить себе рожевими сподіванками, що одужує, що таки видужає. Тішить, розважається, бо так ніби легше. Насправді ж сили вичерпуються з кожним днем, і світлі надії меншають, наче священний талісман. Скільки вже часу збігло відтоді, як переїхав з Вілюйська в Бордонський наслег і зліг, а здоров'я не поліпшується.

Тричі, залишаючись сам у юрті, пробував підвестися з ліжка і написати листи, що нароїлися вже давно, та нічого не виходило. І тепер щодня пише їх подумки, бо по тих невдалих спробах недуга ще жорстокіше мстилася йому. Не допомагають ні навари пахучих трав, якими щедро напуває його Байбал, ні ведмеже сало. ні риб'ячий жир, ні тепле молоко Арамаанової корови...

Листи. Цілим натовпом юрмляться вони. Такі рясні, скорботні, що сльози навертаються на очі. І нагальні. Кожен щомиті підступається, нагадує про себе, благаючи найперше одіслати його. І треба б. Та що вдієш, як одішлеш, коли всі вони тільки в голові, в думках, не вимережані на папері.

До Миколи Ожигова, Михайла Павлика, Костя Паньківського, Івана Франка. Колись, далебі, змережаться і розлетяться в різні боки світами дальніми, несучи вісті невеселі. Колись... А поки що він лише перегортає їх у пам'яті, мов самоцвіти на долоні,

і виколисує, як мати немовлят своїх.

Думка стрічається з думкою, сперечаються, а нічого путнього не виходить. Невже назавжди зачали й перестануть існувати одразу два часописи в Галичині? Та ще й які — "Народ", "Житє і слово"! І подумати страшно. Павлик занедужав, вирішив поступитися місцем молодшому поколінню. Франко не зміг зібрати потрібне число передплатників. От тобі й маєш — галицька преса звужується. Що ж далі?

А чому "Житє і слово" розгубило читачів? Чому? Нелегко це визнавати, проте ми не страуси, щоб ховати голову під крило. Мусимо дивитися правді в очі і казати, як воно є. Передплатників розгублено, либонь, і тому, що "Житє" недостатньо цікавилось живою сучасністю, її щоденними потребами, надаючи багацько місця умершині, всіляким давнім легендам. Звісно, були й інші причини. Але хіба від того, що ми знаємо їх, легше?

Думки знову й знову повертаються до Івана Франка. Дивний чоловік. Навіть збагнути важко. І соромно перед ним за свої тілесні болі та душевну розпуку, особливо за той травневий лист, що написав йому з Вілюйська, виливши всю свою пекельну муку. Боявся, чи збагне, чи зрозуміє все те, а він, Іван Якович, не лише збагнув, на сторінках свого журналу явив ту сердечну зливу читаючому громадянству. Сам придумав назву тій зливі — "Із дневника невольника" — та ще й від себе додав кілька рядків. І яких рядків!

О, ті рядки, вони й зараз бринять у пам'яті: "Одержавши від одного земляка оцей твір — не твір, а документ важкого психічного настрою одного з молодих талановитих українців, загнаного на Сибір, ми друкуємо його з деякими пропусками. Може, шановний автор, котрого ім'я тут не підписуємо з причин легко зрозумілих, поремствує на нас за те, що друкуємо не самі вірші, а й прозу, призначену, мабуть, для приватного вжитку.

Та для нас вірші і проза в цьому творі однаково дорогі, а навіть вірші без прози подекуди не були б зрозумілі. Звертаємо на сей окрик сердечного болю і розпуки талановитого земляка увагу освіченої громади російської — не самої тільки української. Невже нема способу облегшити його важке життя хоч легальними способами, дружнім співчуттям, листами, книжками, порадою та підмогою?"

Поремствує... Друже мій великий, оборонцю безкорисливий, натхненнику щедрій! Чим передати мої найсвятіші почуття до вас, мою вдячність безмірну? Скажу вам, як старшому братові рідному. Поява мого нерозважного листа в часописі здивувала мене, бо ж я не така значна людина, щоб привертати до себе увагу. Краще, коли тебе не знають. А то можуть говорити:

— Носилися з ним, як з писаною торбою; думали, з нього що-небудь путне вийде, а воно ледащо...

Громада жалю не знає; раз спіткнувсь — довіку не забуде.

Ви турбуєтесь про полегшення мого життя, окликаєте громаду. А чи треба це робити? Добре, звісно, було б визволитися звідси, та не зовсім приємно, коли б хтось став клопотатися за мене, покладаючи якісь надії. Мені здається, я в такому разі

почував би себе завжди зв'язаним, ніби зобов'язаним, комусь підлеглим. Таке мені не кладеться ні в голову, ні в серце.

Незабаром, кажуть, буде коронація. Може, новий цар видасть маніфеста про нашого брата, засланця політичного, і мене переведуть звідси в якесь інше місце. Ех, якби-то, хоч надії також невеликі.

Радите, друже, взятися за оповідання. Спасибі. Я й сам не раз думав спробувати хисту, та тільки його, либонь, у мене й нема: оповідання вимагає рівної, щоденної западної праці, а я так нездужаю, що можу працювати лише наскоками; на довгу річ у мене не хватить ні сил, ні терпіння.

От скільки збираюсь сісти за бурсацькі спомини, та ніяк не зберусь; хочу таки незабаром почати, можна б написати чимало. Та й сибірських спогадів хватило б надовго.

Тільки я не люблю писати, як звичайно оповідання у нас пишуться. "Сонце, здіймаючись понад гаєм, виблискувало проміннями... Соловейко потьохкував у зеленому садочку про те і про се... Легесенький вітрець подмухав та ласкався до полискуючої золотом травиці... Її розкішне вбрання... Її чарівна постать... Він поклав одну ногу на другу... Він був одягнений..." Одним словом, — вся та нісенітниця, що Успенський добре виразив словами: "Анна Ивановна (чи Марья Ивановна — не тямлю) полулежала на кушетке..."

По-моєму, предметом белетристичного зображення повинен бути лише внутрішній, духовний світ людини, а також ті соціально-історичні обставини життєві, що той або інший духовний світ виробили, той або інший тип людини винесли на поверх течії світової. А всі оті: "він устав... пішов... сів... почухавсь..." — просто зайва вага, яку можна без жалю викинути.

Через те я не перекладав би прозових творів цілком, а вибирав лишень те, що безпосередньо тичеться суті, викидаючи все зайве...

Хотілося б побалакати з вами також про відгуки на мої твори, але все стримую себе, бо й так забираю у вас багато часу. Чи, може, написати самим рецензентам? Так не випадає якось, тим паче, що є намір не тільки подякувати за підтримку, а й посперечатись. Еге ж, посперечатись.

Ні, далєбі, вдамся до Костя Паньківського — він же видавав ті твори, то й має свою думку про них. От недавнєчко прочитав у "Зорі" рецензію на збірку "З півночі". Рецензія прихильна, прихильна в такій мірі, що, може, мої вірші того й не заслуговують. Справді ж бо: критик захоплюється їх, кажучи його словами, "непідробленою щирістю, художньою формою і чесним, суто громадським настроєм". Може, й забагато в цій рецензії похвали...

— Ну, як у тебе, Павле? — почув Байбалів голос і розплющив очі, згубивши нитку роздумів.

Старий, видно, давнєнько повернувся додому, бо його кожушанка вже висить на стіні, а він, роздягнутий, без шапки, стоїть посеред юрти, тримаючи в руках безвухий глечик і склянку, наповнену молоком.

— Про груди питаю. Не краще?

Він чекає відповіді, як приречений до страти — помилювання, як найсвятішої надії. Вона, та надія, тихо жевріє в його добрих очах, зовсім неприхована, і її добре бачить Грабовський. Бачить завжди, а нині — особливо. Йому шкода старого, шкода не менше ніж самого себе. І хочеться сказати щось приємне, окрилююче, не погасити тієї райдужної надії, не завдати чоловікові зайвого болю. Тому відповідає на ці запитання, що повторюються кожного дня по кільканадцять разів, бадьоро, дещо прикрашуючи свій справжній стан.

— Трохи легше.

— Слава святим духам, коли легше. Зараз ти нап'єшся гарячого молочка з маслом, може, ще покращає. Арамаанова жінка й сьогодні твердила своє: найліпше — молоко. Пообіцяла на завтра зварити якусь іншу траву. Каже, така трава, що всі недуги як рукою знімає.

Підвівшись на лікоть, Грабовський одним махом випив дві склянки. Знову приліг на подушку і задоволене зітхнув. У грудях справді ніби полегшало трохи. Здається, навіть сили в тілі прибавилось.

— Смачне молоко. Спробуйте й ви.

— Обійдуся, — байдуже махнув рукою Байбал, прикривши глечик покришкою. — Може, сими покуштуєш?

— Спасибі. Пізніше, їжте самі.

— Я встигну, а от ти... Хочу, Павле, тебе вилаяти, а все ніяк не зберуся, нема часу.

— Зараз і лайте, коли заслужив. Якраз вільна година випала.

— Випала, — посміхнувся старий. — Шуткуй собі. Таки заслужив. Арамаанові хлопці вже не прийдуть до тебе.

— Чому?

— Не прийдуть, доки не одужаєш. Так і Арамаан казав. Де ж то бачено таке: сам хворий, а до себе збирає малих обдертусів з усього наслега.

— Їх лише п'ять.

— А п'ять — мало? І навчаєш їх грамоти, можна сказати, ні за що.

— То ж барахсанські діти. Я ж не взяв Югаєвого хлопчини, хоч староста обіцяв мені чималі гроші, аби погодився вчити лише його найменшого сина.

— Ат, Югай, Югай, — одмахнувся Байбал, наче від мухи. — Того нечистий не вхопить. Свого вишкребка він уже одвіз у науку до якогось мархінського вчителя.

— Хай везе. Але ж я не можу лупити шкуру з бідаків, а їхнім дітям також треба вчитися.

— Не про гроші мовиться. За те, що не дереш шкуру з людей, вони тебе шанують. А про своє здоров'я треба дбати. Видужаєш — тоді вчи, скільки тобі захочеться, а доти жодного хлопця не пущу в юрту. Хочеш — гнівайся, а я таки постою на своєму.

5

Свого слова Байбал дотримав. Він, як жартома говорив Грабовський, без згоди на те "попечителя", самоправно влаштував зовсім непередбачені різдвяні вакації.

Наступного дня з самого ранку шпортався на подвір'ї, ніби зайнятий якимсь ділом, а таки перестрів учнів за хвірткою і сказав:

— У дядька Павла тече кров горлом. Тому й наука відкладається не знати доки. Коли хвороба минеться — сам загадаю до школи.

Довго й терпеливо чекали хлоп'ята: вчитель підвівся з ліжка лише тоді, як одшуміли талі води і забрунькували дерева. Та й після того учні не встигли намилюватися своєю школою, наслухатися тих знадливих історій та бувальщин, які для них щодня множилися в Байбаловій юрті. Незабаром розпочався збір заболоні, і хлопчики, помічники своїх батьків, потягнулися до лісу, а наслег напівспорожнів.

Грабовський теж захотів попрацювати разом з людьми, але Байбал зразу став дибки.

— Розумнішого не міг вигадати? — допитував сердито. — Нащо тобі та заболонь? Кого будеш нею частувати? І з голови викинь дурне. Сиди під юртою та грійся, щоб усі болячки з тебе за літо вийшли. Якщо хочеш купатися чи поглянути на ліс, то можна піти, а за заболонню — ні й ні.

Довелося скоритись волі хазяїна. Старий також не одривався від дому аж до середини літа, не спускав Павла й на мить з очей. Відлучився тільки на заготівлю сими, але й з озера навідувався майже щовечора, приносячи повну торбу в'яленої риби. Прийде, розвішає ту рибу на шкіряних перев'язях, якими обснowane все подвір'я, наготує вечерю і знову ладиться в дорогу, аби доспати коротку ніч на теплому піщаному березі.

Так і сьогодні. От уже порожня торба під пахвою, а довгий ялиновий костур у руці.

— Хоч би повечеряли зі мною, — просить Грабовський.

— Дома марнувати харч? — дивується, як завжди, старий. — Хіба там, на озері, нема що їсти? — І вже переводить на інше: — На річці нині був?

— Був.

— Добре. Тільки у воді не засиджуйся. Більше грійся на сонці.

— Я так і роблю.

— До Краніхфельдів завтра не збираєшся?

— Ні. Багато роботи. Піду в суботу.

— Бувай здоровий.

— Ідіть щасливо.

Але ранок зруйнував усі плани. Грабовський ще й не скінчив снідати, як принесли лист з окружного поліцейського управління. Вілюйський справник сповіщав: йому, Грабовському, дозволено приписатися до будь-якої сільської громади в межах Якутської області, коли та громада не буде заперечувати.

Повідомлення Кочаровського так схвилювало Павла, що він і не доснідав. Нашвидкуруч помив посуд, замкнув юрту і подався з наслега до Мархінського висілка. Ішов недавно скошеними луками, обминаючи копиці пахучого сіна, а в голові клубочилися ще не зовсім ясні, але райдужні думки і плани. Очевидно, такий самий дозвіл уже мають Краніхфельди, Генрик Адамович, Михайло, Микола, Софія. От якби

всім пощастило пристати до одного села, здобути паспорти і цілим гуртом майнути з Якутії. Спершу влада, мабуть, не пустить у Європейську Росію, та поки що можна пожити і в Західному Сибіру, а потім...

— Обережно! — почув оклик і підняв голову. Прямо перед ним, під копицею сіна, сидів Віктор Кра-ніхфельд, замотуючи ногу онучею.

— Чого тут розсівся?

— Перевзуваюсь, бо муляє, — посміхається Віктор. — Біда з цими поетами, та й годі. Тиняються, як привиди. Так легко й чоловіка розтолочити. Куди торочишся?

— До вас.

— Хочеш похвалитися, що нарешті станеш гречкосієм? Вітаю тебе, бурлаче, і зичу всілякого гаразду на новій життєвій ниві.

— Ви також отримали повідомлення з Вілюйська?

— Учора. Значить, ти мені, а я тобі несли однакову звістку.

— Виходить, так.

— Тоді я обертаю голоблі, і почимчикуємо до нас. Згода?

— Хай.

Краніхфельд натягнув чоботи, і рушили.

— Ну, як ти дивишся на цю царську ласку?

— Особливо нема за що дякувати, хоч поселенець має більше права, ніж політичний заслонець.

— Більше?

— Маючи паспорт, він може мандрувати по Сибіру.

— Ти в це віриш?

— Правду кажучи, не дуже, однак юридичне...

— А насправді?

— Треба, Вітю, домагатись того, щоб де-юре дорівнювалося де-факто. Це — перше. І друге. Якщо нам навіть заборонять мандрувати, то цим дозволом ми все ж можемо скористатись на краще.

— Приснилися бабці дівочі вечорниці.

— Не поспішай. Могли б ми, балаганці, приписатися до одного села? Могли б. А це вже діло: принаймні вкупі легше жити.

Краніхфельд відповів не зразу. Видно, думав.

— Загалом ідея досить спокуслива, — обізвався нарешті. — Давайте до нас.

— У Мархінський виселок?

— А чому б ні? Він не гірший за інші наследи Вілюйщини.

— Може, й не гірший, та мене більше вабить село Павловське.

— Там Олексій Макаревський живе?

— Жив. Недавно виїхав у Росію. Справа тут не в Макаревському, а в тому, щоб бути ближче до обласного центру. В Якутську багато політичних засланців, книжки, преса.

Краніхфельд, який досі був у веселому, навіть грайливому настрої, враз спохмурнів. Знову помовчав.

— Ти, Павле, маєш рацію, — сказав якось глухо, немовби вибачався. — Та, на жаль, приєднатися до твого плану ми не зможемо.

— Чому?

— Спитати легко. Ех, друже, ти, запеклий холостяк і непоправний романтик, багато чого не розумієш. Я й не дивуюсь, однак вдумайся сам, вдумайся не книжно, не з висоти політичних програм і переконань чи покликів громадських, а по-людському, стоячи обома ногами на цій грішній землі. Скільки потрачено за три роки праці, сил, здоров'я! Ми лише обжили садибу, хату, вирубали та викорчували біля двох десятин лісу під поле. І все це тепер покинути?

— Можна спродатися.

— Кому продамо? Хто його купить у цьому нещасному висілку, купить так, щоб бодай труд вернувся? Ніхто. А потім, куди поїдеш, сподіваючись дітей? Ні, ми з Евеліною остаточно вирішили хліборобити тут доти, доки не дістанемо права повернутися в Росію. Іншого виходу нема.

— Ні, є.

— У переїзді до Павловського?

— Хоча б.

— Ну що ж. Клич у Павловське Миколу, Софію, Михайла, переїздіть туди, обживайтесь, а потім гукнете нас.

— Завтра ж напишу вілюйцям та верхоянцям. Якщо ніхто з них не пристане, поїду в Павловське один.

6

Хворі ноги аж гули. Чув, як вони, попухлі в колінах, наливалися чимось важким і пекучим, немовби розтопленим оловом, а одійти від вікна не міг. Спершись ліктями на лутку, надсадно хукав у шибку, тер її пальцями, знову хукав, набираючи повні груди повітря, але крижаний накіп не танув. І це завдавало ще більшого болю. Зовсім нічого не видно. Що там діється на світі божому? Чи все догори ногами пішло, чи провалюється в безодню?

— Знову?! — донісся стривожений голос Ольги, яка нечутно зайшла в кімнату. — Чому встав?

--- Та я... — похопився Грабовський. — Я...

--- Знаю, знаю, — перебила. Говорила, наче одрубувала кожне слово і сердито жбурляла в нього.

Її лице з морозу пашіло, а на оксамитових бровах сріблилися дрібненькі краплини розталого снігу.

— Хто тобі дозволив?

— Хотів поглянути, що надворі робиться. Дослухаюсь — реве, свище, стогне за вікном, будинок аж скрипить. Олю, зрозумій...

— Розумію, все розумію, але зрозумій нарешті й ти: тобі необхідно лежати, коли хочеш видужати. Лежати, — повторила з суворим притиском.

— Доки ж лежати? — запитав з глибоким душевним надриком. — Навіть камінь не

витримає такої муки. Скільки ще валятися колодою?

— Скільки треба, стільки й можна, Павле, — в її голосі також забриніли крихкі нотки. — Лягай, прошу тебе, не муч мене.

Скоряючись її прохання, спробував зробити крок, але кволо захитався, мов лозина під рвучким вітром, зіціпив зуби і знову схилився до лутки. Замість зойку, який застиг у очах, тільки болісно кашлянув і весь позеленів.

Вона підбігла до нього.

— От бачиш, — скрушно зітхнула і припала лицем до худого плеча. — Ну чому ти такий неслухняний, Павле?

Він дихав важко й хапливо. Губи смикались, наче мимрили щось, та чути не було.

Взяла під пахви, як дитину, підвела до ліжка, поклала і вкрила верблюжою ковдрою. Збивши подушку, торкнулася рукою чола.

— О-о. в тебе жар! Ну, леж тихо.

Метнувшись у другу кімнату і за хвилину повернувшись з мокрим рушником. Обв'язавши ним хворому голову, взялася готувати ліки.

— Олю, Олюню, — заговорив тихо-тихо, випивши ліки. — Вислухай. Ти ж мені зараз найдорожча і найрідніша у всьому світі, нікого й нічого, крім тебе, не маю. Ти... словом, так далі жити я не можу. Не можу, — повторив. — Підшукай мені яку-небудь квартиру, хай маленьку, бо ж на путящу не стягнуся. Аби було де спати й працювати. Я перейду туди.

Вона знову суворо звела брови.

— Це я вже чула. І ще раз питаю — тобі в нас не подобається?

— Олю, друже мій, не кажи цього. Я не можу знайти слів, щоб передати вам свою вдячність.

— А все-таки силкуєшся втекти?

Ковдра на його грудях тривожно заколивалась.

— Хіба ж не бачу, що став для вас зайвим тягарем? Треба бути або сліпцем, або непоправним нахабою, щоб не бачити цього.

— Тобі не соромно?

— Анітрохи, бо все розумію. Доки ж ви будете тулитися в тій комірчині, тратитись на мене? У тебе ж і Кость немічний, за ним маєш наглядати, а тут ще я. Знайди мені квартиру.

— Добре, — журно хитнула головою і глибоко зітхнула. — Зроблю тобі таку послугу, коли вже так наполягаєш. Тільки більше не нагадуй про це. Але як і знайду, то відпущу тебе туди лише після повного одужання. Домовились?

— Спасибі. Може, колись забіжиш до мене, оглянеш, а я подивлюся на тебе.

— І будеш щасливий?

— Ну...

— Олю-у, — долинув з сусідньої кімнати кволий Костів голос. — Де ти? У печі казанок збіга.

— Іду, йду, — відповіла.

А сама нахилилась до Павла, палко поцілувала в чоло, ніжно погладила чуприну.

— Добре, забігатиму, оглядатиму, а тепер постарайся заснути, — і зникла за дверима.

Постарайся. Не так легко, кохана моя, зробити це навіть уночі, а вдень і поготів. Здається, тисячі багнетів уп'ялися в серце і розривають його на шматки, і воно квилить, як чайка над холодним осіннім морем. А тут ще й легені мучать — набрякли, гниють, дихати важко. Ревматизм шашелем свердлить кожну кістку.

Коли вгамуються оці пекельні тортури, коли? Та й чи вгамуються? З кожним днем певність усе меншає. Пощо марно тішити себе рожевими надіями? Хтозна, чи дотягну до літа, чи побачу ще хоч раз талі води і проліски? Може, навесні вже виросте наді мною лопух! Лопух, а над ним — чорні пазури зловісного Крука чигатимуть на світ, на сонце, на людей...

І в Бордонському наслігу було погано, а тепер ще гірше. Мабуть, далека дорога взяла своє. Так, так, вона, бо ж коли разом із Байбалом сідав на Арамаанові сани, то почував себе непогано. І на тракт вибралися благополучно, і кілька станцій поминули гарно. Лихо трапилось на останньому прогоні. Він був довгий, а дорога — грузька. Їхали поволі. Почав замерзати і зліз, щоб нагрітися. Але не ступнув і десять кроків, як враз закашлявся і з горла потекла кров. Тоді знову всадили в сани, і Арамаан погнав коней щодуху.

До Якутська дісталися вже поночі. Завернули в улусну. Там, на щастя, знайшлась вільна кімната. Тяжкою була та ніч для всіх трьох, особливо для нього — у грудях пекло, бракувало повітря, голова розпадалася. Хвилинами здавалось, не витримає, не дотягне до ранку, ось-ось назавжди обірвуться його муки. Стискував кулаки. зціплював зуби, заплющував очі, аби не стогнати, не закричати. І якось таки вижив.

Вранці Арамаан рушив додому. Грабовський радив Байбалові теж їхати, але старий від подиву й обурення аж підстрибнув:

— А тебе покинути?! Цього не буде. Ні, ні, не буде, і не говори зайвого. Піддужаєш — тоді й поїду. Не журися, я тобі не заважатиму. Та й на прожиток зароблю. Дрова людям рубатиму, воду носитиму, якось проживем.

— Я не про те.

— А коли не про те, то мовчи. Та й діло в мене тут є: хочу добратися до губернатора.

— З отим озером?

— Так, з ним.

Випровадивши Арамаана, Байбал зразу ж хотів іти на розшуки Гаврилових. Але Грабовський стримав його.

— Не кваптеся. Для чого завдавати людям зайвого клопоту: бачите ж, який я. От, може, трохи оклигаю — тоді й сповістимо, що приїхали.

Старий спершу протестував:

— Що це, Павле, з тобою? Чого ховатися від людей? Чи ми обікрали кого, чи вбили? Ну, занедужав ти... Ольга Василівна, вона...

Що мав на мислі старий, згадуючи Гаврилову, важко було здогадатися, та Грабовський твердо стояв на своєму:

— Не треба.

Після довгої розмови Байбал, здавалось, погодився. Правда, мовчки. Мовчки й клопотався біля хворого, силкуючись скоріше звести його на ноги. Рідко одривався в місто — хіба що на базар. Під кінець тижня майже врочисто оголосив:

— Уже, слава святим духам, поправляєшся. Лице порожевіло, ноги стухли, зміцніли. Можна рушати до Ольги Василівни.

Недужий тільки болісно посміхнувся. Знав, що старий перебільшує: яка там поправка? Ноги. Колоди колодами — ними й ворушити не годен під ковдрою. Навіть якісь підозрілі виразки з'явилися на них, кровоточать. Чи не лепра, бува, захотіла породичатися з ним? Ще тільки її бракувало...

Цього дня Байбал довше, ніж звичайно, затримався в місті і повернувся не сам, а разом з Гавриловими. Оглянувши недужого, Ольга жахнулась, аж потемніла на виду.

— Варвари! Жорстокі вандали ви! Вампіри! — мовила гнівно. — Обидва. Хіба можна так ставитися до свого здоров'я? О боже святий, боже милосердний. Лежить, конає, а про порятунок і не думає.

— Я ж йому казав, що ви, а він... — вставив несміливо Байбал.

— Ну, зневажаєте мене як медика, хай, — провадила далі, — могли б покликати Гусева. Той ніколи не відмовиться. І лікар тямущий. Ти поглянь, глянь, — кивнула чоловікові, показуючи Павлові ноги, що вже бралися синявою.

— Бачу, — скрушно хитнув головою Кость. — Ех, Павле Арсеновичу, бити вас треба за такі речі, нещадно бити. Далі ви тут не залишитесь. Поїдете до нас. Так же, Олю?

— І негайно, — потвердила.

Після обіду й відбулося переселення. З двох своїх кімнаток Гаврилови більшу відвели Грабовському та Байбалові, а самі отащувалися в меншій, де було зовсім тісно. В перші дні Павло протестував, незручно почуваючи себе в родині коханої жінки. Просив найняти йому окрему квартиру, але ні Кость Семенович, ні Ольга не хотіли слухати. А потім йому так погіршало, що він уже не міг і просити.

Гай-гай, скільки часу сплигло відтоді — понад чотири місяці. Скоро й весна — то ж, мабуть, перед її приходом так заморозило й завіхолило. Тепер йому, порівняно з тим, як було, ніби полегшало, але ця зима назавжди закарбувала свою жорстоку печать: груди ниють, дихати важко, а ноги й зовсім зледащіли.

Він чудово розуміє: без Ольги навряд чи зможе змагатися з своїми недугами, а надто — перемогти, здолати їх. Але й розуміючи все це, не може далі залишатися тут. І не залишиться. Не дозволяє сумління, любов і повага до господарів. Адже зараз квартира Гаврилових нагадує шпиталь: у цій кімнаті лежить він, а в другій — Кость, якого теж мордують сухоти.

Важко Ользі: кожного дня треба тричі нагодувати обох, кілька разів напоїти чаєм, ліками, поставити банки, грілки. Вона намагається не виказати своєї перевтоми — бігає, жартує, бадьорить їх. Але Павло добре бачить, як вона вибивається з сил, марніє,

як ширшають і густішають синці під її очима, а самі очі від того гублять свій колишній блиск і або меншають, або ж глибше занурюються в орбіти...

Віташевський зайшов збуджений і веселий.

— Є, є! — гукнув ще в сінях, зірвавши з носа окуляри, які враз змокрили в кімнаті. — Таки знайшов.

І подав книжку в брунатній обкладинці

— "Поэзия славян", — прочитав Грабовський уголос. — О-о-о! — вигукнув. — Велика, безмежна дяка вам, Миколо Олексійовичу. Для мене зараз це — прямо-таки ліки, бальзам, порятунок.

— А я це й сам знаю, — задоволено посміхнувся гість, надягаючи протерті окуляри. — Чув же, бачив, як ви побивались, як мріяли про неї.

— Де ж ви її взяли?

— У тутешньої вчительки Антоніни Михайлівни Якуцевич. Вона працює в жіночій гімназії, любить поезію і має непогану бібліотеку. Колись познайомлю з нею, думаю, будете задоволені.

— Спасибі.

— Маю для вас ще подарунок.

— Який?

Віташевський поглянув на трохи відхилені двері.

— Квартиру вам напатав. Недорога й близько звідси — на Береговій вулиці, у Габишевих. Хазяїв двоє та донька. І люди порядні, чесні. В них буде добре. От лиш потерпаю, чи не розсердяться на мене Кость Семенович та Ольга Василівна.

— А таки будемо сердитись, Миколо Олексійовичу, — сміялася Ольга, заходячи в кімнату. — Навіть розгніватися можемо. Ми з Костем уже почули ваші секрети. За книжку дякуємо, а Павла Арсеновича в такому стані не відпустимо, поки не одужає. І не наполягайте.

— А я й не кажу, Ольго Василівно, зараз, — мовив Віташевський. — Так, після одужання цілковитого й гарантованого, квартира почекає. Габишеви не квапляться. Маю до вас, Павле Арсеновичу, одну невеличку справу, але про неї скажу, мабуть, потім.

— Для чого ж відкладати? Кажіть.

— Так, так, — докинула Ольга. — Замахнувшись — бийте. Чи при мені говорити не можна? Чоловічі потаємини?

— Можна й при вас. Ви, Павле Арсеновичу, якось говорили, що взяли б собі учнів. Учора, коли я був у Якуцевичів, Антоніна Михайлівна просила підшукати для однієї гімназистки репетитора. Та дівчина в цьому році має закінчити гімназію, але довго хорувала і відстала. Ну, вчителька, звісно, хоче...

— Часом, не для доньки осадчого? — перебила Гаврилова.

— Для неї. Здається, Анфісою звать.

— Так, так, Анфісою, — ствердила Ольга і якусь мить подумала. — Невелике щастя. Дивна вона, ця дівчина. І вродлива собою, і розумом бог не скривдив, але чогось ніби їй

бракує. Кажуть, дуже химерна, не має ні характеру, ні сили волі, ані твердих переконань. Та ще й з міщанськими забаганками...

7

Цього разу повернувся Байбал, коли в хаті вже блимало світло. Мовчки скинув шапку, роздягнувся, грузько сів на лаву і втупив очі в долівку, наче йому було соромно. Кучмата голова низько схилена, плечі згорблені, весь якийсь жалюгідний. Коли б не важке дихання, час від часу перериване зітханням, можна було подумати — старий скам'янів.

Що з ним? Не запитав про здоров'я, як завжди. Наче й не помітив того, що хворий не лежить, а сидить за столом, працює. Чим так заклопотаний? І де був? Пішов ще зранку, мав тільки зайти до Габишевих, оглянути кімнату, познайомитися з хазяями. Чи, може, Габишеви передумали, і він шукав іншу квартиру?

Грабовський кладе на стіл книжку, котру читав, поволі зводиться на ще не зовсім слухняні ноги. Голосно кашляє, нагадуючи про себе, і обережно ступає по кімнаті, як дитина, що вперше смакує насолоду самотійної ходьби.

— Ну, як там?

Довго чекає на відповідь, але Байбал мовчить.

— Були в Габишевих?

Старий тільки болісно зітхнув.

— Бачили кімнату?

Знову довга мовчанка.

— Сподобалась?

Байбал нарешті зводить голову, і Грабовський бачить у його вицвілих очах сльози, а на лиці — темно-червоні садна.

— Що трапилось? — стривожився.

— Скажи мені, Павле, скажи! — вибухає старечий голос. — Куди тепер іти? До кого вдаватися? Де шукати?

— Габишеви не хочуть мене прийняти?

— Скажи, кому скаржитись?

— На кого?

Але старий не відповідає.

— Правду ти говорив, ще там, у наслегу, а я, дурень, не вірив.

— Ви про що?

— Та про губернатора ж.

— Ходили до нього?

— Ходив, хай з нього дух вийде.

— Прийняв?

— Не допустили. Став їм викладати про озеро, а вони розреготалися й виштовхнули мене геть. Так само, як мархінський писар, як вілюйський справник. Біля управи здибав одного чоловіка — нашого ж таки, якута, що сторожує там. Розказав йому все, а він і порадив: <Ти, каже, зроби, як інші. Їх теж не пускають до губернатора. Вони

чекають тут, під управою, а коли губернатор, скінчивши службу, йде додому, переймають його, стають на коліна і виповідають свої скарги". Так я й зробив. Тільки-но губернатор вийшов з управи, я впав на землю, але не встиг і слова вимовити. "Забрати!" — гукнув солдатам. Ну, ті й схопили мене. Я відбивався, то вони надавали мені, скільки захотіли.

Байбал пройшовся пальцями по виразках на обличчі, нервово зіщулившись, обхопив руками голову і весь затрясся в давкому риданні. Видно, намагався стримати сльози, та не міг.

Грабовський стояв остовпіло, не відаючи, чим допомогти цій людині, завжди такій незламній, беручкій, сповненій віри, а тепер безсилій та безпорадній.

Що викликало це розпучне ридання? Криваві садна, чорна кривда, образа? Несправедливість? Можливо, й вони, можливо. Але найголовнішим було, мабуть, інше — крах святої мрії. Так, так, Байбал, очевидно, прощався з своєю роками виплеканою мрією-надією, і його душили невітні сльози.

— Ну от, — глухо заговорив він, ськ-так вгамувавши ридання. — Тепер усе, — похитав він головою, як над покійником. — Озеро... Сінокіс... Люди... Ні, ні, не з того кінця треба починати. Не з того. Вогню, Павле, потрібно. Вогню. Такого, щоб усе зітліло — і бордонський староста, і мархінський писар, і вілюйський справник, і тойони, й губернатор. До єдиного, до нігтя. А тоді вже можна братися за осушення озера. Охо-хо-о... Завтра перевезу тебе до Габишевих та й поїду. Далі затримуватися тут не можу, бо як почне танути сніг — тоді не доберешся, хоч на животі повзи. Саме трапляється підвода у Вілюйськ, підвезе, а там... Годі просити. Почну з Югая...

* * *

Віташевський та Байбал не прогадали — кімната в будинку Габишевих сподобалася Грабовському. Була вона невеличка, але з двома вікнами, які виходили на південь та захід, тепла й затишна. В ній зручно вмістилися стіл, чотири стільці, ліжка й маленький, дбайливо виструганий ослінчик біля груби.

Бракувало тільки довгої лави, де б можна скласти книжки. Але через тиждень по приході пожильця хазяїн змайстрував міцну, хоч і не дуже зграбну, модринову подобу мисника, який увібрав майже всю Павлову бібліотеку. Згодом той мисник було пофарбовано охрою, а спереду зависла світло-синя ширмочка. Павло добре знав, що її почепили моторні Нюргустанині рученята, хоча й не бачив, коли те сталося.

Нюргустана — єдина донька, чорноока втіха Габишевих. Їй пішов шістнадцятий рік. Вона вільно читає, трохи пише, знає російську мову, але чомусь дуже сором'язлива і полохлива, мов сарна. Цю дивну й милу цнотливість дівчини Павло помітив з перших днів свого життя у Габишевих.

Кожен день чує, як за стіною дзвінко дзюрчить, грайливо переливаючись, безжурний сміх Нюргустани, а коли переступить поріг мешкання хазяїв — вона одразу змовкне і не знає, куди подіти себе. Її гарна, гладенько зачесана голівка схилена, стрілчасті вії опущені, густо-чорних, схожих на перестиглі черешні, очей не видно, а пальці хапаються за якусь роботу. Така вона і на подвір'ї, такою бачив її і в місті: йде

вулицею — строга, зосереджена і поспішає, наче боїться, щоб хтось не перейняв її або не окинув лихим поглядом.

Скоро півроку, як Грабовський мешкає в Габишевих, а побалакати з Нюргустаною так і не довелося. Та й як побалакаєш? Стрінешся в сінях чи на подвір'ї — опускає очі; працюєш — ніколи не зайде. А що вона буває в нього, це зразу видно: бо коли прибирає Нюргустана, тоді не тільки підметено та витерто, але й на столі охайно складено всі папери.

Недавно сталося й таке. Грабовський сфотографувався в Гаврилова, одіслав картки Грінченкові, Ромасеві, Дулембі, Краніхфельдам, Ожиговим, а одна залишилась. Поклав її на вікні, і вона лежала там, поволі згортаючись у дудочку. Та раптом зникла звідти. Пошукав, пошукав, але не знайшов і на тому заспокоївся — незручно було говорити хазяям. Минуло кілька днів. Повернувшись якось з міста, здивувався: його фотографія стояла на столі в новій полакованій рамочці.

Іноді траплялися також інші "пропажі". Одну з таких виявив випадково. Прочитавши в "Киевской старине" роман Михайла Старицького "Перед бурей", залишився незадоволений і поклав часопис у мисник. Згодом вирішив написати гостру рецензію на той роман. Подивився туди, де мала бути книга, — нема. Пригадував, чи не дав кому почитати. Ні, не давав. Понервував трохи, а через два дні виявив її на тому ж таки місці. Здогадався — то робота Нюргустани, але дівчині нічого не сказав — хай собі читає на здоров'я. Потім сам почав підбирати цікаві книжки і навмисно клав на видноті. Вони також зникали, а за кілька днів поверталися назад.

Все це нагадувало йому дитячу гру в піжмурки, яка інтригувала, веселила й заохочувала. Позавчора розповів про Нюргустанині вчинки своїй учениці. Та слухала не дуже уважно, іноді голосно сміялася, а потім, скопивши губу, кинула:

— Якутка, дикунка.

Павла вразила така неприхована зневага.

— Як вам не соромно, Анфісо?

Дівчина прикусила язика і густо зашарілася. В кімнаті запанувала терпка й прикра тиша. Довго обоє сиділи мовчки, не знаючи, що далі казати. Нарешті Анфіса звела на вчителя гарні ревниві очі.

— Ви, бачу, закохані в ту якутку. Чи не думаєте одружуватися з нею? Серед політичних таке зараз у моді.

— Що ви говорите? — здивувався Грабовський. — Як вам не соромно! Я ніколи про це й не думав. Нюргустана справді чудова дівчина, але ж вона ще напівдитина, майже вдвічі молодша од мене. І взагалі...

— Та, що жила в Зубрилова, скидалася на підлітка.

— Ви про що? Зубрилов? Василь Петрович?

— Так! — випалила мстиво. — Було це понад десять років тому. Тоді він поселив у себе малу якутяночку, ну, а потім, коли приїхала сюди його наречена, якутяночці довелося покинути тепле гніздечко. Ту історію й досі переказують у місті, можете самі почути.

— Анфісо!! — вигукнув він. — Для чого перегортаєте гідкий міщанський мотлох? Не вірте дурним пересудам. Ви ж молода, письменна. Всю правду про стосунки Зубрилова з тією дівчинкою розповів Володимир Короленко у книзі "История моего современника". Я читав — знаю. Якщо хочете, ось вам книжка — почитайте.

Анфіса ще дужче почервоніла. Більше не сказала жодного слова. Мовчки взяла книжку і вийшла не прощаючись.

Чи прочитала вже?

8

Рожеві, мов пелюстки розквітлої троянди, мрії-видіння, в обіймах яких звечора солодко заснув, сьогодні вранці зовсім потьмарилися, згубивши свої чіткі й манливі обриси. І не пізнати, наче вночі хтось підмінив їх сірими, похмурими й відворотними. В серці ворухиться за давнього біль, а очі туманить важкий, як осінній дощ, смуток. Що далі робити? Де знайти вихід?

Знову схиляється над присудом барнаульської міщанської громади, який учора нарешті отримав, ще і ще вчитується в нього, вдумується, а щасливого вечірнього настрою, викликаного тим присудом, не досягне. Починає злостиво ремствувати на себе, на свою хистку натуру, в якій часто, слідом за вогнистими спалахами райдужних надій, звільна народжуються пекучі сумніви.

Нема з ким погомоніти, порадитись — балаганці далеко, Віташевський і Зубрилов недужі, а Гаврилови й досі гостюють у Павловську. Нема. Тому в думках сперечається сам з собою, поволі роздвоюючись. Ніби два різні, ба й протилежні Грабовські зіткнулись на вузькій і непевній гребельці й ніяк не можуть розминутися.

Занадто багато пережито, занадто багато гіркого досвіду набуто, щоб весело й бездумно дивитися в завтрашній день, завбачити й наблизити його.

— Ну, чого супишся? Не віриш? Он же перед тобою лежить присуд, стверджений підписами старости Красіна і двох з половиною десятків міщан та ще й печаткою. Тут недвозначно сказано — барнаульці приймають тебе до своєї громади.

— І ручаться, що справно сплачуватиму казні майбутні побори?

— Навіть самі зобов'язуються платити за тебе.

— Якщо я помру, так і не поквитавшись з царським троном.

— Усі помирають, коли приходить час...

— А до того тягтиму податкову лямку, втративши і ті дванадцять карбованців запомоги, яка належить політичним засланням? Знаю. Вже пересвідчився. Так було і з селом Павловським, коли мене туди прийняли За те здерли двадцять п'ять карбованців, а ще чотири карбованці й сорок одну з трьома чвертками копійку — ніби на податок за біжучий рік. Сподіваючись, що барнаульці задовольнять моє прохання, позавчора їздив у Павловське — провідати, як виписатися звідти. А там знову, наче на цимбалах, заграли: виписати можна, однак мусите сплатити податок за два роки наперед. Чуєш — мусите.

— Ну, коли треба...

— Коли треба... А що дала мені та приписка до Павловського? Обернула з

політичного засланця на селянина-поселенця — ото і все. Та й де ж гроші брати? Попросив би гонорар у львів'ян, так не можна його переслати — однак держава конфіскує. Заробиш у злиденного осадчого? Марна надія — то копійки нікчемні. На Вілюйщині припас триста карбованців — доїхав сюди і он помаленьку вже кінчаю їх. А далі?

— Ти ж одержиш у барнаульській громаді паспорт, а з ним — право на мандри по всьому Сибіру, і можеш спинитись жити там, де вподобається.

— Можеш, можеш... Так гадав, просячись у Павловське. А що вийшло? Поїхав до старости, прошу паспорт, а той: не дам, не можу, генерал-губернатор заборонив. От тобі й право.

— Барнаул — не Павловське, міщанська громада — не сільська. У неї більше сили.

— Навіть дуже багато — як у жебрака майна.

— Хай і так, але ж можеш поки що не мандрувати, а спинитися в Барнаулі. З кліматичного погляду це місто не таке вже й погане, у всякому разі краще, ніж Якутськ чи Вілюйськ. Головне — можеш вирватися з цього пекла. Маючи на руках присуд громади, проси в генерал-губернатора дозволу їхати до Барнаула.

— Гадаєш, дозволить?

— Чому ж би йому йти супроти громади? Ну, ще порадиться з томським губернатором.

— Якраз той і може не прийняти. Для них ніяких законів нема: не захотів — і квит.

— То вже ти дарма. Чого б йому бути проти твого переїзду? Він тебе особисто знає? Не знає. Про всяк випадок, коли вже нічого не сподіваєшся, просись у Мінусінськ, кажуть, енісейський губернатор, котрому підлягає те місто, трохи поступливіший і людяніший.

— Людяніший? Усі вони одним миром мазані.

— Зрештою, можна проситись і до Тобольська — все ж далі на захід. Та й Віктор Костюрін там.

— Ні, ні, про Тобольськ поки що мовчи. Як не вигорить з Барнаулом і Мінусінськом, тоді можна вхопитися й за Тобольськ.

— Не заперечую. Тобольськ не втече. Спиняйся на Барнаулі й Мінусінську. Проси паспорт, аби виїхати туди. Тільки не відкладай. Зараз же бери папір, ручку й пиши.

...Владно крокував новий рік, перекривши снігами все старе. Несамовито віхолило під вікнами. Мороз судомив груди, вищав на дорогах, душив рибу кригою, гнав дрібну звірину до селищ.

У такий час знову стрілися сам на сам два Грабовських. І знову, після довгенької перерви, ожила розмова-суперечка.

— От бачиш. Ти казав: чого йому бути проти твого переїзду? Він тебе особисто не знає. А от же, відмовився прийняти. Навіть казенна палата перечислила мене в Барнаул, а іркутський генерал-губернатор Горемикін, йдучи. назустріч томському губернаторові, не дає паспорта.

— Погано, справді, виходить. Я думав, сподівався. Але на цьому спинятися не

можна. Треба писати, писати, просити, клопотатися, вимагати, зрештою, — набридати. Краплини скелі руйнують.

— Краплини руйнують, бо їм допомагають сонце, вітри, люди. А спробуй тут зруйнувати. Писав уже не один раз. Нагадував. Набридав, та все те як об стіну горохом. Я йому — Барнаул, Мінусінськ, а він мені — Балаганськ, і більше нічого. Ніби глузує, їдь, мовляв. А чого туди поїду — шукати своєї загибелі? Балаганськ не кращий Якутська.

— Що ж робити?

— Не знаю. Нічого не знаю і не бачу попереду. Відаєш, сю зиму ніби трохи легше — кров горлом не йде, але дихати важко. Сам бачиш: часом до порога дійду і вже задихаюсь. Так само, як з ким побалакаю або навіть посиджу в шумному товаристві, — все мене знесилює. Опроче, в останній час я почав цуратись людей: мені важко, як до мене хтось приходить, а самому ходити ще важче. В товаристві, коли доводиться бувати, сиджу мовчки, не кажу ні слова, про що говорять — не вслухаюсь, а думаю про що-небудь своє. Часто хочеться плакати. Чую, все це — початок якоїсь хвороби, але іншим бути не здужаю; що далі, то гірше. От хіба пустять до Барнаула, може, там оклигаю. Українська книжка — се єдина втіха, боюсь, щоб не прийшов час, коли й вона обридне, як усе навкруги; се буде справжнє нещастя і моя пагуба.

— Українські книжки тобі приходять потроху, ти їх так любиш, що не зможеш зненавидіти. До того ж з Барнаулом ще не все втрачено — остаточне слово залишається за міністром внутрішніх справ. Ти ж написав йому?

— Написав.

— Добре зробив.

— Гадаєш, міністр піде супроти Горемикіна?

— Можливо.

— Цілком виключено. Ворон воронові ока не видзьобає. Усі вони діють за принципом: рука руку миє.

— Значить, виходу нема?

— Так, нема. В кожному разі — для мене.

— Як це зрозуміти?

— Дуже просто. Можна б вирватися звідси, написавши прошеніє на тему "грех юности моея и неведения моего не помяни", але такого прошенія я не можу написати і ніколи не напишу. Ніколи! Значить, сиди і "нічогісінько не жди", як казав наш великий правдовидець Тарас.

— Так, так. А може б, не відпихати з порога того осоружного Балаганська, тверезо подумати над генерал-губернаторською пропозицією.

— Їхати туди?

— Хай поки що туди, аби вирватися звідси.

— Ой-йо-йой. Уявляю собі, як мене там стрінуть, пригадавши мою участь у протесті проти якутської різанини. Створять мені ще гірше пекло, ніж тут.

— А все-таки подумай.

— Важко. Почекаю відповіді міністра. Якщо він підтримає Горемикіна, тоді попрошуся в Тобольськ.

9

Вони удвох розмовляли, а Ольга копалася в бібліотеці, розглядаючи корінці книжок на миснику.

— О-о! — зраділа. — Тут є поповнення.

— Дещо позавчора прийшло з Києва та Львова, — potwierдив Грабовський.

— Бачу, прийшло, але чому воно приховується від друзів?

— Сам ще не встиг переглянути. Та й, крім того, все те ——— переважно про Україну.

— Хіба нас Україна не цікавить?

— Можливо, цікавить, але мову не зрозумієте.

— Важкувато, однак я вже трохи наловчилася. Навіть Кость Семенович підучує. Правда, Костику?

—— Так, — відповів Гаврилов. — Підбери щось новеньке, дома почитаємо. — І вже до Грабовського: — Так от я й кажу, чи не поїхати б нам разом у Балаганськ. Я згоден, нас там не дуже чекають, але ми на їх ласку не розраховуємо. Давайте чкурнемо.

— Ви так запрошуєте, ніби вже одержали дозвіл на переїзд. Ще ж невідомо, як поставиться генерал-губернатор до вашого клопотання.

— Думаю, в Балаганськ дозволить, туди небагато просяться. Я тут уже просто дихати не можу. І з тим негідником лиха не обберешся.

— Ви про Сержа?

— Та про нього ж, хай він без вогню згорить.

— Знову щось напаскудив?

— Кожен день паскудить, де тільки може. Другий Гіммер. Крутиться між нами, слухає, а потім доносить начальству або розпускає брудні плітки. Словом, ми з Олею до себе його більше не пустимо. А ви?

— Він до мене ніколи не заходив, бо я не давав для цього приводу. Думаю, й надалі не заходитиме. У мене нічого спільного з ним нема і бути не може.

— А ви це бачили? — перебила розмову Ольга.

Грабовський пізнав у її руках шостий номер часопису "Жите і слово" за минулий рік.

— Що там таке? — поцікавився Гаврилов.

— А от слухайте.

Ольга схилилась над розгорнутою книжкою і, долаючи труднощі вимови, поволі продовжила:

— "Починаємо оцю хроніку сумною звісткою. Один з талановитих молодих письменників українських, звісний також читачам "Жите і слово" під назвою Павла Граба, пробуває вже довгі літа на далекій Сибірі. Важкі се літа, що, мов тяжкий молот, викували його поетичний таланти і піддали йому ті проймаючі та zarazом здержані і глибокі тони, що так і стогнуть, і плачуть у його піснях..."

Грабовський хотів спинити читання, але не міг. Намагався не слухати, а чув. І диво — написане ним і про нього зараз сприймалося не так, як раніш, коли читав сам: тепер ішлося ніби не про нього, а про іншу, сторонню людину, про яку колись, де, здається, чув, але якої власновіч не бачив і не знає. Може, то й не одна якась конкретна людина, а персоніфікована єдність тих буденних і страхітливих явищ, тих мук і болячок, якими сповнене життя сибірського засланця.

Звідкіля вони, ті явища, ті болячки, відомі Франкові? А, видно, таки відомі. Отже — Вілюйськ... Переведено в Якутськ... Російський і український мартирологи... Замучений Чернишевський... Далекий глухий улус, де нема ні товариства, ні праці, ні помочі від хвороби... Про кого все це? Чекай, чекай, щось таки справді знайоме...

Голос Ольги тремтів, гублячи свій високий і дзвінкий тембр. Лице жінки обгорталося темною хмаринкою, плечі стискувалися, втягуючи білу шию. Дихала важко, глибоко.

Дочитавши травневий Павлів лист, наведений у статті, вона змовкла, поклала книжку на коліна і стулила повіки. Сиділа немовби приречена.

— Все? — ледве чутно запитав Кость.

— Ні, — заперечливо хитнула головою. Згодом розтулила повіки і, не витираючи сліз, що бриніли на них, читала далі ще тихіше та душевніше:

— "Доконали людоді ще одну молоду силу, понівечили гарний талант, що міг би був зробити чимало доброго серед своєї рідної суспільності. І нема тої сили, щоби хоч тепер, засудженого на смерть самою природою, вирвала його з пазурів варварської адміністрації, облегла йому муки конання!"

Знову мовчання, знову ще давкіші сльози.

— "Терпи ж, наш нещасний, сердешний товаришу! Неси до могили свій важкий хрест та знай, що тут, далеко, в рідному краю, тебе знають і люблять і що ім'я твоє яснитиме в ряді тих наших мучеників, що, наче стяг бойовий, ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою самоволею, з усяким гнітом..."

Ольга болісно зойкнула, згорнула книжку, поклала на стіл і, рвучко висмикнувши з рукава хусточку, взялась витирати очі. Кость підійшов до неї, обняв за плечі, ніжно погладив коси.

— Заспокойся, Олю. А хто це писав?

Замість Ольги відповів Грабовський:

— Іван Франко, мій благодійник на Україні.

— Видно, чоловік великої сили і доброго серця.

— Та світлого розуму, — додав Грабовський.

— Така підтримка багато важить. Щасливий той, хто має таких друзів і заступників.

— Кость трохи помовчав. — Ну, то як з Балаганськом? Їдемо?

Грабовський думав.

— Олю, — звернувся Гаврилов до дружини, яка мовчки ще раз перечитувала Франкову статтю, — допоможи мені, проси й ти Павла Арсеновича, може, тебе він послухає.

Ольга одірвалася від читання і благально глянула на Грабовського.

— Їдьмо, справді, — сказала. — Разом буде і легше, і веселіше. Га?

— Побачимо.

Грабовський мовчки одсунув зошит, клопіткою долонею чоло і замислився. На розгорнутих сторінках мішма миготіли сині й червоні літери. Звів здивований погляд на ученицю.

— Що з вами, Анфісо?

Дівчина скрикнула стільцем, почервоніла, мов калиновий кетяг, і опустила сумні очі додолу.

Сьогодні він таки не пізнавав її, хоч, здавалось, уже й вивчив. Досі так старанно працювала, так гарно засвоювала програму, що він щиро радів доброю радістю вчителя. Недавно навіть запитав Антоніну Михайлівну, як устигає Анфіса в гімназії, і та сказала:

— Нічого, навіть добре. Підтягується дівчина, працює з вогником. Якщо так і далі працюватиме, то одержить, думаю, атестат. Спасибі за допомогу, бо без вас вона ніколи б не осилила курсу.

— Якби сама не взялася за розум, то і я б нічого не зробив.

— Та то вже так, але раніш не бралася. Тримайте її в руках.

І раптом — нині прийшла на заняття зовсім неготова. Домашнє завдання виконала неуважно і неохайно, правила запам'ятала нетвердо, в диктанті, тільки-но написаному, допустила багато помилок. І навіть таких, які ніколи в неї не траплялися, — переважно пропуски букв та розділових знаків. Звідки це? Чи дома щось трапилось, чи в школі?

— Що з вами, Анфісо? — повторив.

— Можна забрати? — простягнула руку до зошита, ніби й не чула запитання. — Можна?

— Можна, звичайно, але ж ви не відповіли на моє питання.

— Дозвольте мені йти, — попросила.

— Ідіть, хоч я ще нічого не пояснював і завдання не дав. Чи, може, моя допомога вам уже взагалі не потрібна?

— Ні, ні, потрібна, — відповіла рішуче. — Навіть дуже потрібна.

— А що ж сьогодні сталося?

— Нічого особливого. До такого я вже звикла.

— До чого?

— Учора, як і завжди, батько прийшов додому п'яний, збиткувався над матір'ю. Я заступилася, а він тоді напався на мене. Боже мій, коли б мені вже закінчити школу і перейти на власний хліб. Далі так жити несила. Попрікають шматком, грішми, які треба платити вам, обзивають, лають. Наказав більше не ходити ні в школу, ні до вас.

Дівчина змовкла, ледве стримуючи сльози, її повні губи смикалися, наче в скривдженій дитини, що збирається плакати. Спантичений і вражений, учитель не знав, як поводитися.

— Заспокойтесь, Анфісо, — сказав, згортаючи зошит. — Слізьми тут не зарадите. Батько сп'яну накричав, не зважайте на те. Гімназію таки не покидайте, а про плату мені не журіться, навіть викиньте її з голови. Я допоможу вам і без грошей.

— Без грошей? — звела на нього заплакані очі. — Даром?

— Можете це й батькові сказати, хай заспокоїться.

— Спасибі, — майже прошепотіла. — А за те, що я говорила про вас і Ньюгустану, про Зубрилова і ту якутяночку, прошу вибачити мені. Наслухалася всіляких теревенів та й сама почала плести дурниці. Короленка я прочитала, тепер вірю йому.

— От і добре. Берімось за роботу.

Сьогодні Лена таки незвичайна. Бачив її вже не один десяток разів, а такою, як зараз, ще не доводилось бачити. Чи сонце, спинившись у зеніті, яскравіше світить, бо ж на небі жодної тобі хмариночки, а чи, може, з цього величезного модринового плоту, на якому оце приліг, вилізши з води, краще видно.

Течія річки — широка, велична і лискуча, мов велетенське дзеркало, що увібрало в себе все сонячне проміння. На ній — золотаві косяки, спрямовані своїми піщаними гостряками до русла, розлогі плеса та острови. По лісистих островах — густа трава, на якій пасуться воли, корови, телята. Тамтой берег ледве манячить, а на ньому — люди, люди наче мурахи. Старші, скупавшись, вигріваються мовчки, молодь веслує на човнах, співає, сміється, а дітлахи талапаються на прибережній мілині і галасують, аж лящить.

Йому також приємно й радісно. Ліниво розкинув руки й ноги, бородою врився в гарячий пісок. Здається, навіть чує, як сонячне проміння, пронизуючи все тіло, висмоктує з нього недуги. Легко дихається, легко думається. От коли б тут, у Якутії, стояли такі погожі та дзвінкі, як нинішній, дні хоча б чотири-п'ять місяців на рік, то заради них можна було б якось коротати всі інші — вологі, задушливі, люто холодні. Але таких буває мало, зовсім мало, десь від кінця червня до середини серпня.

Ні, треба тікати звідси, тікати скоріше, обриваючи поли. Тепер уже ясно, Барнаула йому не бачити — міністр внутрішніх справ погодився з Горемикіним. Кінець. Далі нема куди рипатись, нема перед ким клопотатися.

— Годі, — мимрить. — До бога високо, до царя далеко...

Що ж далі? Куди податися? У Балаганськ разом з Гавриловими? Гарні вони люди — з ними не страшно їхати. Уже й Ольга, окремо від Костя Семеновича, благала пристати до компанії.

Так, так, без жодного перебільшення, — благала крізь сльози. Але невже вона не розуміє, що і тут уже нема сил дивитися на неї здалеку, каратись, мучитись ночами, жити подвійним життям, грати якусь дивовижну роль між нею та її чоловіком? А що ж буде в Балаганську?

— Тю, бий тебе лиха година, — плюнув спересердя, побачивши недалеко від себе Сержа, який махав йому капелюхом. — Тільки цього бракує.

Про що говорити з цим підступним слимаком та ще й психопатом? Слухати його самохвали про те, як до нього липнуть місцеві дівчата та молодиці, чи похулки на

старих політичних засланих?

Щоб уникнути небажаної розмови, Грабовський встав і кwapно почав одягатися. Але пізно.

— Салют, Павле Арсеновичу, — сунув свою спітнілу руку Серж. — Салют і золоті побажання. Куди так поспішаєте? Давайте покупаємось разом.

— Спасибі, я тут уже давненько, а мені перегріватися не можна.

— Чому не можна? Повірте мені, лікареві, — вам на сонці треба бути найбільше. Сонце, річкове повітря, міцні вина і гарні дівчата...

— Ні, ні, Гусєв радив оберегатися.

— Гусєв, — кисло скривився Серж. — Теж мені спеціаліст. Костоправ, коновал, ескулап нещасний. Не вірте шарлатанові. Сучасна медицина таких невігласів викидає на смітник. Крім того, я давно вже збираюся поговорити з вами.

— Про що?

— Маю до вас справу.

— Яку?

— Та-а, — трохи зам'явся Серж, але за мить опанував себе. — Воно ніби й не справа, просто дружня розмова тет-а-тет... — Він оглянувся, набрав жертовного вигляду і продовжив: — Талановитим та сміливим людям, по-справжньому освіченим, самі відаєте, живеться нелегко. А найприкріше, мабуть, те, що часто лиха завдають їм не супротивники, не вороги, а свої — політичні засланих. Взяти хоча б мене. Звісно, знаю я більше, ніж інші, далі за них бачу. Але, дозвольте спитати, в чому ж тут моя провина? Хіба це дає резони старим пенькам вороже ставитись до мене, зневажати, ображати? Не дає, звичайно, проте саме так виходить. Готові в ложці води втопити, в багно затоптати, на порошок стерти.

— Кого маєте на увазі?

— Та чимало всіляких там... Ну, бог з ними, залишимо їх, тим паче що їхня катеринка вже не грає і ніколи не гратиме. Ми з вами освічені, молоді, красиві, у нас є свої інтереси, нам треба жити по-новому і вволю. Давайте разом підемо на вечір.

— Куди?

— В гімназію. Там сьогодні випуск. Кажуть, буде пікнік, за чаркою, звісно, і безпремінно танці. А коли б ви знали, які там апетитні гімназисточки — пальчики оближеш. Я запитав Антоніну Михайлівну, чи можна прийти, і вона не заперечувала, хоч і здивовано потиснула плечима. Вважайте мене запрошеним, а ви зі мною не пропадете. Гайда?

— Не піду. Мене, правда, одна випускниця запрошувала, але не можу.

— Запрошувала? Котра ж це?

— Хіба неоднаково? Словом — не піду.

— Виходить, і ви відпихаєте мене, тягнете руку за старим луб'ям?

— Я вас не відпихаю і руки...

— Знаю, — перебив Серж. — Сердитесь за Дмитра Адольфовича, але я з ним ніколи не мав нічого спільного.

— Хоча й обіцяли відплатити.

— То брехня Гаврилових. Цього вже так не залишу. Я...

— Забудьмо це, ніби ми й не розмовляли. Вибачте, мені час додому. Бажаю гарно провести вечір.

— Дозвольте на днях забігти до вас?

— Якщо дуже треба, то...

10

Ішов поволі, машинально переставляючи ноги. І незчувся, як забрів з Берегової на Велику, як пересік Собранську, обігнув залишки дерев'яного острога і опинився на березі невеликого ставу. Присівши на дерев'яну колоду, задивився на плесо, посріблене північним саявом. Он посередині водоймища ліниво похитується, наче п'яний, човен. На човні маячать три темні силуети, і чути пісню.

Слів тієї пісні він не знає, ніколи не чув, здається, також мелодії, але вона чимось ніби знайома. Хто її співав, де, коли? Звідкіля вона запала в серце і зараз тихо бринить? Може, тому на душі так тихо. Тільки десь у найглибшому закуточку її ворухиться неспокій, у якому переплелися і радість, і жаль. Розуміє: інакше й бути не може — адже завтра з Якутська вирушають Віташевські та Зубрилови.

Нарешті дочекалися свого щастя — їдуть у Росію. Хіба ж не радітимеш за них? І все-таки важко. Важко й сумно, коли подумаєш; можливо, з ними вже ніколи не зустрінешся, не почуєш їх голосів, не побачиш заклопотаних очей.

А ще сумніше, як згадаєш: тобі залишається калатати тут ще понад дев'ять років. Дев'ять пекельних зим, дев'ять болотистих осеней та весен, дев'ять парких, спекотливих літ. Чи виживеш, чи перетягнеш? Нема надій, ой, нема. Та цур їм, тим надіям. Попрацювати б хоч трохи пером — більше нічого й не треба.

А де та моя "Доля"? Що з нею? Чи дійшла до Львова, чи отримав її Кость Паньківський, чи готує до видання, а чи десь загубилася на розгіллі сибірських доріг?

Уже й "Хому Баглая" час одсилати. Але кому? Знову Паньківському, Франкові чи Павликові? Ні, одішлю, мабуть, Грінченкові, може, тому пощастить видати. Треба, як радив Віктор Краніхфельд, шукати видавців і на Наддніпрянській Україні...

У Віташевських поки що не було нікого з тих, які мали прийти на прощальну вечерю, — самі хазяї поралися, закінчуючи збори в далеку дорогу. По кутках сіней і просторої кімнати горбилися набиті домашніми речами мішки, кошики, валізи. Господар, зігнувшись над столом, складав та зв'язував папери. Був замислений і трохи розжалоблений.

— Оце, Павле Арсеновичу, — показав на два паперові стосики, — нотатки з сибіряковської і алданської експедицій, у котрих я брав участь, коли ви жили на Вілюйщині. Дуже, знаєте, цікаво було подорожувати. То не забудеться ніколи. Та ба, якби ж була спромога знайдене під час тих нелегких мандрівок якось передати людям, опублікувати. У мене тут все записано — і з географії, і з топографії, і з етнографії, і навіть дещо з археології та антропології. Зараз, переглядаючи нотатки, навіть сам дивуюся, як багато було побачено й передумано тоді. Та що з того — лежить воно

напівсировиною, неопрацьоване і незужите.

— А чому не опрацювали?

— Легко питати, та важко відповісти. Звісно, можна б довести, як то кажуть, до розуму, аби ж була надія надрукувати його. Колись скористали б історики цього краю, надто етнографи. Кажу передусім про етнографів, бо ж і ландшафт, і русла рік, і підземні поклади — все те збережеться також для наступних поколінь майже таким, яким є тепер, а побут змінюється, особливо з настанням буржуазних відносин. Багато чого в ньому відживає, замінюється новим, а фольклор, який побутує переважно в пам'яті та устах народних, просто забувається.

— То правда, — згоджується Грабовський. — Можливо, пощастить у Росії знайти видавця.

— Дай боже, щоб пощастило. Проте тішити себе райдужними сподіванками підстав небагато. Аби ж я осів, скажімо, в Петербурзі чи Москві, може б, дещо і приліпив у якесь видання, однак жити там мені не дозволять, та мене й самого туди не тягне. Хочу на Україну. Думаю, коли зможу, оташуватися в Одесі або Херсоні. А хто в тих заштатних містах спокуситься на публікування якутських матеріалів? Такі ледве чи знайдуться.

Згадка про Україну, як і скаржна розповідь Миколи Олексійовича, глибоко вразила й засмутила Грабовського. Стояв наче зачарований, не бачив уже й паперів, не чув їхнього сухого шарудіння. Іноді машинально щось запитував, кидав сякі-такі слова, а звихрені думки й почуття літали десь далеко-далеко. Розумів, що поводитися так у гостях недобре, але нічого зробити з собою не міг.

Україна. Він нею живе, дихає, мріє, снить. Здається, на Україні від нього відпали б усі його хвороби, працював би на будь-якій, найнепомітнішій посаді. Напився б цілющої води з Дніпра, заглянув у Київ, Львів, зустрів своїх заочних друзів та благодійників і серед них віджив би тілом та душею.

Україна. Але що він знає про неї? Чи повністю уявляє її собі? Мабуть, не повністю. Пушкарне, Охтирка, Валки, Харків — ото і вся, власне, Україна, яку реально бачив, а в ній — злидні аж кишать, панує сваволя старост, урядників, стражників, справників, царських офіцерів, тюремників.

Ні, вона, Україна, здається, повернена до нього тільки своєю романтичною, поетичною стороною. Може, то неволя, в якій доводиться жити, та ностальгія викликають саме цю сторону, забуваючи про інші. Можливо. Цілком можливо. Уже як пощастить вирватись туди, на власні очі все побачить, усе, нічого не обійде байдуже. Чи не розчарується тоді? З його натурою і таке не виключене.

Незабутні Шевченкові три літа, які осушили романтичні сльози молодого співця, і він почав вити совою, гоїти болючі рани нищівною сатирою, проклинати панів неситих та самого господа бога...

Але чи пощастить добратися на Україну, хоч раз ще глянути на неї?

— Ви замріялися, Павле Арсеновичу, — помітив господар невеселий настрій гостя.
— Про рідні краї думаєте?

— Вгадали, — зітхнув. — Бувши там, поклоніться від мене Україні, бо мені, далєбі, вже не доведеться побачити матінку нашу.

— Та що ви, бог з вами. Ого-о, я думаю, ми незабаром зустрінемося на рідній землі, згадаємо цю розмову, і вам буде соромно.

— Вашими устами мед пити та бога хвалити.

— Не вірите?

— Широ кажучи, не дуже вірю. Ще майже десятиліття треба тинятися в Сибіру.

— Це, звісно, немало, і прожити його нелегко, особливо тут. Але повірте мені — чорт не такий рогатий, як його малюють. Коли сказати правду, і я не сподівався вижити. Ось-ось мине друге десятиліття, як був поранений і заарештований в Одесі. Потім — тюрми, етапи, карійська каторга. В самій Якутії уже п'ятнадцять років відкоротав. Іноді, особливо в улусах, бувало так круто, так сутужно, що надії обривалися, готовий був підняти руку на себе. А от же — вижив. Не занепадайте, Павле Арсеновичу, духом, тримайтеся.

Розмову перервав прихід Якуцевичів.

— О-о-о! — побіг їм назустріч Віташевський. — Антоніна Михайлівна, Адольф Карлович! Безмежно радий і вдячний.

У дверях блиснула лисина Зубрилова.

— А що я прийшов, не радієш?

Господар розвів широко руки, наче для обіймів.

— Ощасливлений і зворушений до самих нігтів, Василю Петровичу, хоч ми з тобою ще довго подорожуватимемо разом, набалакаємося. Сідай.

Та збуджений Зубрилов не сів.

— Ого, ви, бачу, вже зібралися! — провадив, оглядаючи мішки та пакунки. — А я і не починав. Усе гасаю, про майбутнє музею клопочуся. Треба, бо осташкіни, бодай їх... А знаєте, друзі, про що я, йдучи сюди, думав?

— Того й сам бог не відгадав би.

— Коли такі несмекалісті, то слухайте, але не смійтеся. Чомусь людське життя загалом, а особливо наше, політичних засланих, бачиться мені суцільним ланцюгом зустрічей і розлук. Дивний ланцюг. Радість зустрічей та біль розлук переплітаються в ньому майже безперервно, і, може, якраз ця безперервність тримає людину на світі, допомагає їй долати всі перепони, падати й підводитися, ридати й сміятися. І ми колись зустрілися, як могли, підтримували одне одного, а тепер... Кажіть правду, чи до вподоби вам оця, з дозволу сказати, філософія?

На запитання ніхто не встиг відповісти, бо в хату зайшли Кость та Ольга Гаврилови, несучи великий букет не дуже розкішних якутських квітів.

11

Несподіваний прихід Анфіси приємно здивував і схвилював його. Сам не зовсім розумів, як це і чому сталося, але вже давненько ловив себе на тому, що після закінчення занять з ученицею він почав усе частіше згадувати її. У пам'яті спливали такі подробиці, котрі раніш проходили повз нього, не залишаючи жодного сліду.

Згадувалося, і як вона сиділа напроти нього за столом, вся зібрана, ніби замкнута в собі, і як нервово гризла нігті, коли виправляв допущені нею помилки, і як захоплено дивилась на нього, коли розповідав щось з історії чи літератури, і як сором'язливо щулилась, наче боронилася від сподіваного удару, відчувши його погляд на собі.

Хотілось зустріти її, побачити, почути голос — лагідний і трошки немовби полохливий. Якось навіть збирався піти та привітати з закінченням гімназії, але стримував себе: осадчий може подумати — прийшов за обіцяною платою.

— Добрий вечір, Павле Арсеновичу, — подала маленьку теплу руку. — Чи пустите в хату?

— Ви, здається, вже зайшли.

— Без запросин.

— Для чого чекати запрошення? Ми з вами разом стільки штурмували шкільну мудрість, що можна заходити без зайвих церемоній. Так же?

— Так, але ви не захотіли побачити, як завершився той штурм, не побували на нашому випускному вечорі.

— Не велика біда. Думаю, покажете свій атестат.

— Авжеж покажу, того й завітала. Нате, — простягнула, не зводячи захоплених очей з учителя.

Оцінки в атестаті були не блискучі, але й не погані, середні, навіть переважали вищі бали. Власне, він сподівався гіршого. Мабуть, трошки натягували вчителі, зокрема Антоніна Михайлівна.

— Добре, — сказав, повертаючи документ. — Вітаю з перемогою, — і міцно потиснув обидві руки дівчини.

Потиснув уже не як учениці, а як давній знайомій, за успіхи якої щиро радів. Анфіса не зіщулилась, не почервоніла, а сприйняла це як належне і цілком зрозуміле. Видно, відчула себе дорослою і самостійною. Колишній переляк в її зіницях обернувся на осмислену й симпатичну задуму.

Зовні також помітно змінилася. Замість гімназичної форми на ній — плаття, хоч і не дороге, але нове, зшите зі смаком та за новішою модою: рукави коротенькі, в талії звужене, а на грудях глибоко декольтоване. Зачіска, до якої звик, згубила свої строгі обриси, передбачені гімназичними побутовими нормами. Та й загалом дівчина якось ніби підросла, вилюднила, і її жіночі принади чіткіше окреслилися. Тільки тепер згадав — вона не така молода, їй уже перешилило за два десятки років.

— Вітаю, — ще раз повторив.

— Спасибі, — відповіла і грайливо сяйнула карими очима. — Але я на вас сердита і гніваюсь.

— За що?

— На вечорі гімназія не могла вмістити людей, грав оркестр, танцювали. Вас так чекала Антоніна Михайлівна, так чекали...

— Навіть чекали? — здивувався. — Чого раптом? Та й хто мене там знає, крім Антоніни Михайлівни?

— Мені було боляче і сумно. Не захотіли потішитися разом зі мною.

— Навпаки, я радий, що ви успішно скінчили школу, почнете працювати. Не хочу хвалитися, проте я тут теж зіграв якусь роль.

— Головну, — додала палко.

— Не головну, звичайно, головна належить вам: попрацювали, напружили всі сили — от і вийшло, як повинно бути. Коли хочете, щоб ми відзначили ваше закінчення гімназії, давайте нагріємо чаю і разом побенкетуємо. Згода?

— З великою радістю.

За роботу взялися дружно. Гріючи в сінях самовар, через відчинені двері крадькома стежив, як вона поралася біля посуду — мила, витирала склянки, чайні ложки, блюдечка. Потім взялася за стіл: переклала книжки та папери на мисник, застелила скатертиною, посередині поставила миску з печивом, слоїк з варенням, цукор. Робила все це моторно й охайно, мов досвідчена господиня. Коли приніс паруючий самовар, здалося, що кімната посвітлішала і стала затишнішою. Розумів — нічого в ній не змінилося, а проте було приємно.

— От і починаємо повторний випускний вечір, — засміялась, наливаючи окріп у склянки. — Вина й музиків сьогодні, здається, не буде, однак від того врочистість анітрохи не зменшується. А як гадає мій учитель? — і глянула прямо в очі. — Може, збігати до лавки?

— Не треба. Міцний чай та ще в теплій компанії цілком замінить і вина, і лікери, і коньяки, і горілку, і навіть...

— А мій батенько думає не так, — зітхнула.

— То його справа. Кажу про себе. А ви як вважаєте?

— Учениця повинна йти за своїм учителем.

— Повинна?

— Може, не те слово, просто — йде.

— Приємно чути. Значить, учитель спромігся прищепити їй свої погляди і смаки. А що учениця планує далі робити?

— Сподівається, вчитель і тут підкаже.

— Ще не шукали службу?

— Шукала, та марно, ніде нема вакансії. Обіцяє допомогти Антоніна Михайлівна. Якщо можете, поговоріть з нею, вона вас дуже поважає і шанує.

— Яка робота?

— У бібліотеці гімназії.

— Побалакаю. Значить, на цьому науці кінець?

— Навпаки, хочу далі вчитися, аби стати такою, як Антоніна Михайлівна. Мені подобається працювати в школі. Навчати дітей читати, писати, вираховувати, готувати їх до самостійного життя...

— Похвально! — аж вигукнув він. — Учіться.

— А ви допоможете підготуватися до екзаменів за вчительську семінарію? — запитала і, не чекаючи відповіді, скwapно додала: — Тепер, маючи власний заробіток,

справно сплачуватиму за науку.

— Соромтеся, Анфісо! — спохмурнів нараз, наче йому завдали болю. — Чого з оплати починаєте? Невже не розумієте, що це ображає мене?

— Вибачайте, не хотіла образити. Ви стільки віддали мені часу й уваги, так допомогли...

— Облиште те. Я і далі все, що зможу, зроблю для вас. Та, на жаль, зроблю, мабуть, небагато, бо збираюся їхати з Якутська.

— Куди?

— Планую в Балаганськ.

— Коли?

— У кінці цього місяця.

— Що-о-о? — її очі потемнішали і округлилися, в них майнула глибока тривога.

Довго мовчала, втупивши смутний погляд у склянку. І в тій задумі була особливо привабливою. Він не знав, як відповісти.

Нараз схопилася, немовби згадала щось важливе.

— Мені час, — зітхнула.

— Чого так раптово? Посидьте.

Здавалось, не чула прохання. Мовчки підвелася, поправила зачіску і рушила з хати.

— Бувайте здорові.

— Анфісо! — підвівся з стільця, але доки вийшов надвір, дівчина вже була за брамою.

Стояв розгублений і зніяковілий, не знаючи, що робити.

12

Такої гості, яка зараз прийшла, не сподівався і сподіватися не міг — старша донька Якуцевичів. Заhekана, розпатлана, тримала в одній руці лозину, а в другій конверт.

— Добрий день, Вірочко, — відповів на привітання. — Чого так задихалась?

— Бігла, — випалила дівчинка. — Боялася псів. Вони такі злющі, так кусаються. Ось вам, — простягнула конверт.

На ньому нічого не було написано.

— Від матері?

— Анфіса дала. Прийшла в гімназію, каже: однеси дядькові Павлові. Побіжу, бо мама як дізнається, що без її дозволу пішла, то буде мені. Ляля одна не хоче гратися.

Випровадивши дівчинку, розклеїв конверта. Лист був великий — на двох зошитових аркушах, густо списаних з обох боків. Видно, Анфіса квапилася і нервувала писавши, бо забула залишати поля, літери стояли нерівно, а в тексті рябіли закреслення, виправлення, багатокрапки.

"Дорогий учителю! Не засуджуйте мене, що пишу Вам таке. Сама знаю, це негарно, непристойно, однак інакше не можу. А втім, воля Ваша, хочете — смійтеся наді мною, хочете — зневажайте, засуджуйте. Мені однаково, а що маю сказати — скажу. От і слухайте.

Даруйте за наглу втечу від Вас. Зробила погано, некультурно, нечемно, ще гірше

можна сказати. За той нерозважний вибрик сама себе ненавиджу, проклинаю. Тоді я, прийшовши додому, плакала до самого вечора і всю ніч. Наступного дня поривалася бігти до Вас, просити пробачення, та сором стримував. Кілька разів починала писати Вам, але все палила.

А дома й сьогодні — сварка, лайка. Справжнісіньке пекло. Ой боже мій, боже, голова не витримає, збожеволю, порішу себе. О, коли б Ви знали, коли б могли уявити, як мені важко, як потрібні Ваші добрі поради, Ваша допомога!

До Вас, любий учителю, приходила не тільки показати атестат і подякувати за науку. Хотіла побачити Вас, поговорити з Вами. Те чаювання...

Я знаю. Вам, поетові, політичному борцеві, дочка якогось осадчого потрібна, як торішній сніг. Знаю! Знаю! — кричу Вам, аж душа розривається. Та що можу вдіяти, коли в такій сім'ї народилася.

Може, Вам і байдуже, однак знайте — Ви мені потрібні. Не смійтесь у свою прекрасну бороду. Слухайте. Ще раз кажу і завжди казатиму: потрібні, необхідні, як сонце, як повітря, як життя. Бо ж відкрили очі на світ, показали дорогу з страшного болота на сушу, визначили провідну зірку — далеко, далеко попереду сяє вона. Я побачила її, тягнуся до неї всією душею, а вона...

Для чого показували? Хотіли потішити, а потім...

От Ви покидаєте Якутськ. А що, скажіть, я робитиму? Куди прихилюся? До кого? Де шукатиму опору? Хто підтримає? Учительська семінарія... Вищі Бестужевські курси... Про них без Вас, Вашої допомоги годі навіть мріяти.

Мені стає страшно, дуже страшно, коли замислююся над майбутнім. Ні, сама я не досягну тієї святої мрії, котру Ви розбудили в моєму серці, ніколи не досягну, і вона розвіється, як туман під вітром, не залишивши й сліду по собі.

На кого ж покидаєте мене серед темної ночі та бездоріжжя?

Скажіть, Ви ж розумніший за мене, усе знаєте. Вдію, як звелите, бо поважаю і ціную Вас, як нікого в світі, бо безмежно вірю кожному Вашому слову, бо... Радьте! Я слухаю!

Може, вчинити так, як вчинила торік одна наша гімназистка? Знайте, не злякаюсь, годна піти її слідом. У водах Лени місця багато.

Повірте, я не хочу думати про ту гімназистку, її трагічний кінець. Ні, ні, не хочу! Але коли не знайду кращого виходу — все може статися. Спинилась на краю безодні і думаю: таке життя — краще...

Зрозумійте, я так звикла до Вас, як не звикла і, мабуть, не звикну ні до кого в світі, навіть до рідних батьків. І нікого так не поважаю і не... Чуєте?

Ніхто Вас не замінить мені, ніхто й ніколи. Невже у Вас не знайдеться бодай краплини співчуття чи хоча б крихітки жалю до мене, Вашої нещасної учениці? Що можу ще сказати? Єдине: завжди, завжди хочу бачити Вас.

Можливо, цього не треба говорити, але Вам зізнаюсь, мов сама собі, наче богам. Учора півдня блукала на березі, там, де Ви любите купатися, думала — стріну, а Ви не приходили. І не пам'ятаю, як добралася додому.

Де ж Ви? Де? Рятуйте мою душу!!

Учителю любий, благаю — передумайте, не їдьте з Якутська. Кричу Вам з кручі над проваллям, кричу у відчаї і не бачу дна прірви, що хоче поглинути мене.

Не їдьте! І втіште мене кількома добрими словами.

Передайте, якщо напишете, моїм маленьким посланцем. Залишаюся з тугою і тривогою в серці. Ваша учениця.

Р. С. Робота, здається, буде. Оце сиджу в гімназії та чекаю, доки Антоніна Михайлівна веде перемови з начальством.

Не засуджуйте мене за цю хаотичну писанину. Порвіть і викиньте або спаліть.

Тільки не мовчіть, відгукніться. Ваша...

Чекаю.

Сподіваюсь. Ан-са"

Дочитавши листа, вдруге пробіг його очима. Думки плутались, серце прискорено билось. Не знав, що можна і що треба робити. Одне розумів: дівчина в тяжкому стані, їй необхідна допомога, особливо тепер.

Чому не затримав Вірочку? Ким перешлеш відповідь? Іти самому? Але куди? В гімназію? До осадчого? Де зараз Анфіса? Що з нею діється?

Сумління веліло, владно диктувало: іди, шукай, знайди і подай товариську руку. Повинен це зробити і зробиш. В неї, здається, добра, чутлива, щира душа. І смілива. Не кожна переступить одвічну кологрань світу жіночих забобонів. А вона зважилася, переступила — сама звернулася до тебе, нездогадливого.

Хто сказав тобі стільки теплих, ласкавих слів, як вона в цьому листі? Хто так оцінив тебе, підніс на таку височину навіть у твоїх власних очах? Дорогий, милий, любий учителю... Відкрили очі... Розумніші за мене... Безмежно вірю кожному слову... Потрібні, необхідні...

Вдумайся, від кого чув таке? До того ж вона не байдужа тобі. Ні, ні, — не байдужа. Не заперечуй, не викручуйся. Адже згадуєш її, згадуєш вдень і вночі, особливо після останніх відвідин. Думаєш про неї, сподіваєшся, ще прийде, і чекаєш.

Тепер черга за тобою — іди! У твоїх руках людська доля. Не маєш права не піти. Мусиш подати руку, зарятувати знедолену душу.

Він ще якусь хвилину крутить листа в руках, потім кладе на стіл. Кладе легенько, наче квітку, боячись збити тендітні пелюстки. Подібних листів ніколи не доводилося отримувати. Звісно, чоловіки, з якими листувався, про такі речі й писати не могли. А жінки? Здається, теж не писали.

В Надійчиних нечисленних посланнях з Кари палахкотів вогонь ненависті до катів, до лихих порядків на каторзі, буяла готовність пожертвувати власною головою заради торжества справедливості на землі. І несхитна віра у прийдешність того торжества.

А тут зовсім інше — людська драма. Хай невелика, хай особиста, але таки істинна, проймаюча драма. Лиха жіноча доля.

Як сидів за столом, без піджака, без картуза, так і вийшов на вулицю, безлюдну й залиту сонцем. Не йшов, а майже біг до гімназії. Але там, крім технічної обслуги,

нікого не застав. Прибиральниця, вимахуючи мітлою, сказала:

— Недавно тут була. Когось чекала, виглядала, чогось плакала, а потім пішла.

На стук у двері квартири Якуцевичів, що містилася в гімназійному будинку, ніхто не відгукнувся.

Не застав Анфіси також дома.

13

Два дні побивався за Анфісою, та марно. Кого не питав — усі безпорадно розводили руками, потискували плечима, іноді висловлюючи найдивовижніші догадки, а більше відмовчувалися.

Батьки залишалися байдужими, наче їх зовсім не обходила доля рідної дитини.

Тільки підвечір другого дня пощастило Антоніні Михайлівні втрапити на бажаний слід: від дружини гімназійного сторожа дізналася, що Анфіса товаришує з ученицею молодшого класу, що живе та дівчина на Собранській, у третьому будинку від краю.

— Підіть, Павле Арсеновичу, ще туди, — порадила Якуцевич. — А якщо й там не буде, доведеться заявити поліцмейстеру. Невже вона могла зважитися на дурне? Я цьому не вірю. Роботу їй обіцяли дати десь через місяць. Чого ж би ще? Сходіть, благаю вас.

Ішов поволі, бо і стомлені ноги скиміли, і, правду кажучи, не мав певної надії побачити свою ученицю живою. Довгі розшуки робили своє — в груди закрадався пекучий сумнів. Побережи її, доле, одверни від нерозумної згуби.

Він, виявляється, не знав її, як треба, не знав того, що вона з кожним днем важитиме для нього все більше й більше, що скучатиме, нудьгуватиме за нею.

Коли б не заподіяла собі чого, коли б знайшлася. Нічого б не пошкодував, аби допомогти їй скласти екзамени за вчительську семінарію.

Ось уже й Собранська. Третій будинок від краю. Високий дощаний паркан. Відчинивши хвіртку, з несподіванки аж похитнувся: перед ним стояла з маленьким вузликом під пахвою Анфіса.

— Ви тут? — вигукнув і зопалу обняв дівчину. — А ми... А я...

— Була тут, а тепер...

Мовила глухо, якимсь чужим і приреченим голосом, не вириваючись з його обіймів і не відповідаючи на них.

— Що ж ви так?.. — не міг угамуватися. — Чому тоді пішли з гімназії? Я не знав, що чекатимете відповіді, і відпустив Вірочку. А коли прочитав — зразу ж побіг, та було пізно. З того часу місця собі не знаходжу. З ніг збилися. Я, Антоніна Михайлівна...

— Не треба було бігати.

— Не треба?! Але чого ми тут стоїмо? Ходім звідси...

— Чому ви, Анфісо, така? — запитав уже на вулиці.

— Яка?

— Зажурена, неговірка.

Вона спинилася, глянула йому в очі, важко зітхнула і знову рушила.

— Вибачте за той лист, нечемний і нерозумний. Сама не знаю, що мене шибнуло

написати таке, наговорити стільки всіякого...

— Спасибі, що написали. Я так...

— Відтоді, — продовжувала, не слухаючи його, — мені довелося багато передумати, зважити, подивитися на себе збоку. І зрозуміла, що не годна навіть накласти руки на себе, а на щось більше, складніше — і поготів. Зовсім безсила, безпорадна. Такі не можуть собі знайти затишне місце на землі, досягнути щастя, а жити без нього, поневірятися...

— Як вам не соромно говорити отаке? Одумайтесь. Ви ж молода, здорова, розумна, вродлива.

— Кому все те потрібно? Не вродися гарною, а щасливою.

— Це вже зовсім фаталістичне звучить. Неприємно навіть слухати. Хіба я вас такому вчив?

— Вчили, та не довчили, — вперше знехотя посміхнулася. — Така учениця вам випала. Соромно й людям сказати.

— Дай боже кожному таку.

— Навіть по кілька, — починала жартувати.

— То забагато. Хоча б одну до пуття довести.

— Кажуть, полком легше управляти, ніж одною жінкою.

— Не знаю, не доводилось.

— На віку, як на довгій ниві...

За розмовою не помітили, коли місто обгорнули блаженські сутінки раннього вечора.

Спинилися на березі, загадкову тишу якого порушували тільки воркотливі хвилі. Зелені острівці на течії, вдень такі кучеряві й знадливі, тепер нагадували масивні гори, похмурі й грізні, а річкова просторінь лискотіла ліловим багрянцем.

— Яка краса! — захоплювався Грабовський, дивлячись на імлисту гладизну води. — Нерукотворне чудо! Царство небесне. Казка. Анфісо, вам подобається тут?

— Дуже. Однак...

— Однак? Ну, ну.

— Та... Скажіть, коли вирушаєте?

Він трохи подумав.

— Точно не знаю. Планую разом з Гавриловими їхати, але в них ще нема дозволу. Чекають відповіді генерал-губернатора.

— А ви маєте дозвіл?

— Мені дозволено понад три місяці тому. Та рушати одному не хотілось. Крім того, сподівався, пустять у Барнаул, а недавно сповістили: туди для мене дорога заказана.

— Значить, остаточно вирішили в Балаганськ?

— Здається.

— Це відповідь на мій лист?

— Ні. І сам не знаю, як бути. Порадьте.

— Я ж писала — залишатися в Якутську.

— Дозвольте називати вас моїм другом.

— Прошу.

— Так от, друже мій. Я ладен зробити для вас усе, що в моїх силах, але залишатися тут не можу. Клімат згубний для мене.

— А якщо я ще раз попрошу?

— Невже не хочете мені добра?

— Навпаки, хочу. Воно й тут можливе.

— Це виключено.

Рушили берегом. Він узяв її під руку.

— Чому не одружуєтесь? — запитала.

— Навіть не знаю, як відповісти, щоб не було смішно.

— Мені зараз зовсім не до сміху.

— Є різні причини, а серед них і домашні клопоти. Родина, майбутні діти. Їх треба утримувати, вирощувати, щодня займатися ними.

— Можна займатися разом з дружиною. Вона б також працювала, заробляла. Кажуть, любов, добра злагода роблять чудеса...

— Окрім того, сподіваюсь повернутися в рідні місця.

— Хіба одруження зашкодить цьому?

— Якоюсь мірою може зашкодити. Ще ж невідомо, чи захотіла б дружина поїхати на Україну, про що я мрію вдень і вночі.

— Чому ж би їй не захотіти? Я за тим, кого люблю, на край світу готова піти, піти в одній сорочці, не задумуючись, Куди голка — туди й нитка.

— А є вже такий щасливець?

— Є.

— Я його знаю?

— Знаєте.

— Назвіть.

— Догадайтесь.

— Мало знайомий з місцевими парубками.

— З тим знайомі.

Грабовський почав називати імена відомих йому якутських холостяків. Вона посміхалася, заперечливо хитаючи головою. Бачив — кокетувала, але йому було приємно.

— Здаюся, — підняв угору обидві руки.

— Не здавайтесь так скоро, — зальотно вдарила його по руках. — Спробую описати вам його, як зможу. Слухайте та будьте уважні. Середнього зросту, худорлявий, сірі очі з мрійливою поволокою, гарні білі зуби, довга чорна чуприна, зачесана назад, такі ж вуса й борода, брови крилаті, ніс з грецькою горбинкою, а характер... Підкажіть, який у нього характер.

— Не знаю, — зопалу відповів.

— Характер м'який, лагідний, делікатний, — продовжила. — Він дуже вразливий і чутливий, дуже захоплюється, коли розповідає щось цікаве, його можна слухати

годинами, днями, роками. Але іноді буває впертий і недогадливий, такий...

— Не жартуйте, Анфісо.

— А я не жартую. Не пізнаєте себе?

Він спинився.

— То правда? — схопив її руки і стиснув щосили.

— Правда, вчителю мій.

— Любите?

— Давно, — прошепотіла. — Відтоді, як уперше побачила, а покохала ще сильніше, коли більше спізнала вас, коли...

Він захопив її в обійми. Вона притулилася до його грудей. Довго стояли мовчки, слухаючи прискорені перебої власних сердець.

З міста долинули голоси перших півнів. Пристань обізвалася басовитим гудком пароплава. Підсліпувато блимнули сторожові вогники, задивлені в темну течію.

— А ви не помиляєтесь? — запитав, тамуючи хвилювання. — Вивірили свої почуття? Помилки тут завдають людям великого лиха.

— На хресті можу поклястись.

— Не треба. Кохання клятвами не живиться.

— Люблю і вічно любитиму, навіть якщо ми не...

Його свідомість огортав паморочливий туман. Здавалось, за плечима виростають могутні крила, на яких можна злетіти в піднебесся, і стоїть він не на березі, а снить, снить солодко, як дитина після шальвієвого купелю.

І незчувся, як само вирвалося з уст:

— Анфісо, ви б згодні стати моєю дружиною?

На відповідь вона ще міцніше пригорнулася до нього.

— Спасибі. Але чи відомо вам, що я старший од вас на цілих дванадцять років?

— Не хочу й думати про чоловіка-ровесника. Він повинен бути серйозним, солідним, здатним вести, вчити, направляти жінку.

— Знайте і таке: в мене нема жодного багатства, нема якихось постійних прибутків, усе в моїх руках, у праці.

— Про багатство мені байдуже. Ніколи не знала його. Поряд з вашими є ще й мої руки. Працюватиму, закінчу Бестужевські курси, піду в школу, — починала мріяти.

Він нахилився до її вуха.

— Я можу назвати вас моєю?

Вона підвела голову, глянула йому в очі і знову припала до грудей. В її шалених обіймах губив владу над собою, задихався.

— Можете, можеш, коханий.

— Люба...

— Дорогий...

Крізь нічний морок поволі вирізувався голубий світанок. Десь далеко жевріло крайнебо, от-от мало спалахнути. До пристані хиталися людські тіні. Над островами птаство розгойдувало свої галасливі хороводи.

— Анфісо, коли мені поговорити з твоїми батьками? Чи, може, не треба? Переходь до мене — і все.

— Ні, так не можна. Які вони не є, а все ж — батьки, і благословення в них мусимо попросити.

14

У Гаврилових застав саму Ольгу — заклопотано поралася біля відчиненого чемодана, впаковуючи дорожні речі.

— О-о! — здивувалась. — Здогадався нарешті? За жениханням ніколи й друзів навідати.

— За жениханням?

— Не прикидайся ягнятком. Уже все місто аж лящить, смакуючи сенсаційну новину.

— Яку?

— Ще б пак. Одружується політичний засланець, поет з романтичною бородою та голубими очима, який, думали...

— Не кепкуй, Олю.

— І не збираюсь кепкувати. Тільки прикро, що ця новина дійшла до нас через десяти уста. Кость і досі не йме віри. Не може того бути, говорить, щоб Павло Арсенович не поділився з нами своєю радістю. Якась плітка. Хотіли вже й до тебе сходити, та все ніяк не зберемося. То правда?

— Майже.

— І мовчав?

— Нема чого кричати. Ми тільки домовилися з нею, як то в народі кажуть, заручилися, Коли хочеш, можеш побачити її.

— Щоб дуже хотіла... Родину осадчого трохи знаю, не так знаю, як чувала про неї. Погана слава має багато доріг, її не затримаєш, як не приховаєш шило в мішку.

— Погана слава?

— Звичайно, за все чуте поручитися не берусь і не можу, але диму без вогню не буває. Сам осадчий не тільки п'яниця. Це ще півбіді. Є й інше: він запеклий злодюга і душогуб. Потрапив сюди за кримінальні злочини. Та й тут не обмине, як можна щось поцупити. Уже кілька разів притягався до відповідальності за краді. Дружина також не краща — саме йому під пару. Він краде, пиячить, а вона торгує собою, власне, торгувала, бо вже ніхто не купляє стару повію. У їхній хаті, на подвір'ї, а то й коло двору, кажуть, щодня відбуваються криваві бенефіси. Сусідам набридло.

— Про ті спектаклі я трохи знаю від самої Анфіси. Вони їй теж завдають багато мук.

— Яблуко від яблуні далеко не відкочується.

В нього затремтіли руки. Встав і нервовим кроком проміряв кімнату. Було гірко й боляче.

— Від тебе, Олю, я такого не сподівався. Хай би хтось інший говорив, але ти... Анфіса на батьків, здається, зовсім не схожа. Зрозумій, вона така вразлива, така...

— П'яницями й повіями не народжуються.

— Знову своєї? Анфіса тільки й мріє скорше покинути їх, піти на службу і зажити власним життям.

— От-от, власним.

— Тобто родинним. З неї може вийти гарна господиня.

— З вовка міг би вийти добрий пес, коли б у ліс не тягнуло. Дивися, аби не довелося кусати лікті.

— Ну, знаєш...

— Не закипай. Сядь і послухай.

Вона припинила роботу.

— Ех, Павле, Павле, — повела далі, — ти, на жаль, мало розбираєшся в житті, в людях. Зразу захоплюєшся, можеш обожнювати все, що тебе оточує, з першого поетичного враження. А перші враження найчастіше бувають помилковими. Не думай, що в мені говорять ревності чи заздрості. Я тебе люблю. Це так, заради тебе готова на все, але моя любов не має ніякого відношення до даної розмови. Ти для мене, друже, занадто дорогий, щоб я залишалася спокійною, байдуже дивилася на твоє одруження з тією самою...

— Анфісою...

— То не так істотно. Анфіса, Акулина, Аїда, Афродіта... До речі, я її ніколи не бачила, кажуть, така гарненька, як була колись її няня. Зараз думаю не про неї, а про тебе, твою долю. І не хочу затьмарювати твої сонячні почуття, відмовляти, нацьковувати тебе. Коли б ота Анфіса виявилася справжньою, вірною і дбайливою дружиною, я б вважала і себе щасливою, хоч мені й важко усвідомлювати, що твоє серце вже ніколи не буде зі мною. А що, як вона піде слизькими стежками своєї блудливої матері? Ти ж, при твоїй душевній чистоті, тонкій і вразливій психічній організації, з твоїм серцем — ти не витримаєш. Я ладна трупом лягти, аби тільки таке лихо не трапилось. А воно, лихо...

— Олю, не розпинай хоч ти мене. Крук Едгара По й так витає наді мною. Адже ні ти мені, ні я тобі щастя дати не можемо. Скільки сплило часу, скільки зазнано душевних мук обома нами, а яка прийдешність посміхається нам, що попереду?

Вона одійшла до вікна і там, здавалось, скам'яніла. Тільки тепер побачив тяжку скорботу, яка оповила всю Ольжину постать.

— Вибачай, друже, — сказала по часі. — Я не розпинаю, бо зичу тобі лише добра. Тому ще раз кажу, зрештою, прошу: подумай, осмисли все, виваж. Буває каяття, та не завжди можливе вороття.

І знову змовкла, машинально перекладаючи в чемодані речі. Якийсь час мовчав і Грабовський.

— Олю, душевна порадо моя, спасибі тобі, — заговорив згодом, — Але що думати, коли пообіцяв сьогодні говорити з її батьками. Мені не п'ятнадцять років. Хотів, щоб ти з Костем була при тій розмові. За тим і зайшов.

Ольга сплеснула руками, її уста пересмикнулися.

— Тільки не це, — сказала рішуче. — Якщо Кость захоче, хай іде, а мене і не

вмовляй — не підю. Свідкувати на таких зводинах, даруй... До речі, мені й ніколи бачиш, готуюся в дорогу.

— Куди?

— В Іркутськ. Уже маю дозвіл.

— Коли їдеш?

— Завтра.

— За чим?

— На весілля. Можу твоєї молодій прихапцем фату купити.

— Я ж серйозно питаю.

— А я не менш серйозно відповідаю. Там живе мій двоюрідний брат, теж запеклий холостяк. А тепер вирішив зробити свою першу фатальну помилку і оце кличе мене бути при тому. Незручно відмовитися, тим паче що ми колись разом росли. Ну, маю ще полагодити там деякі свої дрібні справи.

— Коли повернешся?

— Днів через двадцять.

— Чого так довго затримаєшся?

— З весіллям квапишся?

— Хоча б.

— Встигну, а якщо спізнюсь, то Кость і за мене відбуде.

* * *

Осадчиха зайшла, коли, поснідавши, сідав працювати. Ковзнула по кімнаті оцінковим поглядом і, не привітавшись, кинула:

— Називається наречений. Вона конає, от-от преставиться, а він собі, дивіться на нього, і не нагляне.

— Анфіса? — вихопився з-за столу.

— Не я ж, хай бог боронить. Уся горить, їсти не може, важко дихати, плаче.

— Що трапилось, скажіть до пуття?

— Хіба я знаю? Кажу ж — горить, плаче. Всю ніч не спала, тебе кликала, побивалась...

Більше не допигуючись, прожогом вискочив з хати. Дивувався, нічого не розуміючи. Позавчора приходила до нього, разом вечеряли, потім переглядали свіжі газети, була здорова, весела, навіть співала. Правда, вчора не бачились. Так було й домовлено — він удень мав закінчити листи на Україну і передати з поштою, яка сьогодні від'їжджає.

— Від чого могла раптово захворіти?

Анфіса лежала на тапчані, вкрита теплою ковдрою. Її справді лихоманило. Була бліда й квола, наче розварена.

— Що з тобою? — кинувся до неї.

— Не знаю, — ледве прошепотіла, показуючи на горло, що їй важко говорити. — Болить, не можу ковтати й дихати.

— Може, щось з'їла, випила?

Не відповіла, тільки закохано глянула на нього.

— Потерпи, серденько. Намагайся лежати тихо, а я зараз приведу лікаря.

Вибігши на вулицю, уповільнив ходу і задумався: куди ж іти, де того лікаря шукати? Була б Ольга дома — пішов би до неї. Та вона ще не повернулася з Іркутська. Хіба попросити Гусева?

В лікарні виявилось — Гусев уже третій день сам хорує, до того ж заразною хворобою, підхопленою в якомусь далекому наслігу.

— Куди тепер? — запитав, ні до кого не звертаючись.

— Шукайте приватника, — порадила старенька санітарка. — Є тут один такий, живе недалеко від острога. Він, кажуть, знається на хворобах, як баран на зорях, але оглянути може. Спробуйте.

Подякувавши санітарці, вийшов з лікарні.

— Павле Арсеновичу! — почув оклик і оглянувся.

Його наздоганяв Серж.

— Ходімо на річку, доки не дуже палить сонце. Маю багато чого цікавого розповісти вам. Пальчики оближете. Наші старці, виявляється, уявляють собі... Гайда?

— Спасибі. Нема коли купатися і слухати. Лихо в мене трапилось.

— Яке?

— Я заручився з однією дівчиною, вже готувалися до весілля, а вона занедужала.

— Цікаво, — підморгнув Серж. — Значить, наш парубоцький легіон рідшає. Ну, вітаю. На весілля, сподіваюсь, запросите?

— Захворіла. Розумієте?

— А-а, захворіла. Цьому можна зарадити. Де вона?

— Дома.

— Пішли. Зараз ми її...

— При вас же нема ні струменту, ні ліків.

— Мені не перший раз. Оглянемо, поставимо діагноз, а вже потім почнемо лікування. Для спеціалістів усе це просто. Не треба гарячкувати.

Коли рушили, Серж перевів мову на інше:

— Можете, друже, не шкодувати, що не пішли на випускний вечір. Нічого цікавого. Випивон слабенький, закусон ще бідніший, музика з якихось трьох торбохватів. Та й гімназистки — самі тобі віники, нема на що й глянути. Аж три в'язнули до мене, та нащо вони мені, такі перебірки. Була там одна гарненька пампушечка, можна пальчики облизати і смачно поласувати, але вона весь вечір просиділа засмучена, навіть відмовилась піти зі мною на тур вальса.

Грабовський пропускав повз вуха Сержеву розповідь, бо вся його увага, всі помисли снували біля нареченої. Як вона там почувається?

Невже й цього разу над ним, над його щастям, його коханням поглузує доля? Надійка, незабутня сестронька...

Оля, недосяжна, як мерехтлива зірка в небі... Анфісо, кріпись, люба. Все мине, ти видужаєш. Повинна, мусиш видужати.

Скинувши оком на недужу, Серж вигукнув:

— О-о! Ви?!

Анфіса нічого не відповіла і, мабуть, від шаленого болю заплющила очі. Хазяї та ще дві жінки, що заклопотані стояли біля тапчана, шанобливо розступилися в різні боки. Серж підійшов до хворої, поклав долоню на її чоло.

— Прошу, панове, вийти, мушу оглянути пацієнтку як слід.

За мить кімната спорожняла.

Серж підійшов до дверей, щільно причинив їх і повернувся до Анфіси, облесно посміхаючись.

— От бачите, як воно виходить. Ви на випускному вечорі відмовилися зі мною танцювати, власне, образили мене, а тепер...

Серж незабаром вийшов. Був веселий, аж світився.

— Ну? — обступили його.

Він набрав сумовитого вигляду.

— Пневмонія і, здається, атеросклероз.

— Що-о?

— Боже святий, царице небесна, відверни.

— Зразу важко визначити остаточно. Мабуть, ще й ще доведеться оглядати. Ходімо, Павле Арсеновичу. Дорогою побалакаємо.

Уже за ворітьми продовжив:

— Зараз іду додому, нарихтую ліки і підвечір знову загляну до хворої. Проти ночі температура піднімається.

— Чого ж ви будете шукати ліки? Скажіть, які — сам знайду.

--- В аптеці їх нема. Я навіть не пригадую, чи є в мене дома. Коли нема, збігаю в лікарню, там дістану.

— Дати гроші?

— Цим образите мене. Хочу вам дружньо порадити: поки що, принаймні два-три дні, менше бувайте в недужої, аби не турбувати її. Весілля, звісно, доведеться відкласти до цілковитого одужання.

* * *

Гусев, запрошений Грабовським, уважно й довго оглядав Анфісу, суплячи брови. Навіть не повірив своєму стетоскопові: .струснув його, як термометр, подув у рурочку і знов приклав до ребер нижче лівої лопатки.

— Нічого не розумію, — безпорадно розвів руками. — Тиск нормальний, температура — теж, серце працює ритмічно, легені здорові. Ну, була ангіна, але тепер нема й сліду. Щось тут не те. Ні, ні, не те.

Ще раз оглянув недужу, ще подумав.

— Не знаходжу у вас ніякої хвороби, — сказав твердо. — Треба йти на повітря, братися за роботу і викинути з голови всілякі дурниці. Іноді ми, люди добрі, самі себе лякаємо і потім боїмося, підсилюючи переляк. Так можна дійти до справжньої розпуки і таки занедужати. Не переживайте, Павле Арсеновичу. Ваша подруга міцна, як

гармата, дай бог кожному таке здоров'я.

Він потягнувся до пляшечки з бурюю рідиною. Пильно роздивився її, збовтнув і пришкалив праве око.

— А це що таке?

— Мікстура, ліки, — відповів Грабовський. — Дістав один лікар.

Гусев розсміявся.

— Бурда, а не ліки, даруйте, якісь помії. Тільки круглий дурень або негідник міг порадити вживати таку погань. Вилийте геть і прикопайте, щоб, бува, собаки або кури не спробували. Вона розслаблює нерви, побільшує апатію, пригнічує людину і нічого корисного не дає.

15

Осінь поволі згортала свої жовтогарячі вітрила, і вони, кволі, змарнілі и перем'яті, стелилися на видноколах тихим смутком. Земля вкривалась темно-сірою габою сивих туманів, впивалася холодними дощами, п'яніла, горлала буйні пісні-ридання, а голоребрі ліси зловісно завивали, мов зголоднілі вовки-сіроманці. Ось-ось зав'южить каламуть якутських копнистих снігів.

І в груди заповзала осінь — гнітюча своєю похмурою загадковістю. Кругом загадка. Живеш, ходиш, думаєш, наче в зачарованому колі, в моторошному півсні-маренні. Коли зникне це страшне коло і перед хмарними очима постануть ясні далі? Хто їх покаже? Хто покличе, подасть дружню руку, зігріє крижаніючу душу?

З України ні словечка, хоч кричи пробі. Знову всі зааніміли, як гірське каміння.

Правда, у цьому й сам чимало завинив, навіть перш за все сам: адже останнього листа Борисові Дмитровичу одіслав ще ранньою весною, Паньківському — в кінці минулого року, а Франкові — вже й не пригадати коли. До того ж Бориса Грінченка просив писати на Іркутськ, куди сподівався заскочити, їдучи в Балаганськ. Може, там, в Іркутську, і чекають Грінченкові листи, та як туди дістанешся. Ольга, каже, ходила на пошту, питала, але з нею й говорити не хотіли — забув дати доручення.

Сам, сам винуватий. І переїзд до Балаганська прогавив, і навіть клопотання не подав губернаторові, щоб відпустили в Тобольськ. Послухав Анфісу, заженихався. А стосунки з нею — як їх розбереш? Вона вже зовсім здорова, ходить на службу, але до неї і тепер майже щодня вчащає Серж: все ніби наглядає за якоюсь прихованою хворобою.

Про підготовку до екзаменів за вчительську семінарію дівчина не хоче й слухати. Каже — потім. Зустрінешся з нею — якась дивна: або мовчить насурмлена, або кидає сякі-такі слова, часто й невпопад, і квапиться випроводити нареченого. Нагадаєш про весілля, про перехід на його квартиру — просить почекати. Раніш сама квапила, а зараз...

Гаврилови обоє були похмурі. Вперше за все їхнє знайомство зустріли його холодно. Кость мовчав, ховаючи свій журливий погляд у кутках кімнати, а Ольга, навіть не запросивши гостя сісти, зразу почала накривати його чорним рядном.

— Всього можна було сподіватися, всього, але не такого, — заговорила палко, з

сердитими нотками. — Коли нас було тут багато, тоді дечії легковажні вчинки залишалися не такими помітними, не впадали кожному в очі, не привертали до себе увагу місцевого населення. А зараз, після від'їзду Віташевських, Зубрилових та інших політичних засланих, нас залишилася всього жменька. Тепер мусимо особливо дбати про нашу честь, не плямувати її заради власних примх та забаганок, не давати на поталу всіляким пройдисвітам.

Грабовський не розумів ні дивного настрою хазяїв, ні безпредметної Ольжиної тиради. Скинув шапку, розстібнув пальто, але далі завагався: роздягатись чи повертати назад. Запитливо глянув на господаря, господиню і подивно стелав плечима.

— Кажіть, кажіть усе, лише без туманних натяків.

— Ніхто не збирається натякати, гратися в піжмурки, у цьому нема найменшої потреби. Тільки боляче й гірко від того, що є люди, схожі на невдалий холодець, котрого не можна ні їсти, ні пити. Та... — махнула байдуже рукою. — Горбатого, видно, й могила не вирівняє.

— Знову туман, туман і пустота, — спробував пожартувати Грабовський. — А відомо — за туманом нічого не видно.

Втрутився Кость Семенович.

— Ніякого тут туману нема, хоч Оля нічого конкретного й не сказала. Я її розумію — говорити важко. Ми вам не сторонні люди, і нас це таки ображає. Вдумайтесь самі. Ну, розпустили про вас чутку — одружуєтесь. Чутка, якщо пригадуєте, була сенсаційною. Осадчі носилися з нею, мов дурень з писаною торбою, трубили на всіх перехрестях, величалися, як свиня орчиком, — сам поет просить руки їхньої доньки. Ну, пішли ми з вами удвох до них, перебалакали, дійшли згоди. Хай, думалось, уже й так. Пізніше все місто заговорило про вас та Анфісу як заручених, сподівалося весілля. А що вийшло?

— Поки що нічого, — вставив Грабовський, — але, очевидно, буде, в кожному разі, до того хилиться.

— Буде на собачі заговини, — докинула Ольга.

Кость Семенович докірливо глянув на дружину і продовжив:

— Щось ви там ворожили, ворожили, а тепер нате вам — нова поголоска, ще сенсаційніша від попередніх.

— Яка?

— На жаль, погані новини завжди приходять до нас з величезним запізненням та через десяті уста. Он підіть і самі послухайте, що люди гомонять, смакуючи і перевертаючи на всі лади: Анфіса піднесла Грабовському зеленого гарбуза, забрала колишнє своє слово назад, а знайшла собі кращу партію — знатну й багату.

— Невже?

— Не знаємо, ви ж з нами не ділитесь секретами. Людські язика плещуть. Та ще й нас приплутують, заливаючи багнюкою і помями.

— Вас?

— Глузують над нами: силкувалися, мовляв, нав'язати осадчим негодящий товар,

якогось злиденного напівмерця, бунтаря, котрого цар навіки загнав сюди, але не на дурних наскочили.

Гаврилов змовк. Якусь хвилину мовчали всі троє.

— Да-а-а, — зітхнув Грабовський.

Мовчки обернувся і, не прощаючись, вийшов з хати.

Анфісу знайшов у бібліотеці.

— У таку пору? — скинула на нього розгублені очі. — Я трохи затрималась. Хочу дочитати, — похвалилася "Декамероном". — Так цікаво, не одірвешся. Отож бувають історії. Сідай, коли прийшов.

Почала збиратися, хапливо причепурюючись.

— Зачекай, — попросив. — Треба поговорити.

— Про що? — тривожно стрепенулась.

— Почуєш.

— Може, іншим разом? Дуже спішу.

— Встигнеш.

— Куди?

— Туди, куди спішиш. Не заберу багато часу.

— Ти сьогодні якийсь дивний.

— Такий як є. Поясни мені, що відбувається?

— Де?

— Усе місто говорить, у тебе є вже новий наречений, ти зламала дане мені слово, а я нічого не відаю.

— Я також.

— Звідкіля ж такі розмови беруться?

Вона спаленіла до вух, абияк гортаючи книжку. Стежив за її безладними рухами і догадувався — сказала неправду.

— Бачиш, Павле, — заговорила, тамуючи хвилювання. — Чим більше я замислююсь над нашим шлюбом, то все страшніше стає мені. Подумай сам. Тебе необхідно завжди лікувати, доглядати. І в мене здоров'я погане. Підуть діти, теж хворі, бо ж сухоти передаються з роду в рід. Знову клопоти, ліки, в домі безперервний лазарет, сморід, прання, латання білизни, голодна родина...

— Раніш над цим не думала? Я ж, здається, про неминучі труднощі говорив, попереджав.

— Говорив, але тоді я не все розуміла.

— Хто ж зараз напоумив тебе?

— Люди, сама...

— Не треба криводушити, кажи правду. Невже я за все наше знайомство, за час нашої дружби заслужив того, щоб мене обдурювати? Анфісо, пригадай, що ти говорила мені в листі, а потім на березі.

На її щоки покотилися рясні сльози. Книжка випала з рук і якось навдивовижу гулко гупнула об підлогу. Ніхто не підняв її.

— Вибач мені і прости, коли можеш, — заламала Анфіса спорожнілі руки. — Ти добрий, людяний, маєш чуле серце. Я вірю, вірю, не станеш, не зможеш стати проти мого щастя.

— Щастя? З ким?

— З Сержем. Він — дворянин, багатий, з вишуканими великосвітськими манерами, широкими знайомствами. Зрозумій, Павле, тільки Серж годен вилікувати мої хвороби...

16

Дні і ночі лізли черепахами, неохоче підступаючись до марудної та в'їдливої якутської осені. Третій тиждень дощило, напуваючи спраглу за коротке, але гаряче літо землю. Сірий, важкий і волохатий смуток снувався над тайгою, брів пустельними вулицями міста, каламутними очима зазірав у будинки, юрти, ворухився в людських серцях...

Тривожно клямкнули сінешні двері, і Нюргустана прожогом вихопилася з кімнати, немовби з вогню, її щоки палахкотіли смаглявим багрянцем.

— Чого тікаєш? — перейняла дівчину Ольга, скидаючи з голови мокру хустку. — Що з тобою?

— Думала, Павло Арсенович.

— Його нема дома?

— Давно пішов. З ним щось дивне коїться. Йде зранку, десь блукає, люди бачили за містом, а я — на березі. Увечері довго не спить.

— Звідкіля все те знаєш?

— Бачила. І тато, і мати бачили. Ми лягаємо спати лише тоді, коли він засне. А зараз прочитала таке, що перелякалася, хоч і не все розібрала, бо він якось чудно пише.

— Де прочитала?

— Ось.

Дівчина взяла зі столу папір і подала Гавриловій. Ольга пізнала дрібненький почерк Грабовського. "Брате мій дорогий та любий! Вибачайте, що так давно не писав Вам, бо нікому не писав нічого. Як я жив літо і через що не поїхав нікуди відси — краще не казатиму; коли треба буде — напишу, а ся потреба, може, складеться незабаром. Листів ні від кого не дістаю, бо дав свій адрес на Іркутськ, а сам сиджу тут. Та по правді — що мені ті листи, нащо вони? Мертвого нічим не зведеш... Всі зв'язки, життя порваті, душа доболілась до краю, нічого не жалко, ніщо не втішає. Людей... часом проклинаю, часом пригорнув би всіх до серця.

Збірник, що посилаю, мабуть, останній, бо не знаю, чи візьмусь коли знов за працю. З необробленого матеріалу дещо зберіг, дещо пошматував та попалив. Шматую, і мені якось відрядно робиться. Хочете — пишіть, хочете — ні, мені про все байдуже, нічого цікавого не осталось на світі .."

Лист недописаний. Після останнього слова синіла засохла пляма. Ще більша і стрілчаста, як несиметрична зірка, лисніла на столі, а біля неї лежала ручка зі зламаним пером. Видно, нервував і, не змігши закінчити писання, зозла жбурнув

ручку.

Ольга поклала лист у шухляду.

— Куди він міг піти?

— Може, на весілля, — висловила догадку Нюргустана.

— Бог з тобою.

— Учора до нього приходив осадчий. Можливо, запрошував.

— Ні, ні. Це відпадає.

— Може, на річці. Він полюбляє ходити туди.

— У такий дощ?

Дівчина непорозуміло стенула плечима. Гаврилова накинула на себе хустку, поглянула в заплакане вікно і рушила до порога.

— Ви куди?

— Треба шукати. Він зараз у такому стані, особливо сьогодні, що може зважитися на найгірше. Ти ж читала в листі — нічого цікавого не осталось на світі. Тепер, Нюргустано, за ним треба пильно й невідступно стежити, навіть уночі.

— Я стежу. Тільки нині не впильнувала, бо корів доїла, коли він вийшов з подвір'я. Ольго Василівно, мені можна піти з вами?

— Одягайся скоріш.

Наливний дощ забивав дихання, сліпив очі. Розгрузла вулиця, здавалось, уся тягнулася за ногами.

Обходили весь приміський берег, заглянули на пристань, де майже нікого не було, в переповнену людьми улусну, в музей, у лікарню, знову повернули в місто, і марно.

Дощ поволі вгамовувався. На небі хмари розійшлися, іноді показувалась половина блілого місяця, деінде жевріли зорі — на землі посвітлішало й повеселішало. Хоч у черевиках давно вже поміж пальцями цвіркала вода, великі калюжі обминали.

Йти було легше, ніж раніш, але в Ольги на серці з кожним новим кроком ставало все тяжче й тяжче. Наростала тривога, множились темні й лиховісні передчуття. "Павле, Павле! — кричало серце. — Де ти, милий, що з тобою? Одізвися! Позабудь горе, що несподівано впало на тебе. Ще настануть кращі часи. Весною поїдеш з нами у Балаганськ, розвієшся... Бо як ти, боронь боже, щось заподієш собі, я також не витримаю, піду за тобою. Обіцяв написати в мій альбом вірша..."

Нюргустана схопила Гаврилову за руку.

— Дивіться, — показала на руїни острога. — Доки стояло недалеко від стіни, я думала, привиджується, а як рушило, о-о.

— Павле-е!! — гукнула з усіх сил Гаврилова.

Постать спинилася.

— Павле Арсенович-чу-уу! — зірвався дзвінкий Нюргустанин голос. — Ідіть сюди! Скоріше-е!

— Що ви тут робите? — спитав Грабовський, пізнавши їх. Був до краю зніяковілий і розчарований.

— Ми, ми... — запнулася дівчина.

Нарешті подолала заціпеніння Ольга.

— Йдемо до нас. Нюргустана хоче взяти в мене канву для вишиття. А ти чого там тинявся, куди чимчикував?

— Гуляв собі...

— От і добре, що гуляв, тепер ходімо з нами.

Грабовський завагався.

— Мені треба додому.

— І тобі не соромно? Стільки блукав, а зараз — додому. Значить, одна дівчина сліпатиме назад поночі. Парубок називається. Бери, Нюргустано, його з того боку за руку, та й вестимемо удвох, наче бранця.

Розмова не в'язалася. Йшли мовчки, ледве витягуючи ноги з болота. У нічній тиші Ольга виразно почула дикий лемент труби та надсадне гупання барабана. Щоб якось одвернути Павлову увагу від весілля, почала говорити голосно й безтурботно:

— Одгадай, Павле, яка в мене сьогодні радість?

Він не відгукнувся.

— Хіба тобі не цікаво?

— Скажи.

— Отримала листа з Іркутська, від брата. Незабаром має приїхати до нас погостювати. Якщо хочеш, напиши доручення, я одішлю йому, і він привезе тобі листи, якщо вони там є. Напишеш?

— Ні.

— Чому? Ти ж так побивався за листами з України.

— Колись побивався, а зараз не хочу мати їх, і не нагадує мені про них. Обійдуся...

Крокуючи по дерев'яному мостовинню, ставили ноги обачно та скрадно, бо з прощілин між дошками вода сичала прудкими гадюками, забризкуючи чоботи й одягу.

— Гляньте, як розбушувалася Лена, — мовив Кость Семенович, коли спинились за сажень від води, що при березі вже бралася тонким, схожим на павутину, льодом. — Видно, не хоче красуня даватись у крижаний полон, змагається за волю й тепле літо. От сила життя, прямо-таки нездоланна. Все чіпляється за нього, все виборює собі право на існування.

— Чіпляється, доки те існування має смисл, — докинув Грабовський.

— О, безумовно. Але смисл — то не богом кинута з неба манна. Його створюють, його виробляють, множать самі люди. Ні, не кажіть, Павле Арсеновичу, життя — велика й мудра річ, не мені вам говорити, вас повчати.

— Еге ж, — зітхнув Грабовський. — Мудра доти, доки не вичерпується саме її мудрість. А вже коли та мудрість...

— Обертається на дурість?

— Хоча б.

— Тоді?

— Кожен по-своєму вирішує і шукає розв'язки.

— Кожен, пригадується, якось говорили ви з іншого приводу, по-своєму з глузду з'їжджає. Дехто навіть пускає кулю в лоб.

— Іноді трапляється й таке. Самогубство не завжди можна засуджувати, бо воно буває не тільки ознакою моральної незагартованості, невміння знайти вихід, досягнути перемогу. Розумієте, коли нарешті відчуєш...

Грабовський замовк, байдужим поглядом озираючи сірі й невиразні обриси міста, поснованого вранішнім туманом.

— Продовжуйте.

— Коли нарешті відчуєш, що далі твоє життя втрачає свій сенс, стає тягарем і для тебе самого, і для інших людей, ех...

Грабовський знову замовк. Гаврилов поглянув у його відчужені й засмучені очі. Також якийсь час помовчав, дивлячись на острови, уже злегка позолотавлені невеселим пензлем ранньої якутської осені.

— Ви, Павле Арсеновичу, — сказав перегодом, — так говорите, наче самі готові звести на себе руку. Дивно чути таке з ваших вуст.

— Можливо...

— Готові?

Грабовський промовчав.

17

Хоч надворі лютував шалений мороз, на шибках сірів товстий шар криги, а в кімнаті висіла напівтемрява, серце бриніло весняним настроєм. Такого дня, як нині, не пригадує давно. Перед обідом його викликали до поліцейського управління і сповістили дозвіл міністра внутрішніх справ переїхати до Тобольська.

Там же, в управлінні, отримав велику бандероль та лист від Бориса Грінченка В бандеролі — ціле багатство: крім кількох незначних книжечок — "Про віспу", "Батькове віщування", — словник Тимченка, життєпис Івана Котляревського та найновіші номери "Літературно-наукового вісника". Не встиг переглянути весь цей скарб, як Нюргустана принесла листи від Віктора Костюріна, Миколи Віташевського, Миколи Ожигова і Михайла Ромаса, привезені Ольжиним братом з Іркутська.

Дівчина також сказала — Гаврилови кликали до себе на вечерю. Але не пішов. Не міг пересилити себе. Стільки новин, що не вміщалися ні в голові, ні в грудях. Віктор Федорович просив статей для свого "Сибирського листка"; Віташевський сповіщав, що розлучився з Зубриловим ще в Іркутську — Василь Петрович поїхав у Центральну Росію, він же добрався до рідної Херсонщини і поновлює там старі зв'язки, шукає роботи; Микола Ожигов хвалиться — таки доскочив свого, влаштувався при верхоянській лікарні, хай поки що тільки санітаром, але, мовляв, поганий той солдат, який не мріє про маршальський жезл...

Книжки та журнали переглядав після вечері. Найбільше вразив "Літературно-науковий вісник". Так і тягне на запальне сперечання з редакцією. Вона, редакція, одривається від реального ґрунту, забуває про елементарну чемність, завищує ціну свого часопису. Порівнюючи "Вісник" з "Зорею", перебільшує його вагу. Ні, ні, цей

журнал таки не стоїть вище "Зорі", зокрема в справі рідного слова

Справді ж бо, якщо викинути переклади та статті про чужосторонніх письменників, то звістки про нашу літературу стануть ще бідніші, ніж у "Зорі", матеріал суто український вийде убогеньким.

З "Зорі", наприклад, можна було дізнатися, які часописи виходять у нас та про що в них пишеться, а з "Вісника" і того не довідаєшся, хоч знайдеш розвідку, присвячену Малярме. Отже статті про Ветлину, Лесю Українку та Щоголева — оце, здається, і весь український матеріал. Важко сподіватися, щоб "Вісник" таким, яким він зараз є, завоював собі багато прихильників на Україні. Та й не тільки на Україні. Взяти хоч би мене. Я, звісно, радий читати статті про Золя, але хочу знати також своє рідне письменство, бо знаю його чи не найгірше. І не тільки я.

Та це й не диво. Адже у нас не те що звичайна громада, а й письменники погано знають свою рідну літературу. "Вісник" добре зробив би, коли б дав побільше таких статей, як про Ветлину, Лесю Українку та Щоголева, а проте їх мало. Здається, земляки сказали б превелике спасибі, коли б "Вісник" почав систематично подавати історію нашого письменства, як колись подавала "Зоря" статті небіжчика Огоновського. Думається, в цьому у нас потреба найдошкульніша.

Подавати. А чи є кому на Україні написати ту "Історію"? На жаль, тих, яким по плечу така грандіозна, потужна і складна робота, небагато. Хіба що Іван Франко. І Борис Дмитрович — чоловік тямущий, беручий та з нахилом до розмаїтості, а все-таки його творчі інтереси лежать переважно в іншій суспільно-культурній сфері. Тут необхідні велика ерудиція та нахил до розумного синтезу. Треба не хапатися за все, не зводити до купи грішне й праведне, справді гідне уваги і прохідне, як це робив Омелян Огоновський, а одібрати найцікавіше та найвизначніше і таким робом науково, без звичайної нашої хаотичності, в одному спорому томові оглянути, проаналізувати нашу літературу, виявити її природу й тенденцію. На таке зараз на Україні здатен, мабуть, лише один Франко — більше ніхто. Треба написати і нагадати йому про це.

У двері постукали.

— Зайдіть, — кинув через плече.

Згорнув "Вісник" і оглянувся. Біля порога стояла Нюргустана з книжками під пахвою.

— То що?

— Ольга Василівна розгнівалася, що ви не прийшли, і оце передала, — дівчина простягнула книжки.

Там були твори Моріса Метерлінка, Поля Верлена та Казіміра Тетмайєра.

— А де ж Негрі?

— Ольга Василівна вибачалась. Не знайшла. Казала, були в одного чоловіка аж два томи, ще й італійською мовою, але той чоловік переслав їх своєму приятелеві у Верхоянськ. Кость Семенович просив завтра неодмінно завітати до них.

І вийшла.

— Ого! — вигукнув радісно, дивлячись на книжки й листи, якими був закладений

весь стіл. — От привалило щастя! Тепер на кільканадцять днів буде чим упиватися.

Одне щеміло в грудях — Ада Негрі. Нема. Шкода, бо ж твори тієї талановитої італійської поетеси дуже полюбилися йому, і хочеться подати її українському читачеві рідною мовою. Дивовижно, але чомусь ніхто з українців не перекладає Негрі. Невже не знають її? Не може того бути. А перекласти є кому. Хоч би наша Леся — вона б здужала це зробити якнайкраще...

За вікном зойкнула брама. Форкнули коні. Забряжчала упряж. Хто б це міг під'їхати так пізно? Всі Габишеви, здається, дома. О, гомонять. Хтось таки приїхав. Уже тупають під дверима.

Доки видобувся з-за столу, у хату вже зайшли Байбал та Дулемба.

— Хіба ж я не казав тобі, Гене? — запитав старий якут, наче продовжував розмову. — Всеньке місто, мабуть, третій сон досипає, а він — дивися на нього. Отак було і в Бордонському. Працюєш, Павле? Здоров.

— Здорові будьте з приїздом, — привітався Грабовський, обіймаючи Байбала. І кинувся до Дулемби. — Ви також будьте здорові, Генрику Адамовичу. Яким побитом прибилися до нас? Роздягайтесь. А хто ще є надворі?

— Нема нікого, — відповів Байбал. — Фурман поїхав до улусної, там ночуватиме. Треба тільки речі занести.

— Які?

— Мої, — докинув Дулемба. — Я вже назовсім з Вілюйська.

— У Якутськ?

— На захід. Маю дозвіл, пся крев, відпустили нарешті.

Гармидер, що зчинився, розбудив хазяїв. До кімнати Грабовського зайшов Габишев. Привітавшись з прибулими, скоро поставив на стіл гарячий самовар.

— Оце діло, — закректав Байбал, тулячи шкарубкі руки до блискучих боків самовара. — Ну, як ти тут, Павле?

— Спасибі, нічого. Тягну помаленьку.

— Він у нас молодчага, — похвалив Габишев. — От лише багато читає і пише, а відпочиває мало.

— Мало, кажете? — перепитав Байбал. — За це і я не дуже хвалю його. Завжди такий.

— Ну, пийте чай і розповідайте мені вілюйські новини, — просить схвильований Грабовський. — Що поробляє Ромась?

— Гарний чай, — смакує Дулемба. — А Михайло Іванович уже давненько виїхав з Вілюйська.

— Куди?

— Осів у селі Сантар Вілюйського округу і заправляє метеорологічною станцією. Чоловік уміє чіплятися за життя. Про Гіммера, далебі, чував?

— Нічого.

— Той лайдак таки вкоротив віку Суруксутові невдовзі по твоєму від'їзді. Потім Дабиит його вдруге почастував, то він і віддав дяблові душу. Правда, з Вілюйська сучий

син ще вибрався живим, а дорогою, кажуть, сконав.

— Як це — вдруге?

— Тоді, в позаминулому році, то ж Дабиит походив коло Гіммера. Сам признався. Знаєш, ціха вода бжегі рве...

— І що ж з Дабиитом?

— Нічого, бо того ніхто не бачив і не відає. Тільки ми знаємо. Аанис уже добре читає й пише, збирається братика вчити.

— Братика?

— Молодшого. Балбаара народила Дабиитові сина. Такий файний козарлюга, що й ну. А того гунцвота бачиш тут?

— Якого?

— Сержа.

Грабовського пересмикнуло.

— Бачу іноді. Куди ж ви думаєте направити свої стопи?

— Додому, звісно. Хочу в Варшаву, якщо пустять. Треба ж продовжити наші справи з "Пролетаріатом". Не знаю тільки, чи існує він тепер.

— А як же з Югаєм? — звертається Павло до Байбала. — Ще не згорів?

Старий невдоволено супиться, скося поглядаючи на Дулембу.

— Не згорів. Я уже було зібрався піти в наслег і спопелити шкуродера, а Ген одговорив. Каже, підпалом одного тойона всієї кривди не подолаєш...

18

Повертаючись від Гаврилових, зайшов до Якуцевичів — давно бачився з цією милою родиною та й мав намір позичити збірку поезій Фета. У світлиці застав Антоніну Михайлівну за роботою. Господиня відклала зошити, які перевіряла, і пішла назустріч.

— Добрий вечір, Павле Арсеновичу, — люб'язно посміхнулася, і на її округлому лиці вирізьбилися симпатичні ямочки.

Вона звернула увагу на барнаульське хутро, яке сягало гостеві майже до п'ят.

— З обною вас. Але чого це ви, коли запахло весною, надумали знову викликати зиму? Не набридло?

— Хай їй всячина, — відмахнувся, роздягаючись. — Дбайливий господар готує сани влітку.

— З якого часу почали ви прицілюватися на дбайливого господаря? Такі таланти за вами, здається, не водились.

— І зараз не водяться. Якось само собою вийшло. Ходили вчора з Байбалом на базар — помаленьку готуюся в дорогу. Ця свита вподобалася старому, то він і пораяв купити. В Тобольську, мовляв, також не душно взимку. От і придбав та й вирішив обносити. До того ж у вашій хаті сьогодні холоднуvато.

— В тій кімнаті тепліше, але там діти граються, а я сюди перейшла. Дрова сирі, горіти не хочуть. Адольф затримався на службі, якась нарада в нього, а він у нас майстер розпалювати.

— Зараз я спробую, — викликався Грабовський. Скоро на підлозі виросла чубата

купка біленьких трісочок, а в печі загоготіло полум'я, розстеливши золоту райдугу на підлозі й стіні. Антоніна Михайлівна скинула демісезонне пальто, в якому працювала, і заглянула в сусідню кімнату.

— Дівчатка! — гукнула. — Подивіться, хто до нас прийшов.

З дверей випорхнули, як перепілки з-під копи, Віра й Ляля.

— Дядьо Павло! Дядьо Павло, — лепетали навперейми.

За мить маленька Ляля вже сиділа в гостя на колінах, тримаючи в руках свої потріпані книжки, і лисичкою дивилася йому в очі.

— Дядьо, прочитайте казочку.

— Добре, добре, — пестив її, підбираючи з чола неслухняні косенята. — Прочитаю, але ти спочатку скажи мені, як тебе звати-величати.

— Якутевич, — випалила.

— Як? Не второпаю.

— Ну, Я-я... Якутевич.

— Скажи правильно.

— А я ж правильно.

— Хіба ти Якутевич?

— Ні, не Якутевич, а Якутевич.

— Кажі, Лялю, Яку-це-вич, — докинула Віра.

— Я так і кажу — Яку-те-вич. Читайте вже.

Грабовський взяв тоненьку книжечку з гарними малюнками, оглянув, розгорнув і почав:

Жил старик со своею старухой

У самого синего моря...

— Цю знаю, — вередливо заломила губи.

— Знаєш? Продовжуй.

— Спочатку. Добре?

Грабовський хитнув головою.

Жил старик со своею старухой

У самого синего моря;

Они жили в ветхой землянке

Ровно тридцать лет и три года.

--- Знаєш. А цю:

Жил-был поп,

Толоконный лоб.

Пошел поп по базару...

— Не хочу про Балду, — замахала дівчинка руками. — Хочу про вченого кота, який вдень і вночі ходить на золотому ланцюжку.

— Зараз знайдемо і про кота.

Втрутилась мати.

— Годі читати. Ідіть, дівчатка, спати. А ви, Павле Арсеновичу, щоб не нудилися,

доки я вкладу дітей, побалакайте з вашим Тарасом, — подала книжку.

— "Кобзар"? Звідкіля він у вас?

— З Києва.

— Справді?

— Ще як була курсисткою, їздила в Київ і купила. Я дуже люблю Шевченкові твори. А "Садок вишневий коло хати" то й Вірочка знає напам'ять.

Гортав "Кобзаря", перечитував з дитинства знані вірші, а в голові снувалися радісні думки. Ех, Тарасе, Тарасе, батьку наш великий, ясновидцю незрівнянний. Піднісся ти над світом, як отой вікопомний Прометей. І Україну підніс, дав крила могутні. Твоє слово витає не тільки над Невою й Тереком, Віслою і Влтавою, воно сягнуло і туди, де тисячі невольників із нір золото виносять, щоб залити пельку неситому, аж сюди, на вічну мерзлоту, де майже третину року лежать сніги, у край нелюдських мук та безнадії...

— Не хочуть спати, хоч камінцями їх прикладай, — заговорила Антоніна Михайлівна, причиняючи двері. — І отак завжди, коли ви приходите. Побалакали з Тарасом?

— Спасибі, побалакав. У нас з ним давня розмова і ніколи не скінчиться. Якраз цього видання "Кобзаря" не маю.

— Хочете випросити? Зразу кажу — не подаруємо, він і нам потрібен. Коли думаєте покидати Якутськ?

— Чекаю, доки води збіжать та повітря прогріється. Планую вирушити десь на початку червня. А ви?

— Ми, мабуть, раніш. Адольфа вже чекає служба в Петербурзі. Оце ж провела останні контрольні роботи, хочу виставити гімназисткам підсумкові оцінки. Анфіси не бачили цими днями?

— А чого б мав бачити? — запитав сердито. І спохопився: так розмовляти з гостинною хазяйкою не можна. Продовжив спокійніше: — Після останньої розмови в бібліотеці не стрічав і не хочу стрічатися з нею.

— Дарма. Це не пасує вам. Варто було б побачитися. Їй зараз нелегко.

— Не цікавлюся.

— Знову ж — дарма. Станьте вище особистої образи. Кожен день забігаю в бібліотеку. Плаче, бідолашна, за слізьми світа не бачить.

— Чого? — і сам незчувся, як запитав.

— Ридає, кається, лікті б гризла, та не дістане. Усе через нього, Сержа. Спершу, каже, був такий галантний, турботливий і щедрий на обіцянки, а тепер звіром став. Зневажає нею, допікає, що любила вас, ганьбить вуличною. Додому приходить п'яний, а часто ночує хтозна-де. Перевелася дівчина нінащо, важко й пізнати. Питала, як ви живете, як почуваете себе. Довго розпитувала про вас, про ваше здоров'я.

— З якої речі?

Антоніна Михайлівна помовчала.

— Не будьте таким жорстоким. Питає, значить, серце болить. Вона вас таки щиро

любила і зараз боготворить. Свого часу я також її засудила без найменшої скидки. Мені було боляче за те, що сталося між вами.

— Я винуватий?

— Винувата вона. А може, й не зовсім вона. Тепер це мені, здається, ясно. Всьому причина — той булькатий недолюдок, Серж. Він зманив її у свою пащу, як удав зманює зайця.

— Хай би мала голову на плечах.

— Згодна з вами. Нам, жінкам, на жаль, нерідко бракує тієї голови. Але за те нас треба не тільки ганити, а іноді й співчувати нам, допомагати. То, звичайно, ваша справа, однак мені здається, ви маєте зустрітися з Анфісою, поговорити, підтримати в ній дух. Саме ви, бо ніхто, крім вас, її не розважить, нікого вона не послухає, нікому не повірить.

Грабовський рвучко підхопився з стільця, пройшовся по кімнаті і знову сів, розмашисто громадячи п'ятірнею чуприну.

— Антоніно Михайлівно, ви знаєте, я вас шаную і поважаю, готовий слухати ваші поради завжди, але те, що ви зараз сказали, вибачайте ..

Розмову перебив Адольф Карлович. Прийшов дуже збентежений.

— Що з тобою? — стривожилась дружина.

— Зі мною, Тоню, нічого, а з музеєм гірше й бути не може. Знову оце воювали за нього. Хочеться ж довести до пуття, а тут ці башибузуки уперлися.

Осадчий ледве стояв на ногах, але язик його не заплітався, а очі дивилися смутно-смутно. Був похилений, наче під важкою ношею, і не такий словоохочий, як завжди.

— Не виганяй мене, Павле, — заговорив жалібно, майже крізь сльози. — Я не прийшов просити на мерзавчика. Оце вперше за тиждень випив чарку. Не міг не випити. Хата на пекло обернулась, руки до мотузка тягнуться...

Грабовському стало жаль осадчого. Хай він колишній криміналіст, дрібний фіскал і п'яничка, однак зараз у ньому говорить, видно, не горілка, а таки справжнє горе.

— Що трапилось?

— Утік, одцурався, душогуб.

— Хто?

— Та ж той, Серж, святі б від нього одцуралися. Маєтки під Москвою, економ... Чуєш, на тому тижні поїхав, обіцяв скоро викликати Анфіску, мене. А вчора прийшов лист від нього. З дороги написав, ірод. Каже, ніяких маєтків у нього нема, їде не в Москву, а куди — то його справа. І, мовляв, не шукай, не допитуйся, бо ти ніяка мені не дружина, а шлюха й полюбовниця Грабовського. Іди до нього, той усе простить. І передай йому, щоб завжди пам'ятав, як кривдити моїх приятелів.

— Так і написав?

— Отак! Щось про Вілюйськ згадує, якусь колонію прокажених, якогось начальника. Покинув з животом. А вона, чуєш, мовби не при своєму розумі. То плакала, а тепер уже й не плаче. Ходить, як причинна, балакає сама з собою, регочеться. Я вже й потерпаю за неї. Порадь, Павле, що робити?

У Грабовського не було поради. Він уже забув і свою образу, і горе, і муки, яких зазнав. Хотів чимсь допомогти колишній учениці, та чим саме — не знаходив.

* * *

Обидва підхопились раненько — разом з веселим червневим сонцем. Нашвидкуруч поснідавши, взялися за роботу — пакували поклажу на дорогу. Коли зв'язали книжки, Байбал завдав першу в'язку на плечі і подався до пристані, а Грабовський — у поліцейське управління.

Секретар зустрів його люб'язно.

— Значить, не сподобалося в нас. Шукаєте ліпшої долі. Воно, звісно, риба любить глибину. Але Тобольськ, порівняно з Якутськом, не набагато кращий.

— Казав сліпий, побачимо.

— Дотепно, — реготнув секретар. — От вам прохідне свідоцтво, розпишіться, що отримали, — він ткнув пальцем у розкриту книгу. — І пам'ятайте, в Тобольську маєте бути двадцять другого червня, рівно через шість днів Там уже знають, вас зустрінуть, як положено. Коли ж дорогою десь затримаетесь, мусите негайно заявити місцевому поліцейському начальству і зробити відповідну позначку в цьому документі.

Дома застав Ольгу. Стояла посеред спорожнілої кімнати, засмучена, ніби зів'яла.

— А де Кость?

— Не зміг прийти, — зітхнула. — Ти ж бачив увечері, який він був, а вночі ще погіршало, не годен і з ліжка підвестися.

— Шкода, дуже шкода, — зітхнув також Грабовський. — Боюсь, аби його хвороба не загальмувала ваш від'їзд.

— Все може бути.

Забіг Байбал — розіпрілий, захеканий. Похапцем витирав шапкою чоло, стягував з себе кропив'яний налигач, котрим був підперезаний.

— Давайте скоріш, — квапив, обв'язуючи налигачем скриньку з одежею. — "Якут" уже готовий. Люди займають свої місця. Я книжки заніс на палубу і залишив біля них Нюргустану. Гайда, запізнаймося. Капітан кричить...

Як ступили на пристань, пароплав клично загув.

— Давайте, давайте! — гукала Нюргустана.

— Іду! — відповів Байбал.

Павло й Ольга спинилися. Він поцілував її в щоку.

— Спасибі, друже, за все, за все. Повік не забуду. Дивись за Костем і за собою.

Гаврилова витерла очі.

— Ти ж напиши, як доїдеш. Посилай у Балаганськ. Доки лист прийде, ми будемо там.

Байбал і Нюргустана вже стояли біля трапу. Обом їм потиснув руки і зійшов на корму.

Пароплав потягнув люльку, обгортаючись чорним димом, знову пробасив, сановито похитнувся і рушив.

— Щасливої дороги-и! — махали руками Ольга й Нюргустана.

А Байбал мовчав. Здавалося, так і застиг обіч них, піднявши шапку над головою.

Важко сопучи, "Якут" поволі вигрібся до середини річки.

Павло стояв на кормі. Очі туманились вологим серпанком.

От і все. Шість з половиною років. Років мук і конання, злетів і падінь, лютих сніговищ і шалених спек. І — зустрічей та розлук. Краніхфельди, Ожигови, Віташевські, Зубрилови, Якуцевичі, Гаврилови, Михайло Ромась, Генрик Дулемба, Байбал, Дабиит, Ааанис, Балбаара, Нюргустана. Більше нікого і нічого. Нікого?

— А хто ж то? — ворухнулись губи.

До причалу бігла жінка. Побачивши пароплав, що вже обгинав острівець, вона спинилась недалеко від Ольги та Нюргустани і прихилилася до самотнього стовпа на причальному вигоні. По білому шарфі, що півився на шиї, пізнав — Анфіса. Кінці шарфа, здавалось, осиротіло маяли, наче прощалися.

Вихопив з кишені газету і теж помахав.

— Прощай. Прощайте.

Ще білітимуть сніги, ще болітимуть серце і тіло.

З повік викотилася маленька тепла кулька. Тихо стрибнула, вдарилась об палубу і обернулася на зірчасту пляму.

1964 — 1970